

2019.

IZDAVAČI:
Arhiv Hercegovine
Muzej Hercegovine
Fakultet humanističkih nauka
Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru

ZA IZDAVAČA:
Mumin Isić
Asim Krhan
Almir Marić

REDAKCIJA:
Omer Aksoy (Turska), Dijana Hadžizukić (BiH), Adnan Kadrić (BiH),
Adnan Busuladžić (BiH), Mirsad Kunić (BiH), Almir Marić (BiH),
Šerbo Rastoder (Crna Gora), Nadija Rebronja (Srbija), Šaban Zahirović (BiH)

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:
Edim Šator

NASLOVNA STRANA:
Bobo Samardžić

DTP:
Edin Džih

ŠTAMPA:
IC Štamparija Mostar

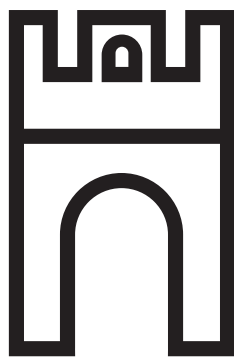
Za štampariju:
Ibro Rahimić

Tiraž: 300

Publikacija izlazi jedanput godišnje.
Objavlivanje ovog broja omogućilo je Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke i
Fondacija za izdavaštvo.

hercegovina
časopis za kulturno
i historijsko naslijeđe

18

Mostar, 2019.

---

historija

Almir Marić

PORTRETNE STELE NA PROSTORU DANAŠNJE HERCEGOVINE – DRUŠTVENI KONTEKST

Sažetak: Tema ovog rada je analiza rimskih nadgrobnih spomenika sa prostora današnje Hercegovine koji sadrže portret pokojnika. U uvodnom dijelu tematizirali smo rimske nadgrobne spomenike kao medij predstavljanja socijalnih struktura. Za razliku od većine radova koji su nadgrobnim spomenicima sa portretima pristupali iz perspektive analize strukture i ikonografije, opredijelili smo se da u ovom radu analiziramo društveni kontekst kojem su pokojnici pripadali. Većina tih spomenika pronađena je na prostoru šire okoline današnjeg Ljubuškog i Konjica. Nadgrobnih spomenika sa portretima iz Ljubuškog kraja povezuju se sa pripadnicima rimskih pomoćnih jedinica koje su smještene u logor na Humcu u 1. stoljeću i veteranima VII legije koji su dobili zemljište od cara Tiberija. Natpisi sa portretnih stela iz konjičkog kraja ne otkrivaju kojoj socijalnoj strukturi su pripadali komemorirani. Zbog toga smo se u radu fokusirali na analizu porodičnih odnosa na osnovu spomenika gdje je prikazano više članova porodice, kao i njihove nošnje koja predstavlja odličan primjer očuvanja domaćih tradicija.

Ključne riječi: Portretne stele, Hercegovina, socijalne strukture, Ljubuški, Konjic

1. Rimski nadgrobnih spomenici - medij (re)prezentacije socijalnih struktura

Nadgrobnih spomenika su najvažniji izvor za proučavanje rimskog razdoblja. Pomoću njih moguće je dobiti predstavu o raznim segmentima

života u ovom periodu. Raniji autori prilikom svojih istraživanja uglavnom su bili fokusirani na ikonografske i strukturne karakteristike spomenika. U svijetu je zadnjih nekoliko decenija prisutan sveobuhvatniji pristup u kojem se ravnopravno analiziraju i natpisi i figuralni prikazi na spomenicima. Ranije studije previdale su ideološke kao i socijalne dimenzije spomenika postavljenih unutar konteksta svijeta koji se stalno mijenja sa tendencijom prema globalizaciji, svijetu gdje kulturni identitet postaje pitanje od značaja.¹

Ovom prilikom fokus ćemo usmjeriti na analizu socijalnih struktura koje su budućim generacijama sliku o sebi htjele ostaviti kroz spomenike koji su, pored uobičajenog natpisa, sadržavali i njihov figuralni prikaz i čitav niz drugih elementa koji su ih trebali prikazati u što boljem svjetlu. U rimskom svijetu takva vrsta čuvanja sjećanja na pokojnike bila je veoma popularna. O tome svjedoči ogroman broj sačuvanih nadgrobnih spomenika, koji su pronađeni u svim provincijama Carstva.² Njihova uloga prvenstveno je bila da čuvaju uspomenu na preminulog za nove generacije.

Osim očuvanja sjećanja, na nadgrobnim spomenicima prezentirane su određene identitetske odrednice preminulog koje su bile važne u društvenom kontekstu. U slučaju kad je bio epigrafskog karaktera, spomenik je sadržavao osnovne informacije o komemoriranom, poput imena, zanimanja, porodici, starosti. Preminuli je za života mogao odabrati tekst natpisa, dok su poslije njegove smrti tu ulogu preuzimali članovi porodice ili rjeđe prijatelji. U slučaju da se radilo o aktivnom vojniku, za podizanje spomenika, tekst natpisa i ostale obaveze oko komemoracije brigu su preuzimale kolege iz vojske. Figuralni prikaz je mogao ukazivati na izgled preminulog, a veličina, lokacija i stalnost grobnog mjesta mogli su nagovijestiti socijalni status.³ Dakle, sjećanje na

---

1 A. D. Rizakis - Y. Touratsoglou, In search of identities: a preliminary report on the visual and textual context of the funerary monuments of Roman Macedonia: a preliminary report on a new project, in: *Beyond Boundaries: Connecting Visual Cultures In The Provinces Of Ancient Rome*, S. E. Alcock, M. Egri, and J. F. D. Frakes (Eds.), Los Angeles: Getty Publications, 2016, 120.

2 Beltrán Lloris donosi cifru od najmanje 300 hiljada epigrafskih spomenika koji su preživjeli do danas (Francisco Beltrán Lloris, The 'epigraphic habit' in the Roman world." In: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy* (eds. C. Bruun and J. Edmondson), Oxford: Oxford University Press, 2015, 132.

3 Valerie M. Hope, Constructing Roman identity: Funerary monuments and social structure in the Roman world, *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying*, 2:2, 1997, 106; Valerie M. Hope, Negotiating Identity and Status: the gladiators of Roman Nimes, In: *Cultural Identity in the Roman Empire* (eds. R. Laurence, J. Berry), Routledge, London and New York, 1998, 179.

preminulog i očuvanje nekih dijelova njegovog identiteta održavani su pomoću natpisa, predstava, odnosno izgleda i raznovrsnih dekoracija na nadgrobnom spomeniku. U historijskoj nauci se prednost daje samo natpisima, dok se ostali elementi spomenika zanemaruju. To je donekle i razumljivo, s obzirom na vrstu informaciju koje pružaju epigrafski spomenici. Ipak, davati prednost pisanoj riječi nad drugim aspektima pogrebnog medija može biti pogrešno i na neki način reflektuje sklonosti našeg vremena, a ne Rimljana.⁴

Samo uz korištenje i natpisa i portreta, te prisustvo drugih elemenata na spomeniku koji ga dodatno ukrašavaju moguće je dobiti potpuniju predstavu o preminuloj osobi. Ipak, takva vrsta predstavljanja na spomenicima nosi određena ograničenja. Naime, vrlo vjerovatno takvi spomenici, odnosno ono što je prikazano na njima, nisu odražavali realnu sliku komemoriranog. Stanovnici Carstva, posebno oni koji su nedugo prije toga stekli građansko pravo, bili su skloni predstavljati se na grobnim spomenicima ne u stvarnom, nego u priželjkivanom društvenom položaju, npr. u odjeći koja im nije bila statusno propisana.⁵ Nadgrobni spomenici su u velikoj mjeri ostavljali dojam koji, ustvari, predstavlja veoma brižljivo uređenu prezentaciju preminulih osoba i njihov cilj je bio da ih prikaže u što boljem svjetlu, bez obzira da li je to odgovaralo stvarnom stanju. Rijetko pojavljivanje komemoracije intimnih dijelova identiteta ukazuje na to da je postojala specifična „gramatika“ korištenja nadgrobničkih spomenika, odnosno opšteprihvaćene i uobičajene pravilnosti za odabir sadržaja poruke i načina njenog prenošenja.⁶ Grobnice su često konstruisale identitet koji se fokusirao na određene aspekte koji su bili važni komemoriranim ili komemoratorima, poput javne ili porodične uloge, te su takva mjesta imala integralnu ulogu u promovisanju sjećanja na prošlost, odnosno uspomena koje su mogle biti pažljivo uređene i izabrane.⁷

Upravo zbog toga, korištenje nadgrobničkih spomenika je bilo posebno popularno među kategorijama društva koje su preko njih nastojale da

---

4 Valerie M. Hope, *Constructing Roman identity*, 106.

5 Branka Migotti, *Grobni spomenici iz sjeverozapadne Hrvatske u svjetlu odnosa rimske antike prema smrti*, u: *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti* / Cvijović Javorina, Ivana; Roksandić, Drago (ur.), Zagreb: FF press, 2018, 367-368.

6 Vladimir D. Mihajlović, *Rimska spomeničko-epigrafska praksa: antropološki pristup, Istraživanja*, 23, Novi Sad, 2012, 39.

7 Valerie M. Hope, *Remembering to Mourn: Personal Mementos of the Dead in Ancient Rome*, in: *Memory and mourning: studies on Roman death* / eds. Valerie M. Hope and Janet Huskinson, 2011, 177.

poboljšaju one segmente identiteta koji su ukazivali na njihov podređeni položaj u društvu. To se posebno odnosi na oslobođenike, vojnike u rimskim pomoćnim jedinicama i druge osobe koje su dolazile iz nižih socijalnih struktura. Tako su npr. oslobođenici činom manumisije dobijali građansko pravo, ali su se i dalje razlikovali od ostalih rimskih građana. Činjenica da su bivši robovi sprečavala ih je da dođu do najvažnijih funkcija i istovremeno ih je obilježavala do kraja života, bez obzira na bogatstvo koje su eventualno mogli steći oslobođanjem iz servilnog statusa. Da bi to kompenzirali i pokazali uspješnu integraciju u društvo, nadgrobne spomenike i portrete posmatrali su kao sredstvo preko kojeg su naglašavali dobijanje građanskog prava, obučeni onako kako bi trebali biti dobri rimski građani, te veličajući stvaranje nove porodice u zakonskim okvirima.⁸

Mjesto na kojem je spomenik bio smješten je također bilo veoma važno. Odabir dobre lokacije za nadgrobni spomenik, na javnom i frekventnom mjestu, omogućavao je vidljivost i kontinuiranu pažnju nakon smrti.⁹ Osim natpisa, ukrasa i dimenzija nadgrobnih spomenika, mjesto na kojem su bili postavljeni je također imalo važnu ulogu u kreiranju dojma na prolaznike. Navedeni dijelovi trebali su kao cjelina da pruže podatke o komemoriranim osobama. Ako se svaki spomenik posmatrao u tom kontekstu, onda je bilo moguće steći uvid u funkcionisanje groblja i njegovu potencijalnu ulogu kao svojevrsnog izloga grada sa kojim je povezan, koji je kroz tekstove i slike spomenika izložio raznolikost stanovnika grada.¹⁰ Dakle, iako su spomenik podizali pokojnikovi najbliži, samim mjestom na kojem se nalazio bio je namijenjen široj publici, odnosno svima koji su dolazili u kontakt sa nekropolom.

2. Portretne stele sa prostora današnje Hercegovine

Očuvanje sjećanja, a ujedno i fizičkog izgleda pokojnika moglo se osigurati naručivanjem izrade stalnog spomenika ukrašenog njegovim portretom. To je moglo uključivati i portrete članova porodice koji su umrli prije

---

8 Valerie M. Hope, *Negotiating Identity and Status: the gladiators of Roman Nimes*, In: *Cultural Identity in the Roman Empire* (eds. R. Laurence, J. Berry), Routledge, London and New York, 1998, 180; Valerie M. Hope, *Inscription and Sculpture: the Construction of Identity in the Military Tombstones of Roman Mainz*, In : *The Epigraphy of Death: Studies in the History and Society of Greece and Rome*, Liverpool University Press, 179.

9 Maureen Carroll, *Spirits of the Dead: Roman Funerary Commemoration in Western Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2006, 48.

10 Valerie M. Hope, *Constructing Roman identity*, 106.

nekoliko godina ili čak generacija.¹¹ U rimskom svijetu pronađen je veliki broj spomenika koji sadrže portret pokojnika, a koji predstavljaju veoma vrijedan izvor za proučavanje ne samo izgleda pokojnika, nego i njegovog identiteta, nošnje, stepena romanizacije itd. Ramsay MacMullen je, istražujući tendenciju rasta korištenja epigrafskih spomenika u zapadnim rimskim provincijama, skovao sintagmu koja se danas često primjenjuje na carsku kulturu natpisa - *epigrafska navika*. Prema Stewartu, jednako se možemo odnositi prema *skulpturalnoj navici* među raznolikim stanovništvom rimskih provincija.¹²

Upotreba portreta na ovim prostorima datira još u razdoblje prije rimskog osvajanja. Naime, portret se na istočnojadranskoj obali javlja već u arhaisko doba, prije grčke kolonizacije ovog područja.¹³ U helenističkom razdoblju uglavnom se pojavljuje na emisijama novca ilirskih gradova i vladara poput Jonija, Mitilosa, Gencija. Na prostoru današnje Hercegovine portreti iz tog vremena su zabilježeni na novcima Daorsa, na čijem je aversu vjerovatno prikazan lik nekog njihovog vladara čije ime nije poznato ili boga Hermesa. Počeci rimske provincijalne portretne umjetnosti na istočnojadranskoj obali javljaju se sredinom 1. st. pr. n. e.¹⁴

Portreti se često javljaju na nadgrobnim spomenicima tipa stela koje se u literaturi uobičajeno nazivaju portretnim stelama.¹⁵ Njihova pojava povezana je sa personalizacijom nadgrobnih spomenika.¹⁶ Uz riječi, odnosno natpise koji su sa historijskog aspekta ključni sadržaj svakog spomenika, portreti predstavljaju svojevrsni dodatak, odnosno sliku koja daje nove podatke o pokojnicima i na taj način upotpunjava ukupno znanje o njima. Portreti pružaju mnogo informacija o preminulim na osnovu čega je moguće dobiti određenu predstavu o njihovom društvenom položaju.

---

11 M. Carroll, *Spirits of the Dead*, 36; Maureen Carroll, Ethnicity and Gender in Roman Funerary Commemoration: Case studies from the empire's frontiers. In: Tarlow, S. and Nilsson Stutz, L., (eds.) *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*, Oxford University Press, Oxford, 2013.

12 P. Stewart, Geographies of Provincialism in Roman Sculpture, *Journal of the International Association of Research Institutes in Art (RIHA Journal)* 0005, Online 27 July 2010. <http://www.riha-journal.org/articles/2010/stewart-geographies-of-provincialism>.

13 Cambi 1991, 20, 25.

14 Cambi 1991, 47; Isti 2000, 30.

15 Općenito o portretnim stelama u provinciji Dalmaciji vidjeti : Dražen Maršić, *Portretne stele na obalnom području rimske provincije Dalmacije*, Filozofski fakultet u Zadru, Rukopis doktorske disertacije, 2002.

16 Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, ANU BiH, Djela LXXXIII, CBI Knjiga 9, Sarajevo, 12.

Tako natpisi daju važne informacije o spolu, fizionomiji i starosnoj dobi, dok su društveni položaj i ugled naznačeni odjećom, atributima profesije ili službe, te elementima ikonografsko-simboličkog karaktera kao što su frizura i ponekad potvrđeno fizionomijsko oponašanje osoba iz carske kuće.¹⁷

Prema društvenoj pripadnosti i statusu njihovih vlasnika, nadgrobni spomenici rimskih provincija mogu se podijeliti na dvije temeljne kategorije: vojnu i civilnu.¹⁸ Na prostoru današnje Hercegovine pronađeni su vrlo vrijedni primjerci portretnih stela, kako vojničkih, tako i civilnih. Zanimljivo je da su vojničke uglavnom grupirane oko područja današnjeg Ljubuškog, odnosno Humca gdje se nalazio rimski augzilijski logor, dok je većina civilnih sa prostora današnjeg Konjica i okoline. Ipak, jedna od najvažnijih portretnih stela sa prostora današnje Hercegovine pronađena je u Sovićima kod Gruda. Tu je pronađen sepulkralni spomenik iz 2. stoljeća koji su roditelji Leo i Quartilla podigli kćerki Lupi, koja je preminula u 22 godini života.¹⁹ Jedinственog je karaktera, jer predstavlja sintezu različitih oblika između tradicionalnih tipova stele i cipusa.²⁰ Spomenik predstavlja monumentalni kameni blok pravougaonog oblika, vertikalno postavljen, podijeljen u dva dijela. Veći dio obuhvata izduženu edikulu u kojoj je prikazana umrla djevojka, dok je drugi manjih dimenzija smješten u donjem dijelu koji služi kao natpisno polje. Ovaj spomenik, prema mišljenju D. Rendića – Miočevića, posjeduje izuzetne umjetničke vrijednosti, koje se prvenstveno očituju u eleganciji, lakoći i suptilnosti obrade.²¹ Cambi je u radu o nadgrobnim stelama sa čitavom ljudskom figurom na istočnom Jadranu konstatirao da je taj tip spomenika najčešće upotrebljavan za vojnike. Kao izuzetak se pojavljuje spomenik Lupi, koji je tipološki i ikonografski drugačiji od vojnih stela, ali se uklapa u

---

17 D. Maršić, *Portretne stele*, 100-101.

18 Vojnički nadgrobni spomenici u pravilu donose više podataka databilne vrijednosti, pa nije slučajno da opće izučavanje rimskih nadgrobnih stela započinje upravo istraživanjem vojničkih stela sa područja Rajne i Podunavlja. S druge strane, na civilnim nadgrobnim spomenicima jedini pouzdani kriteriji datacije obično su imenski obrasci, natpisne formule, odnosno ustrojstvo natpisa, što u odsutnosti figuralne plastike najčešće onemogućuje uže datiranje i općenito je uzrok slabe istraženosti te kategorije sepulkralnih spomenika (D. Maršić, *Portretne stele*, 21).

19 ILJug 0625; AE 1967, 0356.

20 D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije. Povijest - arheologija - umjetnost - numizmatika - onomastika (sabrana djela)*, Split 1989, 562.

21 Detaljan opis spomenika vidjeti kod : D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, 563-564.

vremenske okvire primjeraka sa ljudskim likom.²² Danas je izložen u Muzeju Hercegovine u Mostaru, poprilično oštećen u nekim dijelovima u odnosu na 1956. godinu kada je otkriven.

Za razliku od ranijih autora, Džino je spomenik Lupi smjestio u kulturni i društveni kontekst rimskih provincija. Umjesto stilske analize koja se ranije najčešće koristila pri analizi ovakvih spomenika, njegov fokus je usmjeren na društveni kontekst, odnosno korištenje savremenih percepcija prirode rimske umjetnosti i provincijalne umjetnosti unutar Carstva. Ožalošćeni roditelji su vjerovatno pripadali kategoriji oslobođenika, koja je, kako pokazuje praksa širom rimskog svijeta, vrlo rado manifestirala svoje bogatstvo preko nadgrobnih spomenika.²³ Prema mišljenju Džine, Lupin nadgrobnni spomenik, osim velike tuge njenih roditelja, također pokazuje njihovu namjeru da se prilagode i integriraju unutar lokalne zajednice kroz komemoraciju njihove kćeri, dajući im mogućnost da nadvladaju podređenu poziciju u društvu.²⁴

Portretiranje oslobođenika i članova njihovih porodica na nadgrobnim spomenicima u nauci se tumači na različite načine. Od brojnih teza o njihovoj motivaciji za takvu praksu korištenja nadgrobnih spomenika, posebnu pažnju treba usmjeriti na sljedeće: na taj način su pokazivali stečeni građanski status i socijalnu poziciju kao slobodni Rimljani, tražili su način da pokažu svoj poboljšani status i bogatstvo, memorijalizirali su porodične veze često koristeći djecu da pokažu porodični uspon, predstavljali su se sa slobodno rođenom djecom da pokažu da su formirali porodicu i tako ponosno ispunili obavezu kao rimski građani, zauzimali su marginalnu poziciju u rimskom društvu, te su nadgrobnim spomenicima nastojali legitimizirati svoj položaj, itd.²⁵

---

22 Prema njegovom mišljenju, Maksiminu je kao uzorak poslužio tip nagih pokojnica koje se javljaju na stelama ili onih koji leže na nadgrobnim spomenicima *kline* tipa (Nenad Cambi, Nadgrobnna stela s čitavom ljudskom figurom na istočnom Jadranu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 27 (14), Zadar, 111-112).

23 Opširnije o oslobođenicima na prostoru današnje Hercegovine vidjeti: Almir Marić, *Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine*, Rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet Sarajevo, 2015, 164-178; Almir Marić, *Oslobođenici u zaleđu Narone (epigrafsko prosopografska analiza)*, Hercegovina, 17, Mostar, 2018, 37-57.

24 Danijel Džino, Sculptor Maximinus and his images of the goddess Diana and the girl Lupa from the Dalmatian hinterland, u: *Illyrica Antiqua II: in honorem Duje Rendić-Miočević: Proceedings of the International Conference Šibenik 12th-15th September 2013* (ur. Dino Demicheli), FF Press, Filozofski Fakultet, Zagreb, 2017, 337, 341.

25 Pregled svih relevantnih mišljenja sa odgovarajućom literaturom vidjeti kod: Valerie M. Hope, *Constructing Roman identity*, 115; Henrik Mouritsen, *The freedmen in the Roman world*, Cambridge, 2011, 287.

Naglašavanjem tih uspjeha bivši robovi su možda upadali u zamku i izazivali suprotan efekat od očekivanog, odnosno ukazivali su na svoju servilnu prošlost kao i druge negativne okolnosti povezane sa takvim statusom.

H. Mouritsen se u monografiji *The freedmen in the Roman world* također dotakao ovog pitanja. On posebno naglašava značaj porodice u identitetu oslobođenika. Naime, oslobođenik je činom manumisije dobijao pravo da se oženi i formira svoju porodicu, što mu je davalo određenu sigurnost i stabilnost koja je bila vrlo važan element u ukupnom procesu dobijanja slobode, odnosno želje za slobodom. Prema Mouritsenu, upravo zbog toga je najbliža porodica vjerovatno imala drugačije značenje za oslobođenike nego za ostatak društva koji su ta prava ponekad uzimali zdravo za gotovo, i na njihovim nadgrobnim spomenicima nalazimo snažan naglasak na porodičnim vezama.²⁶ Zanimljivo je da na oslobođeničkim portretima nema predaka, pošto ih osobe servilnog statusa i porijekla nisu mogle ni imati. Umjesto toga, generacije muškaraca i žena koji su bili oslobođeni da formiraju zakonite porodice naručivali su pojedinačne slobodnostojeće nadgrobne spomenike ili kamene ploče za umetanje u zajedničku grobnicu s portretima sebe i svoje djece.²⁷

Na skulpturama, odnosno nadgrobnim spomenicima sa figuralnim predstavama, rijetko se sreću imena umjetnika/majstora koji su ih izradili. Sa prostora današnje Hercegovine poznat je Maksimin koji je umjetnički potpis ostavio u gornjem lijevom uglu spomenika iz Sovića (*Maximinus sculpet*). Nekoliko kilometara dalje, u Prološću kod Imotskog, otkriven je kulturni reljef posvećen boginji Dijani koji predstavlja drugi spomenik za koji je sigurno utvrđeno da je Maksiminovo djelo.²⁸ Iz svega proizlazi da Maksimin nije pripadao skupini priučenih klesara koji su radili samo naivne reljefe Silvana i njegova kruga, nego je uzore tražio u svjetskoj skulpturi i očito napredovao u svojoj izražajnosti. To bi se dalo zaključiti na temelju usporedbe njegova dva rada, od kojih je sovički znatno zreliji.²⁹

Teško je reći gdje se nalazila njegova radionica. Najbliži veliki urbani centar koji je Maksiminu mogao pružiti dovoljan broj mušterija i obezbijediti relativno stalan posao bio je municipij *Novae* u blizini Imotskog (Runovići).³⁰ Ova pretpostavka ne isključuje mogućnost da se radionica nalazila negdje

---

26 H. Mouritsen, *The freedmen*, 286.

27 M. Carroll, *Spirits of the Dead*, 39.

28 D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, 561-562.

29 Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005, 113.

30 D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, 566.

drugo, poput npr. augzilijarnog logora na Humcu koji se nalazio u relativnoj blizini mjesta gdje su otkrivena spomenuta Maksiminova djela.³¹ Pripadnici augzilijarnih jedinica stacioniranih u ovom logoru ostavili su veliki broj nadgrobnih spomenika sa kvalitetno urađenim reljefima. Postoji mogućnost da je Maksiminova radionica učestvovala u njihovoj izradi. U periodu dok je Maksiminova radionica bila aktivna, u logoru na Humcu bile su stacionirane *Cohors I Belgarum equitata* i *Cohors VIII Voluntariorum c. R.* Njegova djela pokazuju da nije bio specijaliziran za samo jedan tip skulpture, jer su veoma raznovrsna i bez potpisa ne bi bilo moguće procijeniti da je on autor djela iz Sovića i Prološca.³² Naime, spomenik iz Sovića je znatno kvalitetniji u stilskom i tehničkom smislu, te je za njegovu izradu vjerovatno uloženi veći napor.

2.1. Portretne stele iz Ljubuškog kraja

Prostor današnjeg Ljubuškog je jedan od najbogatijih u našoj zemlji kad se govori o materijalnim ostacima rimskih vojnika. Na ovom području car Tiberije je naselio veterane VII legije koji su ostavili značajan broj nadgrobnih spomenika, dok je, sa druge strane, u rimskom pomoćnom logoru na Humcu od 1-3. stoljeća boravio veliki broj augzilijara iz različitih dijelova rimskog svijeta koji su također ostavili veliki broj spomenika.³³ U ovom logoru boravile su kohorte iz različitih provincija zapadnog dijela rimskog Carstva: iz sjeverozapadne Hispanije, južne Britanije i malih provincija iz zapadnih Alpa.

Prilikom stacioniranja na novoosvojeni teritorij rimska vojska je nailazila na brojne probleme. Pored sigurnosnih izazova, trebalo je učvrstiti i sačuvati njene identitetske odrednice. Vrlo važan faktor u tome je bio odnos prema umrlim kolegama, bez obzira da li se radilo o oficirima ili običnim vojnicima. Nadgrobnih spomenika sa latinskim natpisima na neki način su razdvajali legionare i augzilijare od domaćeg stanovništva, te su vremenom postali simbol nadmoći i indikacija teritorijalne kontrole nad zemljom.³⁴ Groblja rimskih vojnika koja su formirana oko logora su sugerisala domaćem

---

31 A. Marić, *Antičko društvo*, 147.

32 Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb, Naklada Ljevak 2002, 112.

33 Opširnije o tome: Almir Marić, *Rimske pomoćne kohorte na Humcu*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar, 2019.

34 Valerie M. Hope, *Words and Pictures: The Interpretation of Romano-British Tombstones, Britannia*, 28, 1997, 255.

stanovništvu da Rimljani planiraju da se dugo zadrže na tom mjestu. Sa druge strane, sahrana i komemoracija preminulih drugova iz legija i kohorti za same vojnike je djelovala kohezivno s obzirom da su često bili iz različitih dijelova Carstva, proglašavajući ih vojnicima i Rimljanima i slaveći osjećaj zajedništva koji je stvorila vojska.³⁵ Konačnim učvršćivanjem rimske vlasti i pacifikacijom prostora sa velikim stepenom romanizacije i učešćem domaćeg stanovništva u rimskim vojnim jedinicama simbolička poruka koju su odašiljali takvi nadgrobni spomenici izgubila je svoju svrhu.

Na prostoru današnjeg Ljubuškog i okoline pronađeno je nekoliko stela sa portretima preminulih vojnika. Podignuti su veteranima VII legije, ali i pripadnicima pomoćnih kohorti koje su ovdje bile stalno smještene. Nadgrobni spomenici sa ovakvim portretima po svojim karakteristikama spadaju u stele arhitektonske kompozicije. Iako čine jednu zasebnu cjelinu, ipak se prema vanjskom obliku mogu podijeliti na zabatne, lučne i pravougaone.³⁶ Najčešće se javljaju u obliku trokutastog zabata što ih povezuje sa grčkim nadgrobnim hramovima i grobnim kapelicama (grč. *naiskoi*, lat. *aediculae*), zbog čega su u naučnom diskursu poznate i kao “stele u obliku edikule”, odnosno “naikos” stele.

Najpoznatija stela u obliku edikule iz ljubušskog kraja je ona Gaja Licinija, veterana VII legije, pronađena u Hardomilju.³⁷ Gaj Licinije je bio porijeklom iz maloazijskog grada Sinopa koji je bio smješten na crnomorskoj obali u oblasti antičke Paflagonije. U vojnoj službi je proveo 27 godina.

Portret unutar edikule pripada julijevsko-klaudijevskoj epohi, periodu rimske umjetnosti u kojem je dominirao realistični portret.³⁸ Karakteristike koje odlikuju portrete vladara te dinastije poprimaju i portreti privatnog karaktera. U nastojanju da carski lik doživi što veću refleksiju u društvu, privatni portreti čak oponašaju modu, frizuru, pa i izgled samog cara.³⁹ Karakteristike realističnog portreta G. Licinija vide se u obliku glave koja nije stilizirana, nego ima duguljast, više trokutast oblik, a na licu naglašene jagodice

---

35 Valerie M. Hope, *Remembering Rome: Memory, Funerary Monuments and the Roman Soldier*, in H. Williams (ed.), *Archaeologies of Remembrance: Death and Memory in Past Societies*. New York: Kluwer/Plenum, 2003, 129-130.

36 Dražen Maršić, *Nove aserijske portretne stele*, *Asseria*, 1, Zadar 2003, 169-171.

37 AE 2000, 1174.

38 Krno Prijatelj, *Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu*, *VAHD*, 53, Split, 1952, 135-144.

39 N. Cambi, *Antika*, 132-133.

i donju čeljust.⁴⁰ Frizura je napravljena od kratkih, slijepljenih pramenova koji su razdijeljeni na sredini čela. Ovakvim načinom češljanja muški portreti su vjerovatno oponašali daleko najrašireniji tip frizure iz doba ranog principata, onaj iz druge četvrtine 1. stoljeća, koji je nastao prihvatanjem i stilizacijom frizura princepsa Tiberija, Kaligule i Klaudija, te nekih prinčeva julijevsko-klaudijevske dinastije.⁴¹

Nadgrobna stela koju je veteran VII legije Gaj Valerije Dento podigao svojoj oslobođenici također posjeduje slične karakteristike.⁴² Sastoji se iz dva dijela gdje gornji predstavlja arhitektonsku kompoziciju naiskosa u obliku svoda, dok je donji dio profilirano natpisno polje.⁴³ Portet preminule oslobođenice nepoznatog imena nalazi se unutar pročelja hrama u fragmentarnom reljefu. Poprsje je u velikoj mjeri oštećeno, osim ramena. I ovaj portret ima sve karakteristike realističnog portreta iz kasnorepublikanskog i ranocarskog razdoblja čiji korijeni, pored helenističke umjetnosti, vuku porijeklo iz koncepcija etruskog realističnog portreta, o čemu svjedoče portreti iz razoblja između Augustove i Hadrijanove vladavine.⁴⁴ Podaci sa natpisa vrlo malo otkrivaju o veteranu VII legije. Iako njegovo ime spada u italisku grupu imena, postoji mogućnost da je Dento orijentalnog porijekla, pošto je većina pripadnika VII legije regrutovana u Maloj Aziji.⁴⁵ Nadgrobna stela na ovom području predstavlja rijedak primjer podizanja spomenika oslobođenici od strane patrona. Možemo pretpostaviti da je između njih postojao vrlo prisan odnos, iako natpis o tome ništa поближе ne govori. Poznato je da su se rimski vojnici često ženili robinjama i oslobođenicama, što u ovom slučaju možemo samo pretpostaviti, pošto nemamo nikakvih konkretnih dokaza.⁴⁶

Nadgrobni spomenik Verana, sina Katurvog, konjanika *cohors I Bracaraugustanorum equitata* također spada među vojničke stele sa prostora Ljubuškog na kojima se portret pokojnika nalazi u edikuli.⁴⁷ Sastoji se od

---

40 Veljko Paškvalin, Stele arhitektonske kompozicije u formi edikule iz Muzeja na Humcu kod Ljubuškog, u: Anđelko Zelenika (ur.), *100 godina Muzeja na Humcu*, Ljubuški, 1985, 127; V. Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 69-70.

41 D. Maršić, *Portretne stele*, 298; Maršić, *Nove aserijatske*, 176.

42 ILJug 0670.

43 V. Paškvalin, Stele arhitektonske kompozicije, 120.

44 V. Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 184.

45 Isto, 86.

46 Općenito o oslobođenima na prostoru donje Neretve vidjeti: A. Marić, *Oslobođenici u zaleđu Narone*.

47 AE 2000, 1179.

tri glavna dijela: edikule, reljefa s konjem i vrata.⁴⁸ Portet se nalazi u niši, obrubljenoj sa lijeve i desne strane usukanim stupovima sa vegetabilnim kapitelima i bazom, koja se sastoji od dva torusa i jednog trohila.⁴⁹ Iako je glava oštećena, moguće je rekonstruirati lik pokojnika sa kosom podšišanom sredinom čela, nešto širim nosom i ušima. Vještina klesara nije na nivou koji se vidi na portretnoj steli G. Licinija, čija izrada pokazuje znatno veći kvalitet i estetsku vrijednost. *Veranus* je bio porijeklom iz grada Bracara Augusta koji se nalazio u sjeverozapadnom dijelu Portugala. Umro je u 38. godini života, nakon što je 18 godina služio u *cohors I Bracaraugustanorum equitata*.

Portret Betulona, pripadnika *Cohors III Alpinorum equitata* je, s obzirom na položaj u okviru stele, nešto drugačiji u odnosu na ostale portrete pokojnika sa vojničkih stela iz ljubuškog kraja.⁵⁰ Naime, poprsje pokojnika pojavljuje se unutar profiliranog zabata, što je vjerovatno običaj ili kulturni utjecaj koji vuče porijeklo sa područja sjeverne Italije ili Alpa, odakle je Betulo bio regrutovan u rimsku vojsku. O tome svjedoče portreti u zabatima stela koji se mogu pronaći u tim krajevima,⁵¹ kao i portreti na stelama iz salonitanskih radionica koji su najbrojniji u provinciji Dalmaciji. Salonitanski portreti posjeduju realističnu crtu individualnosti, što je karakteristika razdoblja između kasne Republike i ranog principata.⁵²

---

48 D. Maršić, *Portretne stele*, 301.

49 Radoslav Dodig, *De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae*, u: Anđelko Zelenika (ur.), *100 godina Muzeja na Humcu*, Ljubuški, 1985, 107-114; Radoslav Dodig, *Spomenik konjanika Cohors I Bracaraugustanorum iz Teskere kod Ljubuškog, Hrvatska misao*, god XI, br. 4/07 (45) nova serija, sv. 32, Sarajevo, 2008, 7-22.

50 AE 2009, 1013; ILJug 0115.

51 Primjere bliske analogije sa područja gornje Italije sa portretom Betulona Karonisa vidjeti u: V. Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 78.

52 V. Paškvalin, *Stele arhitektonske kompozicije*, 127.

Slika 1. Betulo Karonis f.
Prema EDCS

Vojničke stele sa portretima koje smo obradili datiraju se u prvo stoljeće. To je razdoblje kada su između legionara i pripadnika pomoćnih kohorti postojale znatne razlike u statusu. To se prvenstveno ogledalo u tome što su legionari bili punopravni rimski građani, dok sa augzilijarima to nije bio slučaj. Tek sa Klaudijevim vojnim reformama to se promijenilo i augzilijari su nakon otpusta iz vojske dobijali građansko pravo. Nejednakosti su također bile prisutne po pitanju novčanih primanja u ovim vojnim formacijama, te u trajanju službe, sve u korist legionara.

Nadgrobnni spomenici širom rimskog svijeta, pa tako i iz ljubušskog kraja, sa svojim dizajnom su komunicirali jednu sasvim drugu poruku. Naime, pripadnici rimskih pomoćnih kohorti su se slikom, portretom ili općenito dizajnom spomenika prikazivali kao rimski vojnici i građani. Sa druge strane, natpisi na tim spomenicima, koji su u standardnoj formi davali osnovne podatke o pokojnicima, govorili su o njihovom stvarnom društvenom i pravnom statusu. U tom kontekstu odličan primjer predstavljaju spomenici rimskih vojnika iz današnjeg Mainza. Prema rezultatima istraživanja iz rimskodobnog Mainza, utvrđeno je da su augzilizari češće koristili slike na spomenicima kao oblik komunikacije u odnosu na legionare. Tako npr. natpisi na spomenicima govore o njihovom inferiornom društvenom statusu, dok konj, konjušar, oružje, robovi, kao znakovi uspjeha, to nastoje nadoknaditi. Natpisi na latinskom i vojna terminologija govore o njihovoj romanizaciji, iako ih njihova imena u strogom smislu definiraju kao nerimljane, itd.⁵³ Prema P. Stewartu, suzdržanost legionara pri korištenju figurativne skulpture može odražavati reakciju protiv ikonografske rasprostranjenosti njihovih manje plaćenih kolega, dok upotreba složene ikonografije od strane augzilizara može pokazivati njihove težnje. Sličan slučaj je sa nadgrobnom skulpturom u carskoj Italiji, gdje sarkofazi, oltari i stele mogu neproporcionalno predstavljati oslobođenike i one iz sličnog društvenog miljea, dok su aristokratske reprezentacije kroz skulpturu ponekad iznenađujuće suzdržane.⁵⁴

Prostor današnjeg Ljubuškog ima određenih sličnosti, bar što se tiče vojnika pomoćnih jedinica. Dosad evidentirani nadgrobnni spomenici sa portretima pripadnika pomoćnih kohorti datiraju se također u prvo stoljeće. U isto razdoblje, tačnije u 14. g. datira se i naseljavanje veterana VII legije u ljubuški kraj. To je razdoblje kada su na Humcu boravile čak tri kohorte iz zapadnog dijela Carstva, *cohors I Lucensium equitata* i *cohors I Bracaraugustanorum equitata* iz Hispanije, te *cohors III Alpinorum equitata* sa područja zapadnih Alpa. Kasnije, kada se praktično brišu dotadašnje razlike između legionara i augzilizara, i ovdje, slično kao i u Mainzu, opada značaj nadgrobnih spomenika kao načina za legitimaciju statusa i identiteta.⁵⁵ Vjerovatno zbog toga, korištenje portreta na vojničkim nadgrobnim spomenicima nije bilo više popularno, tako

---

53 Valerie M. Hope, *Inscription and Sculpture: the Construction of Identity in the Military Tombstones of Roman Mainz.* In : *The Epigraphy of Death: Studies in the History and Society of Greece and Rome.*, Liverpool, Liverpool University Press, 2000, 176.

54 P. Stewart, *Geographies of Provincialism.*

55 V. M. Hope, *Inscription and Sculpture*, 181.

da iz drugog i trećeg stoljeća sa područja Ljubuškog dosad nije evidentiran nijedan augzilizarni spomenik sa takvim dizajnom.

Također, zanimljivo je uporediti kontekst u kojem su podizani nadgrobni spomenici veterana i aktivnih vojnika koji su umrli i sahranjeni u blizini logora. Kad su u pitanju aktivni vojnici za koje je vojska bila sve što su imali, njihove nadgrobne spomenike su podizali i posmatrali najčešće njihovi drugovi iz logorskih baraka, a ne porodica ili susjedi. Sa druge strane, veterani su se vraćali u svoje rodno mjesto ili su naseljeni u neku koloniju, sami ili sa porodicom, na vlastitoj zemlji.⁵⁶ Upravo zbog toga bilo bi sasvim logično pretpostaviti da su spomenici aktivnih vojnika bili uniformiraniji, standardizovaniji, dok su spomenici veterana vjerovatno bili raznovrsniji s obzirom da više nisu bili u punom smislu članovi vojne zajednice. Ipak, iskustvo sa naseljenim veteranima u ljubuški kraj svjedoči da to ne mora biti pravilo. Naime, veliki broj nadgrobni spomenika iz okoline Ljubuškog je izrađen po istom obrascu i vrlo je sličan spomenicima aktivnih vojnika VII legije iz Tilurija, a natpisi na spomenicima imaju svojstva nadgrobni spomenika aktivnih vojnika.⁵⁷

2.2. Portretne stele sa područja gornje Neretve

Rimljani su područje gornjeg toka rijeke Neretve vjerovatno osvojili za vrijeme Oktavijanove ilirske kampanje (35.-33. g. pr. n. e.), kada su porazili Narese i pod svoju vlast stavili najsjevernije dijelove današnje Hercegovine.⁵⁸ U poznatoj izvornoj građi ne spominje se postojanje nekog municipalnog centra u ovom kraju. Ipak, prostor gornje Neretve veoma je bogat nalazima iz antičkog perioda. U dosadašnjim arheološkim istraživanjima otkriveni su brojni tragovi naselja iz rimskog doba, po čemu je širi region Konjica jedan od najbogatijih u Bosni i Hercegovini.⁵⁹ Na gustu naseljenost ovog područja od najstarijih

---

56 Lawrence Keppie, *Having Been a Soldier: The Commemoration of Military Service on Funerary Monuments of the Early Roman Empire*, In: J. J. Wilkes (ed.), *Documenting the Roman Army: Essays in Honour of Margaret Roxan*, London, 2003, 38.

57 Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split, 2011, 174; Postoji mogućnost da se uniformisanost u izradi spomenika aktivnih vojnika i veterana VII legije dovede u korelaciju sa tezom da je na ovom prostoru bio formiran *vexillum veteranorum*, neka vrsta rezervne jedinice koja se trebala mobilizirati u slučaju potrebe.

58 A. Marić, *Antičko društvo*, 50.

59 Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1960, 67.

vremena do savremenog doba uticalo je mnogo faktora. To su prvenstveno dobri prirodni uvjeti, plodnost tla, povoljna klima i geografski položaj.

Na osnovu navedenih činjenica može se pretpostaviti da su na ovom prostoru Rimljani zbog geostrateških razloga osnovali administrativno – upravni centar municipalnog ranga koji je kontrolisao cijeli teritorij gornje Neretve.⁶⁰ Na taj način bez problema su iz lokalnog municipalnog centra mogli kontrolisati prostrani teritorij gornje Neretve, raniju *civitas* Naresa, jednog od najvećih naroda u Naronitanskom sudbenom konventu. Kao najvjerojatnije sjedište municipija, povoljnim geografskim položajem i bogatim materijalnim ostacima iz rimskog doba, nameće se današnji Konjic, koji je u savremeno doba također centar gornje Neretve. U prilog tezi da se u današnjem Konjicu nalazila urbana cjelina municipalnog ranga svjedoče ostaci hrama i spomenici posvećeni Jupiteru, vrhovnom rimskom božanstvu. Tragovi hrama i žrtvenika otkriveni u Cerićima i Donjem Selu kod Konjica upućuju na postojanje administrativnog središta na tome prostoru, s obzirom na to da su tragovi Jupiterovog kulta pronađeni u svim važnijim municipalnim središtima.⁶¹

Pored monumentalnih vojničkih stela sa prostora današnjeg Ljubuškog i okoline, veliki broj portreta pokojnika sadrže i stele sa prostora gornje Neretve. U odnosu na stele iz ljubušskog kraja, gornjoneretvanske su uglavnom podizali civili za koje je, zbog nedostatka informacija na natpisima, teško odrediti pripadnost određenoj socijalnoj strukturi. Portreti se nalaze na stelama iz Ostrošca,⁶² Lisičića,⁶³ Brđana,⁶⁴ Radešina⁶⁵ i Homolja⁶⁶. Ovakav tip nadgrobnih spomenika pogodan je za proučavanje stepena romanizacije na području gornje Neretve preko onomastičke analize natpisa, zatim porodičnih odnosa, te nošnje autohtonog stanovništva, odnosno izražavanja određenih razina identiteta domaćeg stanovništva preko rimskih kulturnih praksi. Pronađeno je ukupno četrnaest nadgrobnih spomenika, od čega je devet sa portretom. S obzirom da spomenici ne daju podatke o društvenom statusu komemoriranih ili su nečitki, a u nekim slučajevima anepigrafski, jedino preko portreta

---

60 A. Marić, *Antičko društvo*, 50.

61 Amra Šaćić, *Kulturno – historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (Civitas Narensium), Godišnjak CBI*, Knjiga 41, Sarajevo, 2012, 105.

62 CIL III 14617,3; ILJug III 1752.

63 CIL III 13861; Dimitrije Sergejevski, *Iz rimske arheologije*, GZM, XLVIII, Sarajevo, 1935, 18–19;

64 ILJug 1743; CIL III, 14617, 5.

65 CIL III 13862; ILJug 1751.

66 CIL III 14617;

možemo dobiti određene podatke o njima. Ovom prilikom fokusirat ćemo se na nošnju i porodične odnose kao važan faktor u društvenim odnosima.

Odjeća može funkcionirati kao oblik koda putem kojeg ljudi komuniciraju publici svoje mjesto u društvu ili identitet.⁶⁷ U antičko doba preko odijevanja je bilo moguće izraziti nekoliko razina identiteta, uključujući etničku pripadnost, spol, status ili profesiju. Važni faktori koji su bili važni pri izboru odjeće svakako su bili društveni status pojedinca i njegove lične sklonosti. Stanovnici rimskih provincija često su pokazivali svoj etnički identitet noseći mješavinu autohtone i rimske odjeće u raznim kombinacijama.⁶⁸ U slučaju kad je komemorirani na nadgrobnom spomeniku prikazan u autohtonoj nošnji on, na neki način, istovremeno pokazuje pripadnost autohtonom stanovništvu, dosljednost u čuvanju domaćih običaja i položaj u njegovoj lokalnoj zajednici.

Tipični dijelovi muške odjeće u rimsko doba bili su košulja (tunika) i ogrtač. Košulje prikazane na nadgrobnim spomenicima sa ovog područja u nekim segmentima se razlikuju od klasične rimske tunike. Za razliku od rimske, koja je krojena iz jednog dijela, domaće košulje su se sastojale od dva dijela, sastavljena na ramenima i sa dugim rukavima.⁶⁹ Ovakav tip tunike zabilježen je na spomenicima iz Homolja,⁷⁰ Ostrošca,⁷¹ Lisičića,⁷² te u mjestu Obre.⁷³ Drugi stalni dio muške odjeće bio je ogrtač koji se vezao kopčom na desnom ramenu. U rimskom svijetu postojalo je nekoliko vrsta ogrtača kao što su: *sagum*, *paludamentum*, *paenula*, *cucullus*, *lacerna*, *birrus*, *laena*. *Sagum*, debeli vuneni ogrtač galskog porijekla je zbog praktičnih razloga bio popularan među običnim stanovništvom, kao i u rimskoj vojsci.⁷⁴ Predstave

67 Treba istaknuti da su prikazi odjeće na nadgrobnim spomenicima veoma važni, s obzirom na nedostatak tekstila i mali broj metalnih predmeta poput ukosnica ili broševa koji su korišteni u svakodnevnom životu (Maureen Carroll, *Ethnicity and Gender in Roman Funerary Commemoration: Case studies from the empire's frontiers*. In: Tarlow, S. and Nilsson Stutz, L., (eds.) *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*, Oxford University Press, Oxford, 2013, 4, 7).

68 Ista, 7.

69 Irma Čremošnik, *Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, *GZM N.S Arheologija*, XVIII, Sarajevo, 1963, 104.

70 Carl Patsch, *Rimska mjesta u konjičkom kotaru*, *GZM*, XIV, sv. 3-4, Sarajevo, 1902, 313-315, sl. 9; Pavao Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Skupština opštine Konjic, Konjic, 1975, 65.

71 C. Patsch, *Rimska mjesta*, 324; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 74-75.

72 D. Sergejevski, *Iz rimske arheologije*, 18-19; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 73.

73 Carl Patsch, *Rimski ostaci iz doline Neretve*, *GZM*, VI, Sarajevo, 1894, 717; Isti, *Rimska mjesta*, 320-321, sl. 17; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 73-74.

74 Srđana Schönauer, *Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu*, *VAHD*, 93, Split, 2001, 282.

ovog odjevnog predmeta evidentirane su na nadgrobnim spomenicima iz Homolja,⁷⁵ Obra⁷⁶ i Ostrošca.⁷⁷

Ženska nošnja je, za razliku od muške, u potpunosti imala autohtoni karakter. Pokazivanjem određenog tipa nošnje na nadgrobnom spomeniku žene nisu samo pokazivale svoju etničku pripadnost, već i podatke o bogatstvu, moći, statusu i životnoj dobi njihovim posmatračima koji su znali i razumjeli autohtonu nošnju i zato su bili u stanju protumačiti mnoge nijanse vizualnih poruka koje je odjeća prenosila.⁷⁸ Sastojala se od četiri osnovna dijela koji nisu morali istovremeno biti u upotrebi: donja haljina (košulja), gornja haljina, ogrtač i kapa, odnosno marama za glavu.⁷⁹ U Obrima i Donjem Selu su evidentirane ženske košulje u tragovima, ali je teško procijeniti u koju kategoriju spadaju.⁸⁰ Sa druge strane, u Radešinama⁸¹ i Lisičićima⁸² su prikazane žene odjevene u potpasane tunike sa dugim rukavima koje se ubrajaju u kategoriju donje, odnosno jednostruke haljine. Za slučaj težih vremenskih prilika poput kiše, jačeg vjetrova i sl., žene i djevojke su koristile ogrtač. Palu, lahki ogrtač, nosi žena prikazana uz rimskog vojnika sa nadgrobnog spomenika iz Homolja.⁸³

Žene na nadgrobnim spomenicima su često prikazane pokrivene glave, sa maramom ili nekom vrstom kape.⁸⁴ Korištenje tih odjevnih predmeta ukazivalo je na bračni status žena, pošto su one sa kapama i maramom vjerovatno bile udate. Prostor današnjeg Konjica i okoline je najbogatiji po prikazima marama na cijelom prostoru današnje Hercegovine u razdoblju rimske vladavine.⁸⁵ Uglavnom su u obliku veluma koji pada na ramena i niz leđa žena i djevojaka. Pored marama, za pokrivanje glave žene su često koristile razne vrste kapa. Na reljefu iz današnjih Lisičića prikazana je kapa zavrnutog oboda, tako da taj obod izgleda kao dijadema, odnosno traka na glavi koja

---

75 C. Patsch, Rimska mjesta, 313-315; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 67-68.

76 C. Patsch, Rimski ostaci, 717; Isti, Rimska mjesta, 320-321; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 73-74.

77 C. Patsch, Rimska mjesta, 324; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 74-75.

78 M. Carroll, *Ethnicity and Gender*, 10.

79 Esad Pašalić, *Period rimske vladavine do kraja III vijeka n.e.*, u: *Kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, II izdanje, Sarajevo, 1984, 287.

80 P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 65-67.

81 C. Patsch, Rimska mjesta, 327; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 76.

82 P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 72.

83 C. Patsch, Rimska mjesta, 314.

84 A. Marić, *Antičko društvo*, 193.

85 I. Čremošnik, *Nošnja na rimskim spomenicima*, 114.

je vezana oko glave sa ciljem učvršćivanja i stabilizacije kose.⁸⁶ U slučaju kad su žene na reljefima prikazane otkrivene glave ponekad je moguće odrediti tip frizure. Često je to onemogućeno jer je vidljiv samo prednji dio, dok je nepoznanica kako je kosa na potiljku bila uređena. Ipak, na osnovu reljefa sa jasnijom obradom i figuralnim ostacima, poput glave iz Konjica, može se zaključiti da su žene u pogledu frizure slijedile rimsku modu.⁸⁷

Slika 2. Spomenik iz Lisičića
Prema lupa.at

86 D. Sergejevski, *Iz rimske arheologije*, 19; I. Čremošnik, *Nošnja na rimskim spomenicima*, 115; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 72, 82.

87 I. Čremošnik, *Nošnja na rimskim spomenicima*, 117; Na lokalitetu Crkvina uz desnu obalu rijeke Trešanice u Konjicu početkom 20. stoljeća otkriven je mramorni portret žene. Datira se u drugu polovinu trećeg ili prve decenije četvrtog stoljeća, kada portret gubi karakteristike i oblike imanentne rimskoj umjetnosti. Portret posjeduje neke od karakteristika vremena u kojem je nastao, poput zurećih očiju, znaka ikonizacije, što je jedno od glavnih obilježja portretne umjetnosti tog razdoblja. Također, posjeduje tipičnu kasnotetrarhijsku frizuru sa naprijed prebačenom pletenicom (N. Cambi, *Antika*, 145).

Nadgrobni spomenici sa portretima iz ovog kraja predstavljaju dobar izvor za proučavanje porodičnih odnosa. U mjestu Homolje je pronađen spomenik koji su *Aurelius Maximus* i njegova žena *Mandeta* postavili svojoj djeci *Aureliis Magnae* i *Maximin*, koji je umro kada je imao dvije godine.⁸⁸ Ne navodi se koliko je djevojčica imala godina u trenutku smrti, ali se na osnovu njenog prikaza može zaključiti da je bila u približno istim godinama kao njen brat. Muškarci koji se spominju na spomeniku imaju tipično rimski kognomen, jedan od onih koji najčešće dobijaju romanizirani Iliri. Što se tiče ženskih imena, *Mandeta* je žensko ilirsko ime koje se ne nalazi često u ostalim ilirskim krajevima.⁸⁹ Posebnu pažnju privlači ime kćerke *Magnae*, koje je keltskog porijekla. Najviše se susreće u italjskim i keltskim provincijama Rimskog carstva, dok se u provinciji Dalmaciji obično pojavljuje u obliku muškog imena *Magnus*.⁹⁰ Na osnovu položaja roditelja i djece sa reljefa moguće je zaključiti određene stvari o njihovim porodičnim odnosima. Otac drži ruku na desnom ramenu sina, dok majka drži ruku na desnom ramenu kćerke. Roditelji su ovdje prikazani kao zaštitnici svoje djece, kao osobe koje brižno vode računa o svom potomstvu.⁹¹

Na nadgrobnom spomeniku iz Lisičića roditelji također jasno izražavaju bol za rano preminulom djecom. Radi se o spomeniku na kojem su vjerovatno bila četiri imena, ali se samo raspoznaje ime djevojčice Valerije, koja je umrla sa osam godina.⁹² Gentilno ime joj je vjerovatno bilo *Aelius*, što znači da su njeni preci postali rimski građani za vrijeme vladavine Hadrijana ili Antonina Pija. Roditelji svoju žalost za umrlom djecom izražavaju riječju *infelicissimae*, dakle superlativom pridjeva koji se koristi da prikaže visoki stepen boli i tuge koji osjećaju roditelji za preminulom kćerkom.⁹³ Sa aspekta proučavanja odnosa između roditelja i djece na osnovu portretnih stela interesantan je i spomenik iz Radešina. Na njemu su u reljefu prikazane tri ženske osobe koje vjerovatno predstavljaju majku i dvije kćerke koje su joj podigle nadgrobni spomenik. Majka je smještena u sredini reljefa i prikazana je sa maramom na

---

88 *CIL* III, 14617, 4; C. Patsch, *Rimska mjesta*, 332; V. Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 123; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD056633>.

89 Geza Alföldy, *Die Personennamen in der romischen Provinz Dalmatia*, BzN, N.F. Beiheft 4, Heidelberg, 236.

90 Isti, 235.

91 A. Marić, *Antičko društvo*, 183.

92 C. Patsch, *Rimska mjesta*, 319-320; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 71.

93 A. Marić, *Antičko društvo*, 183.

glavi, za razliku od kćerki koje su gologlave, što znači da su neudate.⁹⁴ Natpis je veoma oštećen pa nije moguće rekonstruisati imena sa njega osim kognomena *Bricussa*, koji je vjerovatno pripadao jednoj od dvije kćeri. *Bricussa* se u nauci tretira kao keltski kognomen.⁹⁵

Jedini spomenik sa prostora današnjeg Konjica koji sadrži vojničke elemente, odnosno općenito naznake o društvenom statusu na portretu, pronađen je u Homolju. Radi se o poprilično devastiranom spomeniku, posebno u natpisnom dijelu, gdje je jedino čitka konsekrativna formula *Dis Manibus*. Lice stele je izrađeno u arhitektonskoj kompoziciji, a sastoji se od edikule, reljefnog lika pokojnika i natpisnog polja, te raznih drugih motiva poput glave Meduze, delfina, itd.⁹⁶ Portret bračnog para nalazi se u edikuli. Žena je vjerovatno nosila tuniku i ogrtač, dok muškarac nosi odjeću dugih rukava. Na njegovim ramenima je vidljiva po jedna široka vertikalna traka koja predstavlja humerale od oklopa, što znači da je pokojnik bio vojnik, vjerovatno veteran koji je dobio zemljište u ovom kraju.⁹⁷ *Humeralia* je štitnik za ramena koji je bio sastavni dio karičastog tipa rimskog vojnog oklopa. Trake koje se spuštaju sa ramena preminulog odgovaraju šematizovanom prikazu pancera na reljefima u Germaniji.⁹⁸

U umjetničkom pogledu portretne stele iz ovog kraja pripadaju rimskoj provincijalnoj umjetnosti s kraja drugog i početka trećeg stoljeća. Dominira portret sa realističnim karakteristikama koji se u tom periodu javlja u našim krajevima.⁹⁹ Od devet stela sa portretom pokojnika, tri imaju kompoziciju niša u dva reda, dvije iz Lisičića i jedna iz Brđana. Na osnovu izrade nekoliko nadgrobnih spomenika tipa stele sa ikonografskim predstavama koje smo obradili moguće je pretpostaviti postojanje klesarske radionice na prostoru današnjeg Konjica.¹⁰⁰ Radionica ili više njih koje su svojim radom pokrivale praktično čitav prostor gornje Neretve egzistirale su tokom drugog i trećeg stoljeća, razdoblja u koje se datira najveći broj otkrivenih sepulkranih spomenika sa tog područja. Sepulkralni kao i druge vrste kamenih spomenika teško bi se mogli prebaciti iz dalekih krajeva, pa je sasvim realno pretpostaviti

94 C. Patsch, *Rimska mjesta*, 327; P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 76.

95 G. Alföldy, *Die Personennamen*, 166.

96 V. Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 62

97 C. Patsch, *Rimska mjesta*, 315.

98 I. Čremošnik, Nošnja na rimskim spomenicima, 107.

99 Dimitrije Sergejevski, Umjetnost Ilira – Iz problematike ilirske umjetnosti, ANUBiH, *Godišnjak III/1*, Sarajevo, 1965, 127.

100 P. Anđelić, *Historijski spomenici*, 83.

postojanje klesarskih radionica i veći broj majstora na prostoru Konjica i njegove šire okoline.¹⁰¹ Za razliku od zapadne Hercegovine, ovdje se poimenično ne spominje nijedan klesar/umjetnik, ali sudeći po izradi nekih spomenika bilo je majstora koji su, u komparaciji sa drugima iz provincije Dalmacije, bili na solidnoj kvalitativnoj razini.

Zaključak

Prostor Hercegovine obiluje ostacima iz rimskog razdoblja. U dosadašnjim istraživanjima otkriveni su tragovi velikog broja rimskih naselja, cesta, vila rustika, keramike, alata, vojne opreme. Ipak, najvažniji materijalni artefakti su nadgrobni spomenici, epigrafskog i anepigrafskog karaktera, koji predstavljaju glavni izvor za proučavanje razdoblja rimske uprave. U ovom radu pažnju smo posvetili posebnoj kategoriji tih spomenika, onoj na kojima su predstavljeni portreti pokojnika. Portreti na stelama imali su višestruki značaj za komemorirane i njihove porodice. Mogli su služiti za predstavljanje statusa i identiteta preminulog i njegove porodice. Sa druge strane, bili su stalni podsjetnik porodici i prijateljima na blisku osobu koju su izgubili. Sačuvani korpus nadgrobnih spomenika sa portretima pokazuje da ih većina potiče sa područja Ljubuškog i Konjica, te njihove okoline. Ostali krajevi u Hercegovini, osim spomenika djevojci Lupi iz Sovića, nisu zastupljeni sa ovom kategorijom spomenika. Zanimljivo je da na prostoru Čapljine nije otkrivena niti jedna portretna stela iz rimskog perioda. To posebno iznenađuje ako znamo da je čapljinsko područje među bogatijim u našoj zemlji kad su u pitanju rimskodobni ostaci.

Nadgrobne spomenike sa portretima iz ljubuškog kraja podizali su veterani VII legije naseljeni na područje Ljubuškog u 1. stoljeću i pripadnici različitih pomoćnih kohorti koje su bile stalno stacionirane u logoru na Humcu. Čini se da su upravo vojnici značajno doprinijeli širenju epigrafske prakse na našim prostorima. Revnosno podizanje nadgrobnih spomenika od strane aktivnih vojnika - legionara i augzilijara, te veterana svjedoči o vrlo snažnoj motivaciji da ostave trag u formi koja je komunicirala poruke o njihovom statusu i identitetu. Činjenica da su bili daleko od kuće zasigurno je doprinosila odluci da se na nadgrobnom spomeniku prikažu na što upečatljiviji način.

---

101 V. Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 513.

Nadgrobnne spomenike sa portretima na području gornje Neretve, prema dosadašnjim nalazima, podizali su uglavnom civili. Natpisi ne otkrivaju skoro ništa o njihovom društvenom statusu, te je jedino na osnovu slika sa spomenika moguće analizirati određene segmente života komemoriranih, poput nošnje i porodičnih odnosa. Na osnovu analiziranih spomenika možemo zaključiti da je nošnja služila i kao medij da se izraze domaće, autohtone tradicije preko rimskih kulturnih praksi. Time se potvrđuje teza da je unutrašnjost provincije Dalmacije kroz čitavo razdoblje rimske vlasti zadržala dosta konzervativnih, predrimskih elemenata, poput onomastike, nošnje, itd. Samo na jednom spomeniku vidljivi su simboli koji se mogu povezati sa određenom socijalnom strukturom. Naime, u Homolju je pronađen spomenik na kojem su primjetni elementi koji se mogu povezati sa standardnom odjećom rimskih vojnika. Vjerovatno se radi o veteranu koji je nakon završetka vojne službe u konjičkom kraju dobio zemljište od države.

Potpuno je drugačiji i vremenski kontekst podizanja spomenika u ljubuškom i konjičkom kraju. Kao što smo već naznačili, vojnički spomenici sa portretima iz ljubuškog kraja podizani su u 1. stoljeću kada se tu nalazila velika koncentracija veterana i augzilijara, dok se spomenici iz Konjica i okoline datiraju u drugu polovinu drugog i prvu polovinu trećeg stoljeća. To se vjerovatno može dovesti u vezu sa činjenicom da je podizanje epigrafskih spomenika doživjelo vrhunac upravo u tom razdoblju na razini cijelog Carstva, da bi kasnije izgubilo primat kao dominantni način iskazivanja statusa i identiteta preminulih. U svakom slučaju, nadgrobnni spomenici sa portretima pokojnika su u oba konteksta prezentovali riječi i slike koje su komemoriranim i komemoratorima bile važne u tolikoj mjeri da su smatrali da će na najbolji način sačuvati sjećanje na njih.

PORTRAIT STELAE FROM THE AREA OF TODAY'S HERZEGOVINA – SOCIAL CONTEXT

SUMMARY

The theme of this paper is an analysis of Roman funerary monuments from today's Herzegovina containing a portrait of the deceased. In the introductory part, we thematized Roman funerary monuments as a medium for presenting social structures. Unlike most papers that approached monuments

with portraits from the perspective of analyzing structure and iconography, we decided to analyze in this paper the social context to which the deceased belonged. Most of these monuments were found in the wider area of present-day Ljubuški and Konjic. Monuments with portraits from the Ljubuški area are associated with members of Roman auxiliary cohorts stationed at the Humac camp in the 1st century and veterans of the VII Legion who received land from Emperor Tiberius. The inscriptions from the portrait stelae from the Konjic area do not reveal which social structure the commemorated belonged to. Therefore, the paper focuses on the analysis of family relationships on the basis of monuments which depicts several family members, as well as their clothes, which is an excellent example of preserving domestic traditions.

Keywords: Herzegovina, Konjic, Ljubuški, portrait stelae, social structures

Literatura

- Geza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, BzN, N.F. Beiheft 4, Heidelberg, 1969.
- Pavao Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Skupština opštine Konjic, Konjic, 1975.
- Francisco Beltrán Lloris, The ‘epigraphic habit’ in the Roman world.” In: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy* (eds. C. Bruun and J. Edmondson), Oxford: Oxford University Press, 2015, 131–148.
- Nenad Cambi, Nadgrobna stela s čitavom ljudskom figurom na istočnom Jadranu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 27 (14), Zadar, 1988, 93-114.
- Nenad Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb, 1991.
- Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb, Naklada Ljevak, 2002.
- Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005.
- Maureen Carroll, *Spirits of the Dead: Roman Funerary Commemoration in Western Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Maureen Carroll, Ethnicity and Gender in Roman Funerary Commemoration: Case studies from the empire’s frontiers. In: Tarlow, S. and Nilsson Stutz, L., (eds.) *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*, Oxford University Press, Oxford, 2013, 559-579.
- Maureen Carroll, *Projecting Self-Perception on the Roman Frontiers: The Evidence of Dress and Funerary Portraits*. In: Breeze, D., Jones, R.H. and Oltean, I., (eds.) *Understanding Roman Frontiers. A Celebration for Professor Bill Hanson*. John Donald / Birlinn, Edinburgh, 2015, 154-166.

- Radoslav Dodig, De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae, u: Anđelko Zelenika (ur.), *100 godina Muzeja na Humcu*, Ljubuški, 1985, 95-118.
- Radoslav Dodig, Spomenik konjanika Cohors I Bracaraugustanorum iz Teskere kod Ljubuškog, *Hrvatska misao*, god XI, br. 4/07 (45) nova serija, sv. 32, Sarajevo, 2008, 7-22.
- Irma Čremošnik, Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini, *GZM N.S Arheologija*, XVIII, Sarajevo, 1963, 103-121.
- Danijel Džino, Sculptor Maximinus and his images of the goddess Diana and the girl Lupa from the Dalmatian hinterland, u: *Illyrica Antiqua II: in honorem Duje Rendić-Miočević: Proceedings of the International Conference Šibenik 12th-15th September 2013* (ur. Dino Demicheli), FF Press, Filozofski Fakultet, Zagreb, 2017, 335-344.
- Valerie M. Hope, Words and Pictures: The Interpretation of Romano-British Tombstones, *Britannia*, 28, 1997, 245-258.
- Valerie M. Hope, Constructing Roman identity: Funerary monuments and social structure in the Roman world, *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying*, 2:2, 1997, 103-121.
- Valerie M. Hope, Negotiating Identity and Status: the gladiators of Roman Nimes, *Cultural Identity in the Roman Empire* (eds. R. Laurence, J. Berry), Routledge, London and New York, 1998, 179-195.
- Valerie M. Hope, Inscription and Sculpture: the Construction of Identity in the Military Tombstones of Roman Mainz." In : *The Epigraphy of Death: Studies in the History and Society of Greece and Rome*, Liverpool, Liverpool University Press, 2000, 155-183.
- Valerie M. Hope, Remembering Rome: Memory, Funerary Monuments and the Roman Soldier, in H. Williams (ed.), *Archaeologies of Remembrance: Death and Memory in Past Societies*. New York: Kluwer/Plenum, 2003, 113-140.
- Valerie M. Hope, Remembering to Mourn: Personal Mementos of the Dead in Ancient Rome, in: *Memory and mourning : studies on Roman death* / edited by Valerie M. Hope and Janet Huskinson, 2011, 176-195.
- Lawrence Keppie, Having Been a Soldier: The Commemoration of Military Service on Funerary Monuments of the Early Roman Empire, In: J. J. Wilkes (ed.), *Documenting the Roman Army: Essays in Honour of Margaret Roxan* (London), 2003, 31-54.
- Almir Marić, *Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine*, Rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet Sarajevo, 2015.
- Almir Marić, Oslobodjenici u zaleđu Narone (epigrafsko prosopografska analiza), *Hercegovina*, 17, Mostar, 2018, 37-57.
- Almir Marić, *Rimske pomoćne kohorte na Humcu*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar, 2019.

- Dražen Maršić, *Portretne stele na obalnom području rimske provincije Dalmacije*, Filozofski fakultet u Zadru, Rukopis doktorske disertacije, 2002.
- Dražen Maršić, Nove aserijatske portretne stele, *Asseria*, 1, Zadar, 2003, 157-183.
- Branka Migotti, The military stelae of Northern Croatia, u: *The Roman army between the Alps and the Adriatic*, Horvat, Jana (ur.). Ljubljana: Inštitut za arheologiju ZRC SAZU, 2016, 171-191.
- Branka Migotti, Grobni spomenici iz sjeverozapadne Hrvatske u svjetlu odnosa rimske antike prema smrti, u: *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti / Cvijović Javorina, Ivana; Roksandić, Drago (ur.)*, Zagreb: FF press, 2018, 365-379.
- Vladimir D. Mihajlović, Rimska spomeničko-epigrafska praksa: antropološki pristup, *Istraživanja*, 23, Novi Sad, 2012, 33-50.
- Henrik Mouritsen, *The freedmen in the Roman world*, Cambridge, 2011.
- Carl Patsch, Rimski ostaci iz doline Neretve, *GZM*, VI, Sarajevo, 1894, 711-719.
- Carl Patsch, Rimska mjesta u konjičkom kotaru, *GZM*, XIV, sv. 3-4, Sarajevo, 1902, 303-333.
- Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1960.
- Esad Pašalić, Period rimske vladavine do kraja III vijeka n.e., u: *Kulturna historija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, II izdanje, Sarajevo, 1984, 191-309.
- Veljko Paškvalin, Stele arhitektonske kompozicije u formi edikule iz Muzeja na Humcu kod Ljubuškog, u: Anđelko Zelenika (ur.), *100 godina Muzeja na Humcu*, Ljubuški, 1985, 119-131.
- Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, ANU BiH, Djela LXXXIII, CBI Knjiga 9, Sarajevo, 2012.
- Kruno Prijatelj, Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu, *VAHD*, 53/1950-51, 135-154.
- Duje Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije. Povijest - arheologija - umjetnost - numizmatika - onomastika* (sabrana djela), Split 1989.
- A. D. Rizakis -Y. Touratsoglou, In search of identities: a preliminary report on the visual and textual context of the funerary monuments of Roman Macedonia: a preliminary report on a new project, in: *Beyond Boundaries: Connecting Visual Cultures In The Provinces Of Ancient Rome*, S. E. Alcock, M. Egri, and J. F. D. Frakes (Eds.), Los Angeles: Getty Publications, 2016, 120-136.
- Srđana Schönauer, Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu, *VAHD*, 93, Split, 2001, 223-515.
- Dimitrije Sergejevski, Iz rimske arheologije, *GZM*, XLVIII, Sarajevo, 1935, 17-22.

Dimitrije Sergejevski, Umjetnost Ilira – Iz problematike ilirske umjetnosti, *ANUBiH, Godišnjak III/1*, Sarajevo, 1965, 119-142.

P. Stewart, *Geographies of Provincialism in Roman Sculpture*, Journal of the International Association of Research Institutes in Art (RIHA Journal) 0005, Online 27 July 2010. <http://www.riha-journal.org/articles/2010/stewart-geographies-of-provincialism>, 2010.

Amra Šaćić, Kulturno – historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (Civitas Narensium), *Godišnjak CBI*, Knjiga 41, Sarajevo, 2012, 97-113.

Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split, 2011.

Dževad Drino

RUDARSKO PRAVO I NASTANAK GRADSKÉ SAMOUPRAVE U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI

Sažetak: Svi gradovi srednjovjekovne Bosne nisu imali isto unutrašnje uređenje. Uz istaknutu čelnu ulogu gradskog kneza, prisutni su uticaji oblasnih gospodara, vladarske porodice, ali se javlja i samouprava lokalnog naseljenog stanovništva.

Početak gradske samouprave u bosanskom srednjovjekovlju predstavljaju tzv. saské privilegije, tačnije rečeno, rudarski obiçaji koji se iz rudnika i rudarskih trgova prenose kao ozakonjeni propisi na gradske naselja banovine, a od 1377. g. i Kraljevine Bosne. Upravo rudarstvo predstavlja prvo tržišno poduzetništvo i prvu industrijsku granu srednjovjekovne Bosne koja, uz teritorijalno širenje i izlazak na Jadransko more, predstavlja žilu kucavicu ukupnog gospodarstva, ali i prve pravne norme koje se iz rudarske djelatnosti prelivaju na okolinu. Ovakav vid lokalne samouprave različit je od ugarskih gradskih privilegija, od kojih prvi bosanski grad sa datim kraljevim povlasticama jeste Bihać, kome kralj Ladislav IV 1279. g. potvrđuje ranije povlastice Bele IV date po uzoru na zagrebački Gradec.

Ključne riječi: Bosna, gradovi, rudarstvo, Sasi, srednjovjekovno pravo

Uvod

Općenito se smatra da je priroda dala čovjeku na iskorištavanje tri izvora bogatstva: biljno, životinjsko i mineralno. Prvo je nadohvat ruke, drugo se dobiva uz borbu, ali za korištenje trećeg bogatstva zahtijeva se ponajviše vještine i ukupnog znanja. Na području današnje Bosne i Hercegovine tragove

istraživanja i eksploatacije ruda nalazimo još od ilirskih vremena,¹ dok su Rimljani još više nastavili eksploataciju, pogotovo dragocjenih metala zlata i srebra.²

Pronalaskom naslaga bakra, olova i srebra u Rammelsbergu, u srcu Njemačke, u X stoljeću, dolazi do naglog razvitka rudarstva jer je Evropa bila žedna metala, pa se traganje za rudnicima proširilo preko Njemačke, Češke, Ugarske, sve do Švedske i britanskog Welsa i Kornvola, a Sasi - njemački rudari, pozivani su kao dragocjeni stručnjaci u sve zemlje.³

Prvo pojavljivanje njemačkih rudara Sasa u susjednoj srpskoj državi, odakle su i došli u Bosnu, jeste sredina XIII stoljeća kada se pominju u jednoj nedatiranoj povelji srpskog kralja Uroša I (1243-1276), i to u rudniku Brskovo (danas u Crnoj Gori) gdje su se naselili iz Erdelja (Transilvanije, Sedmogradske).⁴ Saksonija je danas njemačka savezna država (glavni grad Dresden), a sa vlastite Rudne Gore (*Erzegebirge*) naselili su se u Ugarskoj u doba kralja Geze (1141-1162).

Termin rudarsko pravo nastaje na bazi starih običaja i privilegija pojedinih rudnika. Jedna od najpoznatijih jeste privilegija cara Henrika II kojom frizijskim grofovima u Koruškoj daje pravo rudarenja na sve metale i soli, dok je najstarije rudarsko pravo u slavenskim zemljama izdato od češkog kralja Vjenceslava i moravskog markrofa Pšemisla (1250-1300)⁵

Zahvaljujući luteranskom svećeniku Matiasu Froniusu (1522-1588), poznato nam je sasko kodificirano pravo putem njegova djela „*Statuta Municipaliū Saxonū in Transilvania*“ iz 1583. godine. Pravni osnov njihove organizacije predstavljala je *Diploma Andreatum* iz 1224. godine,

---

1 Po mišljenju austrijskog geologa F. Katzera, tragovi rudarske eksploataije kod Gornjeg Vakufa potiču oko hiljadu i petsto godina prije nove ere. Vidi u: F. Katzer, *Geologija Bosne i Hercegovine* I, Sarajevo 1926, 232.

2 O tadašnjim ruarskim pravnim normama vidi u: Dž. Drino/B. Londrc, Rudarski propisi klasičnog i postklasičnog rimskog prava, *Acta Illyrica*, godina II/Broj 2, 427-450.

3 S. Ćirković, Sasi u: *Leksikon srpskog srednjeg veka*, urednici S. Ćirković-R. Mihaljčić, Beograd 1999, 649.

4 M. Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968, 93.

5 *Jura montium et montanarum civitatis Iglavionis* - na njemu se temelje kasniji poznati rudarski zakoni kao što su Kremnički, Šemnicki i Kutnahorski, dok je u Štajerskoj izdat 1308. g. poznati Schledmingski zakon. Na razvitak tadašnjeg rudarstva najviše je uticalo djelo Jiri Agricola „*De re metalica* „- reprint: *Dvanact knih o hornictvi a hutnictvi*, Praha 1977. (Primjerak u biblioteci Metalurškog Instituta „Dr. Kemal Kapetanović“, Univerzitet u Zenici - zahvaljujem Arasu Boriću, rukovodiocu Univerzitetske biblioteke u Zenici koji mi je skrenuo pažnju na ovaj rad.)

mađarskog kralja Andrije II, kojom je utvrđena upravna, sudska i vjerska autonomija u njihovim rudarskim kolonijama, što su kasnije preuzeli svi ugarski vladari.

Direktnih izvora, povelja ili saskih privilegija sa naših prostora nema, ali se iz ostalih izvora bosanskog srednjovjekovlja da izvršiti njihova rekonstrukcija - uživali su lične slobode, prava istraživanja rudišta, kopanje okna i galerija, a kao katolici uživali su punu slobodu vjere sa pravom gradnje vlastitih crkava i bogomolja, ali i ono najvažnije - autonomno sudstvo.⁶

I

Prvi pisani dokumenat o bosanskom srednjovjekovnom rudarstvu je iz decembra 1349. g. i navodi rudarske jame u Ostružnici kod Fojnice, mada još destljeće ranije ban Stjepan II Kotromanić daje pravo trgovine metalima Trogiranima⁷, dok prvi pomen Sasa datiramo u 1356. godinu (rudar došao iz Trepče), a kasnije su vijesti o braći Sasinovićima (Hansu i Niklu) iz 1365. godine.⁸ Dok je najstariji sloj Sasa bio etnički čist, već sredinom XIV stoljeća ubrzanom asimilacijom naziv Sas gubi svoj etnički identitet označavajući prvenstveno pravni status, a kasnije rudara uopće. Početno su Dubrovčani bili most u poslovanju Sasa i domaćeg stanovništva. Ista religija, zajednički život u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne dovode i do zajedničkog poslovanja. Pri tom crkve i franjevački katolički samostani predstavljaju redovnu prateću pojavu jer se u rudnicima ukrštaju putovi rudarske tehnike, trgovine ali i religije. Dok je u Srbiji katoličanstvo „*ieres latinska*“, u Bosni se slobodno razvija u svim rudarskim trgovima i naseljima. Tako je i prvi poglavar ustanovljene franjevačke vikarije (1339/1340. g.) fra Peregrin Saksonac, tačnije dominikanac Johanes Teutonicus von Wildeshausen, znamenita ličnost bosanskog srednjovjekovlja. Saska (germanska) rudarska terminologija ostala je prisutna u Zakonu o rudnicima despota stefana Lazarevića iz 1412. g., ali i u kraljevom Zakonu o rudnicima u srednjovjekovnoj Bosni, i definitivno je ukorijenjena u turskim rudarskim zakonima koji i jesu donešeni po uzoru na

---

6 Dž. Drino, *Balkan- državopravna historija*, Zenica 2018, 135.

7 *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. X, 494.- 7.10.1339. g.

8 Državni Arhiv u Dubrovniku, *Diversa Cancellariae*, 17, folija 1. Preseljenjem iz Fojnice u Dubrovnik i prihvatanjem dubrovačkog građanstva prodali su svoje rudnike u Fojnici i Ostružnici, ali su i kasnije trgovali bosanskim metalima.

zatečene srpske i bosanske propise (Kanun-i Sas), što sve skupa čini zajedničku evropsku rudarsku tradiciju.⁹

Srednjovjekovno rudarsko pravo je umnogome uticalo na razvitak gradske samouprave, tako primjerice, ispod štampanog rudarskog prava u Šemnicu nalazi se, očito ne slučajno, tekst gradskog statuta - *Gemayne statreht*. O kontinuitetu antičkih gradova ne možemo govoriti na primjeru srednjovjekovne Bosne. Saske privilegije i dubrovačke naseobine dovode do nastanka novih urbanih centara dok se u primorskim gradovima razvija vlastiti patricijat po uzoru na dubrovački i kotorski.

Vratimo se ipak rudarskim naseljima - šta je to u rudarskim običajima da je dovelo do gradske samouprave?

Ozakonjeni rudarski običaji postupno utiču i na pravni status urbane zajednice u kojoj su živjeli i poslovali. Tako rudarski gradovi Srebrenica, Olovo i Fojnica imaju u svom unutrašnjem uređenju gradsko vijeće sastavljeno od 12 članova zvanih purgari (od njemačke riječi *burger*), što je najčešće prevedeno kao *borghesani*, *citadini*, *officiales*, *maiores civitatis*, *anciani*- građani. Gradska samouprava se javlja kao zajednički kohezioni elemenat rudnika i stanovnika rudarskog naselja, dakle rudara i mještana, uz učešće purgara. Pod rukovođenjem gradskog kneza sabor okuplja sve vlasnike i rudarske stručnjake u jedan najviši organ lokalne vlasti. Upravo u domenu rudarskih poslova dolazi do izražaja potreba za udruživanjem i zajedničim organizovanjem na svim nivoima, od pripreme kopa, financiranja, iskopa i taljenja rude do isporuke i prodaje, čime ovo pravo *ius mineralum* u konačnici dovodi do uspostave i gradskog autonomnog prava.

Kolektivni sud vijeća purgara je modificiran. U Srbiji uz njih učestvuju još i vojvoda, knez i protopop, dok je na tlu Bosne drugačije, sud purgara u Srebrenice je bez učešća popa!

---

9 Vidi u: *Despotov zakonik - zakonik o rudnicima despota Stefana Lazarevića*, prevod i komentar B. Marković, Beograd 1999. U četiri zakona o rudarstvu u doba osmanske vlasti ima oko 70 riječi njemačkog porijekla vezanih za rudarstvo - vidi u: *Kanuni i kanunname*, Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevo 1957, F. Spaho, *Turski rudarski zakoni*, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, 25/1913, 133-138 i 163-194.

II

Prve vijesti o purgarima nalazimo u notarskim zapisima u Dubrovniku. Tako se u sporu Nikla Sasinovića sa Hankom Dobretićem u Fojnici 1373. godine spominje *Curia Teutonicorum*, ali i Vukosav purgar, dok se purgari kao članovi vijeća izrekom navode i u Srebrenici.¹⁰ Ukupan broj od 12 purgara, kako se navodi u izvorima, predstavljaju *scabine* njemačkih gradova kojih je, u pravilu, bilo 12, kao i u gradskim odborima koji su se u Transilvaniji razvijali pod njemačkim uticajima, kao što je Brašov. Purgare osim u Fojnici, Olovu i Srebrenici, nalazimo i u drugim gradovima koji nisu rudarski. Tako Desanka Kovačević-Kojić navodi Vijeće lokalnih prvaka u Goraždu koje upravlja gradskim poslovima zajedno sa knezom.¹¹

Dakle, u rudarskim naseljima, pored vojvoda i knezova, kao organ vlasti javlja se i gradsko vijeće od dvanaest građana - purgara, koji su ili domaći ljudi, ili strani kao što su Sasi. Vlastita nadležnost u upravnim i sudskim poslovima daje im lokalnu autonomiju koja je tim značajnija što se lokalni gradski knez obavezno bira iz reda najistaknutijih žitelja, bez obzira da li se radi o domaćem čovjeku ili strancu. Upravo ovakav način uređenja po saskim tradicijama i običajima u bosanskom srednjovjekovlju pokazuje jednu zanimljivu tendenciju. On se ne ograničava samo na rudarska naselja nego se širi i van njih na ostale gradove. Osim Goražda, u jednom isključivo trgovačkom naselju Podzvonik (Zvornik) purgari se javljaju u notarskim zapisima iz XV stoljeća,¹² pa je vidljivo da, osim saskih povlastica, na izgradnju gradske autonomije značajno utiču još dvije stvari. Prvo, prisustvo autonomnih trgovačkih kolonija (ponajviše dubrovačkih), ali i izbor sposobnih stranaca na dužnosti gradskih knezova. Dubrovačke trgovačke kolonije uživale su autonomiju po uredbi Velikog vijeća od 17.12.1387. g. Knez i Malo vijeće biraju konzule i generalne konzule bez prava na plaću u Srbiji, Bosni, Srijemu i Bugarskoj.¹³ Oni se biraju iz reda dubrovačkih trgovaca koji su živjeli u tim mjestima, prvenstveno iz reda dubrovačkih plemića, a tek ako njih nema, onda iz reda pučana! Pri izboru konzula imenuju se i dva suca u naseobinama, izuzetak je trg Neretva gdje

---

10 Državni Arhiv u Dubrovniku, *Diversa Noatriciae*, 9, folija 153- 19.04.1376. g.

11 „*litteras a comite de Gorasde et ab optimatibus dicti loci*“ - u D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978, 246

12 Državni Arhiv u Dubrovniku, *Diversae Canellariae*, 46, folija 150- 28.11.1426. g.

13 I. Mitić, *Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika*, Dubrovnik 1973, 11.

je boravio konzul sa tri suca. Za razliku od Srbije, u srednjovjekovnoj Bosni nema dužnosti generalnog konzula koji je u Srbiji redovito imenovan.¹⁴

U susjednoj feudalnoj Hrvatskoj vidljivo je da izborni knez u dalmatinskim gradovima dolazi sa dinastijom Arpadovića i ugarskom vlasti, dok kasniji načelnici gradskih komuna (potestati) dolaze sa mletačkom prevlasti na Jadranu.

Da li je izbor stranaca za gradske knezove u Bosni znak slabosti države?

Ne, nikako! Upravo suprotno. Stranac na čelu gradske komune zapravo i jeste evropski trend gdje se stručnost i nezavisnost traži van vlastite sredine. To je vidljivo prisutno diljem Mediterana, pa su i najpoznatiji splitski načelnici uglavnom sa druge strane Jadrana.¹⁵ Stranci na dužnostima gradskih knezova upravo i daju evropski kolorit, obezbjeđuju jednaku primjenu prava i ne postoji nijedan spor vezan za zloupotrebu ovlaštenja niti dužnosti u gradskoj samoupravi.

Da li bi u budućnosti bosanski gradovi dobili statutarno uređenje i autonomiju tipa istočnojadranskih gradova?

Do sada analizirani procesi upućuju na negativan odgovor. Zakleti građani (purgari) imali su malo uticaja izvan sfere važenja rudarskih običaja. Finansijska sredstva i gradski fiskus postoji tek u rudimentalnom obliku (gradska blagajna je jasno navedena u Srebrenici), uticajni gradski stalež trgovaca i zanatlija je tek u začetku, ali i nadiruća osmanska osvajanja su ustrojila novi, orijentalni tip grada koji se organizira na novim principima novog, osmanskog prava.

ZAKLJUČAK

Vlastita sudbenost (Autodikija), uz pravo donošenja vlastitih propisa (*Ius statuendi*) i samostalnu upravu predstavljaju centralno mjesto za svaku vrstu gradske samouprave, što nalazimo i u bosanskom srednjovjekovnom pravu. Načelo zakonitosti uprave kao vrhovni princip i podvrgavanje gradskog kneza odlukama vijeća (purgara) u bosansko srednjovjekovlje dolazi sa naseljavanjem srednjovjekovnih rudara - Sasa, i prihvaćanjem saskih privilegija kao širokog kruga rudarskih običajnih prava, koja postupno izlaze van okvira rudnika i prelaze na urbanu okolinu. Od običajnog prava u vezi rudarskih okana i kopova,

14 Dž. Drino, *Elementi rimskog prava u trgovačkom i rudarskom pravu srednjovjekovne Bosne* (doktorska disertacija), biblioteka Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo 2007, 63.

15 A. Cvitanić, *Doprinos pravnika talijanske regije Marche u oblikovanju splitskog statutarnog prava, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XXIII, Sarajevo 1975, 11-28.*

postrojenja i livnica, dolazi se do priznatih prava sječe šume, hidrozahvata, ali i autonomnog uređenja vlastitih rudarskih naselja. Tako i tri glavne javne gradske upravne funkcije - zastupanje grada, ustrojstvo unutrašnje uprave i autonomno sudstvo, polako se prenose sa rudarskih naselja i trgova i u ostale gradove bosanskog kraljevstva, uklapajući se tako u vjekovna nastojanja na uspostavi evropske pravne, ali i ukupne kulturne infrastrukture u čemu srednjovjekovna Bosna nije nikakav izuzetak. U srednjovjekovnom bosanskom pravu ne radi se, i ne može se raditi, ni o kakvom kontinuitetu rimskog prava. Nadalje, uticaji bizantskog prava su jedva vidljivi, ne postoji osnov da je ono nastalo uticajem *ius commune* izgrađenog po konsilijatorima i kanonistima. U njemu su uočljivi elementi samostalnog razvoja, ali i snažan odjek prava primorskih gradova, prvenstveno Dubrovnika. Povezanost s institutima ugarskog prava je vidljiva, pogotovo kod vladarskih institucija. Sličnost sa starim hrvatskim i srpskim pravom postoji u brojnim zajedničkim pravnim običajima koji, vjerovatno, pripadaju zajedničkom blagu slavenskog sloja obje države.

Srednjovjekovno bosansko javno pravo, pa i nastanak gradske samouprave i normi kojom se ona reguliše, nije ništa drugo do varijanta srednjoevropskih pravnih shvaćanja, pri čemu se pod srednjovjekovnom Evropom podrazumijevaju narodi i teritorije koje su nastavili izgrađivati pravna načela, institute i norme naslijeđene iz umiruće antike, oplemenjene germanskim (saskim) rudarskim običajima koji su dali pečat i razvitku gradskog prava u Kraljevini Bosni, ali i na cijelom Balkanu.

MINING LAW AND THE CREATION OF THE CITY SELF-GOVERNMENTS IN MEDIEVAL BOSNIA

SUMMARY

Not all cities of medieval Bosnia had the same interior design. In addition to the prominent leadership role of the city prince, there were influences of regional lords, the ruling family, but the self-government of the local population also occurs.

The beginning of city self-government in the Bosnian Middle Ages is the so-called Saxon privileges, more precisely, the mining customs transmitted from mines and mining squares as statutory regulations to the urban settlements and from 1377 to the Kingdom of Bosnia. Mining is the first market enterprise

and the first industrial branch of medieval Bosnia, which, along with territorial expansion and entry to the Adriatic Sea, represents the veil of the entire economy, as well as the first legal norms that were used in the environment.

This type of local self-government is different from the Hungarian city privileges. The first Bosnian town with royal privileges was Bihac, to which King Ladislav IV, in 1279, affirmed earlier Bela IV privileges modeled on Zagreb's Gradec.

Keywords: Bosnia, cities, mining, Sasi, medieval law

Bibliografija

1. Izvori:

- Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv.X, 494.- 7.10.1339.g.
Despotov zakonik- zakonik o rudnicima despota Stefana Lazarevića, prevod i komentar B.Marković, Beograd 1999.
Državni Arhiv u Dubrovniku, *Diversa Cancellariae*, 17, folija.1.
Državni Arhiv u Dubrovniku, *Diversa Noatriae*,9,folija 153- 19.04.1376.g.
Državni Arhiv u Dubrovniku, *Diversae Canellariae*, 46, folija 150- 28.11.1426.
Kanuni i kanuname, Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevo 1957.26.g.

2. Literatura:

- A. Cvitanić, Doprinos pravnika talijanske regije Marche u oblikovanju splitskog statutarnog prava, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, XXIII, Sarajevo 1975, 11-28.
D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978.
Dž. Drino, *Elementi rimskog prava u trgovačkom i rudarskom pravu srednjovjekovne Bosne* (doktorska disertacija), biblioteka Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo 2007.
Dž. Drino/B. Londrc, Rudarski propisi klasičnog i postklasičnog rimskog prava, *Acta Illyrica*, godina II/Broj 2, Sarajevo 2018, 427-450.
Dž. Drino, *Balkan- državnopravna historija*, Zenica 2018
F. Katzer, *Geologija Bosne i Hercegovine* 1, Sarajevo 1926 .
F. Spaho, Turski rudarski zakoni, *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu*, 25/1913, 133-138 i 163-194.
I. Mitić, Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika, Dubrovnik 1973.
J. Agricola: „*De re metalica* „- reprint: *Dvanact knih o hornictvi a hutnictvi*, Praha 1977.
M. Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968.
S. Ćirković, *Sasi u: Leksikon srpskog srednjeg veka*, urednici S.Ćirković-R.Mihaljčić, Beograd 1999,

Faruk Taslidža

PRILOG PROUČAVANJU DRUŠTVENO- EKONOMSKIH PRILIKA U HERCEGOVAČKOM SANDŽAKU U PRVIM DECENIJAMA XVII STOLJEĆA

Sažetak: U radu se sagledavaju monetarne prilike u Osmanskoj državi iz perioda prve polovine XVII stoljeća. Ukazuje se na tadašnju devaluaciju osmanske akče, kao i nekontrolisan priliv stranog novca na teritorij pod sultanovom vlašću. Potvrđuje se već poznata konstatacija da Visoka Porta nije imala adekvatan odgovor na razne monetarne spletke iz evropskih država, koje su umnogome remetile osmanske ekonomske tokove. Autor razmatra vrijednost različitog novca koji je u navedenom periodu bio u opticaju u osmanskoj Bosni. Uz to, na osnovu prvorazrednih historijskih izvora, dat je i uvid u godišnja primanja pojedinih državnih službenika u Hercegovačkom sandžaku.

Ključne riječi: Osmanska država, Hercegovački sandžak, moneta, akča, zlatnik, cijene, državni službenik, prihodi.

Monetarna politika višestoljetne Osmanske države još uvijek nije u potpunosti sagledana. Definitivno, kod Osmanlija nije postojao jedinstven monetarni sistem, a cirkulacija stranog novca, posebno u pograničnim pokrajinama, bila je uobičajena pojava. Monetarne prilike zavisile su, prije svega, od finansijskog, ekonomskog i političkog stanja u državi. Uz to, treba dodati i krupne događaje koji su se pojavljivali na svjetskoj historijskoj sceni, a takva su npr. bila velika geografska otkrića i kolonizacija Novog svijeta.¹

---

¹ O evoluciji osmanskog monetarnog sistema: Şefket Pamuk, *A Monetary history of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2000.

Prvi osmanski novac, kovan u doba sultana Orhana (1326-1359), bila je srebrena akča (aspra, jaspra).² Već od XV stoljeća u Osmanskoj državi funkcionira dvometalni novčani sistem.³ Naime, u upotrebu se tada uvodi i zlatni novac, promjenjive vrijednosti u odnosu na akču.⁴ Poznato je da se u prvoj polovini XVI stoljeća od 100 dirhema dobivalo 420 akči, što znači da je svaki srebrenjak sadržavao 0,731 gr. srebra.⁵ Godine 1566. od 100 dirhema dobivalo se 450 akči, pa je težina srebra u svakoj kovanici smanjena na 0,682 gr. Kvalitet srebrenog novca u odnosu na zlatni kontinuirano je opadao, tako da je 1600. godine u akči bilo samo 0,323 gr. srebra.⁶ U biti, zbog intenzivne proizvodnje, od 1550. do 1680. godine srebro apsolutno dominira tržištem, a time izaziva vlastitu inflaciju. U tom razdoblju u prometu je bilo sve manje zlata čija je vrijednost rasla i izazivala deflaciju.⁷

Osim domaćih zlatnika (*sultanija*), na osmanskom teritoriju korišteni su i vrlo cijenjeni venecijanski zlatnici-*cekini*. Vrijednost ta dva zlatnika do

-
- 2 Termin akča u upotrebi je na području današnjeg Iraka od XII stoljeća. Prvobitni model osmanske akče rađen je po uzoru na *dirheme* rumskih Seldžuka. Ta akča sultana Orhana sadržavala je 90% srebra. U drugoj polovini XIV i tokom XV stoljeća djelimično je reducirana veličina akče, ali se standard njene težine i kvaliteta ipak održavao. U vezi s tim, očita su bila određena odstupanja u XVI stoljeću. Akča je kovana i na Balkanu - u Skoplju, Novom Brdu, Sarajevu, Čajniču, Srebrenici, Beogradu. Tokom XVII stoljeća sadržaj srebra u akči reduciran je i do 50%. Ubrzo nakon pojave slabih (čuruk) novčanica za vrijeme Bečkog rata (1683-1699), akča prestaje biti osmanska moneta. U doba Tanzimata (1839-1876) potpuno prestaje njena upotreba, izuzev rijetkih vakufskih poslovanja. O akči: The Encyclopaedia of islam, Volume I, A-B, Leiden, E.J. Brill, 1986, 317-318.
  - 3 Prvi period u historiji osmanskog novca naziva se monometalizam (jednometalni novčani sistem). Za vrijeme sultana Mehmeda II (1451-1481), preciznije 1478. godine, uz srebreni, kuje se i zlatni novac, pa s tim počinje era bimetalizma (dvometalni novčani sistem). S promjenom na osmanskom tronu mijenjalo se dosta toga i u novčanoj politici države. Svaki sultan kovao je vlastiti novac i strogo primjenjivao postupak (*tecdid-i sikke*) kojim su kovanice prethodnog sultana povlačene iz opticaja i korištene kao sirovina za kovanje novih moneta. O tome: Mübahat S. Kütükoğlu, Ekonomski život u Osmanskoj državi, *Historija Osmanske države i civilizacije*, II, Sarajevo, 2008, 45-47, (dalje: M. S. Kütükoğlu, *Ekonomski život*).
  - 4 Početkom XVI stoljeća odnos zlatnika i akče bio je 1 za 52. U periodu između 1517. i 1549. iznosio je 1 za 55, da bi na koncu vladavine sultana Sulejmana Kanunija (1520-1566) iznosio 1:60. Vidi: Жил Вејнстејн, Царство на врхунцу моћи (XVI век), *Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, Београд, 2002, 268, (dalje: Ж. Вејнстејн, *Царство на врхунцу моћи*).
  - 5 Dirhem - mjera za težinu u orijentalnom sistemu mjera. Odgovara 1/400 oke, tj. 3,21 grama.
  - 6 Ж. Вејнстејн, *Царство на врхунцу моћи*, 268.
  - 7 Fernan Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, Vol. I, Beograd-Novi Sad, 2007, 434.

konca XVI stoljeća bila je gotovo jednaka (60 akči), ali se odnos ubrzo počeo mijenjati u korist *cekina*.⁸ Tokom prve polovine XVII stoljeća prostori Balkana *zapljusnuti* su španskim *realima*. To se vjerovatno odnosilo i na Bosanski ejalet, što potvrđuje i korespondencija jednog bosanskog trgovca s poslovnim partnerom iz Splita. U seriji njihovih pisama svi obračuni izvršeni su u *realima*.⁹ U isto vrijeme, u Hercegovačkom sandžaku u opticaju su bili i dubrovački dinari. Tim su novcem sultanovi podanici nerijetko plaćali dubrovačku so.¹⁰

Devaluacija osmanskog novca u prvoj polovini XVII stoljeća dobivala je drastične razmjere. Revalorizacije provedene 1618, 1624. i 1640. godine, pokazale su sljedeće: iz 100 dirhema srebra dobivalo se 1000 komada akči, vrijednost zlatnika bila je 120 akči, *real-groša* 80 akči, a *esadi-groša* 70 akči.¹¹ U to doba dolazi i do pojave falsificiranja novca.¹² Država se suočavala sa velikom inflacijom i finansijskim poteškoćama. U opticaj su stavljene različite vrste akči koje su gubile i do 50 % svog srebrenog sadržaja. Ta monetarna nestabilnost dovodi se u vezu sa pristizanjem američkog srebra u zapadnoevropsku, ali i osmansku ekonomiju.¹³ Vodila je porastu cijena i socijalnim nemirima. Nova državna potraživanja od naroda izazivala su masovno odmetništvo i razbojništvo (*büyük kaçgunluk*).¹⁴ U takvim okolnostima dešavao se sve značajniji priliv evropskog novca na osmansko tržište, na što Visoka Porta nije imala adekvatan odgovor.

Treba naglasiti i prednost koju je imao *cekin* (*filuriye-i ifrengiye; sikke-i ifrengiye*) u odnosu na druge zlatnike u Osmanskoj državi (*sultanije*, mađarske zlatne *ungare*, zlatnike Kiosa). U razdoblju od 1615. do 1635. godine *cekin* je

8 Вук Винавер, *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI-XVIII век)*, Београд, 1970, 48, 51, (dalje: В. Винавер, *Преглед историје новца*).

9 Sredinom XVII stoljeća *reali* i *taliri* smatrani su istom monetom. Između 1630. i 1650. godine dubrovački trgovci stalno pišu *taliri ili reali ili taliri, tj. reali*. Od 1642. do 1644. godine računati su po 100 akči. Vidi: В. Винавер, *Преглед историје новца*, 151.

10 В. Винавер, *Преглед историје новца*, 157.

11 Groš je opći naziv za razni evropski srebreni novac koji je bio opticaju u Osmanskoj državi. Njegov kurs se mijenjao, zapravo, stalno je padao. Vidi: Hazim Šabanović, Terminološki komentari, u: Evlija Čelebi, *Putopis*, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo, 1973, 621.

12 М. S. Kütükoğlu, *Економски живот*, 49.

13 O tome: Şevket Pamuk, *Money in the Ottoman Empire, An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume Two 1600-1914*, eds. S. Faroqi, B. McGowan, D. Quataert and Ş. Pamuk, Cambridge, 1997, 960-967.

14 Te su pojave naročito bile karakteristične za Anadoliju koja je ostajala bez znatnog dijela seoskog stanovništva. O tome: Feridun Emecen, Osmanska politička historija, *Historija Osmanske države i civilizacije*, I, Sarajevo, 2004, 55.

poskupio 91% (u Dubrovniku samo 18%). Koncem treće decenije istog stoljeća odnos zlatnika i srebrenjaka na osmanskome tržištu bio je 1:2, ali je vještački održavan od države propisani stari odnos 1:1,5. Te nerealne tečajeve, po kojima je zlatnik znatno manje vrijedio u Dubrovniku, nego npr. u Istanbulu, koristili su Dubrovčani pri plaćanju svoga harača.¹⁵ Oni su tu obavezu za period od 1623. do 1631. godine izmirili u srebrenim *talirima*, što je Visoka Porta bez rezerve i prihvatila. Istovremeno, vješti Dubrovčani koristili su monetarnu neujednačenost, pa su zlatnike na osmanskoj teritoriji tajno mijenjali u srebrenjake. Činjenica je da su Osmanlije tom lukavstvu stali u kraj tek nakon 1632. godine.¹⁶ To je još jedan pokazatelj finansijske, ali i opće krize u kojoj se Osmanska država našla u prvoj polovini XVII stoljeća. Očito je da Osmanlije nisu bile dovoljno upućene u razne monetarne mahinacije. Zapravo, gotovo je nevjerovatno sa kojom su naivnošću osmanski službenici i finansijski organi dozvolili da strane monete poremete ekonomske tokove u njihovoj državi. Gotovo dvije decenije (do sredine XVII stoljeća) širom Evrope namjenski je kovan novac koji su potom francuski, talijanski i holandski trgovci izvozili u Osmansku državu. Taj novac bio je loše kvalitete, gotovo potpuno sveden na bakar, sa vrlo malim procentom srebra. Tu pojavu turski historičar Šefket Pamuk označio je kao *skandaloznu eksploataciju osmanskog tržišta*.¹⁷ Dodatno opterećenje za posrnutu osmansku ekonomiju bila je i jedna novina u sektoru državnog finansiranja. Riječ je o nekoj vrsti apanaže za državne službenike, koja je i ozakonjena kanunnamom iz 1619. godine.¹⁸

---

15 Dubrovnik je imao status vazalne osmanske zemlje koja je od 1481. godine plaćala godišnji harač od 12.500 zlatnika. Na ime toga, Dubrovčani su na teritoriju pod sultanovom vlašću uživali punu ličnu i imovinsku zaštitu, kao i razne ekonomske povlastice. Pripala im je i privilegovana uloga posrednika u velikoj trgovini koja se od tada razvija između Osmanlija i zapadnih država. Vidi: Историја народа Југославије, Књига друга, Од почетка XVI до краја XVIII века, Београд, 1960, 210-213.

16 Plaćanje harača u talirima Visoka Porta je prihvatila zbog tadašnje opće nestašice zlatnika. O tome: Vesna Miović, *Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana*, Dubrovnik, 2005, 38, (dalje: V. Miović, *Dubrovačka republika*).

17 O tome: Marija Kocić, *Diplomatija u službi kapitala: Evropske nacije na osmanskome Levantu (XVI-XVIII vek)*, Beograd, 2014, 101.

18 Tako je propisano da: sinovi velikog vezira raspoložu primanjima od 60 akči, sinovi ostalih ministara primaju 50 akči, sinovi nišandžije 45 akči, sinovi beglerbega također 45 akči, sinovi muftija 60 akči, sinovi kazaskera 45 akči, sinovi tahtkadije 30 akči, sinovi profesora ugledne medrese 20 akči, itd. Vidi: Omer Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV-XVII vijeka (Sarajevo. Mostar, Prusac)*, Sarajevo, 1999, 93-94 (dalje: O. Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti*).

U doba sultana Murata IV (1623-1640) zlatnik je dosegao iznos od 250 akči. Razlog povećanju bili su dramatični događaji u prijestolnici, kao i iscrpljujući rat s Perzijom. Izvjesna stabilizacija monetarnih prilika započinje u prvim godinama vladanja sultana Ibrahima (1640-1648). Plod je mjera poduzetih od strane tadašnjeg velikog vezira Kemankeš Kara Mustafa-paše (1638-1644).¹⁹ On je naredio kovanje novog srebrenog novca kvalitetnijeg sadržaja (*sahih ayarlı yeni sikke*). Uz to, propisana je i vrijednost zlatnika u iznosu od 160 akči. Ponovni finansijski problemi za državu nastali su u vrijeme sultana Mehmeda IV (1648-1687), ali su prevazilaženi energičnim potezima velikih vezira iz porodice Ćuprić.²⁰

*

I u osmanskoj Bosni je tokom druge polovine XVI stoljeća akča kontinuirano devalvirala.²¹ I u toj pokrajini je, uz akču, korišten zlatni novac - *zlatnik* (veliki dukat), te i *esadi-groš* ili *arslani* (veliki groš).²² Sidžil mostarskog kadije iz prve polovine XVII stoljeća ukazuje da je vrijednost zlatnika (velikog dukata) iznosila 200 akči, a *esadi-groša* 104 akče.²³ Isti izvor sadrži i brojne druge podatke koji osvjetljavaju monetarne prilike u Hercegovačkom sandžaku.²⁴ U

---

19 Kara Mustafa-paša se u državničkim poslovima ponašao po uputama sultana Murata IV. U doba sultana Ibrahima, dok se nalazio na položaju velikog vezira, u državnim i vjerskim službama nije bilo problema, a uredno su isplaćivane i janjičarske plaće. Međutim, sposobni Kara Mustafa-paša ubrzo je postao žrtva intriga na sultanovom dvoru. O tome: Mehmed Halifa Bošnjak, *Ljetopis 1650.-1665.*, preveo: Fehim Nametak, Sarajevo, 2002, 34.

20 Hamid Hadžibegić, *Glavarina u Osmanskoj državi*, Sarajevo, 1966, 67-68. Spomenuti veliki veziri iz porodice Ćuprić su Mehmed-paša (1656-1661) i njegov sin Fazil Ahmed-paša (1661-1676).

21 U tom periodu akča je toliko devalvirala da se, kako bilježi Hasan Kafija Pruščak, za 10 akči nije moglo kupiti ono što se prethodno kupovalo za jednu. O. Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti*, 62.

22 Holandski *arslani* su početkom XVII stoljeća stekli veliku popularnost na prostorima Osmanske države. *Arslani* je bio istog kursa kao *talir*, *real*, ali se ipak izdvaja i rijetko naziva grošem. U biti, ipak je smatran jednom vrstom *talira*. O tome: В. Винавер, *Преглед историје новца*, 154.

23 U septembru 1633. godine izvjesni Ibrahim-čelebi iz hadži Baline mahale u Mostaru bio je dužan 56 zlatnika (svaki vrijedan po 200 akči), što je iznosilo 11.200 akči, te i 181 *veliki groš* (svaki vrijedan po 104 akče) u iznosu od 18.824 akče. Tako je sveukupno, Ibrahim-čelebi dugovao 30.000 akči. Vidi: *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*, prevod sa staroturskog, uvod i bilješke Muhamed A. Mujić, Mostar, 1987, 182, (dalje: M. Mujić, *Sidžil*)

24 Cijene raznih pokretnih i nepokretnih dobara za period između 1632. i 1634. godine u Mostaru kretale su se otprilike ovako: manja kuća u glavnoj mostarskoj mahali s bašcom i

vezi s tim, koristan je i uvid u cijene žitarica.²⁵ U prvoj polovini XVII stoljeća na osmanskome primorju cijene 1 kila pšenice bile su sljedeće: 1609. godine 36–40 akči, 1615. godine 30–35 akči, 1623. godine 50 akči, 1627. godine 35–40 akči, 1634. godine 40–60 akči, 1640. godine 80 akči, 1641. godine 30–40 akči.²⁶ Treba reći da je cijena hljeba zavisila od godišnjeg doba. Određivala se nakon žetve, a po potrebi se mijenjala do dolaska na tržište prvih proizvoda dobivenih od novog žita. Zapravo, cijena hljeba uglavnom je bila stabilna i rasla je jedino u zimskim mjesecima, ukoliko se osjećala nestašica hrane. U XVI i XVII stoljeću iznosila je jednu akču.²⁷ Općenito, u prvoj polovini XVII stoljeća u Hercegovačkom sandžaku se smatralo da je za minimalnu dnevnu opskrbu jedne osobe bilo potrebno tri do osam akči.²⁸

U prvim decenijama XVII stoljeća, vrlo značajna pijaca za privredu cijelog Bosanskog ejaleta, nalazila se u Gabeli, na samom jugu Hercegovačkog sandžaka.²⁹ Tu su dolazili trgovci iz šireg zaleđa, koji su nabavljajući so, nudili svoje proizvode (kože, vunu, vosak i dr.). U Gabeli su Dubrovčani, na osnovu sultanove dozvole, uživali monopol u prodaji soli. Prodavali su je po *mjeri*, tj. spudu, što je po osmanskome računanju iznosilo 42 oke (*muzur*).³⁰ Koncem

---

nešto vinograda 20.000 akči, kuća u mahali Zahum s baščom 6.700 akči, konj 1.300-1.500 akči, 20 ovaca 1.000 akči, krava 300-400 akči, mač 1.500 akči, čizme 80-90 akči, itd. M. Mujić, *Sidžil*, 89, 135, 166, 167, 203, 215, 216.

25 Ovdje treba naglasiti da je u osmanskoj Bosni postojala različita "kila" – od 44, 50, 60, 66 oka. Godine 1542. pšenica se plaćala 15, ječam 10, zob 5, vino 7 akči. Bosanska kapunnama iz 1565. godine računa kilo od 60 oka: pšenica 22 akče, zob 7, širu 7 akči. Vidi: В. Винавер, *Преглед историје новца*, 173.

26 В. Винавер, *Преглед историје новца*, 174.

27 М. С. Күтүкоғлу, *Економски живот*, 53.

28 Jednom siročetu mostarski šerijatski sud je u ime dnevne opskrbe odredio 3 akče, dok je za isto razvjenčana žena dobijala 4 akče. Odbjeglom robu nepoznatog vlasnika iz Rumelije, mostarski kadija je 1633. godine odredio dnevno primanje od 8 akči. Vidi: Hamdija Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, *Izabrana djela*, II, Sarajevo, 1991, 241.

29 U donjem toku Neretve postojao je već u srednjem vijeku važan trg Drijeva (*lađa, skela*) koji je u latinskim izvorima poznat kao *forum Narenti* ili samo *Narentum*. Bilo je to raštrkano naselje bez utvrđenja koje je pod vlast bosanskog bana Stjepana II došlo oko 1326. godine. Tu su proizvođači s kopna nudili poljoprivredne, stočarske i proizvode bosanskog rudarstva (olovo i srebro), dok su morem stizali so, ulje, vino, tkanine. Osim trgovine, razvijeno je bilo i zanatstvo. Nosioci privrednog života u Drijevi bili su Dubrovčani, koji su imali i glavnu ulogu u trgovini soli. Drijeva (kasnije Gabela) je pod osmansku vlast došla najkasnije do 1493. godine. U prvoj polovini XVI stoljeća bila je pod jurisdikcijom nevesinjskog kadije, a 1598. godine (možda i prije) sjedište je posebnog kadiluka koji se naziva Gabela ili Neretva. Vidi: Ђуро Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево, 1987, 24, 28, 47; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959, 195, (dalje: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*).

30 *Muzur* je iznosio malo manje od 54 kilograma.

XVI stoljeća cijena spuda soli bila je 15 akči, ali je uslijed općeg poskupljenja u narednom periodu iznosila 30, te i 55 akči.³¹ Godine 1641. lokalni kadija je naredio naziru gabelske *mukate* da se so ne smije prodavati skuplje od 40 akči.³² Da li su se, i do kada, Dubrovčani tog pridržavali, nije nam poznato. Ali, sigurno je da je na gabelskoj tržnici bivalo i raznih trgovačkih manipulacija. Dubrovčani su (kao i Mlečani) pokušavali smanjiti veličinu spuda (*muzura*) sa 42 na 35 ili 33 oke. Na te pritiske strogim fermanom morao je u junu 1620. godine reagirati i sam veliki vezir.³³ Trend poskupljenja od početka XVII stoljeća očit je i kod raznih proizvoda koje su hercegovački trgovci nudili u primorju (pogotovo Dubrovniku), a to je prije svega stoka, te razne vrste koža (goveđe, bivolje, jareće).³⁴

*

U Hercegovačkom sandžaku početkom XVII stoljeća i dalje je funkcionirao timarski sistem.³⁵ Suština tog državnog poretka je u tome što sultan (tj. država) svom službeniku nije davao samo zemlju, već i ovlaštenje da na toj zemlji od seljaka prikuplja i koristi utvrđeni iznos državnih prihoda. Tako su zemljišni posjedi svome uživaocu osiguravali sredstva za vlastito izdržavanje, kao i za održavanje njegove vojne opreme i konja. U vezi s tim, postojale su tri kategorije posjeda (*dirlik*) koji su se prema godišnjoj vrijednosti prihoda dijelili u tri grupe. Prvi su se nazivali timari, a pružali su godišnji prihod do 20.000 akči. Drugi su bili zijameti i oni su uživaocu osiguravali

31 V. Miović, *Dubrovačka republika*, 98.

32 Arhiv HNK, Mostar, OZ DK, 15/718, 1051. (1641. god) safer 15.

33 Taj ferman izdat u Budimu, upućen je bosanskom valiji i gabelskom kadiji. U tekstu, pored ostalog, stoji: *Izvijestio nas je bosanski defterdar Derviš da u Gabeli, koja pripada bosanskom defterdaru, dolaze Dubrovčani i Mlečani, te prodaju so. Premda od davnina muzur soli iznosi 42 oke, neki, protivno starom običaju, prodaju so manjom mjerom, i time čine nepravdu. Kako se traži naredba da se u ovom pitanju mora pridržavati stare prakse i običaja, to naređujem da se Dubrovčani i Mlečani, pri prodaji soli imaju pridržavati mjere koja po starom običaju iznosi 42 oke. Neka se spriječe u prodaji oni koji protivno zakonu i ustaljenom običaju postupaju, i neka se dobro čuvaju oni koji protivno mojoj naredbi čine.* DAD, AT A8/94a, 12/20. juna 1620. godine.

34 O tome: Вук Винавер, *Преглед историје новца*, 171-186.

35 Hercegovački sandžak je početkom XVII stoljeća obuhvatao prostore od Zadvarja i rijeke Cetine na zapadu, do Prijepolja i rijeke Lim na istoku. Sjeverna granica je dosegala do Foče i Goražda, a južna jadransko primorje od nahije Poljica do Neuma, kao i bitan dio Bokokotorskog zaljeva. U sudsko-administrativnom pogledu na tom je teritoriju bilo ustrojeno 17 kadiluka. O tome: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 188, 197.

prihod od 20.000 do 100.000 akči. I konačno, posjedi namijenjeni najvišim državnim službenicima, poznati kao hasovi, vrijedni preko 100.000 akči.³⁶

U prvoj polovini XVII stoljeća upravitelj Hercegovačkog sandžaka (sandžakbeg) uživao je godišnji prihod (has) u vrijednosti od 410.515 akči. Taj iznos bio je manji od primanja kliškog (642.500 akči) i požeškog sandžakbega (616.236 akči), ali i znatno veći od prihoda upravitelja sandžaka Zvornik (245.793 akči), Pakrac (170.000 akči) ili Lika (200.000 akči).³⁷ Prema tečaju iz dvadesetih godina XVII stoljeća has hercegovačkog sandžakbega iznosio je u protuvrijednosti oko 3.400 zlatnika. Ali, pored toga, isti je službenik imao i dodatne prihode. Naprimjer, u toku 1621. godine iz Dubrovnika je četiri puta darovan sa ukupno 680 zlatnika, što je faktički iznosilo 1/5 njegove službene godišnje plaće.³⁸

O dodjeljivanju zemljišnih posjeda državnim službenicima (asker) sultanov Divan je vodio preciznu evidenciju. Tako saznajemo da je 1604. godine dizdaru tvrđave Blagaj po imenu Derviš, uprkos neosnovanim pritužbama, obnovljen berat za službu. Nakon što je bosanski valija potvrdio da je taj dizdar *hrabar i postojan* i da *danonoćno čuva spomenutu tvrđavu*, dodijeljen mu je timar od 5.689 akči, koji se nalazio u obližnjem selu Gnojnice. Otprilike u isto vrijeme, dizdar tvrđave Mileševac (Ejub) uživao je timar vrijedan 2.600 akči, a na samom zapadu Hercegovačkog sandžaka dizdaru tvrđave Vrgorac (Mustafi) dodijeljen je timar vrijedan 4.200 akči.³⁹ Naravno, centralna vlast je imala jasan uvid i u način obavljanja dizdarske službe. Nakon što je bosanski defterdar izvijestio da zapovjednik tvrđave Ključ (u nahiji Zagorje) nesavjesno obavlja dužnost, bosanskom valiji je naređeno da se spomenuti dizdar smijeni. Na njegovo je mjesto 1602. godine imenovan Đelil, koji je od strane spomenutog defterdara predstavljen kao *hrabar i službe dostojan čovjek*. Novi ključki dizdar počašćen je timarom vrijednim 4.825 akče.⁴⁰

---

36 O tome: Abdülkadir Özcan, Organizacija vojske kod Osmanlija, *Historija Osmanske države i civilizacije*, I, Sarajevo, 2004, 480.

37 Hazim Šabanović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XI, Sarajevo, 1961, 192.

38 Vesna Miović-Perić, *Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg i diplomacija Dubrovačke republike*, Anali Dubrovnik 38, 2000, 160.

39 Biblioteka BZK "Preporod", Sarajevo, *Maliye defter iz XVII vijeka (1021/1611)*, (dalje: Mal. d. iz XVII vijeka), I/2, 138-4 1010/1601. god. (str. deftera 251); I/2, 137-1 1010/1601. god. (str. deftera 248); I/2 138-2 1009/1601. god. (str. deftera 250).

40 Mal. d. iz XVII vijeka, I/2 141-3 1010/ 1601. god. (str. def. 257).

Značajna godišnja primanja početkom XVII stoljeća uživao je i dizdar Osman-zapovjednik hercegovačke tvrđave Samobor (u nahiji Pribud). Vrijednost njegova timara, stečenog na osnovu molbe miri-mirana, iznosila je 4.461 akče. Ostatak prihoda do 6.000 akči, samoborskom dizdaru nadomirivan je iz drugih finansijskih izvora.⁴¹ U isto vrijeme, dizdar tvrđave u gradu Mostaru po imenu Mahmud, na ime plaće koristio je timar od 3.000 akči. Za ta sredstva zaduženo je bilo jedno selo u nahiji Nevesinje. Spomenuti timar i dizdarsku službu, Mahmud je sporazumno preuzeo od dizdara Alije. Berat mu je službeno obnovljen 1607. godine.⁴²

Na prijedlog solidno plaćenih dizdara, do službe su dolazili posadnici (mustahfizi) hercegovačkih tvrđava. Poznat nam je i njihov socijalni status u prvim decenijama XVII stoljeća. Naprimjer, nakon smrti mustahfiza Alije 1632. godine, mostarski dizdar posvjedočio je da je izvjesni Mustafa *vrijedan i sposoban, te dostojan državne službe*. Na njega je potom prešao i gedik-timar (u selu Gorancima) vrijedan 1.500 akči, koji je prethodno uživao umrli Alija.⁴³ Na osnovu teskere bosanskog valije, u proljeće 1635. godine jedan gedik-timar od 1.000 akči dodijeljen je Osmanu, budućem mostarskom mustahfizu. On je, pored ostalog, bio dužan stanovati u tvrđavi ili njenoj neposrednoj blizini.⁴⁴ Ubrzo nakon toga, odlukom istog valije, uz sugestiju blagajskog dizdara, timar vrijedan 1.400 akči (u selu Vranjevići), dodijeljen je Duraku - posadniku tvrđave Blagaj.⁴⁵

U posadi hercegovačkog grada Novog, koja je 1624. godine brojala 500 vojnika, bilo je korisnika timara, ali i *ulufedžija*. Postepeno, u cijelom sandžaku prelazilo se na plaćeničku vojsku. Nešto kasnije, u novskoj tvrđavi nalazilo se 747 osmanskih vojnika (nefera) za čije je plaće država dnevno izdvajala 4.059 akče. Istovremeno, 106 vojnika tvrđave Risan dobivalo je ukupno 611 akči dnevno. U principu, u narednim decenijama dnevna plaća običnog tvrđavskog posadnika iznosila je od 4 do 12 akči, a dizdara 20 akči. Viši vojni zapovjednici poput aga i kapetana zarađivali su dnevno i do 60 akči.⁴⁶

---

41 Mal. d. iz XVII vijeka (1021/1611), I/2 136-5 1010/1601. god. (str. def. 247).

42 Mal. d. iz XVII vijeka (1021/1611), I/2 143-3 1010/1601. god. (str. def. 621).

43 M. Mujić, *Sidžil*, 77.

44 *Sidžili mostarskog kadije*, fragmenti iz 1044-1207. h. god./1635-1793. godine (regesta), Obradio: Hivzija Hasandedić, Mostar, 2011, 84, (dalje: *Sidžili mostaskog kadije*).

45 *Sidžili mostarskog kadije*, 87.

46 Милан Васић, Градови под турском влашћу, Историја Црне Горе, Књига трећа, Од почетка XVI до краја XVIII вијека, Том први, Титоград, 1975, 546, (dalje: М. Васић, Градови).

*

Prvorazredni osmanski izvori iz prvih decenija XVII stoljeća pružaju vrijedne podatke i o tadašnjim prihodima hercegovačkih spahija. Oni su timare dobivali na osnovu iskazane hrabrosti i borbenosti, a na prijedlog bosanskog valije, sandžakbega ili alajbega. Ti su timari uglavnom nasljeđivani s oca na sina, a njihova vrijednost iznosila je od 3.000 do 6.200 akči.⁴⁷ Također, poznati su i prihodi pojedinih hercegovačkih zaima. Jedan od njih bio je carski čauš Šahman, koji je uživao godišnju platu u iznosu od 46.999 akči. Za taj novac zaduženo je nekoliko hercegovačkih sela.⁴⁸ Istovremeno, u nahiji Mileševo (kadiluk Prijepolje), zijamet u vrijednosti 83.133 akče pripadao je carskom muteferiku Malkoču, koji je (1600. godine) ispoljio *veliko junaštvo pri osvajanju tvrđave Kanjiža*. Jedan dio tih sredstava (33.445 akče) dužni su bili obezbijediti stanovnici nekoliko hercegovačkih sela. Ostatak se nadomirivao iz drugih finansijskih izvora.⁴⁹ Početkom XVII stoljeća zaim *s ugledom* bio je i čehaja Alija iz nahije Blagaj. Više hercegovačkih sela (oko Dračeva) osiguravalo mu je prihod od 17.032 akče. Ukupna vrijednost njegovog zijameta iznosila je 30.000 akči.⁵⁰ U istoj nahiji, zijamet vrijedan 62.000 akče pripadao je Derviš-čaju, koji je prethodno služio na Visokoj Porti.⁵¹

Na osnovu teskere bosanskog vezira Hasana, izvjesni je Dervišoğlu (u nahiji Bistrica, kadiluk Foča) u oktobru 1633. godine stekao berat koji mu je ubuduće omogućio uživanje zijameta vrijednog 20.000 akči.⁵² Za ta sredstva zadužena su bila uglavnom sela oko Ustikoline, Foče, Sokola, te u nahiji Trebinje. Naravno, obaveza Dervišoğlua bila je *stati pod bajrak hercegovačkog alajbega*. Ista primanja, istom zaimu, potvrđena su i novim beratom iz februara 1641. godine. Oba spomenuta dokumenta označena su tugrom sultana Murata IV (1623-1640), čija je vladavina obilježena uspostavljanjem reda u sektoru vojske, administracije i državnih finansija.⁵³

---

47 Mal. d. iz XVII vijeka (1021-1611).

48 Mal. d. iz XVII vijeka (1021-1611), I/2, 139-1 1007/1600. god.

49 Mal. d. iz XVII vijeka (1021-1611), I/2 142-3 1010/ 1601 god. (str. def. 259).

50 Mal. d. iz XVII vijeka (1021-1611), I/2 143-1 1010/1601 god. (str. def. 260).

51 Derviš-čajuš je spomenuti zijamet naslijedio od svog tragično nastradalog brata. Mal. d. iz XVII vijeka (1021-1611), I/2 144-1 1010/1601 (str. def. 226-227).

52 Riječ je o valiji Hattat Hasan-paši, koji je u Bosni namjesnikovao 1631/32. i 1633/34. godine. Vidi: Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, Sarajevo, 1999, 287, 289.

53 Ramiza Smajić, *Dva zanimljiva berata iz prve polovine 17. stoljeća*, Prilozi, Institut za istoriju, broj 32, Sarajevo, 2003, 251-259.

Osmanski izvori ukazuju da je u Hercegovačkom sandžaku početkom XVII stoljeća bila ukorijenjena praksa kojom su timari i zijameti zadržavani u krugu porodice. Potvrda je to ustaljenog sistema odžakluka, ozakonjenog od strane sultana Murata III (1574-1595) 1594. godine.⁵⁴ Istaknute spahije (uglavnom zaimi), ojačane odžaklukom, bili su tada nosioci procesa čiflučenja koji je u Bosni započeo nekoliko decenija ranije. Procesom čiflučenja formirana je jedna nova vrsta posjeda koja je unutar mirijskog sistema predstavljala punu privatnu svojinu. Ti su posjedi (*čifluci*) nastajali na napuštenoj zemlji, ustupanjem od strane države ili kupovinom baština. Na taj način su i pojedini hercegovački zaimi postajali *čiftlik-sahibije*.⁵⁵ Imena pojedinih hercegovačkih spahija iz prve polovine XVII stoljeća poznata su i iz dosadašnje literature.⁵⁶ Među njima je, osim muslimana, bilo i kršćana.⁵⁷

---

54 Odžakluk-timari u Bosanskom ejaletu uspostavljeni su nakon stradanja bosanskih spahija na samom početku osmansko-habsburškog Dugog rata (1593-1606). Zaslužan za to bio je bosanski beglerbeg Sarhoš Mustafa-paša koji je timare i zijamete poginulih bosanskih timarnika i zaima 4. jula 1593. godine dodijelio njihovim sinovima, braći (ako nisu imali sinova) i ostalim gazijama prema zaslugi. Berate koje je tim povodom izdao Mustafa-paša posebnom je zapoviješću potvrdio i sultan Murat III 30. maja 1594. godine. Od tada bosanske spahije zakonito nasljeđuju timare i zijamete po sistemu odžakluka. O tome: Avdo Sućeska, *Evolucija u nasljeđivanju odžakluk-timara u Bosanskom pašaluku*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XIX, Sarajevo, 1971, 33-35.

55 *Čiftlik-sahibije* su imale puno pravo da raspolažu novoformiranim posjedom i dužnost da plaćaju posebnu taksu (*resm-i čiftlik*) i desetinu. Bili su potpuno nezavisni od spahije, ali su mu morali plaćati tapiju (prijenosnu taksu) u slučaju da se odluče na prodaju posjeda. Čifluci su obrađivani u režiji titulara posjeda, ali su i davani na obradu drugim licima uz pogodbu. Ta druga lica bili su uglavnom bezemljaši koje je *čiftlik-sahibija* dovodio na posjed i s njima sklapao dugoročan zakup. Po svom porijeklu i pravnoj prirodi čifluci u cijelom Bosanskom ejaletu bili su legalni posjedi, a i sami proces čiflučenja predstavljao je bitan socijalan progres. O tome: Nenad Filipović, *Osmanska Bosna i Osmansko carstvo u dijelu Stvaranje Jugoslavije 1790-1918 Milorada Ekmečića*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 40/1990, Sarajevo, 1991, 440-445 (dalje: N. Filipović, *Osmanska Bosna*).

56 Izdvajamo: Hasan-bega od Stoca (1615. i 1623), Ahmeda spahiju Bubića (1604) od Ljubinja, Husejina spahiju (1610), Malkoč-bega (1611) i Ibrahim-bega Katića (1625) od Popova, Mehmeda čelebiju Bardonjića (1602) od Novog, Hasana čelebiju Hajdarovića (1603), Kurt-bega (1635), Osmana čelebiju (1648) Šabanovića, Mehmeda čelebiju (1636) Alagića. Zatim spahije: Mustafa-bega od Trebinja (1616), Omer-bega (1631) i Ali-bega Begzadića (1634) od Ljubomira, Ibrahim-bega Mihnića (1618. i 1628) od Rudina, Muslim-beg (1612) od Korita, Ibrahim-bega (1619) i Abdullaha (1626) od Gacka, Abdullaha čelebiju od Kaznaca, Ibrahim-bega Čengića (1624) od Zagorja. Kao alajbeg poznat je bio Mustafa Ljubović od Nevesinja (1632). Vidi: Владислав Скарић, Подаци за историју Херцеговине од 1566. до средине XVII вијека, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XLIII, Сарајево, 1931, 65, (dalje: V. Скарић, Подаци).

57 Na početku XVII stoljeća u Poblaću kod Pljevalja spahija je bio Vojin Poblačanin, a kao spahija zabilježen je Vuk od Foče (1600-1640). Također, nešto prije 1637. godine spahijsku

*

Osim na prihode klasičnih vojnika (*ehl-i seyf*), interesantno je osvrnuti se i na primanja osmanskih državnih službenika iz sektora vjere, sudstva i obrazovanja, odnosno uleme (*ilmiye*). U osmanskim prosvjetnim institucijama plaće državnih službenika regulisane su posebnim sultanskim zakonima, kao što je već spomenuta kanunnama iz 1619. godine. Prema tome, primanja su dosezala iznos i do 50 akči dnevno, a to se odnosilo na profesora (muderisa) elitne *Sahn-i-Seman* medrese u Istanbulu. Prvo zaposlenje pripravniku (mulazimu) u nekoj školi donosilo je plaću od 20 akči. Ukoliko bi se isti profesor preorijentisao i postao mulazim kadija, primao bi dnevnu plaću od 45 akči. Po istoj osnovi, profesor *Sahn-i-Seman* medrese (s plaćom 50 akči) koji bi prešao u sudstvo, mogao je ostvariti primanja i do 500 akči.⁵⁸ U principu, predavači (muderisi) koji su radili u medresama sa dnevnom plaćom od 20 akči, imali su godišnji prihod od oko 7.000 akči. Istovremeno, muderisi koji su bili zaposleni u medresama sa dnevnicom 60 akči, imali su godišnji prihod od oko 21.000 akči. To znači da su muderisi u medresama nižeg ranga imali plaće kao uživaoci timara, a muderisi u najuglednijim medresama plaću kao i korisnici zijameta najnižeg ranga.

Grad Mostar je u XVII stoljeću predstavljao vojni, sudsko-administrativni, privredni, komunikacijski i vjerski centar Hercegovačkog sandžaka.⁵⁹ Tu je službovao i kadija koji je, prema mišljenju Hazima Šabanovića, na osnovu ranga mostarskog kadiluka, plaćan 150 akči na dan.⁶⁰ Mostar je, također, imao i ulogu kulturno-prosvjetnog središta, a osnova za to bila je djelatnost Karađoz-begove medrese kao temeljne obrazovne institucije.⁶¹ Njenim akademskim poslovima rukovodio je profesor u zvanju muderisa, čija

---

su titulu u Donjim Vlasima nosili i vlaški glavari Stevan Avramović Hrabren, te rodaci mu Đuro i spahija Radivoj (1638). В. Скарић, Подаци, 65.

58 O. Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti*, 93.

59 Tome je prethodio općedruštveni i demografski razvoj Mostara tokom cijelog XVI stoljeća. O tome: Hatidža Čar- Drnda, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Sarajevo, 2014.

60 Evlija Čelebi, *Putopis*, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo, 1973, fusnota 39, 469.

61 Osnivač te mostarske medrese hadži Muhamed-beg sin Ebu Seadeta, poznatiji kao Karađoz-beg, rodom je iz Bijelog Polja (kraj Mostara). Pripadao je krugu visokih službenika osmanske administracije. Medresa je započela sa radom nešto prije februara 1570. godine kada je službeno verificirana vakufnama kojom se utemeljuje vakuf za njeno funkcionisanje. Vidi: Dr. Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar, 1999, 189-193, (dalje: Dr. I. Kasumović, *Školstvo i obrazovanje*).

je dnevna plaća, na osnovu vakufname iz 1570. godine, iznosila 20 akči.⁶² U prvoj polovini XVII stoljeća rang Karadžoz-begove medrese je povišen, pa je i dnevna plaća njenog tadašnjeg muderisa Halila sina Ramadanova iznosila 30 akči.⁶³ Faktički u istom periodu (1648) obnovljen je berat Ishaku halifi, koji je kao muderis služio u mostarskoj hadži Velinoj medresi.⁶⁴ Time je potvrđena odluka prethodnog sultana (Murata IV) da se iz sredstava ciganske džizije (koja pripadaju Mostaru) spomenutom muderisu isplaćuje dnevna plaća u iznosu od 31 akče.⁶⁵

Redu uleme pripadali su državni službenici bitno nižeg ranga, koji su radeći u različitim institucijama plaću primali iz vakufske kase. Općenito, takvi su bili džamijski imami čija se dnevnicu u cijeloj Osmanskoj državi na koncu klasičnog doba kretala od 2 do 15 akči, zatim mujezini s dnevnom plaćom od 2 do 7 akči, te i hatibi s primanjima od 2 do 30 akči. Istovremeno, prosječna plaća vjeroučitelja (muallima), koji su širom države službovali u mektebima, iznosila je između 3 i 10 akči. Šejhovi su pri tekijama zarađivali od 8 do 30 akči.⁶⁶ I grad Mostar uklapa se taj opći osmanski prosjek iz prve polovine XVII stoljeća. Potvrđuje to i odredba vakufname iz 1612. godine da dnevna plaća hatiba mostarske Koski Mehmed-pašine džamije iznosi 7 akči. Ili, naprimjer, poznata činjenica da je imam (ujedno i hatib) džamije hadži Hasana Sevrije u istom gradu od 1621. godine primao dnevnu plaću od 10 akči. Na isto ukazuju dnevne plaće imama (13 akči) i mujezina (5 akči) mostarske Derviš-pašine džamije, kao i plaća muallima (6 akči) Čejvan-čehajinog mekteba.⁶⁷ Uz to, jedan sultanski berat potvrđuje da je 1632. godine mujezin Čejvan-begove džamije u Mostaru za obavljanje svih svojih zaduženja dobivao ukupno 9 akči dnevno.⁶⁸

---

62 Prijevod teksta ove vakufname vidjeti u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo, 1985, 169-171.

63 Dr. I. Kasumović, *Školstvo i obrazovanje*, 192.

64 Hadži Velina medresa nalazila se u dijelu Mostara koji je poznat pod nazivom Mazoljice. Uz nju je, prema mišljenju Hivzije Hasandedića, isti vakif dao podići i jedan mesdžid (srušen 1950. godine). Postoji osnovana pretpostavka da su hadži Velina (Velijudinova) medresa i mesdžid zadužbine jednog od predaka mostarske porodice Muslibegović. O tome: Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000, 154, (dalje: H. Hasandedić, *Mostarski vakifi*).

65 *Sidžili mostarskog kadije*, 90.

66 Bahaeddin Yediyıldız, Osmansko društvo, *Historija osmanske države i civilizacije*, I, Sarajevo, 2004, 627-628.

67 H. Hasandedić, *Mostarski vakifi*, 44, 54, 265, 271.

68 M. Mujić, *Sidžil*, 77, 85.

Na primjeru dnevne plaće profesora (muderisa) već spomenute Karađoz-begove medrese (20 akči), jasno se može sagledati drastična devalvacija osmanske monete (akče) tokom postklasičnog doba. Naime, otprilike u doba osnivanja te medrese (1570), njen muderis je za svoju dnevnicu mogao kupiti jednu ovcu. Međutim, uslijed opće krize i stalne inflacije, ista plaća muderisa Karađoz-begove medrese (20 akči) na koncu XVII stoljeća u prirodnoj vrijednosti iznosila je samo 18,18% jedne ovce.⁶⁹

Sve navedeno ukazuje na vrlo složene monetarne prilike u Osmanskoj državi tokom prve polovine XVII stoljeća. Brojni su razlozi uslovljavali stalnu devalvaciju novca. Centralna vlast nije uspijevala zaustaviti te negativne tendencije. Također, nekontrolisan uvoz novca loše kvalitete iz evropskih država remetio je osmanske ekonomske tokove. Tadašnja novčana primanja državnih službenika u Hercegovačkom sandžaku poznata su na osnovu prvorazrednih historijskih izvora. Uz visoko plaćenog sandžakbega (410.515), dobro su zarađivali vojni službenici poput hercegovačkih zaima (prosječno oko 50.000). Bitno manje godišnje prihode imali su spahije (prosječno oko 4.500), dizdari (oko 4.500), te i tvrđavski posadnici (oko 1.500). Sličan obrazac vrijedi i za državne službenike iz reda uleme, kojem su pripadale mostarske kadije (primanja i preko 50.000), kao i mostarski muderisi (prosječna primanja između 7.000 i 10.000), imami (oko 4.000) i drugi. Naravno, uz sve navedeno, treba uzeti u obzir negativno dejstvo koje je u to doba na opću kupovnu moć imala rastuća inflacija i kontinuirani porast cijena.

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF SOCIO-ECONOMIC CIRCUMSTANCES IN THE SANJAK OF HERZEGOVINA DURING THE FIRST DECADES OF THE 17TH CENTURY

SUMMARY

The paper studies the monetary circumstances in the Ottoman Empire during the first half of the 17th century. A focal point is the devaluation of the Ottoman Akçe as well as the uncontrolled foreign cash money influx onto

---

69 O. Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti*, 62.

the territory under the Sultan's rule. The well-known statement that the High Porte did not have a suitable response to various monetary machinations coming from European countries was also confirmed. Such events greatly disturbed Ottoman economy. The author examines the value of a number of different currencies that were in use in the Ottoman Bosnia during the period mentioned. Besides, based on first-class historical records, the paper gives an insight into the yearly earnings of several government officials in the Sanjak of Herzegovina.

Keywords: Ottoman Empire, Sanjak of Herzegovina, currency, Ottoman Akce, government official, income

Izvori i literatura:

- Biblioteka BZK "Preporod", Sarajevo, *Maliye defter iz XVII vijeka (1021/1611)*.
- Bošnjak Mehmed Halifa, *Ljetopis 1650.-1665.*, preveo: Fehim Nametak, Sarajevo, 2002.
- Brodal Fernan, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, Vol. I, Beograd-Novi Sad, 2007.
- Čar-Drnda Hatidža, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Sarajevo, 2014.
- Čelebi Evlija, *Putopis*, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo, 1973.
- Filipović Nenad, *Osmanska Bosna i Osmansko carstvo u dijelu Stvaranje Jugoslavije 1790-1918 Milorada Ekmečića*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 40/1990, Sarajevo, 1991.
- Hadžibegić Hamid, *Glavarina u Osmanskoj državi*, Sarajevo, 1966.
- Hadžihuseinović Salih Sidki Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, Sarajevo, 1999.
- Hasandedić Hivzija, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000.
- Historija Osmanske države i civilizacije*, I, Sarajevo, 2008.
- Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, Београд, 2002.
- Историја народа Југославије, Књига друга, Од почетка XVI до краја XVIII века, Београд, 1960.
- Kasumović Dr. Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar, 1999.
- Kocić Marija, *Diplomatija u službi kapitala: Evropske nacije na osmanskom Levantu (XVI-XVIII vek)*, Beograd, 2014.
- Kreševljaković Hamdija, Esnaf i obrti u Bosni i Hercegovini, *Izabrana djela*, II, Sarajevo, 1991.
- Miović Vesna, *Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana*, Dubrovnik, 2005.

- Miović-Perić Vesna, *Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg i diplomacija Dubrovačke republike*, Anali Dubrovnik 38, 2000.
- Nakičević Omer, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV-XVII vijeka (Sarajevo. Mostar, Prusac)*, Sarajevo, 1999.
- Sidžil mostarskog kadije 1632-1634.*, prevod sa staroturskog, uvod i bilješke Muhamed A. Mujić, Mostar, 1987.
- Sidžili mostarskog kadije*, fragmenti iz 1044-1207. h. god./1635-1793. godine (regesta), Obradio: Hivzija Hasandedić, Mostar, 2011.
- Pamuk Şevket, *Money in the Ottoman Empire*, An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume Two 1600-1914, eds. S. Faroqhi, B. McGowan, D. Quataert and Ş. Pamuk, Cambridge, 1997.
- Pamuk Şevket, *A Monetary history of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2000.
- Скарић Владислав, Подаци за историју Херцеговине од 1566. до средине XVII вијека, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XLIII, Сарајево, 1931.
- Smajić Ramiza, *Dva zanimljiva berata iz prve polovine 17. stoljeća*, Prilozi, Institut za istoriju, broj 32, Sarajevo, 2003.
- Sučeska Avdo, *Evolucija u nasljeđivanju odžakluk-timara u Bosanskom pašaluku*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XIX, Sarajevo, 1971.
- Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959.
- Šabanović Hazim, *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XI, Sarajevo, 1961.
- Тошић Ђуро, Трг Дријева у средњем вијеку, Сарајево, 1987.
- Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo, 1985.
- Васић Милан, Градови под турском влашћу, Историја Црне Горе, Књига трећа, Од почетка XVI до краја XVIII вијека, Том први, Титоград, 1975.
- Винавер Вук, *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI-XVIII век)*, Београд, 1970.

Aladin Husić

O ZNAČAJU SIDŽILA MOSTARSKOG KADIJE IZ PRVE POLOVINE 19. STOLJEĆA ZA PROUČAVANJE HISTORIJE HERCEGOVINE

Sažetak: U radu se govori o značaju Sidžila mostarskog kadije iz prve poline 19. stoljeća za proučavanje historije Hercegovine te se daje kratak osvrt na još neke značajne mostarske sidžile.

Ključne riječi: sidžil, Mostar, Hercegovina

Susrećući se sa neizmjereno sadržajnim, raskošnim tematskim bogatstvom jednog sudskog protokola sarajevskog suda iz sredine 16. stoljeća, historičar države i prava Branimir Nedeljković je u svom osvrtu na neka pitanja iz tog historijskog izvora, između ostalog, zapisao:

„Možda u ovom pogledu postoje najjače zablude u našoj historiografiji: rečeno je, ne jednom da su Turci varvari“. Razume se, tvrdnja je izricana uvek apodiktički, a ne kao rezultat nekog solidnog proučavanja ekonomskih i društvenih prilika otomanske države“.

„Posebice treba izbegavati stereotipne klišeje kada se raspravlja naša istorija turskog perioda“. Najopasnija smetnja objektivnog proučavanja jeste uobičajeno posmatranje čitave istorije pod Otomanskom vlašću kroz prizmu 19. veka (u kojoj ima, takođe, vrlo mnogo nacionalnog romantizma).“¹

---

¹ Branimir M. Nedeljković, „Sarajevski sidžil iz godine 1555-58, (o jednom važnom izvoru za pravnu istoriju Srba)“ *Istorija prava*, Arhiv za pravne i društvene nauke IX, br 2, Beograd 1954, 189-199, i X br. 3-4, 419-434.

U raznorodnim historijskim izvorima sidžili po svojoj prirodi predstavljaju vrlo sadržajne izvore koji omogućuju uvid u mnogostruke aspekte života onih područja kojima pripadaju. U ovoj vrsti historijskih izvora odražavaju se političke, ekonomske, društvene, socijalne, kulturne i mnoge druge prilike ne samo lokalnog nego i regionalnog područja. Iz tih razloga oni imaju neprocjenjivi značaj i njihovo objavljivanje predstavlja važan doprinos i iskorak na planu stvaranja pretpostavki sagledavanja prilika i procesa na području na kome su nastajali. Za razliku od svih drugih izvora koji su najčešće po svome sadržaju ili vrsti dokumenata ili podataka jednolični, jednoobrazni, osnovna odlika sidžila jeste njihova sadržajna raznolikost. Oni istovremeno sadrže dokumente centralne, pokrajinske i lokalne vlasti, reflektiraju brojne druge pojave i zbivanja u koja je kadija, kao organ zadužen za praćenje i provedbu zakonitosti, i/ili kao važan segment, posebno u pravnom sistemu Osmanskog carstva, prirodom svoje dužnosti bio involviran. Oni stoga predstavljaju neizmjereno značajne historijske izvore za izučavanje pojedinih razdoblja ili pojedinih područja u vrijeme osmanske uprave.² Usljed svoje sadržajne specifičnosti spadaju u vrstu historijskih izvora sa izvanrednim mogućnostima znanstvene eksploatacije i koji po vertikalni u suštini spajaju sve nivoe društva i instance vlasti - od najviših do najnižih.

Osim naprijed navedenih važnosti, odnosno pitanja koja je moguće izučavati na temelju sidžila, ističemo još jedan vrlo važan aspekt njihovog značaja. Naime, sidžili često sadrže mnoge dokumente određenih nivoa vlasti koji se nisu očuvali u institucijama ili instancama koje su ih izdavale, ali ih u prijepisima nalazimo u sidžilima, jer su se odnosili, između ostalog, i na područje nadležnosti lokalnog kadije.³

Uz sarajevsku oblast, Hercegovina je predstavljala oblast za koju se, usprkos svim historijskim nedaćama, ipak, sačuvao veći broj sidžila u odnosu

---

2 Salih Jalimam, „Sidžil zeničkog naiba kao izvor za istoriju Zenice“ *POF* 47-48/1997-98, Sarajevo 1999, 127-143; Salih Jalimam, *Travnik u sidžilu Zeničkog naiba*, Priredio Salih Jalimam, Zavičajni muzej Travnik, Travnik, 1999.

3 *Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740-1752)* prijevod i obrada Hatidža Čar-Drnda, Orijentalni institut, Sarajevo 2005; *Maglajski sidžili 1816-1840*, *Maglajski sidžili 1816-1840/ Dušanka Bojanić-Lukač; Tatjana Katić (prev. i prir.). - Bošnjački institut - Fondacija Adila Zulfikarpašića*, Sarajevo 2005; *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165-1204/1752-1790) s osmansko-turskog preveo: Abdulah Polimac, upoređenje prevedenog teksta sa originalom, dopune prijeveroda. Salih Trako i dr. Lamija Hadžiosmanović, (priredio: Aladin Husić, uvod, napomene i rječnik termina) Opća biblioteka Tešanj Univerzitet u Sarajevu- Orijentalni institut, Sarajevo 2019.*

na sve druge krajeve Bosne.⁴ Ali to područje ne karakterizira samo ta pojava. S pravom se može istaći da Hercegovina predstavlja prostor koji ima sreću da je u tom pogledu najbolje obrađeno područje. Osim *Sidžila mostarskog kadije 1632-1634*,⁵ koji predstavlja jedan od rijetkih cjelovitih sidžila kako po svome sadržaju, tako i po obradi, Hivzija Hasandedić najviše se bavio ovom vrstom historijskih izvora i radio na izradi regesta koja su već ranije u više navrata publikovana. Tako su u proteklih nekoliko godina publikovana sljedeća regesta: *Sidžil blagajskog kadije 1728-1732*,⁶ *Sidžil nevesinjskog kadije 1767-1775*,⁷ te *Sidžili mostarskog kadije, fragmenti iz 1044-1207 h. godine/1635-1793 godine*,⁸ i *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179-1182 h.g./1765-1769. godine*.⁹ Regesta koja se ovdje objavljuje predstavlja četvrti sidžil koji se odnosi na Mostar, koji će time postati mjesto sa najobimnijom publikovanom arhivskom građom sadržanom u sidžilima. Tri knjige regesti uradio je Hivzija Hasandedić, a jednu Muhamed Mujić. Bez obzira na to što sidžili pripadaju istom organu u sistemu državne strukture i uprave, sidžili mogu imati sličnosti po vrstama dokumenata koje sadrže, ali istovremeno vrlo velike razlike u sadržaju čak i istorodnih dokumenata. Iz navedenih razloga ćemo se osvrnuti na neka obilježja sadržaja regesti sidžila iz prve polovine 19. stoljeća (1828-1840. godine).¹⁰

---

4 U agresiji na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995) zajedno sa drugim zbirka Orientalnog instituta 17. maja 1992. godine stradala je i neprocjenjiva Zbirka sidžila. Navođenim zapaljivim projektilom gađan je Orientalni institut i uništeno sve što se od arhivske i rukopisne baštine prikupljalo na našim prostorima i arhivima od Ankare do Beča, Pariza i Varšave. (Više o bogatstvu, zirkama i stradanju u: Fehim Dž. „Spaho, Arhiv Orientalnog instituta u Sarajevu“, *POF XXV/1975*, Sarajevo 1977, 45-55; Lejla Gazić, „Stradanje Orientalnog instituta u agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992.-1995“, *Orientalni institut u Sarajevu 1950-2000*, Sarajevo 2000, 25-29.

5 *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*, prijevod sa staroturskog, uvod i bilješke Muhamed A. Mujić, Prva književna komuna, Mostar 1987.

6 *Sidžil blagajskog kadije, 1728-1732*, obradio: Hivzija Hasandedić, Islamski kulturni centar Mostar, 2009.

7 *Sidžil nevesinjskog kadije 1767-1775*, obradio: Hivzija Hasandedić, Arhiv HNK/HNŽ, Mostar 2009.

8 *Sidžili mostarskog kadije, fragmenti iz 1044-1207 h. godine/1635-1793. godine*, obradio: Hivzija Hasandedić, Arhiv HNK/HNŽ, Mostar 2001.

9 *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179-1182 h.g./1765-1769. godine*, obradio: Hivzija Hasandedić, IC štamparija, Mostar 2014.

10 *Sidžil mostarskog kadije 1243-1257, h. god./1828-1842. godine*, obradio: Hivzija Hasandedić, Muzej Hercegovine, Mostar 2015.

Riječ je tek o djelimičnim registama u kojima je od 116 sidžila obradom obuhvaćeno samo jedna polovina ili 61 list sidžila.

Na listovima onog dijela koji je obrađen u formi ovih registi obuhvaćeno je 299 dokumenata različitih vrsta. Najbrojniji dokumenti su pitanja bračne naravi sa 179 dokumenata, zatim 45 fermana i 43 bujrukdije, dok se na ostale sadržaje odnose 32 različita dokumenta, i to: razreze poreza, sporove, tezkere, cijene namirnica, murasele, pozajmice žita, i slično. Sidžil je ogledalo vremena i ogledalo sistema i u njemu se oslikava mnogo toga što se događa na jednom užem prostoru pod ingerencijom jednog kadije i sve što se odnosi na kadiluk. Prostor koji u simboličkom smislu „pokriva sidžil“ nije ograničen samo na teritorij jednog kadiluka, jer mnogi dokumenti su pokrajinskog značaja i, po prirodi funkcije, događaja i značaja pitanja, svaki kadija je obavezan da ga unese u svoj protokol, pa tako i mostarski.

Uz izuzetak vjenčanja, koja su najbrojnija vrsta dokumenata, s pravom se može postaviti pitanje zašto u ovom sidžilu imamo iznimno visok procenat fermana, dokumenata političko-pravne naravi. Treba imati na umu da je vrijeme iz kojeg potječe ovaj sidžil bremenito događajima kako na međunarodnom, tako i na unutrašnjem planu. Podsjetit ću da je to period rata sa Rusijom, period intenzivnog političkog i vojnog djelovanja na tlu Smederevskog sandžaka (današnjeg područja uže Srbije), špijunskog djelovanja i propagande među pravoslavnim stanovništvom na tlu Bosne, te unutrašnjih problema ekonomske i druge naravi koji su proistjecali kako iz međunarodnih okolnosti, tako i unutrašnjih slabosti. Stoga su česte mobilizacije, pohodi, razrezi poreza, ali i pojave nedosljedne provedbe naredbi viših instanci vlasti, zašto ne kazati i očite zloupotrebe položaja nekih nesavjesnih službenika, posebno kod prikupljanja određenih poreza bilo da je riječ o stvarnoj praksi zloupotrebe ili tek upozorenju kao preventivnoj mjeri. U svakom slučaju, vlast je imala potrebu službeno ukazati i upozoriti da će takve stvari sankcionisati. Slijedom toga postavlja se pitanje o čemu govore navedeni fermanni, kao akti sultana, najviše instance vlasti i koja pitanja reguliraju u ovom vremenu?

O puštanju u opticaj novog novca, mobilizaciji 5.000 vojnika i slanje u Vidin protiv Rusa, čuvanje od nepravilnosti u razrezu nameta, taksitu za poštanske stanice, organizaciji poštanskih stanica, da u poštanskim stanicama uvijek bude potreban broj odmornih i opremljenih konja da službenici i tatari ne gube na vremenu, zabrani da se po selima uzima bilo šta besplatno, zabranjuje se rasipništvo valija, kadija, vojvoda, i namirivanje raskoši na račun raje, naredba

da se zemlja obrađuje (jer su mnogi zanemarili obradu zemlje), valiji se naređuje da čuva Bosnu i njene tvrđave od neprijatelja, da čuva sirotinju od svih vrsta nasilja, mobilizaciji 21 vojnika protiv Srba s područja kadiluka, mobilizaciji za odbranu Šapca, Sokola i Užica, ispunjavanju Božijih zapovijedi, zaštititi sirotinje od traženja hrane, propisima o putovanju, kontroli prolaza, zabrani ukrašavanja muške odjeće srebrom jer je suprotno šerijatu, dostavi izvještaja o slanju polugodišnjeg poreza za valiju, osiguranju konja za državne i druge službenike, da se provjeri i kazne krivci za upad Hasana i Murat-kapetana na austrijski teritorij, pravilnoj raspodjeli poreza na stanovništvo, da se oni koji loše govore o vjeri i državi pošalju u vojsku, hapšenju uhoda, mobilizaciji 5.000 vojnika pošto su Rusi napali Edrine, obznani primirja s Rusima, rođenju princa pripremi 7-dnevnog veselja, kontroli propusnica zbog pojave skitnica, obezbjeđenju sigurnosti, zabrani putovanja bez propusnice, zabrani besplatnog uzimanja od raje bilo čega osim vode, da prikupljači poreza ne uzimaju više od propisanog i tako čine nasilje raji, da se funkcije vlasti imaju obnašati na temelju šerijata i zakona, da se svijet poštedi od nasilja, čuvaju tvrđave i mir s Austrijom“

Naprijed istaknute naredbe najviše instance u Carstvu, bile su obavezne provoditi pokrajinske vlasti, tako da je svaki akt centralne vlasti pratila valijina naredba i to kadiji i drugim organima za njihovu provedbu. Osim toga, valija se bavio i drugim pitanjima koja su se javljala na području pokrajine, odnosno onih dijelova na koje se odnose sidžil. Stoga ćemo se kratko osvrnuti na pitanje sadržaja valijinih naredbi prema nižim nivoima u kojima se naređuje:

Da se krene u pravcu Vidina protiv Rusa, uhvate dva dezertera, transportuje hrana za Nikšić, da se barut iz Mostara prebaci u Blagaj jer je puko grom u tvrđavu, nabavi građa za opravak mostarske tvrđave, da Mostarska kapetanija mobiliše 88 vojnika u rat, da se ječam u Mostaru da u zajam stanovništvu do vrševine, da kapetani prikupe berate i dostave Vilajetu radi obnove jer je izgorila defterhana u Sarajevu i u njoj svi defteri, zbog nestašice žita i zbog gladi zabranjuje se izvoz u neprijateljsku zemlju, da Vilajetski kontorolor vakufa ispita poslovanje vakufa, da se kontroliraju trgovi stokom i spriječi prevelika kupovine radi preprodaje sirotinji, prati pojava odmetnika, da se bude na oprezu zbog upada srpske raje u Bosnu, da se bude oprezno kako im se ne bi činila zlodjela i nasilje, da se dezerteri vrate na front, da se nakon vršidbe namiri žito koje je davano prošle godine za pozajmice, da se u Bosni mobiliše 20.000 ljudi i uputi u Plovdiv jer su Rusi napali Edrine, da se zabrani izvoz stoke u neprijateljsku zemlju, da se vodi računa jer odmetnici iz Crne Gore upadaju, pridobijaju rajju,

da se prikupi porez na duhan po kadilucima za 1828. i 1829, da zbog pobune, narod bude oprezan, i da čuva se jedinstvo.

Što se tiče ostalih dokumenata sadržanih u ovim registrama, ističemo *sudski spor za podizanje kirije vakufskih dućana*, kukuruz za ishranu vojske, spisak prihoda i sela iz kojih se oni uzimaju, prihodi za bivšeg valiju, spisak mahala i sela za zaduženja ječma datih u zajam iz mostarske tvrđave, popis bakala za 1247/1831. godinu, spor oko prava na prvokup u Cimuru kod Mostara, pozajmice žita u Mostaru, pozajmica preko pet tona žita stanovništvu, *isplata gradonačelnika (šeher čehaje)*, popis izdataka gradonačelnika, pismo kadizade Mehmed Tahira da se zavede pravda i ne opterećuje sirotinju hranom.

I najzad, dokument koji govori i o jednom drugom segmentu društva izvan dnevnopolitičke sfere, a to je Popis knjiga čitave biblioteke (*234 knjige djela iz islamskog prava, djela iz gramatike i sintakse arapskog jezika: djela na perzijskom jeziku: rječnici: djela iz islamske dogmatike*). To govori o dugotrajnoj kulturnoj tradiciji Mostara čiji su temelji udareni još sredinom 16. stoljeća osnivanjem nekoliko biblioteka u Mostaru, vakufljenjem knjiga Ćejvan Ćehaje, Karađozbega, Bajezidagića, Ahmed-age Daruseadeta, Mustafe Ejubovića – Šejh Juje, i drugih neznanih, ali i o kontinuitetu „kulture knjige“ u ovom gradu prepoznatljivom kao posebnoj školi znanosti.

Osim što su sistemski na nivou lokalne zajednice utvrđivane tržišne cijene, njih su kadije bile obavezne registrirati u sudske dokumente i unijeti u svoje protokole. Tako ovdje nalazimo cijene namirnica prehrambenih artikala za 1244. godinu koje su trgovci ustanovili sporazumno (1828/29). Maslac, sir, med, grah, masline, riža, svijeće, sapun, so, maslac, nešesta, bulgur, jufka, sapun, sirće, smola, jaja. Ove se cijene utvrđuju kako slijedi:

„Uz znanje i dopust suda, zabita i stanovništva, utvrđuju se cijene artikala 9. džumada I 1244. (1828/29) : Hljeb od bijelog brašna, govede meso, kozje mese, vosak za svijeće, sapun, maslo.“ Na isti ili sličan način i „Kasapi su sporazumno ustanovili cijene mesa za 1248. godinu. Rebia I 1248. (1832), i za kasape se za tu godinu određuje 9 kasapa i cijena ovčijeg i govedeg mesa.“

Osim svakodnevnih pitanja egzistencijalne naravi, pitanja snabdijevanja artiklima i prehrane stanovništva, nalazimo i nešto što spada u sferu obligacionih odnosa stanovništva. Tripko, sin Mandovića iz sela Cernica, je koristio dućan Ahmed-age, sina Salihova, u Kujundžiluku u Mostaru i pobjegao je u neprijateljsku zemlju. Ahmed-aga traži oslobađanje i preuzimanje dućana.

Usprkos svemu, Sud je naredio da se: „Stvari imaju popisati, predati porodici. Popis stvari u dućanu izvršen. 1. muharema 1245 (1829)“.

Možemo samo žaliti što ove vrste izvora nemamoa više, jer bi, kako je na početku istaknut davno obzananjeni utisak, i percepcija naše prošlosti bila cjelovitija i sasvim sigurno sa manje predrasuda i o vremenu i o sistemu, bez obzira što u njemu jeste bilo i nekih dionica i epizoda koje se s pravom mogu kritikovati i kritički preispitivati, ali s istinskim naučnim pristupima, a ne pristupom opterećenim i inficiranim mitomanijom.

ON THE SIGNIFICANCE OF THE SIJJIL OF MOSTAR'S KADI FROM THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY FOR THE STUDY OF HISTORY OF HERZEGOVINA

SUMMARY

The paper discusses the importance of the Sijjil of Mostar's Kadi from the first half of the 19th century for the study of the history of Herzegovina and gives a brief overview of some other significant sijjils of Mostar.

Keywords: sijjil, Mostar, Herzegovina

Literatura

- „Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740-1752)“ prijevod i obrada Hatidža Čar-Drnda
Orientalni institut, Sarajevo 2005.
- Branimir M. Nedeljković, „Sarajevski sidžil iz godine 1555-58, (o jednom važnom izvoru za pravnu istoriju Srba)“ *Istorija prava*, Arhiv za pravne i društvene nauke IX, br 2, Beograd 1954, 189-199, i X br. 3-4, 419-434.
- Fehim Dž. „Spaho, Arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu“, *POF* XXV/1975, Sarajevo 1977. (45-55)
- Lejla Gazić, „Stradanje Orijentalnog instituta u agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992.-1995“, Orientalni institut u Sarajevu 1950-2000, Sarajevo 2000. (25-29).
- Maglajski sidžili 1816-1840, Maglajski sidžili 1816-1840. / Dušanka Bojanić-Lukač ; Tatjana Katić (prev. i prir.). - Bošnjački institut - Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2005.
- Muhamed Mujić, *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*, prijevod sa staroturskog, uvod i bilješke Muhamed A. Mujić, Prva književna komuna, Mostar 1987.

- Salih Jalimam, „Sidžil zeničkog naiba kao izvor za istoriju Zenice“, *POF* 47-48/1997-98, Sarajevo 1999. (127-143).
- Salih Jalimam, *Travnik u sidžilu Zeničkog naiba*, Priredio Salih Jalimam, Zavičajni muzej Travnik, Travnik 1999.
- Sidžil blagajskog kadije, 1728-1732*, obradio: Hivzija Hasandedić, Islamski kulturni centar Mostar 2009.
- Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179-1182 h.g./1765-1769 godine*, obradio: Hivzija Hasandedić, IC štamparija, Mostar 2014.
- Sidžil nevesinjskog kadije 1767-1775*, obradio: Hivzija Hasandedić, Arhiv HNK/HNŽ, Mostar 2009.
- Sidžili mostarskog kadije, fragmenti iz 1044-1207 h. godine/1635-1793 godine*, obradio: Hivzija Hasandedić, Arhiv HNK/HNŽ, Mostar 2001.
- Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165-1204/1752-1790) s osmansko-turskog preveo: Abdulah Polimac, upoređenje prevedenog teksta sa originalom, dopune prijevoda. Salih Trako i dr. Lamija Hadžiosmanović, (priredio: Aladin Husić, uvod, napomene i rječnik termina) Opća biblioteka Tešanj Univerzitet u Sarajevu - Orijentalni institut, Sarajevo 2019.*
- Sidžil mostarskog kadije 1243-1257, h. god./1828-1842. godine*, obradio: Hivzija Hasandedić, Muzej Hercegovine, Mostar 2015.

Sandra Biletić

**BOSANSKOHERCEGOVAČKO IZASLANSTVO
GRADSKE I CRKVENE UPRAVE POSLJEDNJEM
AUSTROUGARSKOM CARU KARLU IV I CARICI ZITI
1917. GODINE**

Sažetak: Nacionalni pokreti u Bosni i Hercegovini su uzimali sve više maha i postajali su dio općeg jugoslovenskog kretanja sa tendencijom stvaranja zajedničke jugoslovenske države. Ušavši u Prvi svjetski rat, Bosna i Hercegovina postaje središte rješavanja jugoslovenskog pitanja. Godine 1917. dolazi do življeg političkog kretanja u Bosni i Hercegovini čemu je doprinijela rezolucija Jugoslovenskog kluba u Bečkom parlamentu od 30. svibnja 1917. godine o ujedinjenju jugoslovenskih zemalja Monarhije pod Habsburgovcima.

Odvođenje izaslanstva caru je bio smišljen plan, jer je general Stjepan Sarkotić žarko želio da Bosanci i Hercegovci sami shvate koliko im je potrebna Monarhija.

Bosna i Hercegovina je, naime, trebala da posluži kao neka vrsta tampon zone između Srbije i Hrvatske, te da spriječi bilo kakvo jugoslovensko ujedinjenje. Ovim pitanjem najviše su se bavili poglavar Bosne i Hercegovine general Stjepan Sarkotić, zajednički ministar finansija Istvan Burian i predsjednik mađarske vlade grof Istvan Tisza.

Ključne riječi: Austro-Ugarska monarhija, Bosna i Hercegovina, car Karlo IV, posjeta

Ključne riječi: izaslanstvo, Stjepan Sarkotić, nacionalni pokret, jugoslovensko pitanje

Djelovanje Stjepana Sarkotića u Bosni i Hercegovini

Stjepan barun Sarkotić rodio se u Sincu kraj Otočca 4. oktobra 1858. godine, a umro je u Beču 16. oktobra 1939. godine.

Diplomirao je 1879. godine na Vojnoj akademiji u bečkom Novom Mjestu. Krajem 1914. godine imenovan je vojnim guvernerom Beograda, a zatim i za vojnog namjesnika u Bosni i Hercegovini, što je vrhunac njegove političke karijere.

Zbog iskazane vještine u vojnom pohodu na Crnu Goru 1916. godine dobio je plemićku titulu – barunat.¹¹

Kao šef Zemaljske vlade, a istovremeno i vrhovni vojni zapovjednik trupa stacioniranih u Bosni i Hercegovini imao je cjelokupnu upravu u Bosni i Hercegovini.

Kroz čitavo vrijeme svoje službe u Bosni i Hercegovini Sarkotić će se baviti rješavanjem južnoslovenskog pitanja, odnosno spašavanjem Austro-Ugarske monarhije. A nacionalni pokreti koji su u Bosni i Hercegovini uzimali sve više maha, vodili su samo jednom rješenju - stvaranju jugoslovenske države.

Rješenje ovog problema Sarkotić je nalazio u „trijalizmu“, što je značilo preuređenje Monarhije na trijalističkoj osnovi. Uz Austriju i Mađarsku stvorila bi se i jugoslovenska država koja bi obuhvatala Sloveniju, Istru, Hrvatsku, Dalmaciju, Slavoniju i Bosnu i Hercegovinu.²

Ukidanjem Bosanskog sabora, Sarkotić je želio otkloniti svaku mogućnost za bilo kakav javni politički rad u zemlji. Međutim, to nije dugo trajalo. Već 30. maja 1917. godine Jugoslovenski klub donosi „Majsku deklaraciju“ o ujedinjenju jugoslovenskih zemalja u okviru Monarhije i dinastije Habzburg. Ali to se, naravno, nije podudaralo sa politikom trijalizma jer bi time došlo do parlamentarnog djelovanja u Bosni i Hercegovini.

Potom slijedi i Krfska deklaracija, važan dokument na putu ujedinjenja, potpisana 20. jula 1917. godine na Krfu o slobodnoj državi Srba, Hrvata i Slovenaca sa dinastijom Karađorđević na čelu, između Vlade Srbije i Jugoslovenskog odbora.³

---

1 Matijević, Zlatko. Državno-pravni položaj BiH u političkim koncepcijama dr. Ive Pilara (1917-1918) // *Prilozi*, 31 (2002), str. 137-154.

2 Kapidžić, Hamdija. Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata // *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine* 9 (1958), str. 7-55

3 Jugoslovenski odbor su osnovali političari u emigraciji u Parizu 30. aprila 1915. godine, a zadatak je bio rad na ujedinjenju svih Južnih Slovena

Svojim trijalističkim planovima Sarkotić je pokušavao da spasi Monarhiju i nakon formiranja Narodnog vijeća i njihovih odluka o stvaranju zajedničke države Slovenaca, Hrvata i Srba.

Na kraju, ipak, 1. novembra 1918. godine general Sarkotić u Konaku predaje vlast Narodnoj vladi, te se time završava 40-godišnja vladavina austrougarske uprave, a naša zemlja ulazi u sastav zajedničke jugoslovenske države.

U svom dnevniku Sarkotić je napisao:

„Gospodo!

Došao sam na ovaj položaj kroz milost njegova veličanstva moga cara i kralja i samo njegovo veličanstvo jedino je ovlašteno da me s toga položaja smijeni.

Nakon što su me gospoda generali uvjerali da moj car i kralj kao takav više ne postoji, ja sam, u pogledu na sve moje aktivnosti, od tog trenutka samo sebi i svom Bogu odgovoran.

Druge vlasti i druge sudije ja ne priznajem.

Ovisan o samom sebi ali s podrškom solidarnosti mojih drugova, gospodo generali, ja izjavljujem da dajem ostavku sa moga položaja kao poglavara Bosne i Hercegovine, te ostajem samo u poziciji zapovijednog generala.

Na ovaj korak potakla su me i razmišljanja da ne želim biti prepreka u stvaranju Jugoslavije.

Bog mi je svjedok da sam ja u mojem četverogodišnjem službovanju u ovoj zemlji, bez obzira na ispovijed jedan, nepristrasan, pošten i strogo brižan otac bio.

Ja molim Božiji Blagoslov za ovu zemlju i želim Bosni i Hercegovini prekrasan razvoj.

Vas barune Prileszky molim, kao najvišeg časnika odsjeka, da predate moju državnu vlast nacionalnoj vladi.“⁴

Poklonstvena deputacija caru

Poslije smrti cara Franje Josipa I 21. 11. 1916. godine na, prijestolje Austro-Ugarske monarhije dolazi Karlo IV, na kojem ostaje sve do propasti Monarhije 1918. godine.

4 ABH, fotokopije „Dnevnika Stjepana Sarkotića“, 01. 11. 1918, str. 151.

Da bi dokazao odanost novoj carskoj vlasti, 30. marta 1917. godine Sarkotić u Beč predvodi izaslanstvo iz Bosne i Hercegovine na poklonstvo novom caru.

O odabiru članova deputacije i svim planovima vezanim za to putovanje, Sarkotić je najprije detaljno obavještavao baruna Buriana, što se može pratiti iz njihove privatne korespondencije.⁵

Poklonstvena deputacija sastojala se od 25 članova crkvene i gradske vlasti iz svih konfesija, a pošto je to bilo vrijeme intenzivnih pregovora o mogućem trijalističkom uređenju Monarhije, izabrani su ljudi koji su zbog svog položaja i službe koju su obavljali mogli i sami uticati na daljni razvoj događaja.⁶

U svom dnevniku na stranici 19. Sarkotić je zabilježio da se sastao sa carem dan prije naše poklonstvene deputacije. Kada mu je Sarkotić rekao da su, nažalost, sva „unutrašnja“ državna pitanja postala, zapravo, „vanjska“, te da je time otežano njihovo rješavanje car mu je rekao:

„Na žalost je tako, ali nadam se da će sva pitanja biti riješena, samo me južnoslovensko pitanje posebno zabrinjava. Ono je najteže od svih.“

Poslije posjete caru, za *Bosnische Post* Sarkotić je izjavio:

...

[„Kada bi ljudi kod nas imali dobra srca i bili promoćurniji, vidjeli bi da Bosna i Hercegovina i njeni stanovnici samo pod jednom ovakvom Dinastijom i vladalačkim parom, koji toliko dobrote i blagonaklonosti ispoljavaju prema njihovoj zemlji, mogu biti sretni.“]⁷

Članovi poklonstvene deputacije iz Bosne i Hercegovine

A.) Svećenstvo:

1. Evgenije Letica, rođen 1858. godine u Plaški u Hrvatskoj. Mitropolit, nadbiskup, tajni savjetnik, 1908. godine odlikovan je Velikim križem ordenja Franje Josipa. Govori srpsko-hrvatski i njemački jezik.

⁵ ABH, ZMF präs; 223/1917

⁶ ABH, ZMF, Privat registratur Nr. 185/1917;

⁷ *Bosnische Post*, 8. april 1917. godina, „Wenn die Leute bei uns Herz und Kopf auf dem rechten Fleck haben, dann werden sie einsehen, dass nur unter einer solchen Dynastie und einem Herrscherpaare, das so viel Güte und Wohlwollen für ihr Land bekundet, Bosnien und die Hercegovina und ihre Bevölkerung glücklich sein können.“

2. Dr. Ivan Šarić, rođen 1871. godine u Travniku. 1908. godine izabran je za biskupa, a iste godine odlikovan je ordenom Viteške zvijezde Franje Josipa.
3. Jozo Andrić, rođen 1869. godine u Varešu. Od 1916. godine franjevači provincijal za Bosnu. Član je „Hrvatske narodne zajednice“. Govori srpsko-hrvatski, njemački i italijanski jezik.
4. David Nevistić, rođen 1870. godine u mjestu Kola. Od 1916. godine franjevački provincijal za Hercegovinu. Govori srpsko-hrvatski i njemački jezik.
5. Hadži Mehmed Džemaludin ef. Čaušević, rođen 1868. godine u Arapuši, mjesto kod Bosanske Krupe. U oktobru 1913. godine izabran je za reis-ul-ulemu. 1916. godine odlikovan je Velikim križem Franje Josipa. Govori srpsko-hrvatski, turski, arapski i perzijski jezik.
6. Johan Ludwig Schäfer, evangelistički sveštenik, rođen 1857. godine u Cservenka u Mađarskoj. Pastor u Sarajevu, odlikovan Željeznom krunom III reda i Viteškim križem Franje Josipa. Govori njemački i mađarski jezik.
7. Dr. Samuel Weszel, rođen 1871. godine u Vász kod Budimpešte. Veliki rabin austrougarske Izraelske vjerske općine u Sarajevu, odlikovan Viteškim križem Franje Josipa. Govori njemački i mađarski jezik.
8. Dr. Moritz Levi, rođen 1879. godine u Sarajevu. Rabin izraelsko-sefardske vjerske općine u Sarajevu. Govori srpsko-hrvatski, njemački i španjolski jezik.

B.) Katolici

9. Dr. Jozo Sunarić, rođen 1868. godine u Travniku. Advokat u Sarajevu, bivši potpredsjednik bosanskohercegovačkog Sabora. Govori srpsko-hrvatski i njemački jezik. Član je „Hrvatske narodne zajednice“.
10. Mate Budimirović, rođen 1875. godine u Travniku, veletrgovac, a od 1912. godine općinski savjetnik. Govori srpsko-hrvatski i njemački.
11. Ante Duić, rođen 1879. godine u Bosanskom Šamcu. Trgovac, a od 1910. godine zamjenik načelnika. Govori srpsko-hrvatski i njemački jezik.

12. Ivo Slipčević, rođen 1850. godine u Livnu. Veletrgovac i nekadašnji načelnik u Livnu, a 20 godina bio je zamjenik načelnika. Govori srpsko-hrvatski jezik.

C.) Srbi-ortodoksi

13. Hadži Risto Damjanović, rođen 1853. godine u Sarajevu. Nekadašnji podnačelnik u Sarajevu, ondašnji savjetnik Vladinog komesara za Zemaljski glavni grad Sarajevo. Odlikovan Željeznom krunom III reda. Govori srpsko-hrvatski i njemački jezik.
14. Risto Šain, rođen 1873. godine u Mostaru. Veletrgovac, dopredsjednik Trgovačko-zanatske komore za BiH. Govori srpsko-hrvatski, njemački i italijanski jezik.
15. Đorđe Kozomarić, rođen 1856. godine u Livnu. Od 1874. godine živi u Bihaću, bivši predsjednik tamošnje pravoslavne crkvene općine, veletrgovac. Govori srpsko-hrvatski jezik.
16. Mitar Dabović, rođen 1860. godine u Banja Luci. Veleposjednik i nekadašnji općinski savjetnik. Govori srpsko-hrvatski jezik.
17. Vaso Marinković, rođen 1857. godine u Bijeljini, predsjednik sreskih savjetnika, a od 1905. godine i zamjenik načelnika. Govori srpsko-hrvatski jezik.

D.) Muslimani

18. Šerif Arnautović, rođen 1873. godine u Mostaru. Direktor Vakufa, odlikovan Viteškim ordenom Franje Josipa sa zvijezdom. Govori srpsko-hrvatski i njemački jezik.
19. Mujaga Komadina, rođen 1852. godine u Mostaru. Od 1910. godine načelnik u Mostaru, odlikovan Viteškim ordenom Franje Josipa. Govori srpsko-hrvatski i turski.
20. Osman-beg Teskeredžić, rođen 1874. godine u Travniku. Od 1910. godine načelnik u Travniku. Govori srpsko-hrvatski i turski.
21. Osman Vilović, rođen 1878. godine u Tuzli. Od 1910. godine načelnik u Tuzli, odlikovan medaljom Zlatnog križa za zasluge. Govori srpsko-hrvatski jezik.
22. Ragib-beg Džinić, rođen 1858. godine u Banja Luci. Veleposjednik. Govori srpsko-hrvatski i turski jezik.

23. Esad ef. Kulović, rođen 1863. godine u Sarajevu. Dopredsjednik Zemaljske banke za BiH, vlasnik nekretnina u Sarajevu, odlikovan Viteškim ordenom Franje Josipa sa zvijezdom. Govori srpsko-hrvatski i francuski jezik.
24. Dr. Safvet-beg Bašagić, rođen 1870. godine u Nevesinju. Bivši predsjednik i zamjenik predsjednika bosanskohercegovačkog Sabora, savjetnik direkcije Zemaljske banke za BiH, vlasnik nekretnina. Odlikovan Željeznom krunom Franje Josipa III reda. Govori srpsko-hrvatski, njemački, arapski i turski jezik.
25. Mehmed-aga Kučukalić, rođen 1877. godine u Brčkom, od 1911. godine načelnik. Odlikovan Željeznom krunom Franje Josipa III reda. Govori srpsko-hrvatski, njemački i turski jezik.⁸

Program boravka bosanskohercegovačke deputacije u Beču i Laxenburgu

Srijeda 28. mart 1917.

U 18:40 uveče dolazak članova deputacije iz Sarajeva, Mostara i Tuzle na istočni kolodvor i njihov smještaj u „Österreichischer Hof“

Četvrtak 29. mart 1917.

U 8:40 ujutru dolazak članova deputacije iz Banja Luke i Bišća na južni kolodvor, smještaj u „Österreichischer Hof“.

U 16:00 prijem kod Njegove Preuzvišenosti gospodina k.u.k. zajedničkog ministra finansija Stjepana baruna Buriána de Rajecz u uredovnoj palači.

Petak 30. mart 1917.

U 14:00 sastanak svih članova u polaznom trijemu južnog kolodvora i putovanje u Laxenburg. Vozne karte su bile obezbijedene.

U 14:40 dolazak u Laxenburg

U 15:00 prijem kod cara i carice.

Morali su biti propisno obučeni u svećenička i narodna odijela, frak, bijela kravata i bijele rukavice.

U 17:00 odlazak iz Laxenburga u Beč posebnim vozom.

---

⁸ ABH, ZMF, Privat registratur Nr. 185/1917;

U 20:00 večera u hotelu „Imperial“ na poziv Stjepana baruna Buriána. Za tu priliku su također bila propisana odijela (svećeničko i narodno odijelo, frak, smoking ili Jackett).

Bio je to prvi put da članovi bosanskohercegovačke deputacije stoje pred carem i kraljem Karlom i caricom i kraljicom Zitom.

Stjepan Sarkotić je ispred delegacije prvi održao svečani govor:

„U sudbonosno teškim satima Vaše Veličanstvo preuzelo je veleslavno nasljedstvo presvijetlih predaka...“

U trećoj godini sa nečuvenom žestinom bjesni borba za budućnost prečasne Monarhije i svi njeni narodi i nacije nadmeću se iz sve snage u hrabrim borbama i herojskoj odbrani protiv uveliko nadmoćnijeg neprijatelja....“

Sa odlučnošću Bosna i Hercegovina odbija svaku namjeru i svaku pomisao na razdvajanje svoje budućnosti od sudbine slavne Monarhije. „⁹“

Bosnische Post od 6. aprila 1917. godine sadrži članak koji nam daje potpuniju sliku o audijenciji kod cara i carice, a pojedini članovi izaslanstva dali su svoje izjave za navedene novine:

Mitropolit Eugenija Letica:

„Seine Majestät erschien im Empfangsaale in Felduniform und ihre Majestät, die junge Monarchin, in einem einfachen schwarzen Seidenkleid, ohne irgendwelchen Schmuck ausser einem Perlenkollier. Ihre Majestsäten reichten, nachdem wir sie mit begeisterten Živjeli-Rufen begrüsst hatten, gnädigst einem jeden von uns mit einer derartigen Liebenswürdigkeit die Hand, dass keiner von uns das Gefühl haben konnte einer Zeremonie beizuwohnen.“

...

Es freute mich ungemein, dass Seine Majestät die Tapferkeit unserer Söhne auf den Schlachtfeldern und Opferwilligkeit und Ausdauer der Bevölkerung im Hinterladne so besonderes hervorhob, was in mir die Ueberzeugung fest werden liess, dass Seine Majestät über uns gut informiert ist.“

[„Njegovo veličanstvo pojavilo se u prijemnoj sali u ratnoj uniformi, a njeno veličanstvo, mlada monarhinja, u jednostavnoj crnoj svilenoj haljini bez ikakvog nakita, sem biserne ogrlice. Nakon što smo ih mi oduševljeno pozdravili sa poklicima „Živjeli“, njihova veličanstva su milosrdno, na jedan

---

⁹ Pester Lloyd, 31. 3. 1917.

ljubazan dostojanstven način, svakom od nas pružili ruku, tako da ni jedan od nas nije imao osjećaj da prisustvujemo jednoj ceremoniji...

...

Beskrajno me raduje da njegovo Veličanstvo posebno izdiže junaštvo naših sinova na bojnim poljima i požrtvovanost i istrajnost naroda u zaleđu, što je u meni stvorilo ubjeđenje da je njegovo Veličanstvo o nama dobro informisano.]“

Reis-ul-ulema H. Mehmed Džemaludin ef. Čaušević:

„Wir standen zum ersten Mal im Namen unseres Volkes vor unserem neuen Herrschpaare, und jedermann hatte das Gefühl dass sie uns und das Volk, das wir vertreten, mit aufrichtiger Liebe in ihre Herzen schliessen. Bei dem warmen Händedruck, mit welchen die beiden Majestäten alle Mitglieder der Deputation gnädigst beehrten, schein es mir, als wollten sie aus unseren Gesichtern unsere Wünsche ablesen und uns ihres Bestrebens versichern, dieselben, wenn es nur irgendwie möglich ist, zu erfüllen...“

...

[„Stajali smo po prvi put u ime svoga naroda pred našim novim vladarskim parom i svako je imao taj utisak da su oni nas, kao i narod koji zastupamo, sa iskrenom ljubavlju u svoja srca zatvorili. Pri toplom rukovanju, sa kojim su njihova veličanstva ukazali najmilosniju počast svim članovima izaslanstva, izgledalo mi je kao da žele sa naših lica pročitati naše želje i nastojati osigurati, ukoliko to bude moguće, njihovo ispunjene.“]

Auxiliarbischof Dr. Šarić:

„Die Huldigungsdeputation traf ungefähr 10 Minuten vor 3 Uhr nachmittags am 30. März im Bahnhof Laxenburg ein. Hier erwarteten uns Hofequipagen. Ich nahm in einem Wagen mit dem Reis-ul-Ulam Džemaludin eff. Čaušević Platz. Bald waren wir im kaiserlichen Schlosse Laxenburg eingetroffen und nahmen in grossen audienzsaale in Halbkreis Aufstellung. Vor uns stand unser geliebter Landeschef und Führer der Deputation, Se. Excellenz Freiherr v. Sarkotić. Pünktlich um 3 Uhr traten Ihre Majestäten, unser Kaiser und König Karl und unsere Kaiserin und Königin Zita in den Saal. Schon ihre Erscheinung nahm uns alle sofort gefangen, und wir empfangen sie mit begeisterten Živjeli-Rufen. Im Gefolge Ihre Majestäten befanden sich Generaladjutant Prinz Zdenko Lobkowitz und Hofdame Gräfin Nostitz. Ich betrachtete ein wenig unseren Halbkreis. Unser aller Augen waren auf den Kaiser und die Kaiserin gerichtet.

...

Mich fragte Seine Majestät, seit wann ich in Sarajevo bin. Dann fragte er mich nach meinem Geburtsort, und als ich antwortete: »Travnik«, bemerkte der Kaiser: »Travnik ist mir sehr gut bekannt«. Seine Majestät erkundigte sich nach dem Befinden des Erzbischofs Dr. Stadler und äusserte seine Befriedigung, als ich ihm sagen konnte, dass der Erzbischof fast vollständig wiederhergestellt ist. Ihre Majestät folgte dem Gespräche mit liebenswürdigen Lächeln und sichtbaren Interesse. Mir wird dieses Gespräch mit unserem geliebten Kaiser in ewiger Erinnerung bleiben. Als nach dem Cercle Ihre Majestäten den Audienzsaal verliessen, folgten ihnen begeisterte Živjeli-Rufe und übergücklich verliessen wir dann kaiserliche Schloss Laxenburg.“

...

[„Poklonstvena deputacija stigla je 30. marta na kolodvor u Laxenburgu, otprilike 10 minuta prije 3 sata poslije podne. Tu su nas dočekale dvorske kočije. Ja sam u jednom kočijama sjeo sa reis-ul-ulemom Džemaludinom ef. Čauševićem. Uskoro smo se sastali u carskom dvorcu Laksenburg i u velikoj dvorani za prijeme stali smo u polukrug. Pred nama je stajao naš obljubljeni šef Vlade i vođa izaslanstva njegova ekscelencija baron Sarkotić. Tačno u tri sata ušla su u dvoranu njihova Veličanstva, naš car i kralj Karlo i naša carica i kraljica Zita. Već sama njihova pojava sve nas je zanimala, te smo im počeli oduševljeno klicati - Živjeli! U pratnji njihovih Veličanstava bili su i general princ Zdenko Lobkowitz i dvorska dama grofica Nostiz. Osmotrio sam malo naš polukrug. Oči svih nas bile su uprte u cara i caricu.

...

Njegovo Veličanstvo me je upitalo od kada sam u Sarajevu. Onda me upitao za moje mjesto rođenja i kada sam odgovorio »Travnik«, car je napomenuo: »Travnik mi je jako dobro poznat«. Njegovo Veličanstvo se raspitalo za zdravlje nadbiskupa Dr. Šadlera i iskazao je zadovoljstvo kada sam mu mogao odgovoriti da se nadbiskup skoro potpuno oporavio. Njeno Veličanstvo pratilo je razgovor sa ljubaznim osmijehom i vidljivim interesovanjem. Ovaj razgovor sa našim ljubljenim carem ostat će mi zauvijek u sjećanju. Kada su poslije obilaska njihova Veličanstva napustila salu za prijem, pratilo ih je oduševljeno klicanje -Živjeli- i presretni smo i mi napustili carski dvorac Laxenburg.“]

Synodalvorstand Pfarer Johann Schäfer

„Dass unsere Deputation in Wien selbst grosses Aufsehen verursachte, schon durch die verschiedenen Trachten, besonderes durch das Kleid des Reis-ul-Ulema, den viele Wiener aus dem Volke für Enver Pascha hielten, den ja zur selben Zeit als wir in Wien weilte, dürften Sie schon gehört haben. Die meisten von uns kannten Laxenburg nicht und wie waren von der herrlichen Lage des ländlichen Schlosses entzückt.

Ich wurde mit folgenden Fragen von Seiner Majesät angesprochen: »Wieviel Gemeinden haben Sie in Bosnien?« »Fünf Pfarrrgemeinden, jede mit mehreren Filialgemeinden.« »Wie gross ist Ihre Gemeinde in Sarajevo?« »Etwa tausend Seelen zählt dieselbe.« »Besitzen Sie eine Kirche?« »Kirche, Pfarrhaus und Schulgebäude.« »Sind Sie Reichsdeutscher?« »Nein, Majestät, ich bin Ungarn.« »Sind Sie Magyare?« »Nein, Majestät, ich bin ein ungarischer Schwab.« »Aus welcher Gegend?« »Aus Bácska.«

Darauf sagte der Kaiser, zu Ihrer Majestät gewendet: »Diese Bácskaer Schwaben sind sehr brave Leute und tüchtige Landwirte.«

...

[„Sigurno ste već čuli da je naša deputacija u Beču izazvala veliku senzaciju, već po samim raznovrsnim nošnjama, posebno zbog odore reis-ul-uleme, za koga je puno naroda u Beču držalo da je Enver-paša, koji se u isto vrijeme kao i mi boravio u Beču. Većina nas nije poznavala Laksenburg i bili smo očarani veličanstvenim položajem dvorca.

Njegovo veličanstvo mi se obratilo sa sljedećim pitanjima: „Koliko imate općina u Bosni?“ „Pet župnih općina, svaka sa više podružnih općina.“ „Koliko je općina u Sarajevu?“ „Ista broji oko hiljadu duša.“ „Posjedujete li i crkvu?“ „Crkvu, župni ured i školsku zgradu.“ „Jeste li vi Nijemac iz Njemačke?“ „Ne Vaše Veličanstvo, ja sam Ugarin.“ „Jeste li Mađar?“ „Ne Veličanstvo, ja sam ugarski Švabo“ „Iz koje oblasti?“ „Iz Bačke“ Na to se car okrenuo njenom Veličanstvu i rekao: „Ove bačke Švabe su veoma dobri ljudi i vrijedni poljoprivrednici.“]

Oberrabiner Dr. Weszel

„Die momente, die wir vor Antlitze Ihrer Majestäten zu verbringen das Glück hatten, werden wohl allen Mitgliedern der Deputation immer unvergesslich bleiben und die Worte, die Seine Majestät zu uns sprach, werden in jedermanns Herzen für immer Platz finden.

Sie überzeugten uns davon, wie gut der junge Herrscher seine Völker kennt und mit welcher Innigkeit er ihre Anhänglichkeit und ihr Pflichtbewusstsein zu schätzen weiss.

Beim Cercle eröffnete Seine Majestät das Gespräch mit mir mit der gnädigsten Bemerkung, dass ich wohl die österreichisch-ungarischen Juden in Bosnien vertrete. Auf meine bejahende Antwort fragte mich Seine Majestät noch gnädigst, wie gross unsere Kultusgemeinde ist und seit wann ich mine Funktionen in derselben ausübe und nahm meine Antworten mit grösstem Interesse entgegen.“

...

[„Trenuci za koje smo imali sreću da provedemo pred licima njihovih veličanstava ostat će nezaboravni kod svih članova deputacije, a riječi kojima nam se njegovo Veličanstvo obratilo, naći će mjesta u srcima svih.

Uvjerili su nas u to koliko dobro mladi vladaoци poznaju svoje narode i sa kojim dubokim osjećanjem on zna cijeliti njihovu privženost i njihovu svijest o dužnosti. Prilikom obilaska pokrenulo je njegovo veličanstvo razgovor sa mnom sa najmilosnijom primjedbom da ja očito zastupam austrougarske Jevreje u Bosni. Na moj potvrdni odgovor, njegovo veličanstvo me još milosnije upitalo kolika je naša općina i od kada obavljam tu funkciju, te je moje odgovore saslušao sa velikim interesovanjem.“]¹⁰

Zajednički ministar finansija Baron Burian je poslije posjete caru pozvao članove izaslanstva na večeru u hotel „Imperial“, na kojoj su pored njih prisustvovali i ostali vladini službenici.

Zanimljivo je to da je u isto vrijeme u Beču boravio i ratni ministar Turske Enver-paša. Slučajnost je htjela da petkom navečer, kada je i ministar finansija Baron Burian organizovao večeru, u susjednom apartmanu istog hotela u isto vrijeme ratni ministar baron Krobotin organizuje večeru za gospodina Enver-pašu. Enver-paša je tako saznao o boravku muslimanskih predstavnika iz Bosne. Preko svog ađutanta dogovorio je Enver-paša prijem sljedećeg dana u 9:00 sati prije podne u hotelu u kojem je i sam odsjeo. U ovom prijemu učestvovali su svi muslimanski članovi izaslanstva.¹¹

---

10 ABH, ZMF, Privat registratur Nr. 185/1917;

11 Na prijemu su bili: reis-ul-ulema H. Mehmed Džemaludin ef. Čaušević, Dr. Safvet Bašagić, direktor Vakufa Šerif Arnautović, gradonačelnik Mostara Mujaga Komadina, gradonačelnik Tuzle Osman ef. Vilović, gradonačelnik Travnika Osmanbeg Teskeredžić i gradonačelnik Brčkog Mehmedaga Kučukalić.

Reis-ul-ulema Džemaludin ef. Čaušević je u ime prisutnih pozdravo Enver-pašu na turskom jeziku i, između ostalog, rekao mu da je on kod bosanskih i hercegovačkih muslimana „obljubljen“ kao narodni heroj. Nakon što se Enver-paša zahvalio, reis mu je čestitao na pobjedi osmanskih trupa kod El Gaze, o kojoj su upravo to jutro počele pristizati vijesti, te izrazio žaljenje bosanskohercegovačkih muslimana zbog gubitka Bagdada, te da se opet nadaju da grad Kalifa neće dugo ostati u rukama neprijatelja. Enver-paša je na ovo mudro odgovorio da je to samo rat i da se ponekad mora računati i sa gubicima, koji se opet u kraćem vremenu mogu popraviti.¹²

*

Bosna i Hercegovina se tokom cijele okupacije nalazila u jednom izuzetnom položaju, specifičnom po svom državno-pravnom statusu kao i vojno-strateškom značaju za austrougarske ratne planove. Sarajevski atentat, ubrzo poslije toga objava rata i početak ratnih operacija protiv Srbije, dali su austrougarskim vlastima povoda da raspuste sve društvene organizacije, zabrane štampu i spriječe svaku društveno-političku aktivnost u okupiranim oblastima. Uskoro je uslijedilo i ukidanje Bosanskog sabora.

Očigledno se išlo za tim da se postigne potpuna izolacija Bosne i Hercegovine od događaja koji su zahvatili Balkan i Evropu i od ideja, naročito revolucionarnih, koje su se već javljale i plijenile raspoloženja širokih narodnih masa. Sva nastojanja da se potpuno suzbije svako širenje revolucionarnih, socijalističkih, boljševičkih i komunističkih ideja nisu uspjela, već su upravo te ideje i više nego očekivano zahvatile Bosnu i Hercegovinu, te je tako Bosna i Hercegovina postala udarna tačka šireg jugoslovenskog pokreta.

Malo više od godinu dana poslije audijencije kod cara, „južnoslovensko pitanje“ je riješeno stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca pod vlašću dinastije Karađorđevića.

---

12 Bosniche Post, 5. april, 1917. godina

THE VISIT OF BOSNIAN AND HERZEGOVINA CITY AND CHURCH DELEGATION TO THE LAST AUSTRO- HUNGARIAN EMPEROR KARLO IV AND EMPRESS ZITA IN 1917

SUMMARY

Throughout the occupation, Bosnia and Herzegovina found itself in an exceptional position, specific in its state-legal status as well as in military-strategic importance for the Austro-Hungarian war plans.

Shortly after the Sarajevo assassination, the declaration of war and the offensive against Serbia, gave the Austro-Hungarian authorities a justification to dismiss all social organizations, to ban the press and prevent any socio-political activity in the occupied areas, soon followed by abolition of the Bosnian Parliament.

Obviously, the aim was to achieve complete isolation of Bosnia and Herzegovina from the events that affected the Balkans and Europe and especially from the revolutionary ideas, which were already sprouting, captivating the moods of the masses.

All efforts to suppress any spreading of revolutionary, socialist, Bolshevik and communist ideas have failed, but precisely these ideas have found fertile ground thus making Bosnia and Herzegovina the initial point of the wider Yugoslav movement.

A little over a year after the audience with the emperor, the "South Slav question" was resolved by the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes under the rule of the Karadjordjevic dynasty.

Keywords: Austro-Hungarian Monarchy, Bosnia and Herzegovina, Emperor Karlo IV, visit

Izvori i literatura

Arhivski fondovi Arhiva Bosne i Hercegovine

1. „Dnevnik Stjepana Sarkotića“, fotokopije
2. Zajedničko ministarstvo finansija – odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu 1878. – 1918., prezidijalni spisi
3. Zajedničko ministarstvo finansija – kabinetska pisma 1886. – 1918.

Listovi

1. Bosnische Post, 1917. godina.
2. Pester Lloyd, 1917. godina

Literatura

1. Matijević, Zlatko. Državno-pravni položaj BiH u političkim koncepcijama dr. Ive Pilara (1917-1918) // *Prilozi*, 31, Sarajevo (2002), 137-154.
2. Kapidžić, Hamdija. Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata // *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine* 9 (1958), 7-55.

Ahmet Kurt

SAVEZNIČKO BOMBARDOVANJE MOSTARA U DRUGOM SVJETSKOM RATU 1943-1945.

Sažetak: U usmenim predanjima i kolektivnom sjećanju Mostaraca, koja se prenose sa starijih na mlađe generacije, je veoma živ narativ o savezničkim vazдушnim bombardovanjima Mostara u toku Drugog svjetskog rata. Nedostatak pisanih svjedočenja o ovim događajima uzrok je da su sjećanja sve slabija i nepouzdanija, a vremenski okvir događanja u naraciji se neprecizno smješta „nekad za vrijeme Drugog svjetskog rata“. U ovom radu su svjedočenja malobrojnih živućih svjedoka bombardovanja i usmena predanja podvrgnuta kritičkoj analizi, te su traženi dokumenti koji bi mogli potvrditi ili negirati da su događaji koji se usmeno prenose u cijelosti ili dijelom tačni. Rad ispravlja netačnosti koje postoje u kolektivnom sjećanju Mostaraca u vezi bombardovanja, te hronološki detaljno, iz minute u minut, rekonstruiše najveći napad 14. januara 1944. godine, te tragični pad jednog aviona na sklonište u Panjevini 17. aprila iste godine i prati sudbinu jedne preživjele žrtve. Također je utvrđen identitet i godine pogibije osamdeset i šest žrtava savezničkog vazdušnog djelovanja, kao i datumi obaranja šest američkih bombardera u vazдушnom prostoru Mostara.

Ključne riječi: Mostar, Drugi svjetski rat, bombardovanje, Amerikanci, WW2.

1. Uvod

Za vrijeme Socijalističke Jugoslavije (1945-1991) nisu rađena značajnija historioграфска istraživanja u vezi djelovanja savezničke avijacije na prostoru

bivše države, pa tako ni na prostoru Mostara. Izuzetak su radovi u kojima se kao epizode spominje spašavanje i briga o britanskim i američkim vazduhoplovcima koji su iskočili padobranima iz pogođenih aviona na teritoriju pod partizanskom kontrolom. Jedan od razloga svakako leži u tome da se ti ratni napori i žrtve saveznika nisu uklapale u prikazivanje ratne prošlosti i izgradnje kolektivnog sjećanja gdje se veličao doprinos partizanskog pokreta pod vođstvom Komunističke partije, kao jedine snage u slamanju fašizma na prostoru Jugoslavije. Drugi razlog je da se brojem stradalih u savezničkim bombardovanjima manipuliralo, a poginuli su, u pravilu, tretirani kao žrtve fašističkog terora, jer Jugoslavija od saveznika, Anglo-Amerikanaca ili Sovjetskog saveza, nije mogla tražiti odštetu. Također je sva materijalna šteta uzrokovana savezničkim bombardovanjem pripisivana Njemačkoj. U ovom radu je, zahvaljujući otvaranju američkih vojnih arhiva iz vremena Drugog svjetskog rata, bilo moguće na osnovu raspoloživih dokumenata detaljno rekonstruisati sve akcije savezničkih vazdušnih snaga na prostoru Jugoslavije, pa tako i Mostara. O istim događajima korišteni su dokumenti Domobransko-ustaških vojnih vlasti i arhiva Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, te arhiva Šerijatskog suda, arhiva Ureda Franjevačkog samostana i spiskovi Srpsko-pravoslavne opštine u Mostaru. Prikazani su podaci iz više intervjua sa još živućim svjedocima bombardovanja, te najbližom rodbinom stradalih u savezničkim udarima.

2. Strateški ciljevi savezničke avijacije nad prostorom Jugoslavije i Mostara, te način djelovanja

Iskrcavanjem Anglo-Amerikanaca i zauzimanjem južne Italije u jesen 1943. godine otvorile su se nove mogućnosti za vođenje vazdušnih operacija protiv njemačkih snaga. Za izvršavanje ovih zadataka formirane su Mediteranske vazduhoplovne snage (Mediterranean Allied Air Forces - MAAF). Dijelovi britanskih i američkih eskadrila iz baza u Engleskoj i sjevernoj Africi premješteni su na ravnice oko tek zauzetog grada Foggia i južno od njega. Amerikanci su premjestili iz Tunisa i Alžira cijelu 15. vazduhoplovnu armiju za strateška bombardovanja – 15th AAF, te formirali trinaest novih¹ bombarderskih grupa sa avionima B-24, *Liberator*. Jedna grupa se sastojala

---

1 15th Air Force - <http://www.15thaf.org> (preuzeto 8. marta 2019.)

od četiri do pet eskadrila. Svaka eskadrila se sastojala od deset do dvanaest bombardera. Inženjerske jedinice su ubrzano izgradile zemljane poletno-sletne staze i neophodne montažne objekte i šatorska naselja na poljanama blizu malih talijanskih mjesta i sela². Iz baza u južnoj Italiji, skupa sa bazama u Engleskoj, sada su bili dostupni svi ciljevi u Njemačkoj, Poljskoj, Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Rumuniji, balkanskim zemljama i južnim dijelovima Sovjetskog saveza. Bolje vremenske prilike u Italiji su omogućavale više borbenih misija nego iz baza u južnoj Engleskoj, gdje su letovi često otkazivani radi oblačnosti. Bombardovanja su vršena u okviru opšteg plana prema kome su, krajem 1943. i tokom 1944. godine, osnovni zadaci vazduhoplovnih snaga SAD i Velike Britanije, stacioniranih na aerodromima u Italiji, bili³:

1. uništiti njemačko vazduhoplovstvo u vazduhu (izazivajući ga na borbu) i napadajući ga na zemlji u radijusu dejstva raspoloživih aviona.
2. uništiti njemačke fabrike kugličnih ležajeva, lovačkih aviona, guma, municije, podmorničke baze i lučka postrojenja. Poseban značaj se pridavao uništenju rafinerije nafte kod rumunskog grada Ploeštija.
3. oslabiti položaj Njemačke na Balkanu napadima iz vazduha na trupe i saobraćajnice, te otežati prebacivanje njemačkih snaga iz Grčke na zapadnoevropsko ratište dolinama rijeka Vardara, Morave i Save. Također, bombardovanjem luka na istočnoj obali Jadranskog mora (Drač, Kotor, Gruž, Metković, Makarska, Split, Šibenik, Zadar i Rijeka) onemogućiti prebacivanje njemačkih trupa i materijala morskim putem prema lukama na sjeveru Italije.

---

2 Pregledna karta sa bazama iz arhive *450th Bomb Group Memorial Association* Madna (52nd FG, lovačka grupa), Ramitelli (332nd FG), Lesina (325th FG), San Severo (31th FG), Triolo (14th FG), Salsola (1th FG), Lucera (301th BG, bombarderska grupa), Celone (463th BG), Amendola (2th i 971th BG), Castellucio (451th BG), Stornara (456th BG), San Giovanni (454th i 455th BG), Torretto (461th i 484th BG), Gulia (459th BG), Pantanella (464th i 465th BG), Vincenzo (82th FG), Venosa (485th BG), Spinazolla (460th BG), Grottaglie (449th BG), Manduria (450th BG), San Pancrazio (376th BG) i Lecce (98th BG). Grupe su bile organizovane u bombarderska krila (BW) i to: 5th Bomb Wing (2, 97, 99, 47, 301, 463 i 483. BG), 47th Bomb Wing (98, 376, 449 i 450. BG), 49th Bomb Wing (451, 461 i 484. BG), 55th Bomb Wing (460, 464, 465 i 485. BG), 304th Bomb Wing (454, 455, 456 i 459. BG), 305th Fighter Wing (1, 14 i 82. FG), 5th Photo Group, 154. eskadrila za meteorološka izviđanja, 2642th Special Group sa 859. i 885. bombarderskim eskadrilama koje su se najviše bavile snadbijevanjem oružjem i materijalom partizanskih snaga u Jugoslaviji.

3 Richard G. Davis, knjiga sa tabelarnim priložima i CD-om, *Bombing the European Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939-1945*, Air University Press Maxwell Air Force Base, Alabama April 2006, str. 235-241

Analiziranje podataka⁴ o intenzivnom bombardovanju priobalnog pojasa Crne Gore i Dalmacije kao i područja Hercegovine, zapadne Bosne i Like, početkom 1944. godine, upućuje na zaključak da su ovi napadi, pored tri navedena cilja, trebali uvjeriti Wermahnt da će druga invazija Savezničkih snaga na evropsko tlo biti na crnogorsko-dalmatinskoj obali. Neki historijski dokumenti, također, upućuju na to.⁵

Saveznici su pravili razliku u bombardovanju Jugoslavije i susjednih država Austrije, Mađarske, Rumunije i Bugarske. Jugoslavija je bila prijateljska zemlja koja je okupirana, dok su navedene susjedne zemlje bile u ratu sa SAD i Velikom Britanijom. Tako se pazilo da se ciljevi u Jugoslaviji bombarduju sa maksimalno dva naleta aviona i da se biranje ciljeva pažljivo obavi, kako bi se smanjile civilne žrtve i time izbjeglo ogorčenje naroda prema ratnim naporima Saveznika.⁶ Naredba je bila da se u slučaju nemogućnosti bombardovanja bombe u povratku odbace iznad Jadranskog mora.

Na prostoru Jugoslavije Saveznici su u periodu od 1.12.1943. do 30.04.1945. godine izveli 470 bombarderskih misija. Ukupno je učestvovalo 12.461⁷ aviona, od kojih je 96 izgubljeno. Bacili su 25.700 tona bombi (55 tona bombi po misiji), što je samo 1,2 % od svih bombi koje su Saveznici bacili u Evropi u borbi protiv Njemačke (2.085.479 tona). Iz tabele se vidi da su Saveznici

---

4 Excel-tabela sa CD iz knjige Richard G. Davis, isto Tako samo u januaru 1944. godine 15. vazduhoplovna armija sa juga Italije bombarduje: 3/1 - Prijedor, Split i Šibenik, 4/1 - Bijeljina i Travnik, 7/1 - Rijeka i Split, 8/1 - Metković i Mostar, 9/1 - Mostar, Pula, Zadar, 12/1 - Krka river (rijeka), 13/1 - Dalmacija, Krka, Šibenik, 14/1 - Mostar, grad i aerodrom, 16/1 - Zadar, 17/1 - Šibenik, 18/1 - Metković i Ploče, 19/1 - Makarska, 20/1 - Bosanski Petrovac, 23/1 - Skradin, 24/1 - Skopje, 25/1 - Dubrovnik, 30/1 - Maribor, Trojica, Zadar.

5 Tako 16. januara 1944. godine VŠ NOV i POJ upućuje Štabu 2. udarnog korpusa NOVJ depešu u kojoj ističe: „Prisustvo 2. udarnog korpusa u Crnoj Gori je neophodno; Crnogorsko primorje dobija veću važnost zbog eventualnog iskrcavanja savezničkih snaga na Jadranu [...] četnike na ovom području razbiti; operacije u sadejstvu sa 29. udarnom divizijom dovršiti do početka februara.“ – Hronologija Narodnooslobodilačkog rata 1941-1945, Pdf-format, str. 645. - 20. marta 1944. godine pouzdanik Hrvatske vlade kod 118. njemačke divizije u Dubrovniku šalje izvještaj ministru unutrašnjih poslova NDH dr. Vjekoslav Vitezu u kojem piše: „U njemačkim vojnim krugovima se ovdje ozbiljno računa sa mogućnošću manjih a možda i većih engleskih podhvata u ovome predjelu naše obale, pa je zato proglašeno stalna pripravnost. To se osobito smatra zbog pojačane neprijateljske dielatnosti iz zraka, koja je postala već stalnom pojavom, a s druge strane zbog pojave većih i manjih engleskih pomorskih jedinica u našim vodama.“ / Ustaško-domobranski dokumenti u Pdf-formatu, http://www.znaci.net/zb/4_21_10_4.pdf, pristupljeno 22. 06. 2019.

6 Richard G. Davis, isto, str. 463.

7 Richard G. Davis, *Bombing the European Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939-1945*, Air University Press Maxwell Air Force Base, Alabama April 2006, tabela na str. 578-580.

izgubili 96 teških četveromotornih bombardera (B-17, B-24) iznad Jugoslavije. Ovdje su samo avioni srušeni u misijama na ciljeve u Jugoslaviji. U pojedinim radovima mogu se naći podaci da se na teritoriju Jugoslavije srušilo 365 svih savezničkih aviona - lovaca i bombardera. Od toga su 64 pala u Jadransko more. Većina tih aviona je imala ciljeve izvan Jugoslavije (Njemačka, Austrija, Čehoslovačka, Poljska, Mađarska, Rumunija i Bugarska). Prvih godina rata na evropskom kontinentu bombarderi su išli u misije bez pratnje lovačkih aviona. Bili su naoružani sa deset protivavionskih mitraljeza kalibra 12,7 mm, što se smatralo dovoljnim za odbranu od njemačkih lovaca. Međutim, to se pokazalo potpuno pogrešnim. U misijama su njemački lovci rušili 10-15% bombardera. Kasnije su bombarderi dobili pratnju lovačkih aviona, pa se gubitak aviona smanjio na prihvatljivih 4-5%.

Bombarderi su letjeli u grupi, takozvanim boksovima, brzinom oko 440 km/h na visinama od 18.000-24.000 stopa (5.500-7.300 metara) i sa tih visina su bacali bombe. Da bi zavarali odbranu, letjeli bi u nekom drugom pravcu po nekoliko puta mijenjajući smjer. Na određenoj tački zvanj Initial Point (IP), koja je 50-70 km udaljena od cilja, zauzimali su kurs napada (Axis of Attack) i prema ranije napravljenoj šemi bombarderska grupa bi kretala u napad. Svako odstupanje od zadane brzine, visine i pravca imalo je veliki utjecaj na pogađanje cilja.⁸ Nišandžija je imao slike ciljeva koje je prethodno napravila izviđačka eskadrila. Bombe padaju u luku, po rezultanti između sile inercije koju daje brzina kretanja aviona i zemljine sile teže. Mjereći horizontalno na zemlji, mjesto otpuštanja bombi je otprilike tri kilometra prije cilja za visine oko 6.500 metara i brzinu 420 km/h. Poslije desetak minuta, dok se slegne prašina od prvog napada, nalijeće druga bombarderska grupa. Svaki avion baca 12 bombi težine 500 funti (227 kg) u kojoj je 115 kg eksploziva. Bombe ove težine su se pokazale kao najpreciznije,⁹ a bile su smrtonosne u krugu od 23 metra. Pad zadnje, dvanaeste, bombe iz jednog aviona bio je udaljen 70-100 metara od pada prve pri intervalu otpuštanja od 0,1 sekunde po jednoj bombi. Pogađanje cilja druge grupe je bilo uvijek upola slabije, najčešće zbog dima na ciljevima bombardovanja.¹⁰ Početkom

---

8 Ako je neki avion u „boxu“, grupi za bombardovanje, imao pravac koji se razlikovao samo 3 stepena od vodećeg aviona, njegove bombe su padala bočno od cilja oko 200 metara, a ako je letio brže samo deset km na sat prebacivao bi cilj za 220 metara. Više o tome: Brian W. Tonnell *Will the bomber always get through? The Air Force and its reliance on technology*, School of advanced airpower studies, Air university Maxwell Air Force base, Alabama, 2002. str. 38-39.

9 Brian W. Tonnell, isto, str. 20-24.

10 Isto, str. 37.

aprila 1944. godine samo je 29% bombi padalo u krugu od 300 metara od ciljne tačke.¹¹ Uzimajući sve ovo u obzir, jasno je da precizno bombardovanje vojnih ciljeva u naseljenim mjestima nije bilo moguće.

U svojim analizama rezultata bombardovanja savezničke komande se nikada nisu bavile brojem civilnih žrtava. Cilj je bio što prije poraziti Njemačku, u čemu se nisu štedjele ni vlastite snage. Naprimjer, samo 450. bombarderska grupa sa bazom u Manduriji, sa četiri eskadrole sa ukupno oko 500 članova letačkih posada u periodu od 8. januara 1944. do 26. aprila 1945. godine u 265 misija izgubila je 1.505 članova posada bombardera, što je u prosjeku 5-6 poginulih po jednoj bombarderskoj misiji. Svakih pet mjeseci su u prosjeku ginule kompletne posade u svih pedesetak aviona grupe!¹²

3. Bombardovanje Mostara i aerodroma u Rodoču, te druge akcije savezničkih aviona nad Mostarom

Američke vazdušne snage za strateška djelovanja izvršile su pet bombardovanja aerodroma u Jasenici južno od Mostara (A/F) i jedno bombardovanje vojnih ciljeva u samom gradu i to¹³:

- **prvo:** 15. decembra 1943. Aerodrom Jasenice. Bila je to 108. misija 340. BG iz sastava 57. BW 12. AF.

---

11 Isto, str. 40.

12 Izvor: Memorijalna ploča na mjestu bivše baze u Manduriji, Italija.

13 Compiled by Kit C. Carter Robert Mueller, *Combat Chronology Of The Us Army Air Forces 1941-1945*, Center for Air Force History Washington, DC 1991, knjiga sadrži 743 strane.

12/15/43 Twelfth AF B-25's bomb A/F at Mostar, and A-36 and P-40 FBs attack vessels, vehicles, and parked aircraft N and E of Peljesac Peninsula, near Mostar, and at Zemonico landing ground. B-25's and A-20's bomb roads at Pontecorvo and N of Frosinone. FBs blast gun positions along US Fifth Army front. Str. 267.

1/8/44 Fifteenth AF AF The 449th and 450th Bomb Gps (B-24's) become operational, giving the Fifteenth a total of 8 HB gps. B-24's bomb Mostar A/F. B-17's hit Reggio Emilia aircraft factory. P-38's and P-47's fly escort. Str. 284.

1/9/44 Fifteenth AF B-24's bomb Mostar A/F. B-17's hit aircraft factory and M/Y at Reggio Emilia. P-38's and P-47's provide escort. Str. 284.

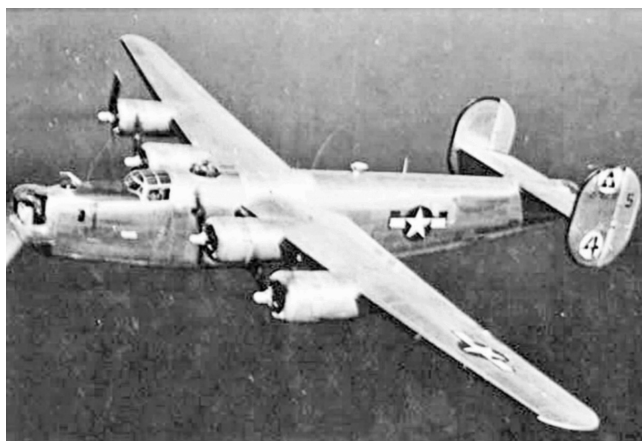
1/14/44 Fifteenth AF Around 200 B-24's and B-17's attack town area and A/F at Mostar. P-38's provide escort throughout the missions, and P-47's join the B-17's at the tgt and cover the flight back to base. Str. 288.

4/2/44 Fifteenth AF 461st Bomb Gp (B-24) becomes operational, making 16 HB gps now operational in Fifteenth AF. More than 530 B-24's and B-17's (largest Fifteenth AF mission to date) attack ball bearing plant and aircraft factory at Steyr, M/Ys at Bihac and Brod, troop concentration at Bihac, and A/F at Mostar. Str. 347.

- **drugo:** 8. januara 1944. Aerodrom Jasenice. 36 aviona iz 449. i 450. bombarderske grupe bacilo je 102 tone bombi. Obje bombarderske grupe na spiskovima svojih misija navode podatak da su 08.01.1944. imali svoju prvu ratnu misiju i da im je cilj bio aerodrom u Mostaru. „Led je probijen!“ – napisali su u svoje ratne dnevnike.
- **treće:** 9. januara 1944. Aerodrom Jasenice.
- **četvrto:** 14. januara 1944. Aerodrom Jasenice i grad Mostar (Town Area). Najjači napad. Učestvovalo je čak 6 bombarderskih grupa (2, 97, 99, 301, 449. i 450.). Štitila ih je 325. FG (lovci P-38). Davis u svojoj knjizi *Bombing the European Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939–1945* navodi podatke da je 139 aviona napalo aerodrom sa 199 tona bombi. Još 49 aviona dejstvovalo je po kriterijumu “O” (*O: opportunity city-area bombing, conducted by individual formations and crews following initiative granted by AAF or RAF policy*). Oni su bacili još 139 tona bombi na ostale ciljeve u gradu i okolini.
- **peto:** 2. aprila 1944. Aerodrom Jasenice. 24 aviona su na aerodrom bacila 73,5 tona bombi.

U tih pet napada na Mostar i Aerodrom u Jasenici učestvovalo je ukupno 248 bombardera B-25, B-24 i B-17, koji su bacili 2.265 bombi od 227 kg (500 lb/funti), što iznosi 514 tona bombi.

Slika 1. Avion B-24 Liberator iz 450th Bomb Group (oznaka na repu - četvrtica u bijelom krugu), 47th BW (trokut u bijelom krugu) koji je učestvovao u bombardovanju Mostara 14. januara 1944. godine doletjevši iz baze Mandurija u južnoj Italiji. Ovaj tip aviona ima deset članova posade.

Napominjemo da ovdje nisu uračunate samostalne akcije pojedinih aviona. Kada bi vidjeli neki brod ili voz, lovački avioni također bi se spuštali i mitraljirali ove ciljeve, a teški lovci, Lockheed P-38 Lightning, su nosili i manje bombe kojima su iz obrušavanja precizno gađali neki cilj. Sirene u Mostaru su se oglašavale svaki put kada bi se pojavili saveznički avioni na svom letu prema ciljevima u Srbiji, Mađarskoj i Rumuniji. Njemački protivavionski topovi bi pucali, što se kod starijih Mostaraca urezalo u sjećanju kao česta i skoro svakodnevna bombardovanja. U nekim radovima¹⁴ bez navođenja izvora spominju se i datumi kada je na Mostar palo po nekoliko bomba (1/3/44, 26/5/44, 2/7/44, 30/9/44, 4/10/44, 21/10/44, 14/11/44, 21/11/44 i 23/11/44). Analizom tih datuma u knjizi *Combat Chronology Of The Us Army Air Forces 1941-1945* vidimo da su na neke od navedenih datuma Saveznici napadali ciljeve sjeverno od Mostara, a u neke navedene dane, zbog lošeg vremena, avioni nisu uopšte išli u misije¹⁵.

Osim bombarderskih eskadrila i njihove lovačke pratnje, u okolini Mostara kao i samom gradu samostalno je djelovala lovačka avijacija britanskih i američkih snaga kao podrška kopnenim operacijama NOVJ-a ili u cilju uznemiravanja njemačkih i ustaških snaga. Iz Ustaško-domobranskih dokumenata¹⁶ i ratnih izvještaja se vidi lokalno djelovanje savezničkih vazdušnih snaga. Tako su saveznički lovci mitraljirali uzletišta u Rodoču 2. (oboren jedan lovac) i 23. jula 1944. godine, a tokom kasne jeseni i zime te godine napadi su se intezivirali. Mejra (Ibre) Gogić, rođena Kojić, 28. septembra 1944. gine na radnom mjestu na Rudniku od avionske bombe¹⁷, a rodbina dobija 33.356 kuna odštete od *Ravnateljstva državnog rudnika Mostar*. Saveznički lovci 4. oktobra 1944. godine su mitraljirali i bombardovali teretni voz natovaren morskim minama koji je stajao na ranžirnom kolosijeku kod Ložionice u blizini Novog katoličkog groblja, koje se nalazilo na prostoru današnjeg mostarskog plivačkog bazena. Mine su eksplodirale, što je prouzrokovalo veliku štetu na željezničkim postrojenjima i pomenutom groblju. U napadu aviona, osim drugih žrtava, poginuo je i željezničar Vejsil (Mehmeda) Elezović

---

14 Karlo Drago Miletić, *Mostar, Srednja ulica, Martino* 2007. str. 98

15 3/1/44 (1. mart 1944) - For the 6th consecutive day, bad weather forbids all operations except rcn missions. (rcn = izviđački)

16 Ustaško-domobranski dokumenti u PDF-formatu, pristupljeno 22. juna 2019. http://www.znaci.net/zb/4_5_35_2.pdf; http://www.znaci.net/zb/4_5_29_2.pdf; http://www.znaci.net/zb/4_5_36_2.pdf

17 Smrtni list i ostavinska rasprava pomenute se čuvaju u Arhivu HNK/Ž, Arhiv Šerijatskog suda.

iz mostarske mahale Zahum.¹⁸ Tako je 5. novembra te godine palo nekoliko bombi na Mostar u 10.19 sati. 18. novembra saveznički lovci su mitraljirali aerodrom u Rodoču, a istog dana Nijemci su kod Raške Gore oborili jedan lovački avion. Željeznički činovnik Reuf Slipičević, sin hadži Ibrahima, gine od manje avionske bombe 21. novembra, a sutradan, 22. novembra 1944. dva saveznička aviona su bacali bombe nad Mostarom. U decembru (11. i 14.) iste godine bačeno je šest bombi na područje Bijelog Polja, sjeverno od Mostara, a 26. decembra šest savezničkih lovaca su bacili manje bombe na Mostar.

Nad Mostarom ili u neposrednoj blizini srušilo se šest američkih bombardera koji su bombardovali grad, ili su bili na povratku poslije misija sjeverno od Mostara.

1. Prilikom bombardovanja Mostara 14. januara 1944. godine oboren je avion B-24 Liberator koji se greškom našao ispod aviona koji je upravo ispustio 12 bombi, od kojih su dvije pogodile ovaj avion. Poginulo je devet članova posade, a dvojica su se spasila iskakanjem.
2. Poslije bombardovanja Budimpešte 3. aprila 1944. godine, u blizini Mostara njemački lovci srušili su „leteću tvrđavu“, bombarder B-17, dva člana posade su poginula, dok ih je sedam iskočilo padobranom i završilo u njemačkom zarobljeništvu.¹⁹
3. Na povratku poslije akcije nad Beogradom i Zemunom, 17. aprila iste godine srušen je bombarder B-24 koji je pao na sklonište. Ovaj slučaj je detaljno opisan u odjeljku *Pad bombardera B-24 H na sklonište na Panjevini*.
4. Poslije bombardovanja rafinerije u Ploesti u Rumuniji, Nijemci su 18. maja 1944. godine iz protivavionskih topova FLAK oborili još jedan avion B-17 između Mostara i Čapljine, koji je pao kod sela Stubica kod Ljubuškog. Od jedanaest članova posade, osam je poginulo²⁰ i stanovnici sela su sahranili nastradale. Godine

---

18 Smrti list pomenutog se čuva u Arhivu HNK/Ž, Arhiv Šerijatskog suda.

19 B-17, id-42-39986, 301st Bomb Group, 352nd Bomb Squadron. Missing in Action Budapest 3/4/44 with Albert J. Ross, Blaine (2 Killed in Action); Grady, Sachs, Hill, Ewell, Everett, Cameron, Van Sandt (7 Prisoner of War); enemy aircraft, crashed Mostar, Hungary. Missing Air Crew Report 1401. /više dokumenata iz američkih vojnih arhiva, vidi spisak na kraju članka.

20 B-17, Missing in Action Ploesti 18/5/44 with Herschel McClain, Gilroy, Lindquist, Corcoran, Miaskiewicz, Newman, Confer, Jones, Downs, Flye, Nolan; flak, crashed Mostar; Missing Air Crew Report 5066. 99 bomb grupa, 347 eskadrila, id- 42-106991, Shot down by anti aircraft artillery bursts on mission to Ploesti and went down over Mostar,

1947. američke vlasti su iskopale kosti sedmorice članova posade i prenijele ih u SAD, a ostaci osmog člana, Miaskiewiczza, pronađeni su i iskopani 2011. godine.

5. 30. avgusta 1944. poslije akcije nad Novim Sadom nad Mostarom je iz FLAK-a pogođen još jedan B-17. Viđeno je osam padobranaca koji su iskočili iz aviona, a kasnije su ih Nijemci zarobili.²¹
6. Nakon bombardovanja ranžirne stanice u Alipašinom Mostu 6. novembra 1944. pogođen je bombarder B-24, Liberator. Nad Mostarom je iskočilo devet članova posade, dok je jedan poginuo. Avion je pao u blizini grada.²²

Iz sjećanja starijih stanovnika Mostara možemo saznati da se u jednoj njemačkoj protivavionskoj bateriji nalazio veoma dobar nišandžija, Italijan koji je prešao Nijemcima poslije kapitulacije svoje zemlje 9. septembra 1943. godine. Te baterije su bile preko puta Sjevernog logora, na uzvisini Čukovac, poviše Rudnika, te na Bakamovića glavici. Zanimljivo je, također, da su posade američkih bombardera imale karte sa ucrtanim pozicijama gdje mogu očekivati jaku protivavionsku paljbu iznad balkanskih država. Jedna od tih lokacija na karti je Mostar. Svjedoci, tadašnji 15-godišnji dječaci²³, su gledali kako Nijemci na motociklima sa prikolicom, Novom cestom kojom se silazilo sa Podveleške visoravni, voze uhvaćene američke avijatičare koji su iskočili padobranom iz pogođenih bombardera. Svjedoci se jasno sjećaju da im je bilo čudno kako Amerikanci nisu izgledali zaplašeno ili zabrinuto.

Yugoslavia. Missing Air Crew Report 5066. Eight crew were KIA and three survived and were taken as POWs. / isto Kratice vojske SAD: KIA = killed in action (poginuo u borbi), POW = prisoners of war (ratni zarobljenik)

- 21 Missing in Action Novi Sad, Yugo 30/8/44 with Wingate Green, Co-pilot: Jim Davis, Navigator: Jim Slaughter, Flight engineer/top turret gunner: Elroyce Snell, Ball turret gunner: Don Palmer, Waist gunner: Art Bilger, Waist gunner: Burton Green, Tail gunner: Bill Nipper (9 POW?); Radio Operator: Ralph Onley (Killed in Action); flak, left wing afire, eight chutes seen, crashed Mostar, Yugo; Missing Air Crew Report 8731. 42-102924, 463 bomb grup, 774 eskadrila, B-17. / isto
- 22 6. novembar 1944. oboren je jedan B-24 H-25-DT, serijski broj 42-51165. Bio je u sastavu 720th BS/450th BG. U napomenama piše: "9 POW, 1 KIA; Yugoslavia; Damaged by flak over Sarajevo, the crew bailed out near Mostar". MACR 9680 / isto
6. XI/44 *Iztog dana srušen je nad Mostarom jedan nepr. četverostrojni zrakoplov vatrom protuzrakoplovne obrane. Zrakoplov je izgorio, a 9 članova posade, koji su izkočili padobranima, zarobljeno je. / dnevno izvješće IA broj 313/8.XI 44. operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH.*
- 23 Spisak intervjuisanih osoba se nalazi na kraju članka.

U kolektivnom sjećanju se tvrdi da je Mostar imao veoma važan vojni značaj, te je radi toga bio skoro svakodnevno izložen udarima savezničke avijacije. Da bismo to utvrdili i poredili sa brojem udara ne druge gradove, iz knjige *Combat Chronology Of The Us Army Air Forces 1941-1945* navodimo broj stratejskih bombardovanja nekih drugih mjesta:

Pula 22 puta, Bosanski i Slavonski Brod 22 puta, Split 19 puta, Zadar 18 puta, Rijeka 17 puta, Šibenik 15 puta, Sarajevo 15 puta (najviše ranžirna stanica Alipašin Most), Zagreb 15 puta, Metković 7 puta, Višegrad 6 puta, Banja Luka 6 puta, Zenica 4 puta, Bihać 4 puta, Doboj 3 puta, i Prijedor 2 puta. Kao što vidimo, Mostar sa aerodromom u Jasenici je bombardovan pet puta (od toga grad samo jednom), što je u suprotnosti sa usmenim predanjima, koja se prenose iz generacije u generaciju, da je Mostar iz, tobože, veoma važnog položaja bio posebno na meti savezničke avijacije.

U američkim arhivama iz Drugog svjetskog rata se mogu naći izvještaji o borbenim misijama vazduhoplovnih snaga iznad Mostara, okolnostima rušenja aviona, te sudbinama članova posade nakon iskakanja padobranom. Najznačajniji arhivski izvor za ovo je *Missing Air Crew Report (MACR)*. Riječ je o dosijeu koji se otvorao u roku 48 sati nakon što je jedan avion bio proglašen uništenim ili izgubljenim. Navedeni dosijei sadrže više različitih obrazaca²⁴ iz kojih smo mogli rekonstruisati pojedine događaje iz bombarderskih misija vezanih za Mostar.

---

24 AFPPA-14 obrazac: jedinica kojoj je avion pripadao; borbena misija, vremenske prilike u trenutku rušenja ili posljednjeg viđenja aviona; geografske koordinate mjesta na kojem je posljednji put viđen; datum i sat događaja; razlozi zbog kojih je došlo do gubitka; tip, model i serijski broj izgubljenog aviona; serijski broj motora; serijski broj instaliranog oružja; ime, prezime, čin, serijski broj, te srodnici članova posade; ime, prezime i čin osoba koje imaju posljednja saznanja o nestalom avionu. AFPPA-11 obrazac: koje je ispunjavan za svakog nestalog člana posade, a sadrži podatke: ime i prezime; čin; serijski broj; poziciju u avionu; je li iskočio iz aviona; gdje je iskočio; je li bio ozlijeđen; gdje je posljednji put viđen. AFPPA-12, obrazac također u formi upitnika koji su popunjavali članovi posade koji su preživjeli rušenje aviona, a sadrži slične podatke kao i predhodni upitnik br. 11.

4. Utvrđivanje ličnih podataka i broja poginulih građana prilikom djelovanja savezničkih vazdušnih snaga nad Mostarom

Brojem osoba koje su stradale u savezničkim bombardovanjima manipuliralo se u Jugoslaviji poslije 1945. godine. Žrtve bombardovanja su, u pravilu, tretirane kao žrtve fašističkog terora, jer Jugoslavija od saveznika, tj. Anglo-Amerikanaca ili Sovjetskog saveza nije mogla tražiti odštetu. Također je sva materijalna šteta uzrokovana savezničkim bombardovanjem pripisivana Njemačkoj.²⁵ Odlukom Vlade SFRJ od 10. aprila 1964. godine za potrebe pregovara sa SR Njemačkom o isplati ratne štete trebalo je utvrditi broj žrtava fašističkog terora ili rata od 6. aprila 1941. do 15. maja 1945. godine. Prema tom popisu u Jugoslaviji je od savezničkih bombardovanja stradalo 1.721 osoba, a od tog broja 316 u Bosni i Hercegovini. Analizirajući taj spisak²⁶, i upoređujući ga sa izvodima iz matičnih knjiga umrlih koje se nalaze u zapisima Kotarskog šerijatskog suda (Arhivu HNK/Ž), zatim spiskom preminulih katolika iz Arhive Župnog ureda Franjevačkog samostana u Mostaru, podacima iz arhive Saveza boraca opštine Mostar iz 1950. godine u kojem su spiskovi poginulih i ubijenih građana FNRJ sa područja opštine, te spiskom poginulih Srba u toku Drugog svjetskog rata Eparhije, sastavili smo poimenični spisak žrtava djelovanja savezničkih bombardera i lovačkih aviona u Mostaru. Na spisku je 86 osoba. Većina poginulih za koje smo utvrdili samo godinu pogibije (1944) stradalo je najvjerovatnije 14. januara 1944. godine. U spisak nisu uvrštene osobe iz Mostara koje su poginule u bombardovanju nekih drugih mjesta, kao i osobe koje su život izgubile u vazdušnim napadima njemačkih i italijanskih snaga na Mostar za vrijeme okupacije Kraljevine Jugoslavije u aprilu 1941. godine.

Broju od 86 žrtava trebalo bi dodati oko dvadesetak poginulih koji nisu evidentirani. Tu se mogu uračunati osobe iz drugih mjesta koji su boravile u Mostaru u vrijeme bombardovanja, pa im je bilo nemoguće utvrditi identitet, zatim poginula siročad iz konvikta Narodne uzdanice koji se nalazio u današnjoj ulici Braće Fejića, te žrtve iz Doma staraca i starica

25 Marica Karakaš Obradov, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008. str. 2-4.

26 Muzej genocida u Beogradu posjeduje ovaj neobjavljeni popis. Popis je pripremila Savezna komisija za popis žrtva rata u cilju stvaranja dokumentacije za pokretanje odštetnog zahtjeva prema SR Njemačkoj, a sproveo ga je Savezni zavod za statistiku. Napominje se da ovaj spisak nije potpun.

koji se nalazio na mjestu današnjeg Zavoda za socijalnu i zdravstveno osiguranje.²⁷

U *Hronologiji Narodnooslobodilačkog rata 1941-1945.* navodi se da je samo u bombardovanju Mostara 14. januara 1944. godine uništeno 69 i oštećeno 98 kuća, a poginulo 37 i ranjeno 68 njemačkih vojnika i domobrana. U ovoj hronologiji se tvrdi da je istovremeno poginulo oko 200 i ranjeno oko

---

27 Lični podaci za ukupno 86 građana Mostara poginulih prilikom djelovanja savezničke avijacije po vojnim ciljevima. Većina osoba za koje smo utvrdili samo godinu pogibije (1944) su izgubile život, najvjerovatnije, 14. januara 1944. godine. **1944:** Basarić (Milan) Jovan, 1897, Begović (Hakija) Aiša, 1924, Blažević (Mate) Stjepan, 1907, Bušić (Ivan) Franjo, 1912, Čelebić (Hilmija) Najla, 1927, Čelebić (Salko) Mehmed, 1888, Čohadžić (Husein) Dževad, 1930, Čustović (Mustafa) Fadil, 1929, Drljević (Hamid) Mahmut, 1914, Džinović (Mehmed) Ahmet, 1910, Forić (Redžep) Ramiza, 1924, Hamović (Jovan) Milica, 1935, Ijačić (Gojko) Jelisije, 1935, Ivković (Risto) Bosiljka, 1912, Karišik (Ilija) Mileva, 1925, Korać (Mitar) Đorđe, 1906, Kožul (Nn) Dragica, 1912, Krulj (Đorđe) Ljubomir, 1896, Ljepava (Radmilo) Zorka, 1901, Martinović (Ante) Ljubica, 1923, Paušek (Drago) Magdalena, 1917, Pavlović (Mehmed) Ševko, 1927, Pažun (Vaso) Mileva, 1917, Pecelj (Đorđo) Stana, 1916, Peco (Hasan) Samija, 1927, Pekušić (Halil) Alija, 1920, Pujić (Spasoje) Dušan, 1939, Smajić (Meho) Šaban, 1894, Vanović (Marko) Smilja, 1926, Vanović (Risto) Božidar, 1931, Vuković (Stjepan) Milka, 1925, Zelen (Simo) Milka, 1891, Zelen (Milan) Vljako, 1928, Žugor (Huso) Hata, 1882. (34 osobe)

14. 01 1944: Alajbegović (Ahmet) Mulla, 1893, Alajbegović (kći poginule Mulle) Munta, 1922, Alajbegović (udova Mehmeda) Habiba, 1885, Alikalčić (Ahmet) Mehmed, 1902, Arapović (Nikola) Rafo, 1897, Burić (Jusufa) Ahmed, vatrogasac 1909, Burić (otac Omer Karadža) Emina, supruga poginulog Ahmeda, 1917, Burić (Ahmed) Mirso, 1941, Čemalović (Salih) Munta, 1892, Dokara (udova Mehmeda) Ajnija, 1889, Đidić (Pavo) Andrija, 1926, Drače (udova Muhameda) Aiša, 1901, Džozlić (Osmana) Ahmet, iz Jasenice, 1914, Gašić (Ibrahim) Salih, 1929, Jović (Sime) Jovo, 1941, Karačić (Pero) Luca, 1908, Kazazić (Osman) Salih, 1898, Kljajo (Andrija) Ivan, 1892, Kruškonja (Omer) Fatima/Hasnija, 1925, Markotić (Nikola) Zdravko, 1926, Mihić (Mate) Pero, 1897, Stančić (Jakov) Mate, 1872, Šarac (Božo) Mirko, 1919, Škoro (Mito) Marija, 1918, Pavlović Šefkija, 1927, (25 osoba)

17. 04 1944, pad bombardera na sklonište u Panjevini: Brkan (Muhamed) Miralem, 1933, Čadra (Zulfo) Faruk, sin poginule Zibe, 1943, Čadra (Abdulah) Fadila, (kći poginule Sevlite) 1942, Čadra (Salih) Mubera, 1942, Čadra (Ahmet) Sevlita, rođ. Krvavac, žena Abdulaha, 1920, Čadra (Hasan) Ziba, rođ. Dilić, supruga Zulfe, 1920, Kasumović (Alije Šošića) Naza, 1919, Lalić (supruga Šućrije) Hanifa, rođena Osmić iz Ljubuškog, 1916, Lalić (Šućrija) Sabin, 1941, Lalić (Šućrija) Sabina, 1938, Ljeljo (Andrija) Marica, 1913, Ljeljo (Andrija) Stjepan, 1938, Ljeljo (Andrija) Ružica, 1940, Osmić Habiba, majka Lalić Hanife, oko 1895, Škaljić (Mustafe i Aiše) Šemsa, 1930, Škaljić (Muharema) Aiša, rođ. Bijedić, 1910, Švorcan (Savo) Pero, 1905, Švorcan (Stjepana) Anka, rođ. Miličević, 1906, Švorcan (Pero) Milojka, 1934, Švorcan (Pero) Nedeljko, 1938, Švorcan (Pero) Radmila, 1940, Švorcan (Pero) Savo, 1936, Švorcan (Pero) Mara, 1941, Žmiro (Ibrahim) Habiba, 1900, (24 osobe)

28. 09.1944: Gogić (Ibro) Mejra, rođena Kojić 1900,

04. 10.1944: Elezović (Mehmed) Vejsil,

21. 11. 1944: Slipičević (Ibrahim) Reuf, rođ. 1910. željeznički činovnik

300 civila. Karlo Drago Miletić u svojoj knjizi *Mostar, Srednja ulica*, str. 99. piše, bez navođenja izvora, da su u Mostaru od savezničkih bombardovanja poginule 192 osobe.

5. Bombardovanje Mostara 14. januara 1944. godine

Slika 2. Pilot Frank Charles Marpe koji je bombardovao Mostar 14. 1. 1944. i Fatima-Hasnija Kruškonja, jedna od žrtava bombardovanja.

Američka 450. bombarderska grupa, zvana *Cottontail* (vrsta američkog divljeg zeca), stacionirana u južnoj italijanskoj pokrajini Apuliji, u subotu 8. januara 1944. godine imala je svoje "vatreno krštenje". Prva ratna misija je bila bombardovanje Aerodroma Jasenice, nekoliko kilometara južno od Mostara. Prošli su bez gubitaka i sa manjim oštećenjima aviona. Nijemci su otvorili dosta nepreciznu protivavionsku vatru srednje jačine, a njihovi lovci Messerschmitt Bf 109 se nisu pojavljivali, tako da je uz malo pucnjave iz njemačkih flakova 20 i 88 mm sve izgledalo kao na njihovim vježbama na poligonu Alamogordo u državi New Mexico.²⁸

²⁸ Mission date: January 8, 1944 Mission nbr. 1, Target: Mostar, Yugoslavia - Airdrome I. Chronology: The 721st and 723rd Squadrons participated in this first mission of the 450th Bomb Group. Twenty-four tons of bombs were carried by each squadron and dropped on

Pripadnik 450. bombarderske grupe bio je dvadesetdvogodišnji američki poručnik, pilot Frank Marpe. Njegova 720 eskadrila nije učestvovala u spomenutom napadu na Jasenicu. Njena prva misija je bila 9. januara, kada su bombardovali luku u Zadru, a sljedeći dan ranžirne kolosijeke u Skoplju. Zbog lošeg vremena, u utorak i srijedu nije bilo letova. 13. januara pilot Frank Marpe je sa grupom bombardovao aerodrom Perugija u sjevernoj Italiji, koji su držali Nijemci. Više aviona se radi kvarova na motorima ranije vratilo, a na cilj je samo trećina aviona uspjela odbaciti bombe. To govori koliko su nove bombarderske grupe (449. i 450) bile neiskusne. Osoblje je tek 26. novembra 1943. godine završilo obuku u bazi Alamogordo i krenulo prema Evropi, da bi 2. januara 1944. godine stigli u bazu Mandurija. Uslovi za smještaj su bili veoma loši, bilo je hladno i kiša je neprestano padala i svuda okolo je bilo blato.²⁹

Petak, 14. januara 1944. godine, bio je koban za mnoge stanovnika Mostara. Oko aviona je već od prije svanuća trajala živost. Zemaljsko osoblje³⁰ je punilo avione gorivom i postavljalo bombe težine 500 lb (227 kg), tipa AN – M64, sa upaljačem AM 103na vrhu bombe, a u repu bombe je zavijen upaljač AM 101 A2. U isto vrijeme, 320 kilometara od baze Mandurija, pravo na sjever, u gradu Mostaru u kući na Donjem putu (danas ulica H. Zahirovića Laca br. 25), sa svojim ocem Omerom³¹ i majkom Nazom, rođenom u porodici Behram na Rotimlji, živjela je devetnaestogodišnja Fatima Kruškonja, koju su svi zvali Hasnija. Tu su stanovale i Fatimine sestre - sedamnaestogodišnja Mevlida i dvanaestogodišnja Hatidža, te i četrnaestogodišnji brat Alija.³² Noć prije u njihovoj kući bio je sastanak ilegalaca iz mostarske mahale Carina - pripadnika Pokreta otpora. U šupi ispod drva je bila sakrivena municija koju je Hasnija 14. januara trebala predati svojoj vezi. Najstarija kći je bila očeva mezimica i

---

the target from an altitude of 19,000 – 19,500 feet. The Group was escorted by P-38's from the 82nd Fighter Group.

29 Dnevnic 721. eskadrile iz 450. Bomb Group, koja pripada 47. Bomb Wing.

30 Svaka eskadrila se sastojala od 10-12 aviona sa po deset članova posade. Tako se 3. januara 1944. godine zemaljski ešalon 721. eskadrile u Manduriji sastojao od 8 oficira i 178 podoficira i vojnika. Letačko osoblje se sastojalo od 78 oficira i 124 podoficira i vojnika. Piloti, kopiloti, nišandžije i navigatori su imali čin potporučnika ili poručnika, vođa eskadrile čin kapetana ili majora, a ostali članovi posade uglavnom su nosili čin narednika.

31 Omer je radio kao bravar u Ložionici. Pred Šerijatskim sudom u Mostaru 1. marta 1923. godine vjenčao se, tada kao 30-godišnjak, sa 20-godišnjom Nazom Behram sa Rotimlje, kćerkom Hamidovom. U Prvom svjetskom ratu kao vojnik austrougarske vojske borio se na Istočnom frontu. Sin je Alije, uglednog trgovca, koji je držao dućan na mjestu Muzičke škole na Musali.

32 Mevlida, udata Boškailo (14. 09. 1927 - 28. 02. 2012), Hatidža (15.11. 1932 - 19. 03. 2013), Alija (01. 04. 1930 - 22. 09. 2003)

uzdanica³³. Hasnija je pohađala Građansku školu gdje se isticala znanjem i svojom oštromnošću. Njeni nastavnici, italijanski bračni par, su bili pripadnici ilegalnog pokreta otpora, i utjecali su na djevojku da pristupi organizaciji.

Ujutro 14. januara 1944. godine američki pilot Frank Marpe sa svojim navigatorom, potporučnikom Josephom Joycom, i sa dobijenim kartama i uputstvima kreće prema svom avionu B-24 H. Plan je bio da 449. i 450. bombarderska grupa sa avionima B-24 napadnu vojne ciljeve u Mostaru, a bombarderi B-17 aerodrom u Jasenicama. Ciljevi u gradu su bili komandne zgrade njemačke vojske, kasarne, mostovi na Musali i Carini, ranžirna stanica, te saobraćajna čvorišta u gradu. Uz pilota Franka Marpea, u posadi aviona nalazio se nišandžija za bombardovanje, potporučnik Lawrens Guthrij, zatim kopilot, potporučnik Richard Middleton, inženjer aviona, narednik Joseph Dunn, radiooperater, narednik Francis Metan, te mitraljesci, narednici Earl Boren Jr, Marion Anderson, Jey Adair i Oscar Barnhill.

Slika 3. Bombardovanje Mostara 14. januara 1944. je bila složena vojna operacija. Bombarderi B-24 poletjeli su iz baza Grottaglie i Manduria, a avioni B-17 koji su bombardovali aerodrom u Jasenicama iz baza Amendola, Cerignola i Tortolera. Zaštitna pratnja lovaca P-38 je poletjela iz baza Vincenzo i Lesina.

33 Sjećanja Hasnijine sestre Mevlide, udate Boškailo (14. 09. 1927 - 28. 02. 2012), zapis njene unuke Dolores (Ekrema) Veledar Perić, više na <https://www.tacno.net/kultura/moja-heroina-antifasisticke-borbe> (preuzeto 10. mart 2019)

Oko devet sati Marpeova eskadrila je poletjela. Na tački okupljanja (RP, vidjeti sliku 3) formirana je kolona prema zadanoj šemi, avioni su se uspeli na visinu 7.000 metara i oko 9.45 sati krenuli prema Mostaru. U isto vrijeme, spomenuta mlada Mostarka Fatima Hasnija Kruškonja se vratila sa tajnog zadatka u svoju kući. Uspješno je predala municiju, koju će drugi ilegalci preko planina odnijeti partizanskim borcima. U deset sati Hasnija je trebala biti u Konviktu Narodne uzdanice³⁴ u mostarskoj Srednjoj ulici (danas Braće Fejić) kako bi djeci podijelila doručak. U Konviktu su bila smještena preostala siročad, djeca uglavnom iz istočne Hercegovine i jugoistočne Bosne, čiji su roditelji na početku Drugog svjetskog rata stradali od četničkog terora. Brigu o većini te djece-muhadžera već u toku 1942. i 1943. godine preuzele su brojne mostarske bošnjačke porodice.

Poslije 50-tak minuta leta, oko 10:35 sati, avioni su se, leteći istočno od planine Velež, približili tački početka napada (IP – vidjeti sliku 3). Vidljivost je bila dobra, do 30 km. Formirali su, prema ranije dobijenim šemama, grupe za napad, takozvane „boksove“. Grupu za prvi nalet u kojoj je bio i Frankov avion predvodio je kapetan Snaith sa kopilotom poručnikom Kaeckerom³⁵. Napad se trebao izvršiti u pravcu 174°, što je tačno u smjeru toka Neretve kroz Mostar. Iz nekih razloga, vjerovatno neiskustva posada kojima je ovo bila tek peta ratna misija, vodeći avion se okrenuo u lijevo prije dostizanja IP tačke (plava tačka, vidjeti sliku 3), tako da su avioni umjesto sa sjevera došli iz pravca Rujišta, pravac prema 240°, leteći na visini od 6.400 metara. Otprilike negdje više Sutine, 3.000 metara od ciljeva, morali su nanišanimi i otpustiti bombe.

Od deset aviona iz Marpeove 720. eskadrile 450. B. grupe, sedam je u 10:40 sati uspjelo baciti bombe, a tri zbog kvarova to nisu uspjela uraditi. Od 41 aviona iz 449. bombarderske grupe samo su 32 bombardera bila iznad cilja, ostali su zbog ranijeg zaokreta potpuno promašili Mostar. Drugi nalet u 10:52

---

34 Muslimansko kulturno društvo Narodna uzdanica nastalo je u vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Sarajevu. Njegova svrha je bila kulturno i privredno podizanje muslimana, davanje materijalne pomoći omladini koja se obrazuje i stručno osposobljava, podizanje i održavanje smještaja za učenike i studente i širenje prosvjete u bošnjačkome narodu. Smještaj i ishrana u konviktima su se plaćali, a cijena je zavisila od materijalnoga stanja pitomca. Znatno broj pitomaca je bio smješten potpuno besplatno (uglavnom siročad). Pored smještaja i ishrane, učenici su u internatima imali i neophodnu ljekarsku njegu (dr. Hasan Mahić u Mostaru), čitaonice, biblioteke i učionice.

35 Izvještaj „Mission – Town of Mostar, 14 January 1944“ komande 450. Bomb Group komandi 47. Wing Bomb od 15. januara 1944.

sati, koji je predvodio major Orris i poručnik Lehman, izveden je loše, tako da je samo poneki avion uspio baciti bombe. Nigdje se ne navodi zbog čega to nisu uradili. Vjerovatno nisu mogli nišani, pošto su ciljevi bili prekriveni dimom iz prvog naleta. Protivavionska paljba iz njemačkih flakova³⁶ bila je iznenađujuće jaka. Dva njemačka lovca ME-109 napali su bombardere, ali su ih američki lovci otjerali (jednog su srušili). Dvadesetak bombardera je pogodeno mitraljeskim mecima i šrapnelima granata iz protivavionskih topova, a od toga je sedam pretrpilo znatnija oštećenja. Više aviona, među kojima je bio i bombarder br. 606. sa pilotom Haroldom Pickardom iz 718. eskadrile 449. bombarderske grupe, je greškom odletjelo desetak kilometara sjeverno. Kad su to uvidjeli napravili su zaokret i u tom trenutku su se našli ispod aviona koji su upravo otpustili svoje bombe. Avion br. 737 je ispustio 12 bombi u 10:45 sati, a dvije pale na Pickardov avion. Bombe su eksplodirale i pri tome je poginulo devet članova, dok su se dva člana posade³⁷ uspjela spasiti iskakanjem padobranom. Poslije prizemljenja, Nijemci su ih zarobili. Osam aviona koji nisu uspjeli pronaći cilj po povratku je odbacilo bombe iznad Jadranskog mora.

Avioni iz prvog naleta su pokušali pogoditi bateriju njemačkih flakova koja je bila stacionirana na uzvisini *Benzin*³⁸, više Čukovca. Bombe su za malo prebacile cilj, a četiri-pet bomba je palo u sjeverni dio Carinskog harema. Direktni pogodak je bio u l novizgrađenu kuću porodice Prkačin, koja se nalazila na početku Nove ulice. Na tom mjestu je danas Željeznička stanica. Bombe su padale po križanjima željezničke pruge i cesta, sve tri rampe su pogodene i to: kod Doma zdravlja na Bulevaru, kod Gimnazije i u blizini Stare bolnice. Pogodena i jedna od zgrada koje su Nijemci koristili, a nalazila se na današnjoj lokaciji stambene zgrade, južno od bivše robne kuće *Razvitak*. Gađajući komandu Konak, bombe su pogodile kuću u Bjelušinama (danas ulica Braće Balaća) u kojoj gine porodica Burić: vatrogasac Ahmed Burić, sin Jusufov, star 32 godine, njegova 27-godišnja supruga Emina, kći Omera Karadžić, te njihov sin Mirso, star dvije i po godine. Jedan od ciljeva napada je bila zgrada *Divizije* (zgrada Opštine Mostar do 1992) u današnjoj Titovoj ulici. Bombe namijenjene tom cilju pale su pedesetak metara zapadno od zgrade i pogodile kuću u južnom dijelu ulaska na Mejdan iz današnje ulice Braće Fejić.

36 Skraćena od njemačkog *Flugabwehrkanone*, Protivavionski top

37 Jedanaesti član posade u uništenom avionu, fotograf Charles LaMarca, je preživio. Šest aviona je nosilo kamere, a uspjeli su napraviti svega četiri upotrebljive slike iznad cilja.

38 Sjećanja Omera (Muharema) Omanovića, rođenog 1929. godine.

U stolarskoj i radionici za izradu namještaja *Kovačić i drugovi*³⁹ (u današnjoj ulici Braće Fejić) poginuo je 42-godišnji stolar Mehmed Alikalfić, sin Ahmetage. Iza njega je ostala žena Emina (1906), rođena Humo i 4-godišnji sin Semir. Eksplozija bombe je odbacila veliki kamen preko puta u potkrovlje Kajtazove kuće. Nekoliko bomba je palo na Dom staraca, gdje je poginulo više osoba. Na tom mjestu je danas zgrada Socijalnog osiguranja. Bomba je pala i na sjeverni dio Vakufskog doma preko puta Karadžobegove džamije. U Alajbegovića sokaku pogođena je kuća u kojoj su poginule Mulla Alajbegović (51 godina) i kći Munta, stara 22 godine. Iza Mulle je ostao sin Kemal. U istoj kući gine i Habiba Alajbegović (58 godina) udovica Mehmeda. Iza nje ostaju djeca Muhamed, Jusuf, Hakija, Fatima i Vahdeta.

Bombe su padale i po Šolinoj pećini, gdje se i danas mogu vidjeti tragovi kratera. U dijelu Mostara koji je poznat kao Carina, direktnim pogocima bombi srušena je kuća porodice Mirazović u Krpinoj ulici, kuća porodice Kazaziću ulici M. Balorde, te kuća porodice Brkić u istoj ulici, tridesetak metara sjevernije. Na Donjem putu srušena je kuća porodice Dokić, koja se nalazila na uglu današnje Lacine ulice i sokaka Pere Lažetića. Na tom mjestu je danas manje parkiralište. Kod česme na Donjem putu, u blizini puteljka koji vodi na kupalište Sitnica, jedna od bombi namijenjenih Carinskom mostu, pogodila je kuću u Delića bašči. Jedna bomba je pala na provizorno sklonište u Bjelušinama, gdje je poginulo više osoba koje su tu potražile zaklon. Za desetak metara promašeni su mostovi preko Neretve na *Musali* i *Carini*.

Na početku današnje Šantićeve ulice, kod broja 5, poginuo je trogodišnji Jovica Jović. Rafo Arapović, rodom sa Slipčića, gine na građevini kod Starog igrališta, gdje je radio kao zidar. Tridesetogodišnji radnik iz Jasenice Ahmed Đozlić, sin Osmana, u toku bombardovanja poginuo je u građevinskom preduzeću *H. Marašek*. Jedna od bombi je pala na kuću u kojoj je sa svojom neudatom i psihički bolesnom rodicom Muntom, kao neženja, živio tada 60-godišnji Smail-aga (Muhamed-age) Ćemalović, prvi gradonačelnik Mostara poslije osnivanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1919-1929). U eksploziji bombe kuća je u potpunosti srušena, a 52-godišnja Munta je poginula. U plamenu je nestala i Smaila-gina bogata biblioteka i brojni dokumenti iz njegovog rada i djelovanja.

---

39 Firma za izradu pokućstva i građevinske stolarije, kao i preprodaju polovnog namještaja. Osnovana 1885. godine kao *Buttazzoni Venturini*. Godine 1917. filijala u Mostaru prodana je Franji Kovačiću. Bombardovanjem prestaje sa radom poslije 59 godina. / Vodič kroz fondove Arhiva Hercegovine, Mostar 1973. str. 37

Konvikt Narodne uzdanice (označeno kao 2 na slici br 4), u kojem se tog jutra našla i Fatima Hasnija Kruškonja, direktno je pogođen bombom od 227 kg. Pored Hasnije, poginulo je više djece bez roditelja koji su tu bili smješteni.⁴⁰

Dva i po mjeseca poslije bombardovanja Mostara, pilot Frank Marpe je učestvovao u 45. akciji njegove bombarderske grupe. Bombardovali su rafineriju u rumunskom gradu Ploeštiju. Napalo ih je preko pedeset njemačkih lovaca. Frankov avion je teško oštećen. Naredio je posadi da iskaču, a on je pokušao održati avion u horizontalnom letu kako bi to mogli uraditi. Jedan član posade je zaboravio padobran, pa mu je Frank dao svoj. Preživjela su samo dva člana posade.⁴¹

Danas kosti Franka Marpea, skupa sa ostacima još tri člana iz njegove posade nakon prenošenja iz Rumunije, leže na groblju *Zachary Taylor National Cementary* u Louisvillu, Kentucky. Na Partizanskom spomen groblju u Mostaru nalazi se kameni cvijet kao uspomena i priznanje hrabroj Mostarki Fatimi Hasniji Kruškonja za njenu borbu u Pokretu otpora. Za borbu protiv fašizma i bolji svijet Frank Marpe je ukazom predsjednika SAD dobio posthumno drugo najviše odlikovanje - *Distinguished Service Cross*, a Fatima Hasnija Kruškonja za iste zasluge je dobila *Spomenicu* broj 133401, koju su 29. novembra 1950. godine potpisali Vrhovni komandant Jugoslavenske armije maršal Josip Broz Tito i tadašnji sekretar Saveza boraca Jugoslavije Aleksandar Ranković.

---

40 Hasnjin otac Omer odmah je sa svojim sinom Alijom pohitao prema Konviktu. Počeli su iz ruševine grozničavo sklanjati grede, prozore, krovne ploče, kamenje, namještaj. Poslije dvadesetak minuta, među ruševinama pronašli su poginulu Hasniju. Otac Omer i mlađi brat Alija su odnijeli Hasnjinu tijelo do Carinskog harema i sami je sahranili. Bez dženaze, bez igdje ikoga.

41 Missing Air Crew Report (MACR) broj 3951, 5. april 1944. Preživjeli su i zarobljeni Joseph Dunn i Earl Boren Jr. Serijski broj aviona je 42-78185. typ: B-24 H

6. Pad bombardera B-24 H na sklonište na Panjevini 17. aprila 1944. godine

U ponedjeljak 17. aprila 1944. godine (drugi dan pravoslavnog Uskrsa) u 14 : 20 sati preko dvije stotine bombardera tipa B-24, Liberator i B-17 vraćalo se u svoje baze razbacane po poljima i vinogradima u okolini italijanskog grada Foggia. Već drugi dan za redom bombardovali su mostove, željeznička i lučka postrojenja u Beogradu i Zemunu⁴². Dan ranije su trebali bombardovati Ploesti u Rumuniji, ali su zbog oblačnosti svoje bombe izbacili na alternativni cilj⁴³- vojna postrojenja u Beogradu. Pri tom je poginulo mnogo civila. U ponedjeljak je nebo bilo bez ijednog oblačka i avioni su se na povratku iznad Mostara već bili spustili na visinu od 4.000 metara, pripremajući se za ateriranje u svoje baze do kojih je još ostalo 300 kilometara, ili 40-tak minuta leta. Za komandama svog aviona B-24 sa nazivom *Honey Chile*⁴⁴ sjedio je iskusni 27-godišnji potporučnik James Price. Njegova 21. bombarderska misija upravo se bližila kraju. Na sjedištu kopilota sjedio je, također potporučnik, novajlija Alexander Muszynski. *Honey Chile* ili avion sa ID-brojem 4129220, kako se bombarder⁴⁵ zvanično nazivao u dokumentima, pripadao je 725. eskadrili 451.

---

42 U knjizi U.S. Army Air Forces in World War II Combat Chronology 1941 - 1945 stoji o napadima tog dana, 17. aprila 1944: *470 B-17's and B-24's hit Belgrade/Sava M/Y and Rogozarski A/F and aircraft factory as well as Ikarus aircraft factory at Belgrade, Zemun A/F, and M/Y at Sofia. More than 200 frs escort the missions. USaircraft claim 25 airplanes downed in combat.*

43 Svaka bombarderska misija je imala unaprijed određen cilj A, te cilj B, ako iz nekog razloga nisu mogli izbaciti bombe na prvi cilj.

44 *Honey Chile* ili *Milo Dijete*, bio je nadimak Patricie Wilder (1913-1995) koja je radila kao zabavljačica u predstavama Bob Houpa u njujorškom Palace Theatreu, a kasnije je učestvovala u njegovim radioemisijama i glumila u nekoliko filmova.

45 Spisak deset članova posade aviona B-24 H, id 41-29220 koji je oboren nad Mostarom 17. 04. 1944:

1. James Price, 27 godina, njegova 21. misija, potporučnik, pilot, poginuo prilikom pada aviona.
2. Alexander Muszynski, 23 godine, sin mehaničara doseljenika iz Varšave, potporučnik, kopilot, poginuo prilikom pada aviona.
3. Herbert Massa, 24 godine, potporučnik, nišandžija za bombardovanje, poginuo prilikom pada aviona.
4. David Ryon, 24 godine iz Vašingtona, diplomirao na Duke University 1941. potporučnik, navigator, poginuo prilikom pada aviona.
5. Robert Bissell, narednik, mitraljezac u nosu aviona, poginuo prilikom pada aviona.
6. Gordon Butts, narednik mitraljezac u gornjoj kupoli, iskočio padobranom, zarobljen.
7. Charles Isenhower, 22 godine, narednik, mitraljezac u trupu aviona, poginuo prilikom pada aviona.

bombarderske grupe koja je bila stacionirana u bazi Castelluccio, 5 kilometara južno od grada Foggia. U isto vrijeme u Mostaru su se oglasile sirene za protivavionsku uzbunu, te je narod, uglavnom žene sa djecom, požurio prema skloništima.

U toku već spomenutog bombardovanja 14. januara 1944. godine, kada je poginuo najveći broj građana, sirene za uzbunu su se oglasile kad je napad već počeo. Poslije toga se sistem osmatranja poboljšao, a u Mostaru je uređeno više skloništa od kojih su neka izgrađena uz angažovanje organizacije Todt⁴⁶. To su bili iskopani rovovi sa pokrovom od željezne i drvene građe preko kojih je nasut sloj zemlje debljine 50-70 cm. Tako je na Carini (dio grada) u donjem haremu (na mjestu današnje benzinske pumpe kod zgrade „Bejrut“) uređen jedan takav rov za sklanjanje ljudi. Sličan je napravljen u Bjelušinama i na Panjevini. U Vukodolu je napravljeno betonsko sklonište. Slično, dosta jako sklonište, je izgrađeno na desnoj obali Neretve u Čerkića baštama, južno od Carinskog mosta. Na tom skloništu, kojem se pristupalo iz današnje Šantićeve ulice, poslije završetka Drugog svjetskog rata izgrađen je prvi dječji vrtić. Na Musali u parku kod hotela Neretva bio je ulaz u podzemno sklonište koje se nalazilo ispod kuće advokata Mandića. Drugi izlaz iz ovog prostora je bio na obali rijeke, sjeverno od spomenutog hotela. Malo sjevernije, preko puta zgrade *Mikanovina*, u današnjoj *Lacinoj ulici*, ispod Prpića kuće, nalazilo se drugo sklonište uređeno ispod neretvanskih pećina. Preko puta Sjevernog logora, u Čukovcu, kod napuštene kuće jevrejske porodice Danon, Asim Pajić je uz naknadu iskopao sklonište. Na mjestu današnje Četvrte osnovne škole na Mazoljicama ljudi su tražili zaklon ispod postojeće pećine.

Na zvuk sirene 17. aprila 1944. godine 24 osobe iz sedam porodica iz ulice/sokaka *Panjevina* (današnja ulica Lea Petrovića, a ranije Lea Bruka) su krenule prema skloništu koje je bilo iskopano u bašči vlasnice Srećke Galić.

---

8. Harry Parsons, 22 godine, 33. misija, narednik, mitraljezac u trupu aviona, poginuo prilikom pada aviona.

9. Everett Sanborn, narednik, mitraljezac u donjoj kupoli, iskočio padobranom, zarobljen.

10. Andrew Tittle, narednik, mitraljezac u repu, iskočio padobranom, zarobljen. / sastavljeno na osnovu više dokumenata i izvještaja, vidi spisak izvora na kraju članka.

46 Organisation Todt, OT, je bila nacistička građevinska organizacija. Pratili su osvajanja drugih zemalja gdje su popravljali oštećene željezničke pruge, puteve i mostove kako bi osigurali nesmetan transport njemačkih trupa, te izgrađivali skladišta, skloništa, vojne barake, električne vodove i drugo.

Poslije Drugog svjetskog rata na tom mjestu je izgrađeno više zgrada naselja Panjevina. Iz kuće porodice Čadra sa današnjeg broja 28 u sklonište su sa svojom djecom otišle dvije nevjeste iz porodice Čadra, obje 22-godišnjakinje i rodice iz okoline Gacka iz porodica Krvavac i Dilić, Sevleta i Ziba. Ziba je u naramku nosila svoje jedino dijete, petomjesečnog sina Faruka. Njegovog oca i Zibinog muža Zulfu godinu dana ranije Nijemci su uhvatili i poslali na prisilni rad u Treći rajh. Druga nevjesta, Sevleta, je povela svoju dvogodišnju kći Fadilu i jednako staru kćerku muževljevog brata Saliha, Muberu. Sevletina starija kći, četverogodišnja Emina, nije htjela ići u sklonište, pa je ostala radije u kući sa nenom Mejrom, očevom 66-godišnjom majkom. Iz obližnje kuće u kojoj je živjelo više porodica u sklonište je otišla 28-godišnja Hanifa Lalić. Uz nju su sjela njena djeca, šestogodišnja Sabina i trogodišnji Sabin, dok je u povelju Hanifa držala treće dijete, petomjesečnog sina Aliju. Hanifa je bila rodnom iz Ljubuškog, iz porodice Osmić, a u Mostaru se 13. septembra 1938. godine vjenčala sa šest godina starijim Šućrijom, radnikom na Željeznici⁴⁷. Sa njima je bila i Hanifina majka Habiba. Kraj njih bila i 31-godišnja Marica Ljeljo sa šestogodišnjim sinom Stjepanom i četverogodišnjom kćerkom Ružicom.⁴⁸ Iz kuće sa današnjim brojem 17 u sklonište koje je bilo udaljeno svega desetak metara ušla je sedmeročlana familija Švorcan. Otac Pero je bio rodnom od Gacka, a radio je kao službenik na Željezničkoj stanici u Mostaru, gdje je 1933. godine upoznao i oženio djevojku Anku iz Vukodola, kći Stjepana Miličevića. U miraz Anka je dobila kuću u sokaku *Panjevina*. Sa njima u skloništu su sjedila njihova djeca: desetogodišnja Milojka, osmogodišnji Savo, šestogodišnji Nedeljko, četverogodišnja Radmila i trogodišnja Mara. Godine 1941. ustaške vlasti su protjerale porodicu Švorcan u Srbiju, ali su oni došli nazad u Mostar dva mjeseca prije svoje pogibije. Iz kuće na broju 15 u sklonište je došla 34-godišnja Aiša Škaljić, rođena u porodici Bijedić na Aladinićima, sa 14 godina starom kćerkom Šemsom. Kući su ostali muž Mustafa i šestogodišnja kći Najla. U trenutku vazdušne uzbune na Panjevini se zatekao i 11-godišnji Miralem Brkan, sin Muhameda i Hatidže sa *Kovačnica* (ulica M. Gupca 161), te se i on sklonio u rov. Ukupno se u skloništu nalazilo 25 osoba od kojih je preživio samo petomjesečni dječčić.

---

47 Knjiga vjenčanih 1937-1939, Arhiv Šerijatskog suda /Arhiv HNK/Ž

48 Svi podaci su iz knjiga umrlih Šerijatskog suda i Župskog ureda Franjevačkog samostana u Mostaru.

Slika 5. Bombarder Liberator B-24 iz 451. bombarderske grupe nad Minhenom. Drugi, potpuno isti tip aviona, iz ove jedinice srušen je nad Mostarom 17. aprila 1944. Na slici se vide mitraljeske kupole u nosu, na vrhu i u repu aviona. U toku Drugog svjetskog rata napravljeno je 18.500 ovakvih bombardera.

U istoj visini između američkih aviona pojavili su se crni oblačići dima koji nastaju prilikom eksploziranja protivavionskih granata. Da bi izbjegli gelere, piloti svih aviona su dodali gas i krenuli u penjanje pod najvećim mogućim uglom, ali bombarder *Honey Chile* nije imao sreće. Avion je pogođen direktno u rep koji je otpao skupa sa repnom kupolom u kojoj se nalazio mitraljezac, narednik Andrew Tittle. Zvuči nevjerovatno, ali narednik je uspio iskočiti iz padajuće kupole i otvoriti svoj padobran.⁴⁹ Drugi put je avion pogođen u rolo-vrata za ispuštanje bombi. Bombarder je počeo padati udesno od ostatka eskadrile. Osim Andrewa, uspjeli su iskočiti i mitraljesci u gornjoj i donjoj kupoli, narednici Gordon Butts i Everett Sanborn. Poslije uspješnog prizemljenja, Nijemci su ih zarobili i ostatak rata su proveli u zarobljeničkom logoru za britanske i američke avijatičare *Stalag Luft III* u blizini današnjeg gradića Žagana u jugozapadnoj Poljskoj. Posade drugih aviona su vidjele da

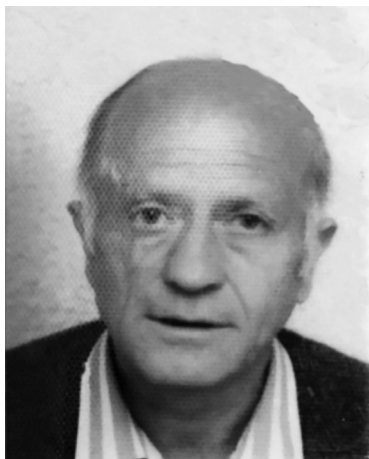
⁴⁹ Svi opisi događanja su napisani na osnovu izvještaja Missing Air Crew broj 4078, formulara AFPPA-11, 12 i 14, očevidaca događaja, članova posada ostalih aviona. / Browse Military Records by War, <https://www.fold3.com/>

je avion pao u naseljeno područje⁵⁰ grada Mostara, te su sutradan nacrtali kartu sa naznačenim mjestom pada aviona. U izvještajima je bilo i kritičkih mišljenja da se vodeći avion, kojeg je pratio ostatak formacije, možda, prerano počeo spuštati što je njemačkoj protivavionskoj artiljeriji olakšalo pogotke. Od svih mogućih mjesta na koje je mogao pasti, avion se srušio direktno na sklonište na vrhu Panjevine i pri udaru se zapalio. Njemačka vojska je odmah blokirala cijelo područje, a vatrogasci su vodom iz autocisterne ugasili požar. Nijemci su zatim izvadili i odnijeli iz olupine aviona tijela sedam poginulih Amerikanaca, a vjerovatno su i demontirali neke od deset mitraljeza kalibra 12,7 mm kojima su avioni B-24 bili naoružani. Sklonište i olupinu aviona su prepustili civilnim vlastima i rodbini poginulih. Komšije i rodbina su grozničavo počeli kopati kako bi došli do unesrećenih. Na tijelima stradalih nisu bile vidljive veće fizičke ozljede. Vjerovatno su se ugušili od dima ili blata koje se stvorilo gašenjem i polijevanjem rova vodom. Rodbina je bila mišljenja da se, možda, mogao neko od stradalih spasiti da Nijemci nisu spriječavali pristup skloništu i pomoć unesrećenim. Pet mrtvih članova porodice Čadra poredano je jedno pored drugog u tijesnu prizemnu sobu njihove kuće. Usta i nos mrtve djece bila su začepljena blatom i zemljom. Komšije koje su raščišćavale mjesto tragedije začuli su slabašni dječji plač iz uništenog rova zasutog blatom, drvenom građom i dijelovima aviona. Izvukli su dijete u povoju sa teškim opekotinama lica. Ljudi nisu znali ko je oprženi dječčić, pošto su majke i druga djeca petomjesečnog Faruka Čadre i isto toliko starog Alije Lalića poginule. Šira porodica Lalić je odmah odnijela dijete u bolnicu, a zatim kući, tvrdeći da je to petomjesečni Alija Lalić, sin Šućrije, koji se u vrijeme nesreće nalazio na poslu kao željeznički radnik. Dan-dva poslije nesreće i sahrane poginulih, Mejra Čadra je u susjednoj bašći kuće u kojoj su stanovali Lalići na konopcu za sušenje veša prepoznala pelene i povoje svoga poginulog unuka Faruka. Te pelene nena Mejra je prepoznala jer su iste imale posebne šare, a otkale su ih žene i djevojke iz gatačke porodice Dilić, odakle je Farukova majka i donijele na poklon u Mostar po rođenju sina. Nena Mejra je zaključila da je njen unuk Faruk živ, i da se nalazi u porodici Lalić pod imenom njihovog sina Alije! Treba imati u vidu da je Mejra sva ova opažanja imala pod

---

50 On 17 April 1944, B-24 H, id 41-29220, on bombing mission to Belgrade, was shot down by enemy anti-aircraft fire and crashed in Mostar, Yugoslavia. 7 of the crew were Killed in Action, including the aircraft's pilot James G Price, and 3 were taken as Prisoners of War. / Compiled by Kit C. Carter Robert Mueller, Combat Chronology Of The Us Army Air Forces 1941-1945, Center for Air Force History Washington, DC 1991.

stresom i u ogromnoj tuzi radi gubitka troje unuka i dvije nevjeste. Po dolasku iz zarobljeništva iz Njemačke Farukovog oca Zulfe, njegova majka Mejra ga je tjerala da pokrene proces za vraćanje djeteta iz porodice Lalić. Babica koja je povijala Faruka poslije poroda bila je voljna posvjedočiti da je dijete povila u te posebno tkane povoje. Nakon završetka rata Zulfo se ponovo oženio i u braku dobio više djece. U njihovom komšiluku, Šućrija Lalić, kome je poginula žena, dvoje djece i punica, se također ubrzo ponovo oženio sa djevojkom Ajnijom, koja nije htjela posvojiti i primiti u porodicu po licu izgorjelog Aliju.⁵¹

Slika 6. Alija-Ale Lalić 18. 11. 1943 – 2007.

---

51 Malog Alu je preuzela i odgajala očeva majka, već tada ostarjela nena, rođena u porodici Šantić. Poslije 7-8 godina nena je onemoćala i više nije bila u stanju voditi brigu o unuku Aliji. Uz pomoć rođaka Muje Šantića, Alija zvani Ale, je smješten u dom za siročad u Sarajevu, gdje je završio osnovnu školu i knjigovezački zanat. Vraća se u Mostar i zapošljava u štampariju Rade Bitanga, gdje radi kao knjigovezac, a kasnije kao kurir. Interesantno je da je Alija također posjećivao nenu Mejru Čadra, koja ga je uvijek zvala Faruk. Kada je odrastao, Ale Lalić je, po mišljenjima iz porodice Čadra, malim rastom, hodom i kretnjama jako podsjećao na muške članove porodice Dilić iz koje je majka Faruka Čadre. Godine 1974. tada 39-godišnji Ale ženi se sa Izetom Heljić iz sela Lokve. Dvije godine kasnije Ale i Izeta dobivaju kćer Adisu koja danas sa mužem i dvoje djece živi u selu Crnići- Aladinići. Godine 1993. u sklopu progona Bošnjaka iz dijela Mostara kojeg su okupirale snage HV i HVO, Alija Ale Lalić je nasilno odveden u koncentracioni logor HVO-a – Heliodrom, gdje se razbolio. Dugo nakon toga je bolovao, a preminuo je 2007. godine. Sahranjen je na gradskom groblju Sutina.

Imena svih poginulih na mjestu pada američkog aviona na sklonište u mostarskom naselju Panjevina;

24 poginulih građana, te 7 članova posade aviona.

17. 04 1944. pad bombardera na sklonište u Panjevini – poginulo 31 lice:

Građani: Brkan (Muhamed) Miralem, 1933, Čadra (Zulfo) Faruk, sin poginule Zibe, 1943, Čadra (Abdulah) Fadila, (kći poginule Sevlete) 1942, Čadra (Salih) Mubera, 1942, Čadra (Ahmet) Sevleta, rođ. Krvavac, žena Abdulaha, 1920, Čadra (Hasan) Ziba, rođ. Dilić, supruga Zulfe, 1920, Kasumović (Alije Šošića) Naza. 1919, Lalić (supruga Šućrije) Hanifa, rođena Osmić iz Ljubuškog, 1916, Lalić (Šućrija) Sabin, 1941, Lalić (Šućrija) Sabina, 1938, Ljeljo (Andrija) Marica, 1913, Ljeljo (Andrija) Stjepan, 1938, Ljeljo (Andrija) Ružica, 1940, Osmić Habiba, majka Lalić Hanife, oko 1895, Škaljić (Mustafe i Aiše) Šemsa, 1930, Škaljić (Muharema) Aiša, rođ. Bijedić, 1910, Švorcan (Savo) Pero, 1905, Švorcan (Stjepana) Anka, rođ. Miličević, 1906, Švorcan (Pero) Milojka, 1934, Švorcan (Pero) Nedeljko, 1938, Švorcan (Pero) Radmila, 1940, Švorcan (Pero) Savo, 1936, Švorcan (Pero) Mara, 1941, Žmiro (Ibrahim) Habiba, 1900, (24)

Poginuli su sahranjeni u harem Šoinovac, katoličkom groblje Šoinovac, te Pravoslavnom groblju.

Posada aviona: James Price, pilot, Alexander Muszynski, kopilot, Herbert Massa, nišandžija za bombardovanje, David Ryon, navigator, Robert Bissell, mitraljezac u nosu aviona, Charles Isenhower, mitraljezac u trupu aviona, Harry Parsons, mitraljezac u trupu aviona. (7)

Ostaci poginulih su u periodu između 1947. i 1950. godine preneseni su i sahranjeni u vojna groblja u SAD i to: Jefferson Barracks National Cemetery – Missouri (Price, Muszynski, Ryon, Bissell), Conover City Cemetery – North Carolina (Isenhower), Rock Island National Cemetery – Illinois (Massa), Arlington National Cemetery – Virginia (Parsons)

Slika 7. Mjesto pada aviona Honey Chile, id-41-29220, 17. aprila 1944. godine na rov u Panjevini. Veličina siluete aviona B-24, Liberator odgovara razmjeri na karti. Dužina aviona je 20,3 metra, a raspon krila 33,5 metra. Težina aviona je 25 tona. Avion je padao iz pravca sjeveroistoka. Broj 1 je mjesto stanovanja porodice Lalić (četiri žrtve), broj 2, kuća porodice Čadra (pet žrtava), broj 3, kuća porodice Švorcan (sedam žrtava). Svi poginuli su bili u rovu.

Poslije Drugog svjetskog rata na mjestu pada aviona izgrađene su društvene, a kasnije i privatne zgrade. Tako je nestao bilo kakav fizički trag tog tragičnog događaja. Sve do osamdesetih godina XX vijeka po dvorištima i baščama na mostarskoj Panjevini mogle su se vidjeti šupe i strehe pokrивene aluminijskim limom skinutim sa američkog bombardera *Honey Chile* koji je ovdje završio svoj zadnji, tragični, let.

7. Zaključak

Iz praktičnih i političkih razloga socijalistička historiografija (1945-1991) nije se bavila doprinosom Anglo-Amerikanaca u slamanju nacističke Njemačke i njenih pomagača na prostoru bivše Jugoslavije. U nedostatku pisanih dokumenata i svjedočenja, ti događaji su živjeli u kolektivnom sjećanju građana, koje, kako vrijeme prolazi, biva sve blijeđe i nepouzdanije. U ovom radu su u opsegu od 85 % identifikovane civilne žrtve djelovanja savezničke avijacije nad Mostarom, a broj žrtava je utvrđen na maksimalno 100. Rad također ispravlja narativ u kojem je Mostar, tobože, zbog veoma važnog položaja zadnje dvije-tri godine Drugog svjetskog rata skoro svakodnevno bombardovan.

U radu su utvrđeni tačni datumi savezničkih akcija nad Mostarom, identifikovani su oboreni avioni i njihove posade, te broj bačenih bombi i njihova ukupna tonaža.

- Identifikovane civilne žrtve djelovanja savezničke avijacije: 86
- Ukupan broj poginulih građana: 100
- Oboreni američki teški bombarderi nad Mostarom ili u neposrednoj blizini: 6
- Ukupan broj poginulih članova posade u šest oborenih aviona: 29
- Ukupan broj strategijskog bombardovanja Mostara i Rodoča: 5
- Broj bačenih bombi od 227 kg i ukupna težina – Aerodrom Rodoč: 1.650 bomba /375 tona
- Broj bačenih bombi od 227 kg i ukupna težina – ciljevi u Mostaru: 615 bomba /139 tona
- Datum bombardovanja ciljeva u gradu Mostaru: 14. januara 1944.
- Datumi bombardovanja aerodroma Rodoč: 15.12. 1943; 8. 1. 1944; 9. 1. 1944; 14. 1. 1944; 2. 4. 1944.
- Datum pada bombardera na sklonište na Panjevini: 17. april 1944. godine

ALLIED BOMBING OF MOSTAR IN WORLD WAR II 1943-1945

SUMMARY

The narrative about the WW2 Allied bombings of Mostar still lives in the local traditions, mainly orally transferred from the elder generation to the younger one. The lack of the written testimonies about those events caused the memories to grow weaker and less reliable, locating even the time frame of the very narrative (imprecisely) in the phrase: "sometime during the Second World War."

The testimonies of the few still living witnesses of those bombings, as well as oral traditions are submitted to the critical analyses and control in this essay; and a substantial work has been done in searching for the documents which could affirm or negate (wholly or partially) the oral traditions. This essay humbly corrects the inaccuracies (regarding those bombings) in the collective memory of the natives of Mostar, and chronologically detailing, minute by minute, reconstructing the biggest attack from January 14th 1944, including the tragic crash of one of the aircraft on the public shelter, located in Panjevina neighborhood on April 17th the same year. It also follows the faith of one of the local survivors. The identity and the age of 86 victims of the Allied aerial bombing are also established, as well as the dates of the shootdown of 6 American bombers in Mostar air space.

Key words: Mostar, Second World War, bombing, Americans, WW2

ZAHVALA

Ovaj rad ne bi bio moguć bez pomoći:

Svjedoka savezničkih bombardovanja Mostara: Boškailo Mevlida, rođena Kruškonja (rođ. 1927), Omanović Omer (rođ. 1929), Sulejman-Semin Đukić (rođ. 1930), Peco Ibrahim-Zeko (rođ. 1932), Mahić Šefkija (rođ. 1931)

Najbliže rodbine žrtava bombardovanja: Đulep Mubera-Bera, Lalić Izeta, rođena Heljić, Burić Salko-Cakan, Čadra Sead.

Drugih osoba koji su pomogli u prikupljanju materijala: Bubaš Ozrenko-Zita, Hazirović Sead-Sejo, Dolores Veledar – Perić, Nedim Kruškonja, Ekrem Silić, Nela Handač, Sead Čelebić i drugi.

Posebno se zahvaljujem stručnom i ljubaznom osoblju Arhiva HNK/Ž u Mostaru,

Literatura i izvori

Sjećanja i intervjui sa svjedocima bombardovanja i najbliže rodbine poginulih

Omanović Omer (rođ. 1929), Sulejman-Semin Đukić (rođ. 1930), Peco Ibrahim-Zeko (rođ. 1932), Mahić Šefkija (rođ. 1931), Đulep Mubera-Bera (rođ.1947), Lalić Izeta, rođena Heljić, Burić Salko-Cakan (rođ.1949), Čadra Sead (rođ.1946).
Pisane zabilješke u toku intervjua, koji su obavljani u toku 2018. i 2019. godine, su u posjedu autora.

Knjige

Davis G. Richard, *Bombing the European Axis Powers A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939-1945*, knjiga sa tabelarnim priložima i CD-om, Air University Press Maxwell Air Force Base, Alabama April 2006.
Griffith Charles, *The quest Haywood Hansell and American strategic bombing in World War II*, Air University Press, Alabama 1999.
Karaklaš Obradov Marica, *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008.
Kit C. Carter and Robert Mueller, *U.S. Army Air Forces in World War II Combat Chronology 1941 - 1945*.
Miletić Karlo Drago, *Srednja ulica, Mostar, Martino 2007*
Tonnell W Brian, *Will the bomber always get through? The Air Force and its reliance on technology*, School of advanced airpower studies, Air University Maxwell Air Force base, Alabama, 2002.

Stručni članci

Marko Sinobad, *Pad američkog bombardera B-24 kod Oklaja u Drugom svjetskom ratu*, 2014. UDK: 623.746.4 (73) "1940/1945"

Arhive

American Air Museum - <http://www.americanairmuseum.com>
Arhiv HNK/Ž, Mostar
Arhiv matičnog ureda Franjevačkog samostana u Mostaru
Arhiv Saveza boraca Oslobođilačkog rata opštine Mostar – spisak poginulih u ratu 1941-1945.
Arhiv Šerijatskog suda u Mostaru
Australian War Memorial - <http://www.awm.gov.au>
Browse Military Records by War, <https://www.fold3.com/> (potrebno platiti pristup bazi podataka)
Findagrave findagrave.com

National Archives, Richmond - <http://www.nationalarchives.gov.uk/help-with-your-research/start-here/>

National Archives, Washington - <https://www.archives.gov/>

Znaci.net, dokumenti i knjige o drugom svjetskom ratu na teritoriji Jugoslavije i povezanim zbivanjima. <http://www.znaci.net>

Ostale web-arhive i historijska memorijalna građa

15th Air Force - <http://www.15thaf.org/>

2. BG: <http://www.2ndbombgroup.org/>

301. BG: http://www.301bg.com/WWII_Missions.cfm

449th bomb group <https://449th.com/>

450th bomb group <http://www.450thbg.com/real/index.shtml>

459. BG: http://www.459bg.org/WWII_Missions.cfm

461. BG: http://www.15thaf.org/49th_BW/461st_BG/Missions/Missions.htm

463. BG: <http://www.463rd.org/mission.htm>

464. BG: <http://464thbombgroup.com/>

483. BG: <https://483rdbombgroup.org/>

484. BG: <http://www.484th.org/>

485. BG: <http://www.485thbg.org/>

97. BG: http://www.15thaf.org/5th_BW/97th_BG/97th_BG.html

99. BG: <https://www.99bombgroup.org>

Accident report <http://www.accident-report.com/index.html>

Air Force Historical Research Agency, Maxwell AFB, Alabama - <http://www.au.af.mil/au/afhra/>,

Air Force History Index - <http://airforcehistoryindex.org/>

Aviation Archaeological Investigation and Research - <https://www.aviationarchaeology.com>

Dolores Veleđar – Perić: Moja heroina antifašističke borbe <http://www.6yka.com/novosti/dolores-veledar-peric-moja-heroina-antifasisticke-borbe>

Savezničko bombardovanje Crne Gore, <http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/.....povic.html>

Spisak žrtava Drugog svjetskog rata objavljen od strane Muzeja iz Beograda <https://drive.google.com/file/d/0B3ma9plMXxAEMWgxTWZkVFdkNTQ/view>

Ustaško-Domobranski dokumenti u PDF-formatu

http://www.znaci.net/zb/4_5_35_2.pdf

http://www.znaci.net/zb/4_5_29_2.pdf

http://www.znaci.net/zb/4_5_36_2.pdf

Vazdušna bombardovanje Jugoslavije u Drugom svetskom ratu <https://www.mycity-military.com/Drugi-svetski-rat>

Senaid Hadžić

ETATIZMOM¹ PROTIV „MUSLIMANSKE REAKCIJE“ TUZLE I OKOLINE KRAJEM 1940-IH GODINA

Sažetak: Podaci koji su doneseni u ovome radu na osnovu primarnih historijskih izvora nude činjenice o odnosu novog režima prema neistomišljenicima i položaju Bošnjaka tuzlanskog kraja od 1947. do 1949. godine. Navedeni period je karakterističan po tome što su se na udaru komunističkog režima našli svi dijelovi starog bošnjačkog društva, a naročito islamski opredijeljeni intelektualci. Protiv njih su vođena dva sudska procesa: prvi, grupi na čijem čelu je bio Kasim Dobrača 1947. i drugi, „Mladim muslimanima“ 1949. godine. U vrijeme tih procesa Bošnjaci tuzlanskog kraja su bili etiketirani na različite načine (”reakcionarnim elementom”, ”ostacima klasnog društva”, ”banditima”, ”muslimanskom reakcijom”, i neprijateljima ”nove svijetle budućnosti”), zatim su bili pod stalnom prismotrom, praćeni, prisluškivani, saslušavani, gonjeni, a nerijetko i likvidirani. U međuvremenu je službena politika ukinula nacionalno ime Musliman, priznato u toku Narodnooslobodilačke borbe (NOB), a potvrđeno odlukama Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) i Zemaljskog antifašističkog vijeća

---

1 **Etatizam** (franc. *étatisme*, od *état*: država), političko načelo i praksa koji u prvi plan ističu interese države, daju državi (aparatu i organima) najšire ovlasti i odlučujuću ulogu u vladanju ekonomskim, političkim, kulturnim i svim drugim pitanjima društvenog života. Etatizam se veže i uz posezanje države u privatnopravne odnose, a ponekad je sinonim za (državni) socijalizam. Izraz je prvi upotrijebio švicarski političar i državnik Numa Droz 1896., označavajući njime nastojanje švicarske savezne vlasti da proširi svoje ovlasti nad federalnim jedinicama. Etatizam se javlja u različitim povijesnim oblicima, u ruskom srednjovjekovnom samodržavlju, kao i u razdoblju europskih apsolutističkih monarhija, ali je ipak pretežito suvremena politička pojava. Prema: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18470> (pristupljeno: 20. 1. 2020. u 12:30).

narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBIH). Učinjeno je to prilikom prvog poslijeratnog popisa stanovništva 1948. godine. Prema nacionalističkom političkom konceptu, bosanski muslimani su se, kao, navodno, još etnički amorfnu grupa, trebali postepeno, zavisno od svog kulturnog napredovanja, nacionalno opredjeljivati bilo u srpskom, bilo u hrvatskom usmjerenju. O tome svjedoče zvanični i nezvanični rezultati popisa stanovništva koje donosimo u tekstu.

Ključne riječi: Bošnjaci, muslimani, tuzlanski kraj, Bosna i Hercegovina, nacija, narod, komunistički sistem, „muslimanska reakcija“, Ustav, ravnopravnost.

Komunistička vlast protiv principa: *Bosna - Bosancima*

Nakon završetka Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je postala jedna od šest, u ustavnom i formalno-pravnom smislu, ravnopravnih republika Federativne narodne republike Jugoslavije (FNRJ). Od svih ostalih republika, Bosna i Hercegovina se razlikovala u toliko što je svoju državotvornost zasnivala na historijskom i teritorijalno-političkom, a ne na isključivo nacionalnom načelu. Iako su u toku Narodnooslobodilačkog rata (NOR), Bošnjaci² uvijek tretirani kao posebna narodna cjelina, što je potvrđeno i odlukama ZAVNOBIH-a,³ politika komunističkog režima koji je nastao u Jugoslaviji, a samim tim i u Bosni i Hercegovini, nije uopće priznavala nacionalni identitet Bošnjaka. To se pokazalo u toku rada na Ustavu. Naime, Ustavotvornoj skupštini su stizali različiti prijedlozi u pogledu ustavnih rješenja i formulacije ali je, kako ističe Milovan Đilas, tadašnji ministar za konstituantu, bio „karakterističan prijedlog jednog muslimana (ne kaže da je to narodni poslanik Husein Husaga Ćišić (1878-1956) iz Mostara)“. Husaga Ćišić je zahtijevao da se Bošnjacima politički uvaži status nacije i da se ta nacionalnost pod imenom „Bošnjak“ obilježi posebnom buktinjom u grbu savezne države. Tada predloženi grb zemlje nosio je u sredini pet buktinja. One su, prema objašnjenju tvorca grba, simbolizirale pet nacija koje žive u

---

2 U ovome radu koristit ćemo pojam Bošnjak kao nacionalnu odrednicu koji je ponovo vraćen u upotrebu na Drugom bošnjačkom saboru 28. septembra 1993. godine.

3 Hamdija Čemerlić (izbor dokumenata), Veselin Mitrašević (obrada dokumenata), ZAVNOBiH, *Dokumenti 1943-1944*, knj. 1, Sarajevo 1968, Zapisnik Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana, Sanski most 1. jula 1944, 233-234.

Jugoslaviji. Čišićevi argumenti su odbijeni tvrdnjom da muslimani nisu nacija, nego vjerska grupa, te da, kao takvi, ne mogu biti predstavljeni na simbolu koji simbolizira državu i narode.⁴ I pored toga, Čišić je istrajao na svom stavu i bio jedini poslanik koji je glasao protiv Ustava, uz obrazloženje da to čini zato što se u njemu ne spominju Bošnjaci kao nacija.⁵ Time je pokazao da se zalagao za interese naroda kojemu je pripadao, što se ne bi moglo reći za ostale bošnjačke zastupnike toga vremena. No, bez obzira na to, Ustav FNRJ proglašen je 31. januara 1946. godine. Jedanaest mjeseci kasnije (31. XII 1946) Ustavotvorna

4 Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću* (dalje: Š. Filandra, *Bošnjačka politika*), Sarajevo, 1998, 202-204; Muhamed Filipović, *Bošnjačka politika. Politički razvoj u Bosni u 19. i 20. stoljeću* (dalje: M. Filipović, *Politički razvoj Bosne*), Sarajevo 1996, 83; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka* (dalje: M. Imamović, *Historija Bošnjaka*), 2 izdanje, Sarajevo 1998, 557.

5 Čišić je vjerovao u historijsku i političku individualnost bošnjačkog naroda, ali je u različitim razdobljima različito tumačio njihov identitet. U svojim tridesetim i ranim četrdesetim Bošnjake je smatrao „srpskim plemenom“ koje je svoju posebnost izgradilo u stalnim ratovima protiv osvajačkih vojski. Nakon gorkog iskustva sa jugoslavenskim režimima, vidovdanskim i šestojanuarskim, Čišić je bio ubijeđen da bosanskohercegovačko stanovništvo treba tretirati kao poseban političko-nacionalni entitet u decentraliziranoj jugoslavenskoj zajednici. Burna zbivanja 1939. godine pomogla su Čišiću da artikulira svoje bosanstvo, koje nije ograničilo samo na bosanskohercegovačke muslimane – Bošnjake – već ga je ostavio otvorenim za sve stanovnike Bosne i Hercegovine. U partizanskom oslobodilačkom pokretu tokom Drugog svjetskog rata za Čišića, rezolutnog antifašistu i antiustašu, nije bilo dileme da je borba koju vode partizani jedino rješenje za njegov narod i okupiranu zemlju. Nema sumnje da su odlukama ZAVNOBiH-a ostvarena Čišićeva stremljenja u pogledu bosanskohercegovačke političko-državne samostalnosti, ali je tek predstojalo suočavanje sa odsudnom tačkom priznavanja Bosne – pitanjem prihvatanja njene narodnosne posebnosti i individualnosti. Pojavu avnojevske Jugoslavije Čišić je doživio kao „rađanje novog doba“, a Muslimani su dobili dugo čekanu slobodu, ravnopravnost i uvažavanje. Ali, za Čišića je, ipak, bilo veliko razočarenje kada je početkom 1946. godine spoznao da nacionalnom politikom novoformirane države kormilare ljudi koji žmire pred činjenicom zarad političkih interesa. Po završetku Drugog svjetskog rata, Čišić je vjerovao u svrsishodnost muslimanskih žrtava uložениh u izgradnju novog političko-društvenog poretka, „u kojem neće biti povlaštenih elemenata po otrcanim nacionalnim receptima nego poredak u kojem će princip pune ravnopravnosti među ljudima dobre volje nehvaljeno doći do svoga izražaja“. Da taj poredak, ipak, neće biti odraz njegovih vizija shvatio je kada mu je Ustavotvorna skupština FNRJ odbila prijedlog o uvrštavanju šeste buktinje u grb nove države kao simbola narodne posebnosti Bosne i Hercegovine. Čišić se založio za ustavno priznanje bosanske narodnosti (princip *Bosna – Bosancima*), ali je naišao na zid otpora i nerazumijevanja nove elite. Komunistička vlast je priznala posebnost i ravnopravnost Bosne i Hercegovine, ali samo sa Hrvatima, Srbima i ostalim, od kojih se i dalje očekivalo da se opredjeluju, baš kao u vrijeme „patentiranih nacionalista“ kojima je tok historije tek bio zameo trag. Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, BNZH, Zagreb, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, Zagreb-Sarajevo 2014, 178-181.

skupština Bosne i Hercegovine je usvojila i proglasila prvi republički Ustav. Ovim Ustavom Bosna i Hercegovina je, kao „narodna država republikanskog oblika“⁶, dobila svoju unutrašnju organizaciju u skladu sa svojim tadašnjim ekonomskim ustrojstvom, socijalnim i političkim stanjem i odnosima. Za razliku od odluka ZAVNOBiH-a, Ustav nije poimence navodio narode Bosne i Hercegovine nego je samo sadržavao odredbu da su u: *Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini njene narodnosti u svemu ravnopravne i da nacionalne manjine (...) uživaju pravo i zaštitu svog kulturnog razvitka i slobodne upotrebe svog jezika.*⁷

Ustavna definicija nacionalnih odnosa i nacija koje žive u novoj državi jasno je pokazala da se Bošnjaci - Muslimani tretiraju kao nedefinirana etnička ili religijska skupina, tj. da im se odriče status naroda i nacije i sposobnost da sami izgrade nacionalni identitet. Smatralo se da su oni neka nedefinirana masa koja mora tek da se oformi.⁸

Ne čekajući da se to desi, novi ideološki komunistički sistem sve uglednije i imućnije Bošnjake različitih zanimanja i političkih usmjerenja, koji nisu po svojim opredjeljenjima pripadali komunističkim snagama, proglasio je: (...) *građanskim snagama, reakcionarnim elementom, ostacima klasnog društva, banditima, muslimanskom reakcijom, i neprijateljima nove svijetle budućnosti (...).*

Taj najizrasliji dio bošnjačke zajednice činili su islamski duhovnici, zemljoposjednici, industrijalci, trgovci, službenici, i dr. Oni su predstavljali gornji sloj bošnjačkog društva, materijalno i politički najproduktivniji dio, koji je ustrojavao i predvodio bošnjački narod i bio njegova duhovna srčika u ranijim stoljećima. I upravo je taj dio bošnjačke zajednice došao pod udar novog društvenog sistema. On je proglašen njegovim klasnim neprijateljem i tek njegovim potiranjem bilo je moguće praviti novo društvo s novim pogledima i vrijednostima.⁹ Upravo protiv tih i takvih uglednih Bošnjaka vođeno je više sudskih procesa koji su svoje refleksije imali i na prostoru tuzlanskog kraja.¹⁰

---

6 Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine. *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, br. 1, Sarajevo 31. XII 1946, 2.

7 Isti, 3.

8 M. Filipović, *Politički razvoj Bosne*, 83.

9 Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 210.

10 Tuzlanski kraj se može definisati i geografski odrediti na različite načine (administrativno, kulturno, geografski, politički, privredno, i sl.). U ovome radu pod pojmom Tuzlanski kraj podrazumijeva se prostor Tuzlanske oblasti koja je obuhvaćala 18 srezova (Bijeljinski, Bosanskobrodski, Bosansko-šamački, Brčanski, Derventski, Dobojski, Gračanički,

Metode režima radi očuvanja „tekovina revolucije“ – 1947.

U razdoblju između 1947. i 1949. godine pod udarom komunističkog režima našli su se svi dijelovi starog bošnjačkog društva, a naročito islamski opredijeljeni intelektualci. Protiv njih su vođena dva sudska procesa: jedan, grupi Kasima Dobrače 1947. i drugi, „Mladim muslimanima“ 1949. godine.¹¹ U isto vrijeme službena je politika ukinula nacionalno ime Musliman, priznato u toku NOB-a, a potvrđeno odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a. Učinjeno je to pod pritiskom kako se ne bi povrijedili određeni nacionalni, odnosno nacionalistički, u prvom redu srpski, interesi u Bosni i Hercegovini. Uz mnoge nedorečenosti, službena se politika već prilikom prvog poslijeratnog popisa stanovništva 1948. godine vratila staroj praksi nacionalnog opredjeljivanja Bošnjaka. Prema tom nacionalističkom političkom konceptu, bosanski muslimani će se, kao navodno još etnički amorfnu grupa, postepeno, zavisno od svog kulturnog napredovanja, nacionalno opredjeljivati bilo u srpskom, bilo u hrvatskom usmjerenju.¹²

Prilikom prvog poslijeratnog popisa stanovništva u Jugoslaviji (1948), Bošnjaci su imali mogućnost da se “opredijele” kao pripadnici neke druge nacije (Srbi, Hrvati i slično) ili da ostanu “neopredijeljeni”.¹³

Međutim, takav odnos prema Bošnjacima nije karakteristika perioda od 1947. godine, s obzirom na činjenicu da se na pokušaju uništenja uglednijih i imućnijih Bošnjaka kontinuirano radilo i u godinama neposredno nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Naime, Bošnjaci, osim što su etiketirani na različite načine, bili su pod stalnom prismotrom, praćeni, prisluškivani, saslušavani, gonjeni, a nerijetko i likvidirani. Također je potrebno naglasiti da komunističkom režimu nisu odgovarali ni oni vjerski službenici koji su na polju prosvjećivanja postizali zapažene rezultate. Na ovakav zaključak upućuje

---

Gradačački, Kladanjski, Loparski, Maglajski, Modrički, Odžački, Srebrenički, Teslički, Tešanjski, Tuzlanski i Zvornički) i pet gradova (Bijeljina, Brčko, Derventa, Doboj i Tuzla). Konsultiraj: Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli. *Službeni list Bosne i Hercegovine*, br. 16, od 21. aprila 1949, 141.

11 Ovdje je potrebno naglasiti da o organizaciji Mladi muslimani, koja je djelovala na prostoru tuzlanskog kraja, još uvijek ne postoji sveobuhvatna historiografska sinteza, studija, niti je kritički obrađeno njihovo djelovanje u kontekstu širih društvenih, političkih, kulturnih i drugih dešavanja. O Mladim muslimanima na prostoru Tuzlanskog kraja nekoliko radova napisao je Adnan Jahić. O tome vidi, u: *Zmaj od Bosne*, br. 45, Tuzla 19. jula 1993, 10; br. 46, Tuzla 31. jula 1993, 10; br. 47, Tuzla 10. avgusta 1993, 10; br. 48, Tuzla 20. avgusta 1993, 10.

12 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 16.

13 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 563.

Izvještaj Okružnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) za Tuzlu upućen Pokrajinskom komitetu u Sarajevu 31. XII 1946. (na dan usvajanja Ustava). Između ostalog, u Izvještaju se ukazuje na probleme prilikom smjenjivanja hodža koji su vodili tečajeve zbog toga:

*(...) jer pokazuju dobar uspjeh, ponekad bolji od učitelja. Zanimajući naprijed navedene uspjehe naloženo je da se oni smijene a da se na njihova mjesta postave (...) učitelji, ili ako se to nije moglo, obučeni rukovodilac, s tim da ga učitelj pomaže stalno u radu(...).*¹⁴

O drugim metodama koje su komunističke vlasti primjenjivale protiv Bošnjaka govore brojni dokumenti partijske (komunističke) provenijencije. Tako, naprimjer, u Izvještaju kojim Okružni komitet KPJ Tuzla obavještava Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu o stanju na terenu, navodi se da je:

*(...) naročito karakteristično za političku situaciju u okrugu (tuzlanskom op.a.) aktiviziranje muslimanske reakcije, posebno u zavidovičkom srezu (...).*¹⁵ Tamo su se, kako dalje stoji u Izvještaju, hodže povezale sa (...) *banditom Eminom Imamovićem zvanu Anderson* (...) i preko odbora IVZ okupljali muslimani, govorili kako je Emin sveti čovjek, kako ga ne može ubiti puška, kako on ima vojsku i kako se treba pripremati za ustanak, sakupljati oružje i odmetati se u šumu, a kada bude dat znak iz Engleske i Turske dići ustanak. Na tom srezu odmetnulo se u (...) *bandu od polovice aprila do druge polovice maja 11, a odbjeglo od kuće i skriva se po šumama još 6 ljudi. Od toga 12 muslimana i 5 Srba* (...).¹⁶

Radi “čišćenja terena”, u zavidovički srez su otišli “drugovi” članovi Okružnog komiteta Ahmet Ćatić i Mehmedalija Hukić, zatim četa vojnika i nekoliko oficira UDB-e. U toj akciji ubijeno je nekoliko “bandita” i dva jataka, oko 20 “neprijateljskih elemenata” je pohapšeno, a ostali odbjegli vratili su se

---

14 Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla (dalje: ATK), fond: *Okružni komitet KPJ Tuzla (dalje: Okružni komitet)*, kutija 9, fascikla 19-20, godina 1947, dok. IIa 20/6. Okružni komitet KPJ Tuzla – Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo, Tuzla, 31. XII 1946.

15 ATK, fond *Okružni komitet*, kutija 7, godina 1947, dok. 1b 217/1. Okružni komitet KPJ Tuzla – Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo. Izvještaj o stanju na terenu i radu partijske organizacije za mjesec maj 1947. godine, Tuzla 5. VI 1947.

16 Isto.

kućama tako da je na tom srezu ostalo u “bandi” Emin sa još jednim banditom od Bošnjaka, 5 Srba i 2 Hrvata.¹⁷

Stanje u zavidovićkom srezu nije bilo usamljeno jer se “općenito u srezovima sa većim brojem muslimana osjeća pojačano djelovanje muslimanske reakcije”, naročito u tuzlanskom, gračaničkom, loparskom, šamačkom, bijeljinskom i gradačačkom srezu. Komunistički režim je smatrao da su najčešće forme djelovanja Bošnjaka bile dove, mevludi i borba protiv privrednih mjera (otkupa vune, popisa zasijanih površina, sjetve, i sl.). Također su Bošnjake optuživali da u borbi protiv aktualne vlasti koriste brojne parole: od onih da su neprijatelji tadašnjeg režima, da rade na liniji stvaranja uznemirenosti i bojazni od rata, zatim da pozivaju na borbu protiv komunista za obnovu vjere, do toga da pozivaju muslimane da zbiju redove i prikupe oružje, te da se pripreme za ustanak. Za takve aktivnosti hodža Gulam Osman i Osmić Mehmed iz Sladne, srez Gračanica, između ostalih, optuženi su da su navodno govorili da banditi u šumi imaju oružje i vojsku, da ih ne treba nazivati banditima, jer ovo “neće dugo”, samo se čeka signal iz Engleske i Amerike pa da se digne ustanak. Također su ih optuživali za širenje parola o tome da komunisti sve oduzimaju od seljaka, da će se u petogodišnjem planu svima oduzeti privatna imovina, da niko neće ništa imati osim komunista koji će jedino živjeti dobro, i tome slično.¹⁸

Navedeni primjeri su bili pojedinačni i izolovani, bez međusobne koordinacije. Međutim, za komunistički režim posebnu opasnost predstavljala je “muslimanska reakcija” koja je uspjela da stvori izvjesne organizacije i ode dalje od vjerske forme “neprijateljskog djelovanja i usmene agitacije”. Takvi su slučajevi u Čeliću, Teočaku, Puračiću i Orašju, gdje, prema saznanjima Okružnog komiteta, postoji izvjesna organizovana grupa koja još nije u potpunosti otkrivena, a koja poziva na borbu protiv komunista i na pripremanje za ustanak pod parolom “bratstvo muslimana, Srba i Hrvata protiv komunizma”.¹⁹

---

17 Isto.

18 Isto.

19 Za razliku od Bošnjaka, koji su smatrani najvećim protivnikom novoga režima, među Srbima se osjećala „najslabija djelatnost neprijateljskih elemenata“, mada je bilo manjih pojava. Tako je zabilježen slučaj u Bijeljinskom srezu da su „dva člana Partije učestvovala na molitvi“, dok je u Tinji „za vrijeme molitve omladina igrala kolo“. Međutim, na Ozrenu je postojala seljanka Jela „koja se proglasila za sveticu i kojoj dolaze ljudi i iz drugih srezova“. Neprijatelj je, kako stoji u jednom izvještaju, tu i tamo među Srbima djelovao „uglavnom na liniji stvaranja psihoze skorog rata i skorog prevrata u našoj zemlji“.

Manipulacija o broju onih koji su se mogli izjasniti kao „neopredijeljeni“

Kako su Bošnjaci smatrani najopasnijim neprijateljem, a radi očuvanja “tekovina revolucije”, komunistički režim je protiv njih primjenjivao različite metode: od optužbi, pritisaka, progona do fizičke likvidacije. Cilj je bio da se neutrališe i eliminiše utjecaj onih koje su komunističke vlasti izbrisale u Ustavu, kako saveznom tako i republičkom. Započeti posao trebalo je dovršiti, a to se moglo postići jednostavno i bez nekih većih unutrašnjih trvenja. I na takvu mogućnost su vodeći komunistički političari računali, i imali pripremljen plan. Trebalo je izvršiti popis stanovništva. U uputstvu za popis stanovništva, kojega je napisao Moša Pijade, Bošnjacima je ostavljena mogućnost da se “opredijele” kao pripadnici neke druge nacije: Srbi, Hrvati, Makedonci i sl. ili da ostanu “neopredijeljeni”. Ostavljena im je, dakle, samo mogućnost da se asimiliraju, na čemu su neki političari radili i uveliko čak i stimulirali.²⁰ Nacionalna neopredijeljenost je smatrana sigurnim znakom zaostalosti i idejne i društvene neprilagodljivosti. Ako je neko bio nacionalno neopredijeljen, on je manje vrijedio u svim kalkulacijama u pogledu društvenog i profesionalnog napredovanja. Kako navodi akademik Filipović: (...) *upravo je to sve i sadržano u imenu koje je davano muslimanima – Jugoslaveni nacionalno neopredijeljeni (...).*²¹

Djelovanje „hrvatske reakcije“ tuzlanskog kraja uglavnom se odvijalo kroz stare forme, na „vjerskoj bazi i sa klerom kao nosiocem neprijateljskog djelovanja“. Poseban slučaj „terorizma“ zabilježen je u Derventskom srezu gdje je “banda” ubila majku i dvije kćerke zato što su “nosili Titovu sliku na proslavi prvog maja”. Najaktivnija je “banda” bila na Brčanskom srezu. Osim ubistava, bilo je i pljačke od kojih je “najkrupniji slučaj pljačka Šumskog voza na Zavidovičkom srezu, kojom je prilikom opljačkano 1.080.000 dinara”. ATK, fond *Okružni komitet*, kutija 7, godina 1947, dok. 1b 217/1. Okružni komitet KPJ Tuzla – Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo. Izvještaj o stanju na terenu i radu partijske organizacije za mjesec maj 1947. godine, Tuzla 5. VI 1947.

20 Veselin Mitrašević (priredio), *Prvi (Osnivački) kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine (1-5. novembar 1948), Stenografske bilješke*, Sarajevo 1988, Pozdravni govor Moše Pijade, 18-22; *Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1950, 11-17.

21 Najveći broj Bošnjaka izjasnio se kao “neopredijeljeni” o čemu govore istraživanja i mišljenja nekih naučnika. Osim “neopredijeljeni”, veći broj Bošnjaka (oko 22%) po popisu stanovništva iz 1948. godine izjašnjavao se i kao Srbin – neopredijeljen, odnosno Hrvat – neopredijeljen, a pretpostavlja se da i među Jugoslaveni – ostali ima, također, jedan broj Bošnjaka. M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 563; Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000, 81 (dalje: H. Kamberović, *BiH prema modernom društvu*); Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 239; Noel

Prema Uputstvu Moše Pijade, obavljen je popis na kojem su se Bošnjaci mogli izjašnjavati kao “neopredijeljeni”, bar je tako navedeno u zvaničnom popisu stanovništva, zatim kao “Srbi – neopredijeljeni”, odnosno “Hrvati – neopredijeljeni”, a mogli su se izjasniti i kao pripadnici drugih naroda.

Rezultati prvog poslijeratnog popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini iz 1948. godine prikazani su u slijedećoj tabeli:²²

Tabela 1.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine po narodnosti i spolu prema popisu 1948.									
Spol	Svega	Jugoslaveni							Ostali
		Svega	Srbi	Hrvati	Slovinci	Makedonci	Crnogorci	Neopredijeljeni	
Svega	2.565.277	2.546.749	1.136.116	614.142	4.338	675	3.094	788.384	18.528
Muški	1.237.381	1.228.057	551.168	287.219	2.224	516	1.916	385.014	9.324
Ženski	1.327.896	1.318.692	584.948	326.923	2.114	159	1.178	403.370	9.204

Iz podataka u tabeli vidi se da od jugoslavenskih naroda jedino Bošnjaci nisu mogli da se izjasne svojim nacionalnim imenom, iako su na to imali historijsko i svako drugo pravo. Zato se podaci o broju Bošnjaka navođeni u dosadašnjoj historiografiji mogu uzeti sa određenom rezervom. Na osnovu prezentiranih, zvaničnih podataka može se vidjeti da su u Bosni i Hercegovini najbrojniji bili Srbi koji su činili 44,20% ukupnog stanovništva, zatim dolaze neopredijeljeni kojih je bilo 30,70 %, Hrvati 24,10%, ostali 0,70%, Slovinci 0,16%, Crnogorci 0,11% i Makedonci 0,03%.

Međutim, na osnovu podataka sa kojima su bili upoznati najistaknutiji komunistički rukovodioci, a do kojih se došlo na osnovu istraživanja neobjavljenih arhivskih dokumenata, može se utvrditi broj Bošnjaka po popisu

Malcolm, *Povijest Bosne – Kratki pregled*, Zagreb – Sarajevo 1995, 266 (dalje: N. Malcolm, *Povijest Bosne*); M. Filipović, *Politički razvoj Bosne*, 84.

22 *Statistički godišnjak 1945-1953*, Zavod za statistiku i evidenciju, Sarajevo 1954, 44 (dalje: *Statistički godišnjak 1945-1953*); *Informativni priručnik o Bosni i Hercegovini*, knj. 1, br. 7-8, Sarajevo 1951, 228-229; *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Bosna-Dio, Zagreb MCMLVI, 35. M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 563; H. Kamberović, *BiH prema modernom društvu*, 81; Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 239; N. Malcolm, *Povijest Bosne*, 266.

iz 1948. godine onako kako su se oni i izjašnjavali. Podatke o stanovništvu Bosne i Hercegovine po popisu iz 1948. godine donosimo u slijedećoj tabeli:²³

Tabela 2.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine po narodnosti i spolu po popisu 1948.									
Spol	Srbi	Hrvati	Slovinci	Makedonci	Crnogorci	Muslimani-Srbi	Muslimani-Hrvati	Muslimani-neopredijeljeni	Ostali
Muški	513.716	274.001	2.225	516	1.916	37.472	13.219	385.010	9.321
Ženski	550.415	314.834	2.114	159	1.178	34.536	12.082	403.370	9.198
Svega	1.064.131	588.835	4.339	675	3.094	72.008	25.301	788.380	18.519

Iz podataka u tabeli može se vidjeti da je po zvaničnome popisu stanovništva 1948. godine u Bosni i Hercegovini bilo 2.565.277 stanovnika,²⁴ a na osnovu neobjavljenih historijskih izvora 2.565.254 osoba. Najveći broj bio je onih koji su se izjasnili kao Srbi. Takvih je bilo 41,48% od ukupnog broja stanovnika (513.716 muških i 550.415 ženskih) što predstavlja smanjenje za 2,72% u odnosu na rezultate zvaničnog popis stanovništva. Najveći broj Bošnjaka izjasnio se kao Muslimani neopredijeljeni i takvih je bilo 30,73% od ukupnog broja stanovnika (385.010 muških i 403.370 ženskih). Osim toga, 2,81% Bošnjaka izjasnio se kao Muslimani-Srbi (od čega 37.472 muških i 34.536 ženskih), a 0,99% Bošnjaka izjasnilo se kao Muslimani-Hrvati (od čega 13.219 muških i 12.082 ženskih). Ukupan broj Bošnjaka bio je 885.691 osoba. Treći narod po brojnosti u Bosni i Hercegovini bili su Hrvati. Njih je bilo 588.835 (muških 274.001, a ženskih 314.834 osoba). Ostalih naroda (Slovinci, Makedonci, Crnogorci, Bugari, Česi, Slovaci, Poljaci, Rusi, Albanci, Mađari,

23 Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo (dalje: A BiH), fond: *Ministarstvo industrije i rudarstva*, godina 1949 (dalje: MIR), kutija 24, Izvještaji. Savezni statistički ured aktom strogo pov. broj 23/50 dostavlja Hasanu Brkiću podatke o popisu stanovništva. Sarajevo, 2. 3. 1950. Među ostalima su: Grci, Francuzi, Bugari, Česi, Slovaci, Poljaci, Rusi, Šiptari, Mađari, Nijemci, Austrijanci, Rumuni, Talijani, Turci, Jevreji, Cigani, Ostali, Ostali neslavni, nepoznato; *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Bosna-Dio, Zagreb MCMLVI, 35.

24 Neki autori navode da je u Bosni i Hercegovini živjelo 2.565.283 stanovnika. Konsultiraj: Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja, knj. CCXXIX. Odjeljenje društvenih nauka, knj. 12, Beograd 1955, tabela 10 u Prilogu (dalje: Đ. Pejanović, *Stanovništvo BiH*).

Nijemci, Austrijanci, Rumuni, Talijani, Turci, Jevreji, Romi, Grci, Francuzi, Ostali neslaveni, nepoznato) bilo je 26.627.

Prema zvaničnom popisu stanovništva obavljenom 1948. godine, i na prostoru Tuzlanske oblasti Bošnjaci su se, također, mogli izjašnjavati kao u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine. Rezultate o nacionalnoj struktura stanovništva po srezovima donosimo u slijedećoj tabeli:²⁵

Tabela 3.

R. br.	Srezovi	Nacionalna struktura stanovništva Tuzlanskog kraja po srezovima prema zvaničnom popisu od 15. marta 1948. godine				
		Srbi	Hrvati	Neopredijeljeni	Jugoslaveni – ostali ²⁶	svoga
		svoga	svoga	svoga	svoga	
1.	Bijeljina	62.074	856	14.145	407	77.482
2.	Bosanski Brod	9.582	14.163	1.558	136	25.439
3.	Bosanski Šamac	12.493	22.398	2.548	73	37.512
4.	Brčko	19.377	21.152	18.338	351	59.218
5.	Derventa	21.992	25.761	4.447	685	52.885
6.	Doboj	19.146	7.925	13.150	212	40.433
7.	Gračanica	15.989	942	29.378	60	46.369
8.	Gradačac	11.145	8.585	22.440	14	42.184
9.	Kladanj	5.273	351	8.885	13	14.522
10.	Lopare	18.931	981	12.196	12	32.120
11.	Maglaj	10.818	5.802	6.857	18	23.495
12.	Modriča	11.408	5.427	2.853	58	19.746
13.	Srebrenica	20.195	52	19.671	36	39.954
14.	Teslić	24.759	6.312	4.793	69	35.933
15.	Tešanj	9.980	6.618	17.886	24	34.508
16.	Odžak	7.954	13.298	4.276	20/38	25.566
17.	Zvornik	24.287	266	25.342	116	50.011
18.	Tuzla i grad	22.309	22.866	72.392	340	118.602
Ukupno		327.713	163.755	281.155	2.642	775.266

25 *Statistički godišnjak 1945-1953*, 44-49; Đ. Pejanović, *Stanovništvo BiH*, 62, tabela 9 u Prilogu. Autor navodi drugačije podatke.

26 U rubrici "Jugoslaveni – ostali" računati su: Slovenci, Makedonci, Crnogorci, Ostali Slaveni, Neslaveni, Nepoznato. Takvih je u Bosni i Hercegovini bilo 18.528, a na prostoru Tuzlanskog kraja 2.642 i to: 1.347 muških i 1.295 ženskih osoba. Od toga Slovenaca je bilo 635, Makedonaca 89, Crnogoraca 129, Ostalih 1.789 osoba.

Podaci prezentirani u tabeli pokazuju da je na prostoru Tuzlanske oblasti živjelo 30,27% ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine. Procentualno najviše je bilo Srba, tj. 42,32% ukupnog stanovništva Tuzlanske oblasti, odnosno 12,81% ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine, zatim po brojnosti dolaze neopredijeljeni, 36,20% ukupnog stanovništva Tuzlanske oblasti ili 10,97% stanovništva Bosne i Hercegovine. Treći po brojnosti stanovništva bili su Hrvati. Oni su činili 21,08% ukupnog stanovništva Tuzlanske oblasti, odnosno 6,38% stanovništva Bosne i Hercegovine. Među ukupnim brojem stanovnika Tuzlanskog kraja, „neopredijeljenih“ je najviše bilo u Gračanici 63%, zatim Tuzli 61%, Gradačcu 53%, Srebrenici 49%, itd.

Razlog nešto većeg procentualnog učešća Srba i Hrvata u ukupnom stanovništvu Tuzlanske oblasti, odnosno Bosne i Hercegovine leži u činjenici da se jedan broj Bošnjaka izjašnjavao kao Muslimani-Srbi, odnosno Muslimani-Hrvati. O tome koliki broj je bio takvih u Tuzlanskoj oblasti prema nezvaničnim rezultatima popisa stanovništva podatke donosimo u slijedećoj tabeli.²⁷

Tabela 4.

R. br.	Srezovi	Nacionalna struktura stanovništva Tuzlanskog kraja po srezovima prema zvaničnom popisu od 15. marta 1948. godine						Ukupno
		Srbi	Hrvati	Muslimani-Srbi	Muslimani-Hrvati	Muslimani-Neopredijeljeni	Jugoslaveni – ostali ²⁸	
1.	Bijeljina i grad	58.641	760	3.429	96	14.149	459	77.534
2.	Bosanski Brod	9.365	12.876	217	1.287	1.558	136	25.439
3.	Bosanski Šamac	12.143	22.382	350	16	2.548	73	37.513
4.	Brčko i grad	18.787	21.041	589	111	18.338	352	59.218
5.	Derventa i grad	21.260	25.039	728	722	4.447	685	52.881

27 A BiH, fond: *MIR*, kutija 24, Izvještaji. Savezni statistički ured aktom strogo pov. broj 23/50 dostavlja Hasanu Brkiću podatke o popisu stanovništva. Sarajevo, 2. 3. 1950; *Informativni priručnik o Bosni i Hercegovini*, knj. 1, br. 7-8, Sarajevo 1951, 228-229.

28 U rubrici “Jugoslaveni – ostali” računati su: Slovenci, Makedonci, Crnogorci, Ostali Slaveni, Neslaveni, Nepoznato. Takvih je u Tuzlanskoj oblasti bilo 3.366, i to: Slovenaca 620, Makedonaca 85, Crnogoraca 201, ostalih 2.460. A BiH, fond: *MIR*, kutija 24, Izvještaji. Savezni statistički ured aktom strogo pov. broj 23/50 dostavlja Hasanu Brkiću podatke o popisu stanovništva. Sarajevo, 2. 3. 1950; *Informativni priručnik o Bosni i Hercegovini*, knj. 1, br. 7-8, Sarajevo 1951, 228-229.

6.	Doboj i grad	18.291	7.533	855	292	13.150	166	40.287
7.	Gračanica	12.251	130	3.738	812	29.378	61	46.370
8.	Gradačac	10.588	8.380	557	205	22.440	13	42.183
9.	Kladanj	5.139	169	134	182	8.885	13	14.522
10.	Lopare	18.746	977	185	4	12.196	12	32.121
11.	Maglaj	10.299	5.590	519	212	6.557	18	23.195
12.	Modriča	10.051	5.409	1.357	18	2.853	58	19.746
13.	Srebrenica	19.531	43	663	9	19.671	36	39.953
14.	Teslić	24.497	6.022	262	290	4.793	69	35.933
15.	Tešanj	9.536	6.534	444	84	17.886	24	34.508
16.	Odžak	7.901	13.290	53	8	4.276	38	25.566
17.	Zvornik	23.972	80	315	186	25.342	116	50.012
18.	Tuzla i grad	20.274	22.116	2.035	748	72.392	1.037	118.602
Ukupno		311.275	158.371	16.430	5.282	280.859	3.366	775.583

Na osnovu podataka iznesenih u tabeli može se vidjeti da je broj stanovnika Tuzlanske oblasti manji za 317 u odnosu na zvanične rezultate popisa stanovništva. Također, prezentirani podaci pokazuju smanjenje broja srpskog i hrvatskog stanovništva, te učešće Bošnjaka u ukupnom broju drugih stanovnika. Procentualno učešće srpskog stanovništva smanjeno je na 40,12%, a hrvatskog na 20,41%. Istovremeno, broj Bošnjaka povećan je na 302.571 što čini 39,00% ukupnog stanovništva Tuzlanske oblasti. Kada je u pitanju nacionalno izjašnjavanje Bošnjaka kao „Muslimani-Srbi“, podaci u tabeli pokazuju da je takvih najviše bilo u Gračanici i to 8,1% od ukupnog broja stanovnika u tom srezu, zatim u Modriči 6,9%, Bijeljini, itd.

Ovdje je potrebno ukazati i na činjenicu da je Komunistička partija na Tuzlanskom okrugu vodila računa o kadrovskoj strukturi svoga članstva, ali i socijalnom sastavu članova Partije prilikom odabiranja rukovodilaca za sreske komitete. Tako je, ilustracije radi, u 25 sreskih komiteta Tuzlanske oblasti bilo ukupno 186 članova. Od toga 68 radnika, 82 seljaka, pet intelektualaca i 31 ostalih. Međutim, nacionalna struktura članova sreskih komiteta Tuzlanske oblasti nije odražavala popis stanovništva. Ovo navodimo s obzirom na činjenicu da je među članovima sreskih komiteta najviše bilo Srba, njih 119 ili 63,98% ukupnog broja članova sreskih komiteta, zatim Bošnjaka 48 ili 25,81%, te Hrvata 19 ili 10,21%.²⁹ Po nacionalnom sastavu stanje u Gradskom

²⁹ ATK, fond: Oblasni komitet KP BiH Tuzla, kutija 1, fascikla 1, godina 1949, dok. 112/1.

komitetu KP Tuzla s obzirom na broj stanovništva nije bilo zadovoljavajuće jer je od ukupnog broja članova KP bilo: Srba 42,86%, Bošnjaka 40,20%, Hrvata 15,82%, ostalih 1,13%. Od ukupnog broja kandidata za Gradski komitet Tuzla bilo je: 43,27% Srba, 35,91% Bošnjaka, 20,61% Hrvata, 0,21% ostalih.³⁰

Nezvanični rezultati popisa stanovništva, koji su dostavljeni istaknutim komunističkim rukovodiocima, najilustrativnije pokazuju da su Bošnjaci u ogromnoj većini iskazali svoj poseban etnički identitet na način da se nisu “opredijelili” kao pripadnici neke druge nacije (Srbi, Hrvati i sl.) nego su radije ostali “neopredijeljeni”.

Metode režima radi očuvanja „tekovina revolucije“ – 1949.

S obzirom na činjenicu da niti zvanični, a niti nezvanični rezultati, kada je u pitanju “nacionalno opredjeljivanje” Bošnjaka, nisu bili u skladu sa težnjama i očekivanjima nekih vodećih komunističkih političara, ponovo je aktualizirano pitanje Udruženja “Mladi muslimani”. U međuvremenu je došlo do sukoba između KPJ i Informbiroa. Bila je to prilika da komunističke vlasti za sukob optuže i jedan broj Bošnjaka.

Već u narednoj 1949. godini protiv članova Udruženja “Mladi muslimani” vođeni su sudski procesi, između ostaloga, jedan je vođen u Tuzli. Članovi Udruženja su radili u strogoj tajnosti i bili su izuzetno čvrsto organizovani. Također su bili pod stalnom prismotrom, praćeni, a nerijetko i hapšeni. Tako je u prvoj polovini 1949. godine na prostoru Tuzlanske oblasti otkriveno i uhapšeno “oko 80 mladih muslimana”, a njihova organizacija uglavnom je obuhvaćala srezove Tuzlu, Gračanicu, Zvornik i Bijeljino.³¹ Bio je to samo početak opće kampanje i “hajke” na “mladomuslimansku reakciju”. Ona je vrlo brzo dala očekivane rezultate s obzirom na činjenicu da je Oblasni komitet KP BiH Tuzla na jednom od sastanaka raspolagao sa podacima o tome da je otkrivena “mladomuslimanska organizacija ili se proširila u srezovima Tešanj, Gradačac, Maglaj i Brčko”. U srezovima Tuzla i

30 ATK, fond: *Oblasni komitet KP BiH Tuzla*, kutija 2, fascikla 1, godina 1950, dok. 35/4. Zapisnik sa sastanka plenuma GK KP BiH Tuzla, održan 11. IV 1950.

31 ATK, fond: *Oblasni komitet KP BiH Tuzla*, kutija 1, godina 1949, dok. 5/2. Zapisnik sa sastanka sekretara Gradskih i Sreskih komiteta sa oblasti Tuzlanske, održanog 30. juna 1949.

Tešanjan optužen je najveći broj hodža da su bili “povezani ili uključeni u rad mladomuslimanske organizacije”. Također, prisutni su upoznati s činjenicom da je uhapšeno 240 mladomuslimana, među kojima 50 hodža, od kojih je polovica bila u članstvu organizacije, a ostali su simpatizeri i oni koji su organizaciju pomagali. Konstatirano je da najveći broj “mladomuslimana ima u gradu Tuzli i na srezu tuzlanskom, zatim po broju dolazi Gradačac i Gračanica”.³²

Članovi Oblasnog komiteta su optužili “muslimansku reakciju i kler da nastupaju i vode borbu protiv narodne vlasti”, te da su najaktivniji na polju agitacije i propagande protiv FNRJ. Njihova osnovna parola bila je “islam je u opasnosti”. U organizaciju je uvučen i priličan broj siromašnih seljaka, a rukovodioci su hodže, zatim kulački elementi i intelektualci.³³

Navedene aktivnosti komunističkog režima bile su uvod u jedan montirani politički i sudski proces. On je u Tuzli počeo u srijedu 24. augusta 1949. godine pred Krivičnim vijećem Okružnog narodnog suda u Tuzli gdje je suđeno devetorici članova “ilegalne terorističke organizacije Mladi muslimani”. Njima se pripisuje da su prema direktivama vođa i rukovodilaca, kojima je istog mjeseca suđeno u Sarajevu, “nastavili rad na širenju ove organizacije, čiji je glavni cilj bio obaranje narodne vlasti i ponovno stvaranje eksploatatorske vlasti”. Za krivična djela protiv naroda i države optuženi su: Omer Nakičević, student filozofije iz Teočaka; Safet Tokić, student filozofije iz Jelovče srez Gradačac; Ferid Čičkušić, đak Gazi Husrev-begove medrese, rodnom iz Šerića, srez Tuzla; Omer Okanović, hodža iz Poljica srez Tuzla; Hamzalija Hundur, đak medrese u Sarajevu, iz Tešnja; Sulejman Čamdžić, student agronomije iz Puračića, srez Tuzla; Abdulaziz Ahmetbegović, đak

---

32 ATK, fond *Oblasni komitet KP BiH Tuzla*, kutija 1, godina 1949, dok. 16/2. Zapisnik sa sastanka Oblasnog komiteta KP BiH Tuzla, održanog 19. avgusta 1949.

33 Pod pojmom kulak podrazumijevan je seljak koji je imao više od 10 ha zemlje i tretiran je od strane Partije kao glavni neprijatelj na selu. Za svrstavanje u kategoriju kulaka uzimali su se u obzir, osim poljoprivredne površine, i političko držanje, opće bogatstvo, korištenje tuđe radne snage, i drugi elementi. U borbi protiv kulaka Partija je primjenjivala politički rad, zatim prinudne mjere, posebno prema onima koji nisu izvršavali otkup i druge obaveze. O aktivnostima drugih naroda navedeno je, između ostaloga, da (...) *Neprijateljsko djelovanje hrvatske reakcije i katoličkog klera nije imalo tako organizovani karakter kao mladomuslimani. Činjenica je da oni mnogo više koriste na polju agitacije momentalnu situaciju nego drugi. Niko tako ne koristi rezoluciju IB-a kao oni u svom radu. Oni su pretpostavljali da će kod nas doći do izmjene (...)*. ATK, fond *Oblasni komitet KP BiH Tuzla*, kutija 1, godina 1949, dok. 16/2. Zapisnik sa sastanka Oblasnog komiteta KP BiH Tuzla, održanog 19. avgusta 1949.

medrese, rodom iz Sokola, srez Gračanica; Ismet Turajlić, đak srednje škole, rodom iz Tešnja; Muhamed Jahić, službenik otkupne stanice “Spreča” u Tuzli, što su kao članovi i vođe grupe nastavili rad terorističke organizacije “Mladi muslimani”.

Iako je udruženje “Mladi muslimani” više bilo moralni i duhovni, a ne nacionalni i politički pokret, što se vidi iz Pravila udruženja,³⁴ optuženima se stavljalo na teret da su od 1946. godine do dana hapšenja “vršili prijem novih članova, zloupotrijebili vjerska osjećanja i zaostalost usamljenih pojedinaca među muslimanima, a po izlasku sramne Rezolucije Informbiroa pristupili omasovljenju organizacije i prikupljanju oružja za vršenje ubistva organa Narodne vlasti, partijskih rukovodilaca, pripadnika JA i podizanja ustanka, u namjeri da sruše postojeći državni poredak, što je bio njihov krajnji cilj i cilj njihove terorističke organizacije”.³⁵

Iznoseći razloge za stvaranje organizacije “Mladi muslimani”, zastupnik optužnice, Javni tužilac Tuzlanske oblasti Mika Stanković je, između ostaloga, naveo da su:

(...) zamisao o stvaranju organizacije donijeli u našu zemlju nekoliko hodža na čelu sa fašističkim agentom (Mehmedom) Handžićem i (Kasimom) Dobračom, koji su bili na studiju u Kairu. Oni su već 1939. i 1940. godine počeli preko udruženja muslimanskih sveštenika “El Hidaje” da djeluju na muslimansku omladinu, da je oduševe i zagriju za panislamizam, a ustvari njihov je plan bio, da što veći broj muslimanske omladine odvoje od borbe protiv fašiziranja zemlje i da na bazi vjerskih osjećanja spriječe jačanje naprednog omladinskog pokreta među muslimanskom omladinom. To je istovremeno značilo raspirivanje vjerske i nacionalne mržnje prema srpskoj i hrvatskoj omladini u Bosni i Hercegovini, a time ujedno otvarati vrata hitlerovskim hordama i zajedno sa izrodima srpskog i hrvatskog naroda, ustašama i četnicima stvarati uslove za pokolje nevinog stanovništva (želi im se pripisati odgovornost za masovno stradanje Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu o čemu komunističke vlasti dugo godina nisu dale pisati, op. a.) (...). Ova organizacija konačno je stvorena u našoj zemlji 1943. godine pod pokroviteljstvom ustaša i Gestapoa (...). Ona je preko nekih muslimanskih sveštenika “El Hidaje”, a na čelu sa Dobračom pristupila stvaranju

34 U članu 1. Pravila kaže se: “Svrha sekcije je odgajanje muslimanske omladine u islamskom duhu i širenje islamske svijesti među muslimanima, te moralno i društveno podizanje muslimanskog svijeta”. Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, str. 214. Preuzeto iz *El-Hidaje*, br. 10-11. lipanj 1943, 286.

35 *Front slobode*, god. VII, br. 222, ponedjeljak 29. august 1949, 1-2.

*posebnih muslimanskih formacija i agitaciji za mobilizaciju muslimana u "Handžar" i SS divizije, ne birajući u tome sredstva (...).*³⁶

U daljem izlaganju Javni tužilac je rasvijetlio navodno

*(...) zločinačko i neprijateljsko djelovanje rukovodilaca ove organizacije poslije oslobođenja, kada su oni nastojali svim silama da sruše novi društveni poredak. Oni se tada uvlače u muslimanske vjerske ustanove, djelujući pod plaštom vjere sijući vjersku mržnju među muslimanima protiv Srba i Hrvata (...).*³⁷

Nakon čitanja optužnice pristupilo se ispitivanju optuženih. Jedan od njih, Omer Nakičević, izjavio je da iz pravila koje je pročitao zaključuje da organizacija "Mladi muslimani" nije vjerska nego politička i da je njen glavni cilj borba protiv postojećeg državnog uređenja. Isto je potvrdio i Safet Tokić. Na pitanje sudije: Kakav je glavni cilj te vaše organizacije? Trećeoptuženi Čičkušić Ferid je odgovorio: Da se muslimani ujedine u jednu državu koja će biti ekonomski i politički jaka. Na dalje pitanje: kako je trebalo postupiti sa FNRJ? Optuženi je odgovorio: Trebalo je srušiti, a pomogli bi Islamska liga, Amerika i Engleska. Suđenje je bilo prilika da se muslimani optuže i za saradnju sa SSSR-om i drugim socijalističkim zemljama koje su potpisale Rezoluciju IB-a. Tako je na pitanje sudije:

(...) Kakav ste stav zauzeli po izlasku Rezolucije Informbiroa (...)? optuženi Nakičević odgovorio: *(...) Po izlasku Rezolucije smatralo se da je nastalo povoljno vrijeme, (...) da redovi komunista postaju slabiji i da će poslije Rezolucije Informbiroa nastati među njima cijepanje, ali smo se u tome prevarili (...).*

Optuženi su proglašeni krivima i osuđeni na slijedeće kazne: Omer Nakičević, Safet Tokić, Ferid Čičkušić, Omer Okanović i Sulejman Čamdžić na kaznu zatvora lišenje slobode sa prinudnim radom u trajanju od 20 godina; Hundur Hamzalija i Turajlić Ismet na 12; Ahmetbegović Abdulaziz na 10; i Jahić Muhamed na 8 godina lišenja slobode sa prinudnim radom. Svi optuženi osuđeni su i na gubitak građanskih i političkih prava u trajanju od 5 godina.³⁸

---

³⁶ *Front slobode*, god. VII, br. 222, ponedjeljak 29. august 1949, 2.

³⁷ *Front slobode*, god. VII, br. 222, ponedjeljak 29. august 1949, 2.

³⁸ Isto.

Na suđenju su i tužili i sudili oni koji su bili u potpunosti odani Komunističkoj partiji, mada je i među članovima Partije bilo onih kojima je bilo mjesto na optuženičkoj klupi. Na ovakav zaključak upućuju podaci izneseni u jednoj analizi o nezdravim pojavama u osnovnim partijskim organizacijama. U analizi se navodi da je među članovima Komunističke partije Tuzlanske oblasti bilo raznih pojava nediscipline, neodgovornosti, neprijateljskog djelovanja i slično. Osim toga, oko 15% članova partijske organizacije u Kreki bilo je sklono piću. Neki od njih se s vremena na vrijeme:

*(...) mogu vidjeti pijani, a jedan broj se često opija i notorne su pijanice, kao što su: Trinajstić Rudolf, Bećirović Jakub, Jogančić Pašan, Baraković Zulfo i još neki, koji se mogu naći noću pijani po kafanama, a neki od njih i po jarkovima (...).*³⁹

U borbi protiv ovih pojava partijske organizacije su poduzimale izvjesne mjere kao što su: kažnjavanje sa ispitivanjem i diskusijom na partijskim sastancima, što je trebalo da djeluje vaspitno; ukazivanje na štetnost takvih pojava i posebni razgovori sa onima koji počine prekršaj; isključenje iz Partije, i dr. Međutim, disciplinske kazne nisu dale pozitivne rezultate s obzirom na činjenicu da je jedan broj članova Partije bio sklon tučama, krađi, zatim nemoralu, a “pojedini članovi Partije, svakako krišom, pod formom bolesti ili pak sijela praktično su slavili razne vjerske praznike (...)”. Rukovodstvo partije uzrok ovakvim pojavama vidi u “ne prečišćenosti pojmova kod nekih komunista po pitanju religije, a naročito ako se uzme da OPO-e na tim pitanjima nisu nešto naročito poduzimale”.⁴⁰

Zaključak

Na osnovu iznesenih historijskih činjenica može se djelimično pratiti, ali i razumjeti položaj stanovništva tuzlanskog kraja, posebno Bošnjaka, u burnim poslijeratnim vremenima, kada se učvršćivala komunistička vlast. Posebnim se čini osobeno držanje novo uspostavljene vlasti prema Bošnjacima koji su podnijeli velike žrtve tokom Drugog svjetskog rata. Umjesto satisfakcije

---

39 ATK, fond: *Oblasni komitet KP BiH Tuzla*, kutija 5, fascikla 1, godina 1951, dok. 77/1. Analiza o raznim nezdravim pojavama u Osnovnoj partijskoj organizaciji Kreka.

40 ATK, fond: *Oblasni komitet KP BiH Tuzla*, kutija 5, fascikla 1, godina 1951, dok. 77/1. Analiza o raznim nezdravim pojavama u Osnovnoj partijskoj organizaciji Kreka.

i nacionalnog priznavanja, uslijedio je perfidan pokušaj negiranja posebnosti kod Bošnjaka u vrijeme popisa stanovništva, te eliminacija vodećih bošnjačkih prvaka i intelektualaca, a što je izbilo na površinu u vrijeme montiranih sudskih procesa 1947. i 1949. godine.

Ni nakon okončanja sudskih procesa “Mladim muslimanima” nije završena igra sa jednim narodom, nacijom i sa njegovim historijskim, političkim i državnim pravima. Ona je nastavljena i vremenom čak pojačavana u narednim decenijama, a završila se odlukama koje ni u kom slučaju nisu mogle da zadovolje interese Bošnjaka. Tako je, naprimjer, 1963. godine u grb unesena i šesta buktinja, ali su tada umjesto nacija bile predstavljene republike, i tada da bi se Bošnjacima izbjeglo dozvoliti nacionalno historijsko opredjeljenje u kome su prepoznavali svoj pravi identitet. To priznanje imena Bošnjak nije se desilo niti 1969. godine. Ovo su pitanja koja izlaze iz okvir ovoga rada, ali svakako zaslužuju širu elaboraciju.

WITH ETATISM AGAINST THE “MUSLIM REACTION” OF TUZLA AND THE ENVIRONMENT AT THE END OF THE 1940’S

SUMMARY

The data presented in this paper is based on primary historical sources and offers facts about the attitude of the new regime towards non-dissenters and the position of Bosniaks of the Tuzla region from 1947. to 1949. This period is characterized by the fact that all parts of the old Bosniak society, especially Islamic-oriented intellectuals, were at the onset of the communist regime. Two lawsuits were instituted against them: the first, against a group headed by Kasim Dobraca in 1947 and the second, against the Young Muslims in 1949. During these processes, the Bosniaks of the Tuzla region were labeled in various ways (by “reactionary element”, “remnants of class society”, “bandits”, “Muslim reaction”, and enemies of the “new bright future”). They were constantly monitored, wiretapped, heard, prosecuted, and often liquidated. In the meantime, official policy has abolished the national name Muslim, recognized during the National Liberation Struggle (NOB) and confirmed by decisions of the Antifascist National Liberation Council of Yugoslavia (AVNOJ)

and the National Antifascist Council for National Liberation of Bosnia and Herzegovina (ZAVNOBIH). This was done during the first post-war census in 1948. According to the nationalist political concept, Bosnian Muslims were, allegedly, ethnically amorphous group, and they should gradually, depending on their cultural advancement, declare them self as Serbs or as Croats. This is evidenced by the official and unofficial results of the census we provide in the text.

Keywords: Bosniaks, Muslims, Tuzla region, Bosnia and Herzegovina, nation, people, communist system, “Muslim reaction”, Constitution, equality.

Izvori i literatura

1. Izvori

a) Neobjavljeni izvori

- Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond:
Ministarstvo industrije i rudarstva
- Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla, fondovi:
Okružni komitet KPJ Tuzla
Oblasni komitet KP BiH Tuzla

b) Objavljeni izvori

- Čemerlić Hamdija (izbor dokumenata), Mitrašević Veselin (obrada dokumenata), *ZAVNOBiH, Dokumenti 1943-1944*, knj. 1, Sarajevo 1968.
- Informativni priručnik o Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1951.
- Mitrašević Veselin (priredio), *Prvi (Osnivački) kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine (1-5. novembar 1948), Stenografske bilješke*, Sarajevo 1988.
- Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1950.
- Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, br. 1, Sarajevo 31. XII 1946.
- Službeni list Bosne i Hercegovine*, br. 16, od 21. aprila 1949.
- Statistički godišnjak 1945-1953*, Sarajevo 1954.
- Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, br. 1, Sarajevo 31. XII 1946.

2. Literatura

a) Knjige

- Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Bosna-Dio, Zagreb MCMLVI.
- Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo 1998.

- Filipović Muhamed, *Bošnjačka politika. Politički razvoj u Bosni u 19. i 20. stoljeću*, Sarajevo 1996.
- Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, 2 izdanje, Sarajevo 1998.
- Jahić Adnan, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, BNZH, Zagreb, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, Zagreb-Sarajevo 2014.
- Kamberović Husnija, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000.
- Malcolm Noel, *Povijest Bosne – Kratki pregled*, Zagreb – Sarajevo 1995.
- Pejanović Đorđe, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja, knj. CCXXIX. Odjeljenje društvenih nauka, knj. 12, Beograd 1955.
- Selimović Sead, Hadžić Senaid, *Tuzlanski kraj 1851-1991. Demografske i socijalne promjene*, Tuzla 2007.
- Trhulj Sead, *Mladi muslimani*, Zagreb 1992.

b) Štampa

- Front slobode, br. 222, Tuzla 1949.
- Zmaj od Bosne, br. 45-48, Tuzla 1993.

Azra Đelmo

MODERNIZACIJA I OBLIKOVANJE POTROŠAČKE KULTURE U MOSTARU RANIH 1970-IH

Sažetak: Tokom trajanja socijalističke Jugoslavije, Mostar je doživio naj snažniji ekonomski razvoj u svojoj historiji. On je bio naročito intenzivan tokom šezdesetih i sedamdesetih godina omogućavajući porast životnog standarda i kupovne moći stanovništva. Cilj ovoga rada jeste da se sa pozicije historijske nauke pokaže kako je taj razvoj utjecao na promjene društvenih odnosa na hercegovačkom području. U radu se pokazuje da je započeo proces šire modernizacije društva u Mostaru i Hercegovini koji se, između ostalih, manifestovao i u razvoju potrošačke kulture.

Cljučne riječi: Mostar, ekonomski razvoj, sedamdesete, modernizacija, potrošačka kultura

Modernizacijski zamah u socijalističkoj Jugoslaviji, započeo širokom industrijalizacijom u prvim poratnim godinama, vrlo brzo je omogućio pretvaranje zaostale, siromašne i agrarne zemlje u relativno razvijenu industrijaliziranu zemlju. Već šezdesetih godina dvadesetog stoljeća Jugoslavija je bila među prvima u svijetu po stopi ekonomskog rasta. Poboljšanje kvalitete života i životnog standarda te smanjivanje društvene nejednakosti građana bio je proklamirani cilj jugoslavenske politike. U ostvarivanju ovog cilja socijalistički sistem je iznova trebalo modernizovati: od čestih ustavnih promjena, petogodišnjih planova razvoja, uvođenja samoupravljanja do privrednih reformi i okretanja tržišnom socijalizmu.¹

---

¹ Statistički podaci svjedoče da je za samo 15 godina, od 1956. do 1972, životni standard građana Jugoslavije porastao za tri i pol puta. U prilog tome govori i statistika strukture

Privredna reforma iz 1965. godine je donijela posebne pogodnosti. Ona je smanjila ulogu države u privredi i uvela tržišni socijalizam. Iako se od reforme nakon nekoliko godina odustalo, njene posljedice su ostale.² Između ostalih, državne granice su ostale otvorene, Zapad je Jugoslaviji bio bliži, umnogostručio se promet ljudi i ideja, slobodnije su se čitale strane novine i slušale strane radijske stanice.

Posljedice ubrzanog ekonomskog razvoja bile su vidljive tokom sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća, koje su neki historičari definisali kao vrijeme bujanja potrošačke kulture, odnosno stvaranja potrošačkog društva. Kako je historičar Igor Duda pokazao u studiji o potrošačkom društvu, doduše na primjerima Hrvatske, sedamdesete su bile godine kada je konzumerizam već uveliko zahvatio jugoslavensko društvo i postao dio svakodnevnice.³ Govoreći o porastu životnog standarda u Jugoslaviji početkom sedamdesetih godina, i historičar Dušan Bilandžić konstatuje da se Jugoslavija krajem sedamdesetih već svrstala među zemlje potrošačkog društva.⁴

U specifičnim uslovima socijalističke Jugoslavije odvijali su se i modernizacijski procesi u Bosni i Hercegovini. Prema riječima Husnije Kamberovića, neposredno nakon Drugog svjetskog rata bosanskohercegovačko društvo bilo je seljačko u pravom smislu te riječi, ne samo zbog činjenice da je većina stanovništva živjela na selu, nego ponajprije zbog činjenice da to stanovništvo u socio-kulturnom smislu nije prekoračilo granice seljačkog društva. Na ovom je prostoru neposredno nakon rata 70% stanovništva bilo nepismeno, a skoro pola miliona ljudi nosilo je opanke koje su najčešće sami

---

potrošnje u kojoj je opadao udio potrošnje na prehranu, a povećao se udio potrošnje na namještaj, kulturu i razonodu. Tako je sudjelovanje prehrane palo od 53,9 % (1952) na 39,5% (1972), namještaja i opreme za domaćinstvo povećalo se sa 4,8 na 10,2%, izdaci za kulturu i razonodu porasli su sa 0,7% na 3,8%, izdaci za saobraćaj i veze povećali su se sa 1,8 na 9,4%, potrošnja električne energije po stanovniku povećala se sa 17,3 kWh na 369,4 kWh, tj. za više od 21 put, broj električnih štednjaka povećao se sa 1.0 na 1.000 stanovnika na 194,6 na 1.000 stanovnika, broj automobila na 1.000 stanovnika od 0,4 u 1950. povećao se na 54,4 u 1973. godini, tj. 136 puta više. Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ – glavni procesi*, Zagreb 1985, 387.

- 2 Prema mišljenju Latinke Perović, Privredna reforma iz 1965. godine je najvažnija i najdalekosežnija stvar koja se Jugoslaviji dogodila, i koja nije značila samo set radikalnih promjena na području ekonomije nego, što je mnogo važnije, i začetak promjena u ljudskim mentalitetima. Grupa autora, *Snaga lične odgovornosti: prijatelji o Latinki Perović*, Beograd, 2008. 79.
- 3 Igor Duda, *Pronađeno blagostanje, Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970 –ih i 1980 – ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2014.
- 4 D. Bilandžić, *Historija SFRJ*, 387.

radili od goveđe kože. Sredinom 1953. godine od ukupno 6.004 naselja u Bosni i Hercegovini svega 625 bila su sa uvednom električnom energijom.⁵

Zapravo je sve do početka šezdesetih godina bosanskohercegovačko društvo bilo vrlo snažno oblikovano kao agrarno društvo. Više od polovine ljudi bavilo se poljoprivredom. To se već ubrzano počelo mijenjati u šezdesetim godinama (od 1961. do 1971. godine postotak poljoprivrednog stanovništva spao je sa 50,2 na 37,2 %). Ali još puno izrazitija je bila ta dinamika u sedamdesetim godinama, kada je postotak poljoprivrednog stanovništva još dalje opadao. U 1981. godini statistika kategorizira samo 16,6 procenata poljoprivrednog stanovništva od ukupnog bosanskohercegovačkog stanovništva.⁶ Za samo dvije decenije bosanskohercegovačko društvo je doživjelo intenzivnu društvenu transformaciju.

Ekonomski razvoj u Hercegovini

Od druge polovine šezdesetih godina i Hercegovina, kao jedna od do tada najzaostalijih regija Bosne i Hercegovine, počela se uključivati u modernizacijske procese. Privredna reforma 1965. godine⁷ i formiranje saveznog Fonda za ubrzani razvoj nerazvijenih republika i Kosova⁸ kao i Republičkog fonda za razvoj nedovoljno razvijenih područja, te integracioni procesi u privredi bili su osnova na kojoj je započeo ubrzani ekonomski razvoj. Na tim temeljima u Hercegovini su stvorena velika privredna preduzeća, popularni nositelji razvoja, koji su zapošljavali hiljade radnika.⁹ Istovremeno,

5 Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj, 2000, 175.

6 Hannes Grandits, Ambivalentnosti u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960 –im i u 1970 – im: perspektive odozgo i odozdo, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka, Zbornik radova*, Sarajevo, 2009, 15 – 38.

7 Jedan od ciljeva Privredne reforme iz 1965 .godine bio je proširenje integracionih procesa u privredi. U vezi s ovim ciljem postignuti su značajni rezultati. Tako su stvorene krupne integracione grupacije u skoro svim djelatnostima privrede, a naročito u raznim granama industrije. Momir Čeček, *Privredni sistem i privredni razvoj Jugoslavije*, Sarajevo 1987, 98.

8 Sredstva Fonda Federacije su u desetogodišnjem razdoblju (1966-1976) učestvovala u Hercegovini sa udjelom od 23,5%. Vlado Smoljan, *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine*, IV, Mostar 1999, 21.

9 Jedno od najvećih preduzeća tih godina bilo je Poljoprivredni kombinat Hercegovina koji je nastao 1966. godine spajanjem mostarske Mljekare, Klaonice i Hladnjače te Poljoprivredne stanice Mostar s odmah usvojenim skraćenim nazivom HEPOK. U razdoblju između 1966. i 1972. godine dvadesetak organizacija iz poljoprivredne oblasti udružilo se u HEPOK koji

veliki republički privredni sistemi poput UNIS-a, Energovinvesta te ŠIPADA gradili su svoje pogone u Hercegovini. Da bi se analizirali rezultati ovog procesa, dovoljno je konsultirati statističke podatke. Godine 1971. 46,6% stanovništva Hercegovine je bilo „poljoprivredno stanovništvo“, a tokom sedamdesetih godina, u relativno kratkom periodu, Hercegovina je postala industrijska regija.¹⁰ Udio poljoprivrednog stanovništva je u manje od 10 godina pao sa 46,6 % na 18,5 %.¹¹

Svi ekonomski pokazatelji deceniju od 1971. do 1981. godine označavaju kao vrijeme snažnog ekonomskog razvoja u Hercegovini.¹² Tako je u razdoblju 1961-1971. stopa rasta zaposlenosti u Hercegovini bila još uvijek nepovoljna i iznosila je 1.3% prosječno godišnje. Početkom sedamdesetih taj trend je prekinut relativno visokom stopom rasta zaposlenosti, koja je u prvih pet godina (1971-1975) iznosila 5,46 %. U razdoblju 1971-1981. u Hercegovini je otvoreno 32.890 novih radnih mjesta.¹³ Zaposlenost, kao najneposredniji izraz

---

se sve više širio po Hercegovini. Već polovinom 70-ih godina u svom sastavu je imao 26 osnovnih organizacija udruženog rada i oko četiri hiljade zaposlenih. Istraživačko razvojni centar HEPOK-a (IRC) imao je sredinom sedamdesetih godina 23 naučna i stručna radnika, a u svom se radu orijentisao proizvodnoj problematici kombinata. Mostarski “SOKO” bio je glavni nositelj razvoja industrije na hercegovačkom području. Jedna od osnovnih “Sokolovih” grupacija *proizvodnja dijelova za automobilsku industriju i druga prometna sredstva* imala je tvornice u Mostaru, Posušju, Ljubuškom i Nevesinju. Druga značajna grupacija “Sokolovih” tvornica proizvodila je i opremala objekte. Uz Tvornicu metalno-montažnih konstrukcija u Mostaru, nju su sačinjavale Tvornica opreme, također u Mostaru, Pogon za metalne konstrukcije u Širokom Brijegu. Drugi veliki metaloprerađivač u Hercegovini bila je Industrija alata Trebinje (IAT) u kojem je razvijana vrlo zahtjevana proizvodnja alata. Od izgradnje pamučne industrije “Đuro Salaj” u Mostaru 1952. godine, tekstilna je grana u strukturi regionalne industrije zauzimala vrlo važno mjesto. Pored nje, značajna je bila “Bilećanka” u vunarstvu te INKOS iz Stoca i Modna odjeća Livno u konfekciji. Preduzeće Žitopromet, osnovano još krajem četrdesetih godina, bio je najznačajniji opskrbljivač stanovništva proizvodima od žitarica. Između 1962. i 1968. godine izvršeno je udruživanje svih hercegovačkih društvenih pekara u jedinstvenu organizaciju. U Konjicu je u pedesetim godinama podignuta tvornica “IGMAN” čiji je osnovni program bio proizvodnja municije.

10 Takav razvoj je bio rezultat političke strategije koju je vodilo bosanskohercegovačko rukovodstvo, a koja je težila da putem ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine ojača njenu poziciju u Jugoslaviji. Stoga je proces ekonomskog jačanja Hercegovine imao i svoju političku ulogu. Da bi se ojačala Bosna i Hercegovina kao, do kraja 60-ih godina, „jugoslavenska politička periferija“ unutar Jugoslavije, trebalo je i unutar Republike integrirati „svoje“ periferije sa centrom u Sarajevu. O tome više u Husnija Kamberović, *Džemal Bijedić. Politička biografija*, Mostar 2012.

11 H. Grandits, *Ambivalentnosti u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine*, 25.

12 V.Smoljan, *Poglavlja*, 99.

13 Isto, 96.

pozitivnih ekonomskih promjena, je tokom sedamdesetih značajno porasla i obuhvatila gotovo dvije trećine (64,%) aktivnog stanovništva.¹⁴

U skladu s tim i kupovna moć stanovništva se povećala. Nekada simboli visokog životnog standarda, trajna potrošna dobra i automobili sve više postaju normalnost za prosječnu hercegovačku porodicu. Ukupan broj putničkih automobila u Hercegovini povećan je sa 1.081 u 1964. godini na 19.095 u 1974. godini ili 17,7%.¹⁵ Broj telefona u 1963. godini iznosio je 2.083, a u 1973. godini 9.299.¹⁶ Značajne promjene dogodile su se u obrazovnoj strukturi stanovništva. Broj nepismenog stanovništva značajno je smanjen. U 1971. godini procent nepismenih je iznosio 22,9%, a u 1981. godini broj nepismenih je smanjen na 14,5 %, od čega je veći dio tog broja, odnosno 55 %, obuhvatao stanovništvo starije od 65 godina.

Rezultati Ankete o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva koje je provela Osnovna privredna komora Mostar daju detaljniji uvid u uslove života i osobnu potrošnju za područje Hercegovine. Prema Anketi, raspoloživa sredstva po članu domaćinstva u Hercegovini iznosila su 9.695 dinara u 1973. godini, što je 16,2% više od prosjeka za Bosnu i Hercegovinu. Opremljenost domaćinstava trajnim potrošnim dobrima u Hercegovini razlikuje se od opremljenosti u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. U Hercegovini općenito je manji postotak opremljenosti domaćinstava pojedinim trajnim dobrima nego u Jugoslaviji, dok u odnosu na prosjek Bosne i Hercegovine postotak opremljenosti u Hercegovini je veći zbog više razine raspoloživih sredstava za osobnu potrošnju. Naprimjer, postotak opremljenosti domaćinstava frižiderom u Hercegovini iznosi 49,6%, u Bosni i Hercegovini 38,5% a u Jugoslaviji 53,5%, opremljenost automobilom u Hercegovini 15,6%, Bosni i Hercegovini 11,4%, i Jugoslaviji 17,6%.¹⁷

Mostar ranih 1970-ih

Zahvaljujući historijskim okolnostima, geografskom položaju, broju stanovnika, stepenu razvoja privrede, zdravstva, školstva i kulture, Mostar je bio centar Hercegovine. U socijalističkom periodu Mostar je doživio najintenzivniji

---

14 Ante Markotić, *Demografski razvitak Hercegovine*, Ljubljana 1983, 363.

15 Isto, 352.

16 Isto, 362.

17 *Koncepcija razvoja privrede Hercegovine do 1985*, Zavod za razvoj privrede, Mostar, 1978.

razvoj i do kraja sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća postao moderan grad sa novim naseljima i potpuno izmijenjenom fizionomijom.

Kao i u ranijim historijskim periodima, Mostar je bio društveno – politički centar Hercegovine. Pored organa vlasti, organa SKJ i drugih društveno – političkih organizacija, u Mostaru su osnovane i regionalne kulturne institucije kao što su Muzej Hercegovine, Arhiv Hercegovine te Narodno pozorište. U Mostaru je izlazio lokalni list Sloboda, Radio Mostar je emitovao svoj program, a postojao je i Simfonijski orkestar te Narodna biblioteka.¹⁸ Mostar je već tada polako postajao studentski centar. Već je postojao Mašinski fakultet, Pedagoška akademija, Viša poljoprivredna škola kao i jedanaest srednjih škola. Tokom 1971. godine, kada je Mašinski fakultet u Mostaru proslavljao desetogodišnjicu postojanja, planirano je otvaranje odjeljenja Ekonomskog i Pravnog fakulteta Sarajevskog univerziteta, za šta je postojala podrška društveno-političkih faktora SR BiH.¹⁹ To je trebao biti prvi korak u prerastanju Mostara u univerzitetski grad.

Snažan razvoj privrede sedamdesetih godina imao je odlučujuću ulogu u modernizaciji grada. Najznačajniji ekonomski subjekti Hercegovine, odnosno već spomenuti nositelji razvoja, svoje pogone otvarali su upravo na mostarskom području. Pored toga, u desetogodišnjem razdoblju 1971-1981. industrijska struktura Mostara proširena je značajnom proizvodnjom aluminijske. Tako je ovaj grad stekao još jedan važan razvojni agens. U istom su razdoblju ovdje instalirani i prvi kapaciteti *industrije budućnosti* (elektronika), te proizvodnje električnih aparata i opreme koji su u 1981. godini već sudjelovali sa 8,9% u dohotku industrije.²⁰

Razvoj Mostara i njegovih regionalnih funkcija privlačio je stanovništvo ostalih dijelova Hercegovine, što se odrazilo na povećanje broja stanovnika Mostara. Prema statističkim analizama koje je koristio u knjizi *Demografski razvitak Hercegovine*, Ante Markotić je zaključio da je u Mostaru 1971. godine živio svaki osmi stanovnik Hercegovine.²¹ Godine 1961. u Mostaru je živjelo 72.452 stanovnika, a 1972. godine 91.483.²²

Nagli priliv i povećanje broja stanovnika koji se u Mostaru od 1945. do početka sedamdesetih godina povećao više od tri puta, zahtijevao je

---

18 *Mostar i okolica*, „Turistkomerc“ Zagreb, 1974, 49.

19 „Mostar kao budući univerzitetski grad“, *Sloboda*, 17.03. 1971, 21.

20 V. Smoljan, *Poglavlja*, 21.

21 A. Markotić, *Demografski razvitak*, 75.

22 Isto, 76.

ulaganje u stambenu izgradnju, kao i u izgradnju komunalnih i drugih javnih objekata, prije svega školskih i zdravstvenih. U Mostaru su nicala nova naselja, a taj intenzitet je bio najupečatljiviji na desnoj obali Neretve, gdje su do sedamdesetih izgrađena naselja Zgoni i Strelčevina sa preko 3.200 novih stanova u kojima je živjelo onoliko stanovnika koliko je Mostar imao 1945. godine.²³ Sedamdesete su svjedočile intenzivnoj stanogradnji, što je omogućeno podizanjem tipiziranih zgrada i naselja, proširenja gradskih ulica i trgova, izgradnjom parkova, šetališta i kupališta, izletišta, ulaganje u bolnice, radiostanicu.

U referatu koji je podnio u februaru 1974. godine na svečanoj sjednici prilikom obilježavanja godišnjice oslobođenja Mostara, predsjednik Skupštine opštine Radmilo Andrić se naročito osvrnuo na rezultate ostvarene u društveno – ekonomskom razvoju opštine u periodu od 1969. do kraja 1973. godine. Naročito su važne činjenice koje svjedoče povećanju životnog standarda stanovništva. Istaknuto je da je krajem 1973. godine u mostarskoj opštini bilo 25.200 zaposlenih, što je za 27% više nego u 1969. godini, a lični dohoci su dostigli prosjek od 2.180 dinara, dok su 1969. godini iznosili samo 846 dinara.²⁴

Ovakav ekonomski razvoj omogućio je povećanje kupovne moći stanovništva i time utjecao na društvena kretanja u Mostaru i okolini. Potrebe stanovništva za trošenjem su rasle, trošilo se sve više i više, čak i iznad mogućnosti. Otvaraju se prve robne kuće koje su izmijenile dotadašnji način kupovine i ubrzo postale nezaobilazan dio mostarske svakodnevnice. Raste broj putničkih automobila, mostarske domove popunjava tehnika i moderni namještaj, a Mostarci sve češće ljetuju na moru i putuju u inostranstvo. U rubrici *Tragom statistike* koju je donosila mostarska Sloboda, možemo iščitati da je u Mostaru 1968. godine bilo 7.379 televizora, dok je u 1970. godini ta brojka utrostručena.²⁵ U periodu od dvanaest godina (1965-1977) stepen motorizacije u Mostaru povećao se za blizu šest puta, odnosno broj domaćinstava na jedno putničko vozilo smanjio se sa 11,4 na 1,9.²⁶ Polako se počinju stvarati potrošački aspekti društvenih odnosa koji nisu nimalo zaostajali za društvenom svakodnevnicom vodećih jugoslavenskih metropola.

---

23 *Urbanistički plan Mostara*, Zavod za prostorno uređenje, Mostar 1982, 3.

24 "Veliki korak" *Sloboda*, 11.02.1974, 3.

25 "Mostar 1945.-1970." *Sloboda*, 03. 02. 1970, 3.

26 *Koncepcija dugoročnog razvoja Mostara do 2000. godine*, Mostar 1982.

U prilog toj tvrdnji dovoljno je analizirati mostarski list Sloboda, koji je svojim člancima, reklamama i fotografijama svjedočio o postojanju potrošačke kulture i visini životnog standarda u Mostaru ranih sedamdesetih godina.

Oblikovanje potrošačke kulture

Iako je kultura potrošnje svojstvena društvima u ranijim stoljećima, tek je u dvadesetom stoljeću ona postala masovna i jedno od glavnih obilježja savremenog društva. Sociolog G. Lipovetsky ovakvo društvo definiše kao društvo masovne potrošnje, visokog životnog standarda i visoke kupovne moći stanovništva u kome je moguće kupiti sve što se želi, a ne samo ono što je potrebno.²⁷ Preduvjet za razvoj ovakvih društvenih odnosa je svakako ekonomski napredak koji omogućava povećanu kupovnu moć stanovništva. Iako se na početku sedamdesetih godina još uvijek ne može govoriti o tome da je u Hercegovini došlo do stvaranja potrošačkog društva, činjenica je da je u određenom blagostanju, potrošnji i porastu standarda uživala većina stanovništva Mostara. Za oblikovanje potrošačke kulture ranih sedamdesetih godina važne su dvije pojave koje se prate u ovome radu: otvaranje robnih kuća i reklama kao poticaj stvaranju potrošačkog mentaliteta.

Iako su u Mostaru odranije postojale brojne specijalizirane prodavnice, tek je otvaranje robnih kuća izmijenilo potrošačke navike građana Mostara. Neposredan pristup robi i moderni izlozi poticali su kupce na veću potrošnju, a u robnu kuću su ulazili i oni koji nisu imali namjeru nešto kupiti. Ranih sedamdesetih godina u Mostaru su otvorene prve dvije velike robne kuće za koje se može tvrditi da su omogućile bujanje potrošačke kulture i ujedno bile odraz progressa i modernizacije.

Robne kuće su se ubrzano gradile širom Jugoslavije od sredine šezdesetih godina dvadesetog stoljeća. One su bile strukturane po odjeljenjima, pa su se na jednom mjestu prvi put mogli naći proizvodi različitih vrsta, od prehrambenih, preko odjeće, obuće i namještaja, do potrepština za domaćinstvo, alata i manjih mašina, bicikala i gramofonskih ploča. One su svakako označile novi korak u socijalističkom poimanju potrošnje i kupovine koja je dugo vremena bila potiskivana zbog njihove sličnosti sa zapadnim potrošačkim mentalitetom.

---

²⁷ Gilles Lipovetsky, *Paradoksalna sreća, Ogled o hiperpotrošačkom društvu*, Antibarbarus Zagreb, 2008.

Robna kuća je raskinula trgovačke tradicije prošlosti uvodeći raznovrsnu ponudu, istaknute i fiksne cijene, mogućnost razgledavanja bez kupovine, izložene proizvode, mogućnost povrata proizvoda, zalihe i niske cijene. Nekad rezervisani isključivo za elitu, proizvodi su postali dostupni širokim slojevima stanovništva.²⁸

Monumentalna robna kuća Razvitak otvorena je u Mostaru 1970. godine.²⁹ Mostarska Sloboda je sa oduševljenjem izvjestila o njenom otvaranju: „Naš grad je, na uglu ulica Maršala Tita i Braće Brkića, dobio super modernu robnu kuću, koja je u sastavu metkovičkog veletrgovačkog preduzeća „Razvitak“. Za nju se može reći nekoliko naj.....najveća u Bosni i Hercegovini,... jedna od najsavremenijih u Evropi, itd.“³⁰

Bila je to robna kuća čija je ukupna površina iznosila 5.100 kvadratnih metara od čega je na prodajni prostor otpadalo preko 3.100 kvadratnih metara, a imala je petnaest odjeljenja. Među njima su bili samoposluga i izložbeno - prodajni salon namještaja. Prilikom otvaranja robna kuća je imala preko 24.000 artikala, a ono što je bila novina za mostarsko stanovništvo je i mogućnost da preko kataloga raznih firmi, putem ove robne kuće, nabave i druge proizvode. Modernizacijski aspekt nalazio se i u činjenici da je robna kuća svojim kupcima pružala usluge dostave na kućnu adresu.³¹ Svojim izgledom, ambijentalnošću, bila je pravi mamac za potrošače. Koliko je robna kuća pokušala da zadovolji sve potrošačke apetite stanovništva, svjedoči da su u Razvitku postojala odjeljenja koja su pružala usluge građanima iz svih uslužnih djelatnosti. Tako je u Razvitku postojao kozmetički salon sa visokoborazovanim stručnjakom za kozmetičku terapiju, a uskoro je salon dobio i kozmetičkog stručnjaka za dekorativnu kozmetiku, a iz Pariza je stigla specijalna kozmetika za njegu kože. Krojački salon na licu mjesta pruža usluge kupcima konfekcije. U okviru robne kuće djelovala je i ekspozitura banke.³²

---

28 Sanja Stanic, Nastanak i razvoj potrošačkog društva, web predavanje recenzirano dana 17.06.2013. i prema Odluci donesenoj na 12 sjednici Vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu od 28.06.2013. postavljeno na www.ffst.hr (službenoj stranici fakulteta).

29 Robna kuća Razvitak bila je jedno od najljepših arhitektonskih zdanja u tadašnjem Mostaru. Njena fasada je obložena odlivcima – motivima sa stećaka. Robnu kuću je projektovao inž. Ante Paljaga iz Sarajeva.

30 “Super luksuzna robna kuća”, *Sloboda*, Mostar, 09.03. 1970, 13.

31 Isto, 13.

32 Isto, 13.

Slika 1. Robna kuća Razvitak

Izvor: <http://www.cidom.org/>

Nakon robne kuće Razvitak, u Mostaru je 1973. godine otvorena luksuzna robna kuća HIT Hercegovina. Robna kuća HIT izgrađena je na platou stare željezničke stanice. HIT je izgradio mostarski kombinat Soko u kooperaciji sa Hercegovina-investom iz Stoca. Obje robne kuće u prvim godinama postojanja imale su velike prihode. Uprkos očekivanjima da će prodaja u Razvitku opasti nakon otvaranja HIT-a, upravo u godini kada je otvorena ova robna kuća, Razvitak je ostvario poslovanje u vrijednosti od 7 milijardi i 738 miliona starih dinara.³³ Činjenica da su obje moderne trgovačke kuće radile sa velikim uspjesima svakako je razlog da se zaključi da je kupovna moć Hercegovine bila velika.

---

33 “Zadovoljiti želje potrošača”, Oslobođenje, Mostar, 14.02. 1973. 13.

Slika 1. Robna kuća HIT

Izvor: <http://www.cidom.org/>

Već tada se govorilo o postojanju „ekskluzivističkog“ ukusa mostarskih mušterija. Mara Jukić, šefica odjela konfekcije robne kuće Razvitak, prilikom posjete novinara mostarske Slobode odgovarala je na pitanje da li je zadovoljna sa Mostarcima kao mušterijama : „Za ovih pet godina koliko se susrećem sa Mostarcima stekla sam utisak da Mostarci vole da se lijepo oblače. Oni ne gledaju cijenu, što im se sviđa to će i uzeti. To posebno važi za mlađe potrošače. I još sam primijetila da u većini vole da kupuju unikate, oni ne trpe uniformu. Tako prilikom naručivanja robe, u prvom redu konfekcije, trudim se da ne naručujem serijsku robu“.³⁴ Pored toga, robna kuća Razvitak je 1973. godine obradovala brojne Mostarce otvaranjem studija mode koji je nastao u okviru popularnog jugoslavenskog festivala mode „Modofest“. Ovaj studio pružao je priliku svakome da udovolji i najprobirljivije ukuse. To je zapravo najbolji pokazatelj koliko je potrošnja zapravo evoluirala, od potrošnje kao zadovoljenja potreba do potrošnje kao stila života. Zato se s pravom može tvrditi da je Mostar doživio svojevrsnu erupciju potrošačke kulture.

³⁴ „Ja sam tu radi mušterija“, *Sloboda*, Mostar, 26.10. 1974, 11.

Osim uređenim izlozima i ponuđenom robom, trgovci su koristili i druge načine za privlačenje kupaca. Tu, prije svega, govorimo o reklamiranju. Reklamiranje raznovrsnih proizvoda poticalo je razvoj potrošačkog mentaliteta. U listu Sloboda redovno su se reklamirali najvažniji noviteti mostarskih robnih kuća i specijaliziranih prodavnica, a tokom sedamdesetih godina i Radio Mostar je u svome programu redovno davao Ekonomsko – propagandni program.

Robna kuća Razvitak je prednjačila u reklamiranju svojih artikala. Tokom ranih sedamdesetih godina na stranicama Slobode redovno su se reklamirali najnoviji proizvodi: „U Razvitku možete kupiti idealan uređaj za modernu kuhinju - STEAK GRILL je uređaj na kome se za najkraće vrijeme mogu ispeći najmekše i najsočnije grilade, FRI FRI 114 uređaj za prženje.“ Električni aparat za peglanje Boch je reklamiran kao prijatno iznenađenje za domaćice, zadnja riječ tehnike. Zvučnim sloganom „Kućanski strojevi sutrašnjice proizvedeni su već danas“ reklamirani su PHILCO Ford kućanski aparati, između ostalih i frižideri, mašine za pranje veša, posuđa, kao i televizori, a slovenačka fabrika namještaja Lesnina, uz prodaju na kredit, je poručivala da se savremeno domaćinstvo ne može zamisliti bez savremenog namještaja.³⁵ Upravo zbog činjenice da su ove dvije robne kuće omogućile dostupnost roba široke potrošnje širokim slojevima stanovništva one se mogu smatrati generatorom razvoja potrošačke kulture u Mostaru.

Štednja i krediti bili su glavni načini putem kojih je stanovništvo nabavljalo trajna potrošna dobra, automobile ili rješavala stambeno pitanje. U 1973. godini iz mostarske filijale Privredne banke Sarajevo poručivali su da su sredstva stanovništva u stalnom porastu, iznad planiranog godišnjeg porasta, pa su predviđali da će do kraja te godine ukupna sredstva biti i do 80 posto veća nego u prethodnoj godini. Bio je to rezultat stimulaturnih kamata, ali i velike mogućnosti dobijanja potrošačkih i namjenskih kredita.³⁶ Krediti su se najčešće podizali izravno kod banaka ili uz posebne uvjete preko mjesta zaposlenja, a najčešća svrha bila im je opremanje stambenoga prostora pokućstvom ili električnim uređajima.³⁷

U odnosu na druge gradove Bosne i Hercegovine, Mostar je bio karakterističan i po značajnom broju radnika u inostranstvu. Upravo su oni

---

35 *Sloboda*, Mostar, 26. 10. 1970.

36 “Ko štedi, taj ima”, *Sloboda*, Mostar, 31.10. 1973.13.

37 I. Duda, *Pronađeno blagostanje*, 44.

predstavljali ciljnu grupu za mostarske prodavnice. Tokom novogodišnjih praznika, kada se većina radnika vraćala u Mostar, štampa je donosila reklame obraćajući se upravo ovim radnicima kao potencijalnim kupcima.

I briga o zdravlju je postala dijelom potrošačke kulture. Zbog toga je štampa sa velikim entuzijazmom obavijestila da je Mostar drugi grad u Jugoslaviji, poslije Beograda, u kojem je otvoren specijalizirani Salon ljepote, sa saunom, raznim oblicima masaže i specijaliziranih kupki. Potreba za ovakvim salonom građanima je predstavljena kao nužnost budući da „dinamičan tempo života iziskuje takvu instituciju“.³⁸

Jedan od pokazatelja uspona potrošačke kulture jeste i mogućnost turističkih putovanja. Otvorene granice omogućile su većini građana neometan odlazak u susjedne zapadne zemlje. Štampa je reklamirala i putovanja, pa je tako pod povoljnim uslovima nuđeno za dinarska sredstva putovanje avionom u Ameriku, Kanadu i Australiju. Putem Slobode, Air Jugoslavija je stanovnicima Mostara nudila da otplatom na kredit novogodišnje praznike provedu na Palma de Majorki ili da posjete rođake u Švedskoj.³⁹ Mostarski Turist –biro, zajedno sa aranžmanima „Generalturista“ i „Kvarner ekspresa“, organizovao je izlete na Azurnu obalu i Japan. Tako su 1970. godine prvi Mostarci ljetovali u „zemlji izlazećeg sunca“ zahvaljujući vrlo povoljnim uslovima, odnosno otplatom u više rata.⁴⁰

Kao i drugim dijelovima Jugoslavije, u kojima je već od šezdesetih godina bujala potrošačka kultura, i u Mostaru je ona nosila obilježja zapadnih društava. Radi se zapravo o prodoru američkog koncepta „usmjeravanja slobodnog vremena ljudi ka uživanju, odmoru i konzumiranju“.⁴¹ Pratili su se i zapadni društveni trendovi. Radio Mostar je tokom sedamdesetih godina redovno emitovao emisije kao što su *Zabavlja Vas Elton Džon, Pjeva Viki Leandro, Ugodne minute sa Klif Ričardom*. Pored jugoslavenskih filmskih klasika, mostarska kina su davala projekcije evropskih i američkih filmova. Mostarska Sloboda je 1970. godine pisala da je po nekom nepisanom pravilu na repertoaru mostarskih kina američka kinematografija najzastupljenija.⁴² Tako je reprizno prikazivanje filma „Prohujalo s vihorom“ 1975. godine u

---

38 “Salon ljepote“ *Sloboda*, Mostar, 4.07. 1970, 13.

39 *Sloboda*, Mostar, 23.11. 1970, 15.

40 “Atraktivna putovanja“, *Sloboda*, Mostar, 7.09.1970, 4.

41 Radina Vučetić, *Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevniciu šezdesetih)*, *Časopis za suvrmenu povijest*, br.2, 277-298, Zagreb, 2012.

42 “U znaku premijera“ *Sloboda*, Mostar, 02.02. 1970,11.

Mostaru gledalo 9.485 gledalaca, dok je američki film „Dr. Živago“, koji je u Mostaru prikazan 1970. godine, gledalo 11.307 gledalaca⁴³.

MODERNIZATION AND DESIGN OF CONSUMER CULTURE IN MOSTAR IN THE EARLY 1970S

SUMMARY

In the second half of the 1960s, the economic and social processes that underpinned the economic boom of Herzegovina in the 1970s began. Economic development has enabled an increase in the standard of living and an increase in the purchasing power of the population. This is especially true of Mostar, which was the main urban center of Herzegovina. The 1970s witnessed the rapid modernization of the city, which is enabled by raising the standardized buildings and settlements, the expansion of city streets and squares, the construction of parks, promenades and bathing areas. However, as the most complete expression of modernization, consumer culture was slowly shaping up, changing the citizens' habits. Consumer aspects of society such as the purchase of durable goods, fashion trends, and tourist trips were becoming normality for most citizens.

The formation of consumer culture was possible thanks to the development of a trading network and the opening of the first department stores that represented the highlight of socialist shopping. The first department stores in Mostar, Razvitak and Hit, were a real bait for consumers. Utilizing advertising through the local newspaper Sloboda, these department stores were changing the habits of the population.

Keywords: Mostar, economic development, the seventies, modernization, consumer culture

---

43 Drago Karlo Miletić – Nedeljko Čubela, *Film u Mostaru 1900. – 1980. godine*, Mostar 1979, 61.

Literatura

Izvori:

Novine:

Sloboda

Oslobođenje

Dokumenti:

Koncepcija razvoja privrede Hercegovine do 1985., Zavod za razvoj privrede, Mostar, 1978.

Urbanistički plan Mostara, Zavod za prostorno uređenje Mostar, Mostar 1982.

Koncepcija dugoročnog razvoja Mostara do 2000. godine, Mostar 1982.

Literatura:

Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ – glavni procesi*, Zagreb 1985.

Momir Čeček, *Privredni sistem i privredni razvoj Jugoslavije*, Sarajevo 1987.

Igor Duda, *Pronađeno blagostanje, Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970 –ih i 1980 – ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2014.

Hannes Grandits, *Ambivalentnosti u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960-im i u 1970-im: perspektive odozgo i odozdo*. *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. Sarajevo 2009.

Grupa autora, *Snaga lične odgovornosti: prijatelji o Latinki Perović*, Beograd, 2008.

H.Kamberović, *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj, 2000.

Gilles Lipovetsky, *Paradoksalna sreća, Ogled o hiperpotrošačkom društvu*, Antibarbarus Zagreb, 2008.

Ante Markotić, *Demografski razvitak Hercegovine*, Mostar 1983.

Mostar i okolica, „Turistkomec“ Zagreb, 1974.

Drago Karlo Miletić – Nedeljko Čubela, *Film u Mostaru 1900. – 1980. godine*, Mostar 1979.

Vlado Smoljan, *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine IV*, Mostar 1999.

Radina Vučetić, *Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevnicu šezdesetih)*, Časopis za suvremenu povijest, br. 2, 277-298, Zagreb, 2012.

Internet

<http://www.cidom.org/>

Sanja Stanic, *Nastanak i razvoj potrošačkog društva*, web predavanje recenzirano dana 17.06.2013. i prema Odluci donesenoj na 12 sjednici Vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu od 28. 06. 2013. postavljeno na www.ffst.hr (službenoj stranici fakulteta).

---

kulturna baština

Asja Mandić

MUZEJ, KULTURA I ZAJEDNICA U GLOBALNOM PORETKU

Sažetak: Globalizacijski procesi rapidnih društveno-ekonomskih promjena, brzog razvoja i utjecaja informacijskih tehnologija, odnosno novih načina širenja tržišta i kapitala, kao i interakcije i razmjene, zahvatili su sve oblike života, što se posebno reflektiralo na društvenu zajednicu i kulturu. Nastanak transnacionalne kulture ili globalne, popularne, komercijalne kulture koja prijeti homogeniziranju različitih kulturnih matrica u dominantne obrasce, zahvata i muzeje i generalno utiče na njihovo funkcioniranje. Kroz uvid u recentniju muzejsku teoriju i praksu, ovaj rad objašnjava fenomen globalnog muzeja kao direktnog odgovora na komercijalizaciju i korporatizaciju kulture, te razmatra načine djelovanja i opstanka onih muzeja koji nastoje zadržati distinktivne kulture i tradicije i uključiti se u globalne tokove interakcije i razmjene. Osvrtom na bosanskohercegovački kontekst, problem održivosti kulture, društvene zajednice i tradicije, razmatra se potencijal oblasnih ili zavičajnih muzeja, njihova mogućnost proaktivnog djelovanja u zajednici, gdje posebno mjesto zauzima Muzej Hercegovine u Mostaru.

Ključne riječi: globalizacija, identitet, kultura, muzej, tradicija, turizam, zajednica

Uvod

Radikalne promjene što su zahvatile svijet muzeja u smislu njihovog rasta, razvoja i uloge u društvu, kao i novih pitanja u okviru muzejske teorije i prakse, odnosno pojave „nove muzeologije“,¹ sve više se posmatraju kroz prizmu uticaja globalizacijskih procesa na kulturu. Globalizacija kulture, istovremeno povezana i s političkom, medijskom i ekonomskom globalizacijom, vladavinom multinacionalnog korporacijskog kapitalizma, neminovno se odrazila na način funkcioniranja muzeja, na njegovu poziciju i ulogu u savremenom društvu.

Reorganizacijom kulturnog kapitala osamdesetih godina prošlog stoljeća pojavljuje se nova muzejska kultura, kultura spektakla i masovne zabave, odnosno dolazi do rekonceptualizacije muzeja u „masovni medij“² ili kulturni centar koji, sada, i kao sastavni dio industrije kulture zabave, učestvuje u globalnim mrežama razmjene³ i interakcije pri čemu se javljaju tenzije između kulturne homogenizacije i kulturne heterogenizacije.⁴ S jedne strane, muzeji se prilagođavaju procesima nove globalne kulturne ekonomije, te kao korporacijski agenti postaju njeni aktivni učesnici, dok se, s druge strane, bore za opstanak u sistemu koje nameće agresivni globalni poredak nastojeći očuvati specifičnosti lokalnog identiteta i kulturnog naslijeđa.

Kroz osvrt na dva modela muzeja, globalni ili korporacijski, koji se otvaranjem svojih franšiza sve više širi po svijetu, funkcionira u okviru internacionalnih i transnacionalnih mreža razmjene, čija je relacija s mjestom uglavnom sporna, i naspram toga, model muzeja koji nastoji održati specifičnost lokalnog konteksta i održivost njegovog kulturnog naslijeđa u procesima globalizacije, ovaj rad razmatra načine funkcioniranja bosanskohercegovačkih muzeja, njihove mogućnosti da odgovore na društveno-političke, kulturne i ekonomske relacije, kao i pitanja koja se postavljaju u okvirima savremene muzeologije. Očito je da je problem kulturne homogenizacije, odnosno

---

1 Nova muzeologija je nova muzejska teorija koja se javlja krajem 1980-ih, a u akademski diskurs je uvela antologija eseja Petera Vergoa *New Museology*. (Peter Vergo *New Museology*, Reaktion, London, 1989).

2 Andreas Huyssen, „Escape from Amnesia: The Museum as Mass Medium,“ u: Andreas Huyssen, *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*, Routledge, New York-London, 1995, str. 16-21.

3 Mark Rektejns, „Globalizacija obuhvata i muzeje,“ u: Šeron Makdonald (prir.), *Vodič kroz muzejske studije*, Clio, Beograd, 2014, str. 555-556.

4 Arjun Appadurai, *Modernity at Large: Cultural Dimension of Globalization*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996, str. 32.

održivosti tradicije i lokalnog kulturnog naslijeđa u globalnim kulturnom tokovima prisutan i u međunarodnim i nacionalnim muzejskim organizacijama o čemu svjedoči i tema obilježavanja međunarodnog dana muzeja 2019. godine: „Muzeji kao središta kulture: budućnost tradicije.“⁵ S tim u vezi, postavlja se pitanje na koji način muzeji mogu doprinijeti održivosti zajednice, njene kulture, naslijeđa i tradicije i istovremeno, djelujući lokalno, odgovoriti na globalne izazove?⁶

Globalizacija, korporatizacija, komodifikacija i novi model muzeja

Novi globalni svjetski poredak rastuće privatizacije, korporatizacije, dominacije ideologije tržišne ekonomije i potrošačke kulture, doveo je do redefiniranja muzeja, njihove transformacije u institucije koje igraju značajnu ulogu u razvoju kulturnog turizma, marketinga, urbanog brendiranja, pa čak i promoviranja interesa korporativnog kapitala. S obzirom da se u svijetu finansijska ulaganja vladinog sektora u kulturu smanjuju, muzeji, prisiljeni da pronađu modus opstanka, pa čak postanu i samoodrživi, počinju da funkcioniraju kao kulturni centri, usmjereni na masovnu zabavu, na industriju spektakla i potrošnje. S tim u vezi, Mark Rektejnsus primjećuje:

Postepeno redefinisane muzeja kao kulturnih centara koji povezuju dopiranje do zajednice i njeno obrazovanje s potrošnjom i zabavom, ukazuje na to da je muzej sastavni deo kulture događaja. Kulturni događaji su duboko ugrađeni u globalne mreže medijske komunikacije u koje muzej mora da pristupi kako bi došao do publike, oglašavao se i prikupio novac. Oni su, takođe, okosnica najvećeg dela korporacijskog sponzorisana...⁷

U muzejskom kontekstu postoji direktna veza između komercijalne kulture događaja, koja osigurava masovnu publiku, i korporacijskog finansiranja, jer korporacije zahtijevaju vidljivost uloženog kapitala u javnosti. Shodno tome, programski rad muzeja sve se više usmjerava ka zadovoljavanju interesa korporacija i promoviranju korporativnog kapitala, što rezultira sve

---

5 <https://icom.museum/en/activities/events/international-museum-day/> (20.04.2019).

6 Isto.

7 M. Rektejnsus, „Globalizacija obuhvata i muzeje,“ str. 555-556.

većim brojem popularnih, komercijalnih tzv. *blockbuster* izložbi⁸ i sadržaja koji privlače masovnu publiku.

U odnosu na ove promjene, uloga i funkcija muzeja u zapadnom svijetu se radikalno promijenila. Teoretičari postmodernizma, kao što je Andreas Huyssen, ukazujući na pomak od tradicionalne muzej/modernost dijalektike, govore o transformaciji ovih „bastiona kulture“ u institucije koje su postale centrima kulture spektakla, središtima masovne kulturne konzumacije.⁹ Masovna dopadljivost muzeja, njihova rastuća popularnost u savremenom Zapadnom društvu i uopće njihov procvat, koji se manifestirao i u brojnim projektima izgradnje novih muzejskih objekata i širenja postojećih, okarakteriziran od Huysseena kao muzeomanija,¹⁰ govori o novoj upotrebnoj funkciji muzeja.

U posljednjih nekoliko decenija muzeji su postali najpopularnijim kulturnim institucijama u svijetu u smislu mjesta gdje ljudi žele da provedu slobodno vrijeme, ali i kao turističke atrakcije, te su doprinosom u razvoju kulturnog turizma ili onom što nazivamo urbanom ekonomijom, odigrali značajnu ulogu u procesima kulturne revitalizacije. Fenomen „oporavka kroz kulturu“¹¹ zasigurno se može povezati s manijom izgradnje novih ili obnavljanjem postojećih muzejskih objekata, gdje je senzacionalna, brendirana arhitektura *starchitecta* ili „arhitektura destinacije“¹² regenerirala čitave gradove, pa čak i regije. Paradigmatičan primjer je Muzej Guggenheim u Bilbaou, arhitekta Franka O. Gehrija, koji je revitalizirao ne samo grad, već i čitavu regiju Baskiju. Otvoren 1997. godine, ovaj atraktivni skulpturalni objekat, upečatljiv gradski biljeg ili arhitektonsko-zabavni spektakl privukao

---

8 *Blockbuster* izložba je naziv za senzacionalističke izložbe koje imaju veliku popularnost i muzeju donose sredstva od prodaje ulaznica i komercijalnih proizvoda, odnosno muzejskih suveniru. Takve izložbe odigrale su ključnu ulogu u procesima globalizacije muzeja kroz promoviranje imidža multinacionalnih korporacija, kroz promociju nacionalnog blaga ili pravca, kroz internacionalni masovni marketing itd.

9 A. Huyssen, „Escape from Amnesia: The Museum as Mass Medium,“ str. 13-35. U ovom kontekstu značajno je spomenuti i Jeana Baudrillarda koji kritikujući novootvoreni Centar Georges Pompidou (Beaubourg) upravo piše o trendu gdje masovna publika tj. mase postaju sadržaj muzeja. Vidi: Jean Baudrillard, „The Beaubourg-Effect: Implosion and Deterrence“, u: Neil Leach (prir.) *Rethinking Architecture*, Routledge, London - New York, 1997, str. 213-214.

10 A. Huyssen, „Escape from Amnesia: The Museum as Mass Medium,“ str. 14.

11 Teri Smit, „Bilbao Afekt: Kultura kao industrija,“ u: J. Stanojević (prir.), *Savremena umetnost i muzej: kritika političke ekonomije*, Beograd: Muzej savremene umetnosti, 2013, str. 245.

12 Isto, str. 264.

je pet miliona ljudi u prve četiri godine, a za tri godine generirao 500 miliona dolara u izvedenoj ekonomskoj aktivnosti.

Na globalnom planu trend ubrzanog rasta broja muzeja, bum izgradnje arhitekture atrakcije, destinacije, materijalizacije prisustva superstar arhitekta, što participira u urbanom brendiranju, marketingu i turizmu, nastavlja se i danas. U tom kontekstu najzanimljiviji je projekat Saadiyat ostrva, kompleks muzeja u Abu Dhabiju, koji treba da preusmjeri ekonomiju zasnovanu na naftnoj industriji na ekonomiju zasnovanu na iskustvu, spektaklu i znanju. Uz velika ulaganja Vlade Ujedinjenih Arapskih Emirata u saradnji s evropskim partnerskim institucijama, od pet planiranih muzeja, projektovanih od svjetski priznatih arhitekata, 2017. godine otvoren je Louvre Abu Dhabi arhitekta Jeana Nouvela. Abu Dhabijev ogranak Louvrea, kao i ostali planirani objekti, između ostalog i Gehrijev projekat za novi Guggenheim, su eksponati sami po sebi, egzemplari najnovijih tokova u savremenoj arhitekturi. Riječ je o atraktivnim skulpturanim arhitektonskim rješenjima, smjelim eksperimentima superstar arhitekta koji će, kao muzej u Bilbaou, samim izgledom privlačiti masovnu publiku stvarajući muzejsko iskustvo primarno kroz doživljaj arhitektonskog prostora, gdje su muzejske zbirke i postavke periferne. Prisustvom imena arhitekta muzeji tako postaju brendirani gradski biljezi koji osiguravaju prepoznatljivost na globalnom planu, odnosno instrumenti stimuliranja razvoja globalnog turizma.

U kontekstu globalne prepoznatljivosti, posebno mjesto zauzimaju muzeji franšize kao što su ogranci muzeja Guggenheim (u Veneciji, Bilbao, Las Vegasu, Berlinu i projekt u Abu Dhabiju), koji se šire po svijetu i potvrđuju korporativnu prirodu muzejskih institucija. Na primjeru muzeja u Bilbao može se analizirati na koji način internacionalizacija Fondacije Guggenheim ne samo da joj donosi veliki profit, već vodi ka širenju američke kulture i uticaja u Evropi, ka kulturnoj dominaciji i kolonizaciji.¹³ Okarakterisan kao „McGuggenheim“¹⁴ ili „najblistaviji spomenik američke kulturne hegemonije u Evropi“,¹⁵ muzej je potpuno poremetio lokalne muzejske institucije, njihove politike prikupljanja, izlaganja, kao i poziciju na kulturnoj sceni.

---

13 O vezi Guggenheima i kulturne kolonizacije vidi Nik Prajor "Postmoderna restrukturisanja" u: Šeron Makdonald, *Vodič kroz muzejske studije*, str. 742-765.

14 Teri Smit, „Bilbao Afekt: Kultura kao industrija“, str. 257.

15 Stanislaus von Moos, „A Museum Explosion: Fragments of an Overview“ citiran u T. Smit, „Bilbao Afekt: Kultura kao industrija“, str. 258.

U savremenoj muzeologiji tip muzeja kao što je Guggenheim, u kojem ekonomska vrijednost nadvladava kulturnu, gdje se javljaju muzejske franšize, grade objekti koje projektuju arhitekti-zvijezde, organizuju *blockbuster* izložbe, proliferiraju prostori koji su doveli do fenomena „muzeja kao shopping centra“,¹⁶ odnosno gdje dolazi do spektakularizacije muzejske arhitekture, postavki i izložbi, naziva se korporativnim ili globalnim muzejom. On upravo i pokazuje poziciju muzeja u odnosima između globalizacije i svjetskog tržišta u doba kasnog potrošačkog društva ili vladavine multinacionalnog kapitalizma.

Dakle muzeomanija, koju Andreas Huyssen prepoznaje kao postmoderni fenomen, što se javlja u zapadnom svijetu uporedo s pojavom kablovske televizije, tj. osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, nastavlja se i danas s tim da je uticaj globalizacije, potrošačkog masovnog društva ili Debordovog „društva spektakla“¹⁷ koji se kanališe posredstvom medijske kulture još više naglašen dominacijom savremenih oblika komunikacije koji se odvijaju u *cyber* prostoru, te da postoji još veća potreba za razmatranjem uloge i pozicije muzeja u ovim procesima.

Danas možemo govoriti da je McLuhanovo „globalno selo“ apsolutno zavladao savremenim životom, da su globalni kulturni procesi, pogotovo u domenu zabave i slobodnog vremena, kreirali transnacionalnu kulturu koja je rapidno transformirala društvene zajednice, pojedince, namećući nove oblike komunikacije kojim se prenosi dominacija ideologije tržišne ekonomije i potrošačke kulture iza koje stoji multinacionalni kapitalizam. Savremeni modeli komunikacije, vezani ne samo za medijsku kulturu već i nove tehnologije, odnosno za *cyber* kulturu, društvene mreže (*Facebook* ili *Tweeter*), dovode do identifikacije s informacijama i pojavama koje cirkuliraju u internacionalnim mrežama, što je intenziviralo procese kulturne i ekonomske globalizacije.

Globalizacija je zapravo komunikacijski koncept, kako tvrdi Jameson, koji maskira i transmituje kulturalna ili ekonomska značenja,¹⁸ tako da nastaje jedna nova vrsta kolonizacije, imperijalizma obilježenog amerikanizacijom i

---

16 Analogija između muzeja i *shopping centra* može se napraviti na osnovu eseja: A. Huyssen „Escape from Amnesia: The Museum as Mass Medium,“ str. 13-35; Lianne Mctavish, „Shopping in the Museum? Consumer Spaces and the Redefinition of the Louvre,“ *Cultural Studies* 12 (2), 1998, str. 169-192; Hilton Kramer, „The Museum as Culture Mall,“ *The New Criterion*, (juni 2001), str. 4-9.

17 Guy Debord, *Društvo spektakla i komentari društvu spektakla*, Arkzin, Zagreb, 1999.

18 Frederic Jameson, „Notes on Globalization as a Philosophical Issue” u: F. Jameson i M. Miyoshi (prir.) *The Cultures of Globalization*, Duke University Press, Durham - London, 1998., str. 55.

standardizacijom koji narušava specifičnost lokacijskog identiteta. Globalni muzej se može upravo posmatrati u tom kontekstu, tj. kao sredstvo kulturne homogenizacije kao i promoviranja interesa privatnog sektora i korporacijskog kapitala multinacionalnih firmi, koje su transformirale muzeje u „masovne medije,“ hibridne prostore industrije zabave koji osciliraju negdje između sajma, izložbenog prostora i shopping centra.¹⁹

Međutim, prema Huyssenu, muzeomanija je vezana i za situaciju u kojoj se kriza ideologije, progressa i gubitka stabilnosti kompenzira potrebom za nečim drugim, odnosno kulturom kao oazom, gdje muzej služi kao institucija koja čuva tradiciju i tradicionalne forme kulturnog identiteta,²⁰ ali istovremeno i nudi nešto što se ne može vidjeti na TV ekranu.²¹ Prisustvom autentičnog i auratičnog, sadržanom u materijalnosti muzejskog predmeta, nuđenjem stvarnog iskustva naspram haotične simulirane televizijske stvarnosti, muzeji postaju i nekim vidom zaštićene oaze.²² Zapravo, riječ je o prostorima koji omogućavaju bijeg od napetog, haotičnog, užurbanog načina života ili, kako navodi Michel Foucault, muzeji su heterotopni prostori, mjesta izvan drugih mjesta u kojima su druga mjesta sadržana, sukobljena i suprotstavljena, ali i ona mjesta gdje uobičajeno vrijeme staje.²³

Muzeji su oduvijek bili mjesta u kojima je „svijet“ posložen, uređen, te kako navodi Martin Prösler, ostvaren, shvaćen i posredovan pomoću materijalnih predmeta²⁴ i u vrijeme umnožavanja, prodiranja slika, informacija i znakova posredstvom digitalne, informacijske tehnologije, posebno elektronskih medija i internetske kulture, što tehnologizira, automatizira percepciju,²⁵ kontakt sa stvarnim predmetima može zadovoljiti savremenu potrebu za stabilnošću i bezvremenošću. Nudeći posjetiocima priliku za interakciju s muzejskim artefaktima na ličnom i iskustvenom nivou, kao i priliku za kontakte sa samim sobom i s drugima, muzej ima sposobnost da potakne osjetilno, perceptivno i tjelesno iskustvo, kao i društvenu interakciju.

---

19 A. Huyssen, „Escape from Amnesia: The Museum as Mass Medium,“ str. 14-15.

20 Isto, str. 25-26.

21 Isto, str. 32.

22 Isto.

23 Michel Foucault, „Mesta“ *Delo (Postmoderna aura IV)*, godina XXXVI, 5-6-7 (maj-juli 1990), str., 277-286.

24 Martin Prösler, „Museums and Globalization,“ citiran u M. Rektejnis „Globalizacija obuhvata i muzeje“, str. 553.

25 Za više informacija o utjecaju vizuelne tehnologije na percepciju vidi Paul Virilio, *Mašine vizije*, Prometej, Novi Sad, 1993.

S obzirom da funkcionira kao institucija socijalizacije, te da je vezan za neposredno okruženje, može imati i istinske efekte u formiranju zajednice ili njenog jačanja i upravo su u tome i očekivanja savremene muzeologije.

Muzej i zajednica

U savremenoj muzeologiji sve više se postavlja pitanje odnosa muzeja i lokalne zajednice. Koliko muzeji aktivno djeluju u zajednici i koliko doprinose njenom razvoju i opstanku u globalnim tokovima komunikacije, odnosno koliko su sposobni odgovoriti na različitost društvene zajednice, sačuvati njen kulturni identitet i integritet i pozicionirati se na globalnoj mapi.

Definiran kao javna ustanova koja djeluje u funkciji društva i njegovog razvoja, muzej ima odgovornost da usmjeri djelovanje na društvenu zajednicu, na svoju publiku, tako da sve više dolazi do repositioniranja s objekta ili artefakta na čovjeka ili korisnika. Preusmjeravanje na publiku u zapadnom svijetu javlja se s društvenim zahtjevima s kraja šezdesetih godina, kada se postavljaju pitanja demokratizacije muzejskih institucija, da bi se već u naredne dvije decenije postavilo pitanje pretvaranja muzeja u „hipermarket kulture“ kojem su osnovni sadržaj mase.²⁶ S tim u vezi, recentnija razmišljanja i rasprave u okviru muzeološke struke vezu muzeja i publike postavljaju u mnogo konkretniji odnos — muzeju daju značajniju i sveobuhvatniju funkciju koja se odnosi na njegovu ulogu u odnosu na društvenu zajednicu, o čemu govori i Elisabeth Crooke kada kaže da u muzeološkoj literaturi riječ publika ili javnost kao da je zamijenjena riječju zajednica.²⁷

Od muzeja se danas očekuje da aktivno djeluju u društvenoj zajednici, da postanu važni kulturni centri koji će doprinosti njenom osnaživanju u procesima globalne interakcije, gdje dolazi do kulturne homogenizacije, komodifikacije, ali i deteritorijalizacije, odnosno destabilizacije mjesta, lokaliteta, a samim tim i društvenih zajednica determiniranih prostorno, odnosno partikularnim kontekstom.

U procesima globalne komunikacije, gdje dolazi do pojave dominantnih kulturnih obrazaca diktiranih iz centara moći „prvog svijeta“, dovodi se u pitanje

---

26 Jean Baudrillard, „The Beaubourg-Effect: Implosion and Deterrence,“ u Neal Leach (prir.), *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Studies*, Routledge, London - New York, 1997.

27 Elizabet Kruk, „Muzej i zajednica,“ u : Šeron Makdonald (prir.), *Vodič kroz muzejske studije*, str. 251.

opstanak ostalih ili „slabijih“ kultura, odnosno stvaranjem transnacionalne kulture, što nameće univerzalne vrijednosti, podrija se osjećaj pripadnosti određenoj kulturi, obilježenoj specifičnim lokacijskim identitetom. U tom novom poretku u opasnosti je opstanak zajednice određene ne samo mjestom ili prostorom već i kulturom.

Oblici globalne interakcije, odnosno komunikacije, razmjene, dijaloga, što se odvijaju putem nove informacijske i komunikacijske tehnologije (interneta, društvenih mreža, pametnih telefona, i sl.), stvaraju relacije izvan mjesta, pa tako i zajednice koje nisu više vezane za određenu lokaciju. Dakle, govorimo o formiranju zajednica što nemaju osjećaj mjesta, što su bez korijena, otuđene, jer postoje u komunikaciji bez stvarnog fizičkog kontakta, egzistiraju samo u *cyber* prostoru, odnosno o formiranju „imaginarnih zajednica i virtuelnih susjedstava.“²⁸ Kako nastaju virtuelne zajednice nevezane za određeni teritorij,²⁹ te dolazi do erozije, rasparčavanja, i implozije susjedstava kao koherentne socijalne formacije, determinirane kontekstom,³⁰ tako se gubi osjećaj pripadnosti zajednici vezanoj za partikularne kulturne obrasce, za tradiciju, koja je utemeljena historijski. Zbog toga, pitanje odnosa muzeja i zajednice, očuvanja njenih vrijednosti, kulture, naslijeđa, odnosno održivosti identiteta zajednice i njenih različitosti u procesima globalne interakcije, sve više dobiva na značaju.

Proliferacija muzeja što nameću novu muzejsku kulturu, kulturu spektakla, turističke ponude i potrošnje, u kojoj muzej postaje „kralj kulturne industrije,“³¹ kao i sredstvo za promociju korporacijskog kapitala, gdje se postepeno gubi vrijednost partikularnog lokalnog konteksta, njegove kulture i tradicije, postavlja regionalne i gradske muzeje u nezavidan položaj. S jedne strane, muzeji koji se koncentriraju na lokalno naslijeđe moraju biti konkurentni na tržištu kulture događaja, odnosno boriti se za opstanak u procesima ubrzane kulturne, ekonomske i tehnološke globalizacije, a, s druge strane, odgovoriti na novu ulogu i očekivanja vezana za njihovo aktivno djelovanje u društvenoj zajednici.

U sklopu obilježavanja Međunarodnog dana muzeja 2019. godine s temom „Muzeji kao središta kulture: budućnost tradicije,“ ICOM je

---

28 Isto, str. 195.

29 Za više informacija vidjeti poglavlje “The Production of Locality,” u: Arjun Appadurai, *Modernity at Large: Cultural Dimension of Globalization*, str. 178-200.

30 A. Appadurai, *Modernity at Large*, str. 199.

31 A. Huyssen, „Escape from Amnesia: The Museum as Mass Medium,“ str. 18.

izjednačio muzej s kulturnim centrom, središtem lokalne zajednice, koje, uz svoje uobičajene funkcije, treba neposrednije i aktivnije djelovati u zajednici, raditi na njenom osnaživanju i uključivanju u globalne tokove kulturne razmjene. Generalna ICOM-ova konferencija održana iste godine u Kyotu je dodatno naznačila preokret u savremenoj muzeološkoj paradigmi, gdje muzeji treba da se bave zajednicom, ne samo kroz čuvanje i predstavljanje kulturnog naslijeđa, komuniciranje njegove vrijednosti i značaja, već radom u zajednici i sa zajednicom, što je navedeno i u novoj, alternativnoj definiciji prema kojoj je muzej ...“participatoran i transparentan, djeluje u aktivnom partnerstvu s različitim zajednicama da prikuplja, čuva, istražuje, tumači izlaže i obogaćuje razumijevanje svijeta...”³²

Postavljajući akcent na tradiciju, ICOM-ova konferencija u Kyotu je posebnu pažnju usmjerila na muzeje koji se direktno bave prepoznavanjem, definiranjem i zaštitom kulturnog naslijeđa i tradicije, odnosno pitanjima njenog očuvanja, poštovanja i razumijevanja, ali i mogućnostima komunikacije, te i prilagodbe u savremenom globalnom društvu, što se odnosi i na transmisiju budućim generacijama.³³

U Bosni i Hercegovini muzeji su većinom utemeljeni od strane socijalističkih vlasti. Osnovani su kao čuvari kulture, tradicije, naslijeđa, kao institucije zadužene za uspostavljanje kanona, kulturnih vrijednosti, ali isto tako i kao „instrumenti javnog podučavanja“³⁴ koji su uspostavljali i održavali određeni društveni poredak. Karakterom svojih zbirki i uopće načinom funkcioniranja učestvovali su u konstrukciji historije, memorije, identiteta, kao i kulturnog legitimiteta grada, regije, odnosno države, jer su funkcionirali u nadležnosti države ili lokalnih vlasti i djelovali kao „moćni, snažni i opipljivi simboli njihovih moći i atributa.“³⁵ Dakle, u pitanju su institucije koje su specijalizirane za određen lokalitet, determinirane kontekstom, ali i lokalnom politikom i kontrolom.

Postavlja se pitanje na koji način muzeji funkcioniraju danas? Kako mogu odgovoriti na promjene u muzeološkoj paradigmi, te kako proaktivno

---

32 <https://icom.museum/en/news/icom-announces-the-alternative-museum-definition-that-will-be-subject-to-a-vote/> (4.02. 2020)

33 ICOM Kyoto – 2019 „Open Call for Papers“ <https://icom.museum/en/activities/events/international-museum-day/> (15.04. 2019)

34 Tony Bennett, „The Exhibitionary Complex“, u: Donald Preziosi i Claire Farago (prir.) *Grasping the World: The Idea of the Museum*, Ashgate, Burlington, VT, 2004, str. 424.

35 Carol Duncan i Allan Wallach, „The Universal Survey Museum,“ *Art History*, 3(4), str., 457.

djelovati u „situaciji kada se nacionalne države suočavaju s partikularnim oblicima transnacionalne destabilizacije,³⁶ ali, isto tako, i situaciji društveno-političke i ekonomske destabilizacije koja je rezultat poslijeratne krize i tranzicije?

Bosanskohercegovački muzej i globalizacija: odnos prema društvenoj zajednici

U Bosni i Hercegovini nije nikada došlo do transformacije muzejskih institucija u centre zabave, masovne konzumacije i potrošnje. Muzeomanija i muzeofilija, simptomi zapadnog društva i potrošačkog kapitalizma, nisu zaživjeli u bosanskohercegovačkom kontekstu ni u posttranzicijskom vremenu agresivnog prodiranja potrošačkog kapitalizma i porasta kulturnog turizma. Zapravo, nemoguće je i govoriti o muzejima kao centrima kulture spektakla s obzirom da ne postoji svijest o njihovoj ulozi u urbanom brendiranju, turizmu, o njihovom značaju u procesima kulturne revitalizacije ili ekonomskog razvitka, te da su to institucije na granici preživljavanja. U situaciji kada se permanentno smanjuju ulaganja od strane resornih ministarstava, a izvori privatnog ili korporacijskog investiranja još uvijek nisu zaživjeli, između ostalog, i zbog nepostojanja poreskih olakšica na donacije, odnosno nerazvijenosti privatnog sektora koji želi i može ulagati u njihov razvoj i opstanak, muzeji su prisiljeni i da se samofinansiraju. Kako više ne funkcioniraju u stabilnom sistemu koji im je *a priori* omogućavao opstanak, sredstva za obogaćenje zbirki, kao i za programski rad, kojim se održavala kultura, čuvala tradicija, gradio kolektivni identitet, postali su paradigmom društveno-političke i ekonomske krize.³⁷

U ratom razorenom, fragmentiranom, etnički podijeljenom postdaytonskom društvu krize, došlo je do destabilizacije kulture i uopće gubljenja svijesti o značaju kulture i kulturnog naslijeđa u izgradnji i očuvanju bosanskohercegovačkog identiteta i stvaranju osjećaja pripadnosti društvenoj zajednici. Tokom ratnih razaranja, u periodu od 1992. do 1995. godine, u

---

36 A. Appadurai, *Modernity at Large*, str. 178.

37 Iako su sve kulturne institucije u Bosni i Hercegovini zahvaćene ovim tranzicijskim, postdaytonskim procesima, kriza se najviše odnosi na institucije koje su bile u nadležnosti republičkih vlasti - muzeje koji već više od dvije decenije nemaju riješen pravni status, pa tako ni način funkcioniranja i finansiranja (Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti).

Bosni i Hercegovini se masovno uništavalo kulturno naslijeđe, nestajali su i muzeji, kao i njihove kompletne zbirke, kao što je slučaj s Muzejom Branko Šotra u Stocu i ekspozituum Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine u Mostaru, ali isto tako nestajala su sela, gradski kvartovi, dolazilo je do erozije susjedstava i cjelokupnih društvenih zajednica. Društvo je postalo podijeljeno, fragmentirano, rasparčano, haotično i šizoidno, izgubio se osjećaj društvene odgovornosti i socijalnog dobra, a društvene zajednice, instrumentalizirane u etnonacionalnim konfliktima koji se sada vode posredstvom televizije i elektronskih komunikacija te u virtualnom svijetu društvenih mreža, izgubile su relaciju s lokalitetom, mjestom, s onim što je kontekstualno determinirano. Dakle, pored procesa kulturne globalizacije i erozije zajednice putem tehnološke komunikacije, kojom se prenosi dominacija ideologije tržišne ekonomije i potrošačke kulture, bosanskohercegovačko društvo još uvijek uništava i ratna, odnosno poslijeratna društveno-politička i ekonomska kriza.

Pitanje održivosti tradicije i njene zaštite, kao i zaštite kulturnog naslijeđa, koje nam govori o postojanju naroda na određenom geografskom, kulturnom prostoru, o prožimanju kultura, civilizacija i njihovoj povezanosti, značajno je za konstrukciju identiteta, za stvaranje osjećaja pripadnosti jednoj društvenoj zajednici. U situaciji kada dolazi do erozije “lokaliteta kao dimenzije društvenog života i kao artikulirane vrijednosti partikularnih susjedstava,”³⁸ osjećaj mjesta je krucijalan, a muzej, koji čuva i izlaže materijalno, a danas sve više i nematerijalno naslijeđe, te kreira i komunicira njegova značenja, i vezan je za lokalitet kome pripada, znatno učestvuje u razvijanju osjećaja pripadnosti lokalnom kontekstu, odnosno procesima konstrukcije identiteta zajednice. Jer zajednice su ne samo socijalno, već i prostorno definirane.

Obilježavanje Međunarodnog dana muzeja s parolom “Muzeji kao središta kulture: budućnost tradicije”— gdje uz važnost očuvanja kulturnog naslijeđa i tradicije, njegove komunikacije i transmisije budućim generacijama, kao jedan od osnovnih zadataka muzeja se postavlja i interaktivnost, orjentiranost na publiku, na društvenu zajednicu — otvorilo je pitanja funkcioniranja bosanskohercegovačkih muzeja u odnosu na ovu novu muzeološku paradigmu.

Bosanskohercegovački muzeji još uvijek su vezani za tradicionalni koncept muzeja, na muzej kao bastion kulture, riznicu u kojoj su sabrane i klasificirane zbirke predmeta umjetničkog, historijskog, i naučnog značaja u

---

38 A. Appadurai, *Modernity at Large*, str. 198.

cilju njihovog očuvanja, odnosno na samozatajne, samodovoljne institucije usmjerene na internu djelatnost, na brigu o zbirka i njihovo prezentiranje javnosti, što potvrđuju i zakonske regulative kojima se rukovode.³⁹ U njima još uvijek nije došlo do preusmjeravanja s muzejskog predmeta na korisnika, tj. publiku i društvenu zajednicu.

S obzirom da je muzej javna institucija, da funkcionira kao institucija socijalizacije i nudi neki vid zaštićene oaze, pa čak i liminalnog iskustva,⁴⁰ te da može imati značajnu ulogu u procesima izgradnje i konsolidacije društvenih zajednica kao i formiranja vrijednosti određenog lokacijskog identiteta, konteksta, tj. specifičnosti mjesta, potrebno je preispitati njegove mogućnosti u savremenom bosanskohercegovačkom kontekstu.

Uspostavljeni kao institucije specijalizirane za određeni lokalitet, grad, regiju ili čitav bosanskohercegovački teritorij, muzeji su davali značajan doprinos u izgradnji i očuvanju kulturnog naslijeđa i tradicije kao nečeg što je vezano za verifikaciju identiteta nacije, regije, grada ili uopće društvene zajednice. Doprinosili su stvaranju lokacijskog identiteta, predstavljali urbanu kulturu, specifičnost konteksta i mjesta, ali isto tako i stvaranju i održivosti kulturnog legitimiteta na nacionalnom i univerzalnom nivou.

U globalnim procesima tenzija između kulturne homogenizacije i kulturne heterogenizacije, gdje nestaju distinktivne kulture i tradicije i postoji opasnost da se manje kulture jednostavno utope u globalnu močvaru, asimiliraju u neki dominantni obrazac diktiran od strane "prvog" svijeta i vladavine multinacionalnog kapitalizma, bosanskohercegovački muzeji mogu odigrati značajnu ulogu u očuvanju kulturne različitosti u procesima globalne komunikacije i razmjene. Bez obzira na internacionalizaciju, globalizaciju i njihov potencijal u turističkoj ponudi i potrošnji, muzeji su ipak vezani za neposredno okruženje, za specifičan lokalitet ili urbani prostor, odnosno za lokalnu kulturu i uopće društvenu zajednicu. Kritika globalnog ili korporativnog muzeja uglavnom je usmjerena na njegove kontroverzne odnose prema lokalnoj kulturnoj politici,⁴¹ ali isto tako i zajednici, njenoj kulturi i

---

39 Vidjeti kantonarne Zakone o muzejskoj djelatnosti kao što je npr. "Zakon o muzejskoj djelatnosti Kantona Sarajevo," *Službene novine Kantona Sarajevo*, godina XXII broj 13, 6. 04. 2017. www.mks.ks.gov.ba/preuzimanja/legislativa/zakon-o-muzejskoj-djelatnosti (13.01.2020). Isto vrijedi i za zakone donesene u Republici Srpskoj. Za više informacija vidjeti Igbal Cogo, *Muzejsko zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini od 1945. do 2012. godine*, Muzej grada Zenica, Zenica, 2016.

40 Carol Duncan „Art Museum as Ritual," *Art Bulletin*, 72 (1), 1995, str. 11.

41 M. Rektejns, „Globalizacija obuhvata i muzeje," str. 551.

tradiciji. Stoga, jedino muzej vezan za lokalnu kulturu i naslijeđe može raditi na konstrukciji identiteta zajednice i razvijanju osjećaja pripadnosti mjestu i ICOM je upravo u takvim institucijama i vidio potencijal.⁴² U tom kontekstu, pored gradskih, tu posebnu ulogu mogu imati oblasni ili zavičajni muzeji, osnovani sa zadatkom da prikazuju cjelokupnu sliku prirode i historijskog razvitka pojedinog kraja ili oblasti⁴³, odnosno da „prate i održavaju ekonomski, društveni i kulturni razvitak svoga kraja.“⁴⁴

Zavičajni i oblasni (regionalni) muzeji: Muzej Hercegovine u Mostaru

Na teritoriji Bosne i Hercegovine 1950. godine započeo je proces osnivanja mreže muzeja nakon što je Ministarstvo za nauku i kulturu Vlade FNRJ izvršilo kategorizaciju i postavilo zadatak svim narodnim republikama da se pristupi osnivanju zavičajnih muzeja i muzeja narodne revolucije, te reorganizaciji postojećih. Zavičajni muzej, definiran kao kategorija kompleksnih muzeja, uspostavljen je da prikuplja, čuva i izlaže predmete arheološke, etnografske, istorijske, industrijske i zanatske prirode, koji će ilustrovati i dokumentovati teme vezane za životni razvoj ljudske zajednice, uključujući i NOB i socijalističku izgradnju, „s posebnim osvrtom na teritoriju čiji je on predstavnik.“⁴⁵

Iako su uspostavljeni kao insitucije koje imaju „važnu propagandno-vaspitnu ulogu“⁴⁶ u okviru ideologije socijalističkih vlasti, odnosno „najšire polje kulturno-prosvjetog i vaspitnog djelovanja na široke narodne mase,“⁴⁷ što potvrđuje Tony Bennetovu karakterizaciju muzeja kao organa javne

---

42 ICOM Kyoto – 2019 „Open Call for Papers“ <https://icom.museum/en/activities/events/international-museum-day/> (15.04. 2019)

43 „Zaključci,“ Republička konferencija po pitanju muzeja (od 7.2. 1950) , Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Ministarstvo prosvjete NR BiH 1945- 1951, br. 1338/50

44 Špiro Kulišić, „Osnivanje novih muzeja u Bosni i Hercegovini,“ *Pregled*, sveska 5, knjiga IV, godina VI (maj 1949), str. 380.

45 Đorđe Vasković, „Zavičajni muzeji i muzeji narodne revolucije (referat)“ Arhiv BiH, fond Ministarstvo prosvjete NR BiH 1945- 1951, br. 71/50. Dokument nije datiran, ali na osnovu građe se može zaključiti da je referat izložen na Republičkoj konferenciji po pitanju muzeja 7.2.1950.

46 Isto.

47 „Zaključci,“ Republička konferencija po pitanju muzeja (od 7.2. 1950), Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Ministarstvo prosvjete NR BiH 1945- 1951, br. 1338/50

instrukcije koji „produciraju lokacije moći i znanja u odnosu na mikrokozmične rekonstrukcije totalitarizirajućih poredaka ljudi i stvari,“⁴⁸ to su bile institucije koje su dale značajan doprinos u procesima konstrukcije i očuvanja lokacijskog identiteta i kulturnog naslijeđa.

Muzej Hercegovine u Mostaru je upravo i osnovan u ovom periodu, tj. u godini kada je održana Republička konferencija po pitanju muzeja, pri čemu je posebno istaknut njegov značaj kao predstavnika hercegovačkog područja, odnosno formiran je kao treći zavičajni muzej oblasnog tipa.⁴⁹ Sa svojim odjeljenjima, Odjelom narodne revolucije, Istorijsko-arheološkim, Etnološkim i Odjeljenjem književnosti,⁵⁰ znatno je doprinio kulturnom razvoju ne samo grada, već čitave hercegovačke oblasti.

U ratnom i poslijeratnom periodu pretrpio je niz promjena i transformacija. Ratnim razaranjima svi objekti su pretrpili znatna oštećenja, posebno centralni muzejski objekat koji je bio potpuno devastiran. Zbog toga je bio smješten u privremeni prostor, objekat Zavoda za zaštitu spomenika do 2000. godine, kada je ponovo aktivirana Kuća Džemala Bijedića.

Muzej je danas organiziran u nekoliko dependansa, dvije spomen-kuće, Kuću Džemala Bijedića i Svetozara Ćorovića, Muzej Stari most i Interpretacijski centar. Spomen-kuće na neki način evociraju ranije muzejske odjele, Odjel književnosti, gdje je Spomen-soba Svetozara Ćorovića bila dijelom stalne muzejske postavke i Odjel narodne revolucije, čiji je zadatak bio ilustrirati NOB kraja i socijalističku izgradnju, tj. vrijeme u kome je Džemal Bijedić odigrao ključnu ulogu za razvoj ne samo kraja, već čitave Bosne i Hercegovine. Novoformirani Muzej Stari most prati historijski razvoj grada, ali najviše nudi uvid u proces rekonstrukcije Starog mosta i pripadajućih kula Tare i Halebije (1999-2004), tj. direktno je vezan za posljedice ratnih razaranja, odnosno obnove i arheoloških istraživanja kojim se došlo do novih saznanja vezano za historijat mosta, kao i samog grada Mostara. U sklopu postavke Muzeja je i autentičan arheološki lokalitet, lociran ispod nivoa prilaza kuli,⁵¹ a u njenoj neposrednoj blizini Interpretacijski centar koji upotpunjava čitav ovaj kompleks.

---

48 Tony Bennett, „The Political Rationality of the Museum,“ *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies*, 3 (1), str. 43.

49 „Zaključci,“ Republička konferencija po pitanju muzeja, (od 7.2. 1950). Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Ministarstvo prosvjete NR BiH 1945- 1951, br. 1338/50

50 Krunoslava Topolovac, „Muzeji i galerije,“ u: Neđo Šipovac (prir.) *Kultura u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini 1945-1975*, NIŠP Oslobođenje, Sarajevo, 1976, str. 48.

51 <http://www.muzejhercegovine.com/web/index.php/muzejstarimost> (15.03.2020)

Kao relativno nov muzealan oblik u svijetu, interpretacijski centar se javlja kao komplementarni dio kulturnog, historijskog ili prirodnog lokaliteta koji interpretira, pri čemu koristi različita komunikacijska sredstva da podstakne razumijevanje materijalnog i nematerijalnog naslijeđa, uključujući nove tehnologije i obilaskne postavke uz scenske prikaze. Obično lociran na turističkoj ruti, koncipiran da posjetiocima ponudi zanimljiv i lako razumljiv pregled informacija o kulturnom ili prirodnom naslijeđu lokaliteta, može postati važnim faktorom u razvoju turizma.

Interpretacijski centar u Mostaru, otvoren 2016. godine, okarakteriziran je kao institucija muzealnog tipa koja pored multimedijalnih didaktičkih sredstava ima i vrlo vrijednu Etnološku zbirku sa 70 eksponata, što znači da on predstavlja jedan hibrid — „klasičnog“ muzeja sa zbirkom koja se čuva, istražuje i izlaže, i ustanove didaktičkog ili edukativno-zabavnog karaktera koja interpretira materijalno i nematerijalno naslijeđe, ne samo neposrednog lokaliteta u kome je smješten, već i šireg područja, tj. hercegovačkog kraja. Zajedno s ostalim depandansama, pogotovo Muzejom Stari most, daje značajan doprinos razvoju turizma i može se reći da je Muzej Hercegovine jedna od rijetkih institucija u Bosni i Hercegovini koja je u situaciji da se dobrim dijelom i samofinansira. Međutim, pored toga što su u srži simbolične ekonomije grada, ovi muzejski prostori još uvijek djeluju kao predstavnici lokaliteta, terena, ili oblasti i igraju veoma važnu ulogu u procesima konstrukcije identiteta mjesta.

Muzej Hercegovine, utemeljen kao predstavnik jednog područja, jednog terena, sa zbirnama arheološke, etnološke, historijske prirode, što je godinama učestvovao u kreiranju identiteta hercegovačke oblasti, pa tako i identiteta zajednice, razvijanju osjećaja pripadnosti lokalnom kontekstu, može dati značajan doprinos u procesima očuvanja i konsolidacije zajednica kao društvenih formacija koje su potpuno rasparčane, fragmentirane i razorene etnonacionalnim podjelama i konfliktima. Kroz reprezentaciju materijalne i duhovne kulture kraja, transmisiju vrijednosti tradicije i kulturnog naslijeđa, te poštovanje lokalnih kulturnih razlika i historija, njihovog međusobnog prožimanja, on ima kapacitet da djeluje kao “kontakt-zona.”

Koncept muzeja kao kontakt-zone antropologa Jamesa Clifforda pretpostavlja model funkcioniranja koji — kroz kritički osvrt na muzejske procese ‘prikupljanja kulture’⁵² posmatrane kao “reakcije na partikularne

---

52 James Clifford, *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*, Harvard University Press, Cambridge, London, str. 213.

historije dominacije, hijerarhije, otpora i mobilizacije,”⁵³ – prepoznaje heterogenost zajednice i uvodi aktivnu saradnju, dijalog i promjenu autoriteta, tj. dekonstrukciju muzejskog autoritativnog znanja.⁵⁴ Takav muzej prepoznaje problem erozije zajednice, “socijalno distanciranje i segregaciju kao historijsko-politički produkt,”⁵⁵ te se percipira kao mjesto hibridnih mogućnost, političkog dijaloga i djelovanja.

S tim u vezi, mostarski Muzej Hercegovine bi trebao polaziti od svojih neposrednih korisnika ili zajednica čiju historiju, kulturu, tradiciju i identitet reprezentira artefaktima iz svojih zbirki, njihovih potreba ili načina kako žele da budu predstavljeni. Postoje brojni primjeri muzejskih institucija koje su usvojile otvoren i inkluzivan pristup, razvile relacije s lokalnim kontekstom i uključile članove društvene zajednice u procese koncepcije i realizacije izložbi, obogaćenja zbirki, kao i njihove interpretacije.⁵⁶ Jer, interpretacija, direktno vezana za komunikativnu funkciju muzejskih zbirki i postavki, kreiranja značenja i transmisiju historijskih, društvenih, kulturnih i estetskih vrijednosti, je značajna i za iniciranje dijaloga i razmjene u društvenim zajednicama, za procese konstrukcije i konsolidacije zajednice, odnosno njenog jačanja,⁵⁷ što se danas postavlja kao jedan od važnih zadataka muzeja. Komunikacijom s članovima društvene zajednice daje im se prilika da kroz sjećanja, pozivajući se na vlastitu historiju i memoriju, potvrđuju identitet koji je „lociran u esencijalističkoj prošlosti, zapravo fluidan, kompleksan i emocionalan, vezan za percepciju drugog i savremenog konteksta i ovisi od materijalne kulture kao i iskustva i memorije.“⁵⁸ Stoga, muzej, kao čuvar materijalnog i nematerijalnog naslijeđa, pa tako i memorije sadržane u različitim kulturnim oblicima i artefaktima, ali i njegovom fizičkom kontekstu, učestvuje u procesima konstrukcije ličnog i kolektivnog identiteta, odnosno identiteta zajednice koji je utjelovljen u osjećaju mjesta.

---

53 Isto.

54 Isto, str. 204-210.

55 Isto, str. 204.

56 Za više informacijama o projektima koji uključuju članove zajednice u rad muzeja vidjeti: Elizabet Kruk, “Muzeji i zajednica,” u: Šeron Makdonald (prir.), *Vodič kroz muzejske studije*, Clio, Beograd, 2014, str. 251-271; Sheila Watson, “History Museums, Community Identities and a Sense of Place: Rewriting Histories,” u: Simon J. Knell, Suzanne Macleod i Sheila Watson (prir.), *Museum Revolutions: How Museums Change and are Changed*” Routledge, London - New York, 2007., str. 160-172.

57 Isto.

58 Isto, str. 160.

U kontekstu identiteta zajednice i njenih različitosti, riječ je o višeslojnim identitetima sadržanim u prošlosti, o čemu svjedoči i bogato naslijeđe muzejskih zbirki, uključujući i identitet mjesta, predstavljen kroz audio-vizuelne i narativne cjeline kojim Interpretacijski centar oslikava prirodne ljepote Hercegovine, njenu historiju, materijalnu i duhovnu kulturu, običaje, tradiciju. Postavka Interpretacijskog centra ističe posebnost hercegovačkog kraja i usmjerava se na doživljaj posjetioca kroz multimedijalna i scenografska sredstva interpretacije, ali njegov potencijal ide izvan turističko-ekonomske vrijednosti. S obzirom da predstavlja identitet kraja, mjesto gdje se evociraju sjećanja, uspomene, mjesto u kome pojedinac može pronaći vlastite korijene i razumjeti današnje doba, on može postati sredstvom formiranja i osnaživanja društvene zajednice i njenog identiteta. Aktivnim radom sa zajednicom i u zajednici muzej može ne samo očuvati tradiciju, već naći način da ona postane koristan resurs u sadašnjosti i budućnosti. Budućnost tradicije u globalnom kontekstu, kao pitanje koje se postavilo u okviru obilježavanja Međunarodnog dana muzeja, odnosno potencijal muzeja kao kulturnog centra da uspostavi balans između internacionalizma i nacionalizma, globalnog i lokalnog, tradicije i inovacije, je upravo u institucijama kao što je Muzej Hercegovine.

Činjenica je da je globalni muzej postao paradigma za razvoj kulturnog turizma, urbane ekonomije i revitalizacije gradova i regija, ali muzej koji igra ključnu ulogu u konstrukciji mjesta, specifičnog lokacijskog identiteta i održivosti zajednica u određenom društvenom i kulturnom kontekstu je čak i važniji za bosanskohercegovačko društvo. Oblasni muzej koji se svojim djelovanjem usmjerava na opstojnost distinktivne kulture i tradicije u procesima ubrzane globalizacije i aktivno saraduje s lokalnim zajednicama ima mogućnost da se revitalizira u kontekstu partikularnog lokaliteta, da oživi i postane održiv u svojoj zajednici, te se odupre globalizacijskim procesima koji razbijaju osjećaj mjesta, lokaliteta i pripadnosti društvenim zajednicama, kao i homogenizaciji bosanskohercegovačke kulture u neki dominantni obrazac.

MUSEUM, CULTURE AND COMMUNITY IN THE GLOBAL ORDER

SUMMARY

Radical changes that affected the world of museums in a sense of their growth, development and role in today's society, as well as new issues that emerged within museum theory and practice, have been observed through the prism of the impact of globalization processes on culture. Globalization of culture, associated with globalization of economy, politics and media, as well as the dominance of multinational corporative capitalism, has considerable implications for the workings of museum. The past ten to fifteen years have witnessed a significant increase in literature and debates associated with the emergence of a new museum model, that is global or corporate model as an outcome of commercialization and corporatization of culture, but also literature that focuses on the new role of the local museums, that related to their communities and preservation of distinctive cultures and heritage. Through the framework of new museum theory and practice, this paper examines these two museum models and then discusses museums in Bosnia and Herzegovina, their workings, challenges and possibilities to respond to new social, political, cultural and economic relations as well as the emerging issues within museum studies field. The special attention is given to the problems related to community, erosion of neighbourhoods, loss of sense of place and identity in the processes of globalization and homogenization of culture. In this context the paper looks into the possibilities of museum's proactive engagement with their communities focusing on the regional museums, such as Museum of Herzegovina in Mostar, established as an institution that preserves the natural, historical, archaeological, ethnological and cultural heritage and identity of the Herzegovina area.

Keywords: community, culture, globalization, identity, museum, tradition, tourism,

LITERATURA

- Andreas Huyssen, *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*, Routledge, New York-London, 1995.
- Arjun Appadurai, *Modernity at Large: Cultural Dimension of Globalization*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996.
- Carol Duncan „Art Museum as Ritual,“ *Art Bulletin*, 72 (1), 1995.
- Carol Duncan i Allan Wallach, „The Universal Survey Museum,“ *Art History*, 3(4).
- Dorđe Vasković, „Zavičajni muzeji i muzeji narodne revolucije (referat)“ Arhiv BiH, fond Ministarstvo prosvjete NR BiH 1945- 1951, br. 71/50.
- Elizabet Kruk, „Muzeji i zajednica,“ u: Šeron Makdonald (prir.), *Vodič kroz muzejske studije*, Clio, Beograd, 2014. Sheila Watson, „History Museums, Community Identities and a Sense of Place: Rewriting Histories,“ u: Simon J. Knell, Suzanne Macleod i Sheila Watson (prir.), *Museum Revolutions: How Museums Change and are Changed*“ Routledge, London - New York, 2007.
- Frederic Jameson, „Notes on Globalization as a Philosophical Issue“ u: F. Jameson i M. Miyoshi (prir.) *The Cultures of Globalization*, Duke University Press, Durham - London, 1998.
- Guy Debord, *Društvo spektakla i komentari društvu spektakla*, Arkzin, Zagreb, 1999.
- Hilton Kramer, „The Museum as Culture Mall,“ *The New Criterion*, (juni 2001).
- Igbal Cogo, *Muzejsko zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini od 1945. do 2012. godine*, Muzej grada Zenica, Zenica, 2016.
- James Clifford, *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*, Harvard University Press, Cambridge, London.
- Jean Baudrillard, „The Beaubourg-Effect: Implosion and Deterrence“, u: Neil Leach (prir.) *Rethinking Architecture*, Routledge, London - New York, 1997.
- Krunoslava Topolovac, „Muzeji i galerije,“ u: Neđo Šipovac (prir.) *Kultura u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini 1945-1975*, NIŠP Oslobođenje, Sarajevo, 1976.
- Lianne Mctavish, „Shopping in the Museum? Consumer Spaces and the Redefinition of the Louvre,“ *Cultural Studies* 12 (2), 1998.
- Mark Rektejnus, „Globalizacija obuhvata i muzeje,“ u: Šeron Makdonald (prir.), *Vodič kroz muzejske studije*, Clio, Beograd, 2014.
- Martin Prösler, „Museums and Globalization,“ citiran u M. Rektejnus „Globalizacija obuhvata i muzeje“.
- Michel Foucault, „Mesta“ *Delo (Postmoderna aura IV)*, godina XXXVI, 5-6-7 (maj-juli 1990).
- Nik Prajor „Postmoderna restrukturisanja“ u: Šeron Makdonald, *Vodič kroz muzejske studije*.

- Paul Virilio, *Mašine vizije*, Prometej, Novi Sad, 1993.
- Peter Vergo *New Museology*, Reaktion, London, 1989.
- Stanislaus von Moos, „A Museum Explosion: Fragments of an Overview” citiran u T. Smit, „Bilbao Afekt: Kultura kao industrija“.
- Špiro Kulišić, „Osnivanje novih muzeja u Bosni i Hercegovini,” *Pregled*, sveska 5, knjiga IV, godina VI (maj 1949).
- Teri Smit, „Bilbao Afekt: Kultura kao industrija,” u: J. Stanojević (prir.), *Savremena umetnost i muzej: kritika političke ekonomije*, Beograd: Muzej savremene umetnosti, 2013.
- Tony Bennett, „The Exhibitionary Complex”, u: Donald Preziosi i Claire Farago (prir.) *Grasping the World: The Idea of the Museum*, Ashgate, Burlington, VT, 2004.
- Tony Bennett, „The Political Rationality of the Museum,” *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies*, 3 (1).
- Zaključci, „Republička konferencija po pitanju muzeja (od 7.2. 1950)”, Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Ministarstvo prosvjete NR BiH 1945- 1951, br. 1338/50.

INTERNET:

- <https://icom.museum/en/activities/events/international-museum-day/> (20.04.2019).
- <https://icom.museum/en/news/icom-announces-the-alternative-museum-definition-that-will-be-subject-to-a-vote/> (4.02. 2020)
- ICOM Kyoto – 2019 „Open Call for Papers“ <https://icom.museum/en/activities/events/international-museum-day/> (15.04. 2019)
- “Zakon o muzejskoj djelatnosti Kantona Sarajevo,” *Službene novine Kantona Sarajevo*, godina XXII broj 13, 6. 04. 2017. www.mks.ks.gov.ba/preuzimanja/legislativa/zakon-o-muzejskoj-djelatnosti (13.01.2020).
- <http://www.muzejhercegovine.com/web/index.php/muzejstarimost> (15.03.2020)

Adnan Kadrić

HRONOGRAMI/TARIHI DVOJICE MOSTARSKIH DIVANSKIH PJESNIKA S POČETKA 17. VIJEKA U ISTANBULU

Sažetak: U ovom prilogu nastoje se predstaviti hronogrami dvaju mostarskih pjesnika s početka 17. stoljeća koji su, osim pjesama u divanima i poetskim međmuama (zbirkama), bili poznati i kao kaligrafi i pjesnici hronograma na različitim objektima u Istanbulu, pretežno česmama i turbetima. Hronogrami su sačuvani i danas i mogu se naći na objektima za koje su pisani. Radi se o dvojici pjesnika. Jedan je Hukmi Mostarac poznat kao carski hroničar, nišandžija i kaligraf, a drugi je Ahmed Rušdi Mostarac, pjesnik kompletnog divana pjesama i skromni šejh koji je bio poznat kako na Dvoru, tako i među običnim svijetom. Njihovi hronogrami na spomenicima u gradu Istanbulu ukazuju na njihovu popularnost kako u vremenu u kojem se živjeli, tako i stoljećima nakon njihove smrti.¹

Ključne riječi: divanska poezija, umjetnost, hronogrami, Hukmi Mostarac, Rušdi Mostarac

1. Hasan Hukmi Mostarac, pisar na Dvoru i pjesnik

Mostarski pjesnik Hukmi već je poznat našoj stručnoj i široj čitateljskoj javnosti, ali i ranim piscima osmanskih biografskih spomenica u 17. i 18. stoljeću. Već je 1006. h. g (1597-1598) bio jedan od istaknutijih dvorskih

---

¹ Slike i podaci o hronogramima na važnijim spomenicima dostupni na stranici www.ottomaniscscriptions.com

pisara koji je istovremeno pisao spise kod velikog vezira Hadima Hasan-paše. Na dužnost šehnamedžije postavljen je na traženje čuvenog historičara i umjetnika Seyyida Lokmana a na mjesto Talikizade Mehmeda Subhija. Službeno je Hukmi potvrđen na poziciji šehnamedžije (nekoj vrsti dvorskog, carskog historičara) 1601. godine. Biti glavni dvorski šehnamedžija umjesto Seyyida Lokmana i sličnih šehnamedžija bila je velika čast i priznanje za svakog pisca, umjetnika i pjesnika u to vrijeme.

U djelu *Fezleke* Katiba Čelebija spominje se jedan tarih/hronogram za Zekerijja-efendiju², a potom i distih koji je uputio Džafer-paši prilikom njegovog povratka iz Gruzije, kada je pobijedio Aleksandra koji je poginuo, a njegove sinove doveo u Carigrad.³

U dokumentu u Bašbakanlık Arhivu (BA, A.DFE, nr. 68) među 40 dvorskih pisara kao 13. navodi se ime „ze‘amet-i kâtiba“ (pisara koji bilježio dodjelu zeameta) Hasana Hukmija za kojeg se navodi da mu je obnovljen berat o postavljenju 23. zulkadeta 1012. h. g., odnosno 23. aprila 1604. godine. Dakle, u vrijeme sultana Ahmeda I. Hasan Hukmi Mostarac bio je prvo pisar (kâtib) na Dvoru, zatim je imenovan na poziciju pomoćnika reisu-l-kuttāba (glavnog dvorskog sekretara) od 1604. do 1605.

Nekoliko mjeseci 1606. bio je na reisu-l-kuttāba a onda je ponovo vraćen na poziciju nišandžije do 1611. godine, pa reisu-l-kuttāba 1614. godine, još jednom na poziciju nišandžije 1618, te na poziciju reisu-l-kuttāba 1621. godine. U muhimme defteru br. 88 u Bašbakanlık Arhivu⁴ u Istanbulu nalazi se jedna duža bilješka o Hasan Hukmiju na osnovu koje se vidi da je bio nišandžija i 1615. i 1616. godine i da je i tada vrši nadzor nad ispravnošću prikupljanja poreza od nišandžijskih hasova. Godine 1638. bio je na poziciji spahijskog mukabeledžije kada je i četvrti put postavljen na poziciju reisu-l-kuttāba. U suštini, pozicija reisu-l-kuttāba izgledala je privlačnijom kandidatima koji

---

2 „Zekerīyā’ya vērildi fetvā” – *Fetva je Zekerijjau data*. (1000. H. g./1592) Opisuje se poznati slučaj neslaganja šejhulislama sa velikim vezirom Kodža Sinan-pašom, kad je Zekrija smijenjen sa te pozicije a privremeno postavljen Bostanzade Mehmed-efendi da bi opet na tu poziciju bio vraćen Zekerija-efendi.

3 U stihovima se uočava ironija kada Hasan Hukmi piše: „Iako utvrdu Gruziju ti uze, dizdar utvrde Jedikule ti postade“. Ironija je u tome što su u utvrdu Jedikule završavali zarobljenici ili vojskovođe i upravitelji kojima nisu bili zadovoljni na Dvoru. Vidi: Aycibin, Zeynep (2007) *Katib Çelebi. Fezleke. Tahlil ve Metin*, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, str. 373. [neobjavljena disertacija]

4 Vidi: 82 *Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/ 1617-1618). Özet – Transkripsyon . İndeks ve Tipki basım*, Divân-ı Hümâyün Sicilleri Dizisi: VI, BDAGM, Nu. 47, Ankara 2000, str. 36.

su se borili za nju, a smjenjivanje na tim pozicijama je bilo zbog ograničenih „mandatnih“ perioda koliko neko može biti postavljen na nekoj funkciji sa velikim stepenom odgovornosti, tako da je i postavljanje na drugu funkciju sličnu navednoj često bilo po automatizmu ukoliko se neko pokazao kao uspješan u vođenju poslova centralne administracije.⁵

Na mjesto šehnamedžije (carskog hroničara) Hukmi je postavljen zbog svog stila pisanja. Bio je u pratnji i Čagalzadea Sinan-paše prilikom njegovog pohoda na Perziju 1604-1605. godine, ali nije poznato da li je iza sebe ostavio kakvu hroniku. U nekoliko zbirki stiliziranih prozanih zapisa (munšeata) nalaze se i njegova djela koja govore o njegovom stilskom umijeću i poznavanju visokostiliziranog osmanskog jezika.

Osim nekoliko gazela u mostarskim medžmuama (zbirdkama) koje se nalaze u Orijentalnom institutu u Sarajevu i koji su donekle obrađivani,⁶ gazeli Hukmija Mostarca mogu se naći i u drugim rukopisnim zbirkama u svijetu. Prošireni gazel (*gazel-i müzeyyel*) u formi baharije (*pjesme o proljeću*) od 11 distiha (22 stiha), posvećen sultanu Mehmedu III i još dva gazela slične tematike od po 5 distiha (10 stihova) nalaze se u rukopisnoj zbirci Nacionalne biblioteke u Ankari - No. A. 795. Sultanu Mehmedu III povećen je i Hukmijev museddes od 4 strofe po 6 stihova koji se također nalazi u jednoj zbirci pjesama koja se nalazi u Nacionalnoj biblioteci u Ankari, No. 238; fol. 33v. Osim gazela u drugim zbirkama pjesama u navedenoj kolekciji, dokumenti i tekstovi o Hasanu Hukmiju nalaze se i u drugim rukopisnim djelima. Tako

---

5 Vidi: Woodhead, Christine (2006) „Scribal chaos? Observations on the post of reisülküttab in the late sixteenth century“, In: *Eugenia Kermeli and Oktay Özel (eds), The Ottoman empire: myths, realities and 'black holes': contributions in honour of Colin Imber*, Istanbul, 2006, 155-172.

6 Ahdî u djelu *Gülşen-i Şu'arâ* navodi da je Hukmi, rodom iz Hercegovine, bio dobar poznavalac nauka arapskom i perzijskom jeziku, vješt pisar koji je napisao mnoštvo dopisa, poznati kaligraf svoga vremena (*hattât-ı devrân*), poznat po obrazovanju i moralnosti, predan u svom poslu na Dvoru, bio pisar na divanu (*kâtib-i divân*) kod beglerbega Čagalazade Sinan-paše u Basri i Bagdadu, da je poznavao finese u pisanju poezije, da mu je poezija logična i blistava, izraz u dopisima prefinjen, da je bio omiljen među pjesnicima svoga vremena. Zanimljiva je i kasida koju je spjevao pjesnik Rûhî Bağdâdî (u. 1605) u čast dolaska Hasana Hukmija Mostarca u Bagdad “Der-Şân-i Hasan Efendi Kâtib-i Divân-i Vezîr-i Mükerrerem Sinân Paşa” (*Külliyât-i Rûhî Bağdâdî*, s. 47) u kojoj kaže “yine teşrifün ile oldı muşerref Bağdâd” / “iznova, slaveći tebe Bagdad počašćen je”, “bir murâd ola qapûnda şu'arâ-yi Bağdâd” / “(jedan osmijeh tvoj, odgovarjući je ..) neka to želja bude, na kapiji tvojoj, bagdadskih pjesnika”. Cf. Kadrić, Adnan (2012) *Mostarski bulbuli. Poezija mostarskih pjesnika na orijentalnim jezicima*, Mostar, str. 161; Solmaz, Süleyman, eds. (2009) *Bağdatlı Ahdî. Gülşen-i Şu'arâ*, Denizli 2009.

se u jednom rukopisu u biblioteci dr. Refeta Yinança, koji predstavlja zbirku stilizirane prepiske iz 16. i 17. stoljeća, nalazi berat o postavljenju Hukmija Mostarca za šahnamedžiju, zatim dopis koji je pisao Hukmi Mostarac i koji je 1023. H. g. (1614) godine upućen poljskom kralju, kao i milknama Hasana Hukmija za velikog vezira Mehmed-pašu a odnosi se na posjede u Smederevskom sandžaku.⁷ Posebnu pažnju iz aspekta diplomatsko-administrativnog i poetskog umijeća Hasana Hukmija Mostarca predstavlja rukopis djela Münşeat u Nacionalnoj biblioteci u Ankari (No. A. 8619) u kojem se nalazi stilizirano pismo ruskom kralju u vezi sa potpisivanjem primirja, dopis krimskom hanu kojim se poziva u pohod na Perziju i kraća stilizirana pisma/dopis kojima se Hukmi obraća rumelijskom beglerbegu Ibrahim-paši, a u vrijeme dok je veliki vezir bio Halil-paša. Godina pisanja je 1024. h. g. (1614-15) godina. Iz *Divana* pjesama dvorskog pisca Suhejlja, čiji je otac poginuo u borbama kod Egrea, a koji je također bio u blizini Čagalzadea Sinan-paše kao i Hukmi, iz jednog hronograma/tariha saznajemo za još jedan nadimak Hukmija Mostarca, a to je et-Tevqī'i (službeni pisar), što u suštini znači isto što i Nišandži (državni sekretar zadužen za tumačenja akata i pisanje spisa, koji dobro poznaje diplomatiku i administrativne propise kao i način diplomatskog dopisivanja sa stranim državicima i vladarima). Osmanska historiografija također tvrdi da je Hukmi posljednji od pet službeno imenovanih šehnamedžija (carskih hroničara i pisara). Međutim, iako naziv et-Tevqī'i, ukoliko ga je pjesnik koristio u širem historiografskom kontekstu a ne poetskom smislu, također može upućivati na tradiciju „vaqa'-i nuvisa“, odnosno tradiciju pisanja modernijih hronika Carstva koja je, prema historičarima, uslijedila nakon Hukmija Mostarca i trajala do kraja 19. stoljeća. No, budući da je Suhejli poznavao Hukmija i profesionalno, dok su radili kao pisari na Dvoru, prema našem mišljenju, on najvjerojatnije spomenuti nadimak koristi da bi terminološki precizirao ono u čemu je Hukmi, zapravo, bio najvještiji, u pisanju visoko stiliziranih carskih dopisa. Pjesnik Suhejli navedeni hronogram/tarih unutar svog *Divana* piše povodom rođenja sina Hasana Hukmija Mostarca 1009. h. g. (1600-01).⁸ Dakle, iako

7 Vidi: Yinanç, Refet & Özkan, Ömer (2011) „Osmanlı-Safevi İlişkilerine Dair Önemli Bir Kaynak: 16. Asra Ait Bir Münşeat Mecmuası“, *Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Velî*, 60(265), Ankara.

8 *Tārîḫ-i velâdet-i ferzend-i Hükmi Efendi Et-tevqî'i*:
Hükmi Efendi kim ol server-i erbâb-ı dil / Mažher-i lütf eyledi anı Hudâ-yı celîl
Mâye-i cân-ı peder vârdi Hudâ bir puser / Budur ümîdüm vère Haqq aña 'ömr-i şavîl

je Hasan Hukmi Mostarac bio posljednji zvanično postavljeni šehnamedžija u Osmanskom carstvu, pisar i sekretar administracije koji je bio cijenjen kao stilist i pjesnik, u ovom prilogu nas ne zanima njegov ukupni poetski i prozni opus, odnosno njegova djela u rukopisima u formi knjige iz 17. stoljeća, nego samo njegovi hronogrami/ tarihi koji su sačuvani na poznatijim građevinskim objektima.

2. Sačuvani hronogrami na objektima čiji je autor Nišandži Hukmi Mostarac

Različiti su objekti u Istanbulu na kojima se nalaze hronogrami Hasana Hukmija Mostarca. Neki od tih objekata privlače pažnju historijskom važnošću i aktuelnošću, kao što je turbe sultana Mehmeda III unutar kompleksa objekata oko džamije Aja Sofija, dok su drugi izgubili značaj i važnost zbog historijskih okolnosti i promjena društvenog života, kakve su starije česme s početka 17. stoljeća koje su izgubile na aktuelnosti zbog stalnih izmjena vodovodne infrastrukture grada ili strukture manjih sokaka u starom dijelu grada. Tako se može uočiti da su ti objekti ili natpisi na njima vremenom bili oštećeni i djelomično obnovljeni. No, unatoč svemu, smatramo da će prikaz Hukmijevih hronograma na nekim objektima u Istanbulu na prilično jasan način ukazati na značaj i poziciju Hukmija i kao pjesnika i kao visokopozicioniranog dvorskog službenika, sultanovog hroničara, kaligrafa i miljenika Dvora.

2.1. Hronogram Hukmija Mostarca u Topkapi Saraju

Hukmi Mostarac bio je dvorski pjesnik u pravom smislu te riječi. Čak je i danas sačuvan jedan njegov hronogram ispred ulaza u carsku pekaru u Topkapi Saraju u Istanbulu.⁹

Qıldı beşâret seher hâtif-i ğaybî-ḥıṭâb / Dêdi Süheylî o dem feyż-i Ğudâ-yı cemil
- sene 1009 [M. 1600/01]; Vidi: Harmancı, Mahmut Esat, eds. (2007) *Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ. Dîvân*, Ankara: Akçağ Yayınları.

9 Vidi: Sakaoğlu, Necdet (2002) *Tarihi, Mekanları, Kitabeleri ve Anıları ile Saray-ı Humayun*, İstanbul, str. 60; Ertuğ, Zeynep Tarım (2012) "Topkapı Sarayı", *TDVİA*, c. 41, İstanbul, 256-61; Hilmi, Aydın (2012) "Topkapı Sarayı", *TDVİA*, c. 41, İstanbul, 261-63.

Radi se o posebnom dijelu Topkapi Saraja, gdje se iza vrata ravnog zida nalaze pekare za unutrašnje odaje Dvora, za vanjski dio Dvora i za šire skupine kao što su janjičari i drugi službenici koji se brinu o normalnom funkcioniranju dvorskog života. Tu su i odaje i mesdžid za one koji su radili i boravili u pekarama. Taj dio Dvora doradaen je u današnjoj formi 1025/1616. godine a osiguravao je hljeb i ostale pekarske proizvode (pide, bureci, razne vrste pita i pogača) do 1876. godine. Godine 1616, naprimjer, peklo se oko 1.500.000 komada hljeba za Dvor, malo boljeg kvaliteta, odnosno blizu 2.500.000 hljeba za širu potrošnju. Tu su se pekla i janjad i ostalo meso, ali i poslastice za Dvor. Za pisanje hronograma (tariha) povodom izgradnje, odnosno uređenja dvorske pekare 1616. godine u Topkapi Saraju bio je zadužen Hukmi Mostarac.

Tekst hronograma napisan je unutar četiri okvira/polja na tamnoplavoj podlozi zlatnim slovima i obrubom.

Čim se za zgradu pekare, za hljeb posebni, na dvoru državnome
naredba i ferman sultana Ahmeda obznaniše
i do završetka stiže, nastade riznica hljeba posebnoga vladara tog
„Hukmi hronogram izreče: gle, sultanska riznica hljeba posebnog!“
(1025/1616. godina)

(Mefā'ilün Mefā'ilün Mefā'ilün Mefā'ilün)
Binā-yı firn-ı nān-ı hāş için devlet sarâyında
Şudür edince Sulţān Aḥmed'ün emr ile fermānı
İrip itmāma oldı genc-i nān-ı hāşı ol şāhuñ
Didi târiḥ Hükmi genc-i nān-ı hāş-ı sulţānı

(sene 1025)

2.2. Vanjski hronogram/ tarih Hukmija Mostarca na turbetu sultana Mehmeda III uz džamiju Aja Sofija u Istanbulu¹⁰

U kompleksu kod džamije Aja Sofije i medrese na turbetu sultana Mehmeda III nalazi se hronogram Mostarca Hukmija koji privlači pažnju složenom strukturom i kaligrafskom izvedbom. Nalazi se u dijelu kompleksa građevina uz džamiju Aja Sofija, odnosno sadašnjeg muzejskog kompleksa koji predstavlja simbiozu nekadašnje bizantijske bazilike u vrijeme Bizantijskog carstva, te džamije, biblioteke i medrese Aja Sofija u osmanskome periodu.¹¹ Čitav kompleks Aja Sofije odražava umijeće i trud brojnih arhitekta, počev sa početnim zidinama pretkršćanskog rimskog hrama, zatim s nekoliko manjih crkvice koje su često stradavale u bizantijskim gradskim ustancima, potom s impozantnom osnovnom građevinom crkve iz 6. stoljeća, te kasnije ne baš zanemarljive dodatke iz osmanskog perioda. Budući da se prvobitno radilo o većem crkvenom objektu s teškim kubetom od kojeg su stalno pucali zidovi na koje se kube naslanjalo, najznačajnije radnje na očuvanju izvorne adaptacije

10 Ayvansarâyî, Hâfız Hüseyn (1865) *Hadîqatü l-cevâmi'*, c. 1, İstanbul, 1281, 6-7; Öz, Tahsin (1987) *İstanbul Camileri*, c. 1, Ankara, 30; Crane, Howard transl. (2000) *The Garden of the Mosques: Hafiz Hüseyin al-Ayvansarayî's Guide to the Muslim Monuments of Ottoman Istanbul*, Leiden, 9;

Galitekin, Ahmed Nezih, ed. (2001) *Ayvansarâyî Hüseyn Efendi, Ali Sâti' Efendi, Süleymân Besim Efendi, Hadîkatü'l-Cevâmi': İstanbul Camileri ve Diğer Dini Sivil Mimari Yapılar*, İstanbul, 46;

Galitekin, Ahmed Nezih (2003) *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul: Cami, Tekke, Medrese, Mekteb, Türbe, Hamam, Kütüphane, Matbaa, Mahalle ve Selatin İmaretları*, İstanbul, 650.

11 Danas je to jedna od izuzetno popularnih turističkih destinacija u Istanbulu koju na vrhuncu turističke sezone nekada dnevno posjete i desetine hiljada posjetitelja.

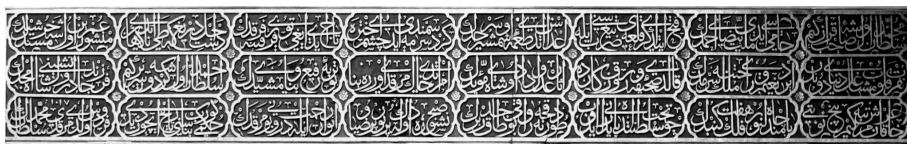
Aja Sofije uradio je mimar Sinan koji je dodao impozantne potporne zidove uz postojeće i na taj način osigurao da se objekt ne oštećuje i ne propada. Vrlo rano po osmanskim osvajanjima navedena građevina je koristila kao džamija, a potom je dio dograđen i koristio se kao medresa Aja Sofija, kao i jedan dodatak koji je označavao biblioteku sultana Mahmuda I. U dijelu kompleksa vrlo blizu Topkapi Saraja sagrađena su dva objekta koji su nekada služila kao male tekije. Odmah do džamije Aja Sofije nalazila su se turbeta nekoliko sultana s kraja 16. stoljeća koja su se stalno održavala i koja su uvijek privlačila pažnju i domaćeg stanovništva i onih koji su iz različitih razloga dolazili u Istanbul.

U neposrednoj blizini turbeta sultana Mehmeda III, gdje se nalaze hronogrami Hukmija Mostarca, nalaze se i turbeta sultana Murata III, sultana Selima II, Mustafe I, sultana Ibrahima i prinčeva (şehzâdeler), a preko puta se nalazi hamam Hurem-sultanije i džamija sultana Ahmeda poznata pod imenom Plava džamija. Sultan Mehmed III vladao je od 1595. do 1603. godine. Na prijestolje je došao kad je imao dvadeset devet godina, a vladao je osam godina. Turbe je napravljeno po naredbi sultana Ahmeda I, 1608. i 1609. godine, u dvorištu džamije Aja Sofija u blizini turbeta sultana Selima II. i sultana Murata III. Dva su mimara gradila turbe sultana Mehmeta III, a to su Dalgiç Ibrahim-paša i Sedefkar Mehmed-aga. Turbe sultana Mehmeda III prilično je ukrašeno iznutra, sa mnogo detalja u keramici, sa dosta levhi i ukrasa. Unutar turbeta se nalaze 24 sanduka koji predstavljaju grobno mjesto sultana Mehmeda III i još 23 člana sultanove porodice bliskih sultanu.

Gledajući s ulice Bab-i Humayun Caddesi koja prolazi između turbeta, sa vanjske strane turbeta sultana Mehmeda III, između donjih i srednjih prozora, može se jasno uočiti složena struktura natpisa sa dužim hronogramom ispisanim pismom dželi sulus (*celi süliis*). Autor hronograma/tariha je pjesnik Nišandži Hukmi-ef. Mostarac. Danas je turbe restaurirano, uključujući i hronogram/tarih koji ima ukupno 12 distiha (bejtova) ispisanih na mermeru zlatnim slovima na plavoj podlozi unutar 24 ukrašena okvira. Na kraju teksta u posljednjem lijevom okviru nalazi se godina pisanja hronograma 1017. h. g. (1608-09), a nema dodatnog, uobičajenog potpisa kaligrafa koji je pisao pa se pretpostavlja da bi to mogao biti Hukmi, čije se ime nalazi u prethodnom okviru na dnu teksta hronograma. Horizontalno ima po osam uokvirenih polja a vertikalno po tri ispisanja polja. Dužina hronograma je četiri metra (400 cm) a visina (širina) 70 cm. Hronogram je na visini od tri metra iznad zemlje, a debljina ispisa slova je 10 mm. Tekst je isklesan reljefno sa zlatnim slovima na plavoj podlozi, a ispisivan je u dva reda koja se prepliću i ispisuju odozdo naviše. Harfovi „hā“, „šād“ i „tā“ iznutra su ispunjeni crvenom bojom koja se slaže sa bojom podloge na kojoj se nalaze 24 uklesana okvira/ polja hronograma. Polja/okviri imaju pravilne nazubljene kružne oblike koji se spajaju na sredini. Okviri/ polja teksta ispunjeni su ravnomjerno slovima (harfovima), dijakritičkim oznakama za vokale (hareke) i sitnim ukrasnim znakovima što kompoziciji teksta omogućava vizuelnu estetsku povezanost u najsitnijim dijelovima. Navedeni hronogram/tarih naručio je sultan Ahmed I za svog oca sultana Mehmeda III i odabrao Hukmija Mostarca za sastavljanje teksta hronograma. Natpis je rezultat velikog kaligrafskog i poetskog umijeća. U ovom prilogu početak ćemo sa tekstom navedenog hronograma (tariha).

HRONOGRAM (1017/ 1608-09)

*Sultan Mehmed, vladar zvijezde pobjedničke, on je
zaštitnik sljedbenika čiste vjere Ahmedove
Udarcem sablje, utvrdu Eger osvojio je
i od neprijatelja na granici, napravio hranu za mačeve.*

Prah ispod vranca njegova - surma na oku zvijezde sudbine
 prah ispod njegove noge – kruna zvijezde sjevernjače.
 Ah, ruka sudbine što upravlja svime - iznenada zgužvala je
 ferman života vladara tog, koji vlada kao što to radi sunce.
 Udaljio se tad od obaveza svakodnevice ove prizemne
 i stigao do spokojstva i smiraja vladavine vječne.
 Ostadoše na stranici lista Sudbine
 djela pravедnosti i pravde, tog vladara kojeg Bog pomaže.
 Naredio je da se sagradi povrh zemlje od njegove postelje
 ovo turbe visoko - zgrade što se u visine izdiže
 Sultan Ahmed, taj vladar prijestolja poput kosmosa što je
 živi sin što dođe na mjesto tog vladara slave veličajne.
 Vladar sa stepenom nebeskog prijestolja čijih se pet vakata, poput straže
 navrh sedam kosmičkih kubeta zvukom razliježe.
 Neka ga Bog učvrsti na prijestolju uprave
 sve dok svod nebeski od smaragda na devet pročelja je
 do početka Dana proživljenja presvijetla i sjajna posve
 unutrašnjost ovog počivališta, svjetlima milosrđa neka ispunjena bude
 HUKMI zdanje njegovo ugleda i hronogram izreče:
 „Počivalište sultana Mehmeda džennet Firdevs postade.“
 (1017. hidžretske godine, vrijeme gradnje)

Transkripcija:

Sulṭān Meḥmed ol ṣeh-i ṣāḥib-qırān kim / ḥāmīsi idi millet-i beyzā-i Aḥmedüñ
 fetḥ étđi Egri qal'asımı đarb-ı tiğ ile / a'dāsım étđi tu'ma-i ṣemṣir o serḥadiññ
 gerd-i semendi süirme idi çeşm-i aḥtere / tāc idi ayağı tozı ferqadeyn ferqadiññ
 dest-i ecel-i dirig ki ṭayy étđi nāgehān / menşür-ı ömrin ol ṣeh-i ḥurşidmesnedüññ
 nefret qılıp meşāğil-i dünyā-yı dūndan / érđi na'im ü rāḥatına müлк-i sermedüññ
 qaldı ṣaḥife-i varaq-ı rüzigārda / āşār-ı 'adl ü dādı o ṣāḥ-ı müeyyedüññ
 emr étđi ḥāk-i merqadi üzre binā / bu türbe-i refi' ve binā-yı müşeyyedüññ
 Sulṭān Aḥmed ol ṣeh-i gerdün-serir kim / ferzend-i cānşinidür ol ṣāḥ-ı emcedüññ
 ḥāqān-ı 'arş-mertebe kim penç nevbeti / bāmında çalınur heft felek künbedüññ
 Ḥaqq taḥt-ı salṭanātda anı pāyidār édiüp / turduqça nüh revāqı bu ṭāq-ı zebercedüññ
 ṣubḥ-ı nüşüra dek ola pür-nür u pür-ziyā / envār-ı raḥmet ile derümi bu merqadiññ
 Ḥükmi görüb bināsım tārīḥ için dèdi / Firdevs oldı merqadi Sulṭān Meḥmedüññ (1017)

Hronogram koji je sastavio Hasan Hukmi Mostarac povodom izgradnje turbeta sultanu Mehmedu III implicite ukazuje na činjenicu da se radi o pjesniku koji je uživao veliki ugled na Dvoru, pogotovo što je dobio privilegiju da piše hronogram na mjestu gdje se nalazi nekoliko turbeta velikih sultana, u središtu Carstva, vrlo blizu glavnog ulaza na Dvor (Topkapi Saraj). No, i ranije je Hasan Hukmi imao priliku pisati hronogram o smrti sultana (1012/1603-04), ali je najvjerojatnije isto isklesano 1608. ili 1609. godine kad je turbe napravljeno.

2.3. Hronogram Hukmija Mostarca na samom ulazu u turbe sultana Mehmeda III (1603)

U dvorištu džamije Aja Sofije, na samom ulazu u turbe sultana Mehmeda III, nalazi se Hukmijev hronogram povodom smrti sultana. Isklesan je reljefno na mermeru, sa crnom podlogom i zlatnim slovima. Šest stihova ispisano je unutar šest okvira / polja koja su dizajnirana isto kao i u većem hronogramu s vanjske strane turbeta. Horizontalno su tri okvira/polja a vertikalno dva okvira/polja. Pozadina između okvira/polja obojena je crvenom bojom. Dimenzija hronograma je 90 x 30 cm i nalazi se odmah iznad ulaza u turbe na visini od oko dva metra od zemlje. Debljina ispisanih slova je 10 mm. Unutrašnjost turbeta lijepo je ukrašena, prostrana, sa dosta levhi i ukrasa. Na kraju natpisa nalazi se godina 1012. h. g. (1603), a označava godinu smrti sultana.

HRONOGRAM (1012/ 1603)

*Za čistu dušu njegove visosti sultana Mehmed-hana
molitva za svako dobro djelo i ujutro i navečer obaveza je svakom postala*

*Neka miris duši njegovoj stiže, u Firdevsu uzvišenom, bez prestanka
iz ružičnjaka svetosti – dašak miomirisa namirisano
O HUKMI, hronogram je o odlasku njegovome do Firedvs-dženneta
„Proučite Fatihu za dušu sultana Mehmeda!“ (1063. hidžretska godina)*

(Transkripcija)

rūḥ-ı pāk-i Ḥazreti Sulṭān Meḥmed Hān için
farz-ı ‘ayn oldı du‘ā şām u seḥer her şāliḥa
dā’imā firdevs-i a’lāda meşām cānına
erişe gülizār-ı qudsīden mu‘aṭṭar rāyiḥa
‘azm-i Firdevs étdigine Ḥükmiyā tāriḥdür
oquyuñ Sulṭān Meḥmed cān-ıçün Fātiḥa (1012)

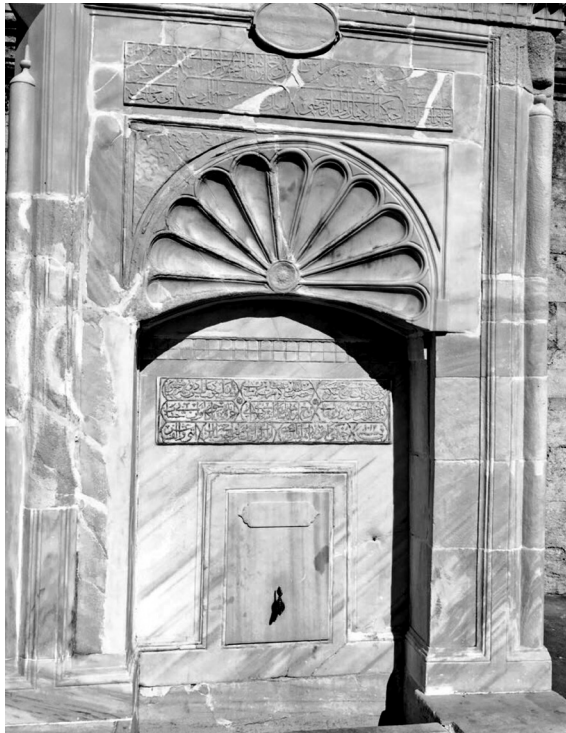
U turbetu se, pored mezara sultana Mehmeda III, među 26 mezara, nalazi i mezar njegove žene Handan-sultanije, kćerke Ajše-sultanije, mezari kćerki sultana Murata III, kćerki Ahmeda I i drugih članova sultanske porodice.

2.4. Hronogrami Hukmija Mostarca na česmi posvećenoj Bošnjaku Ibrahim-paši - česma sultanije Ajše (Şehzade Külliyesi)

Na osnovu dva hronograma/tariha Hasana Hukmija Mostarca na česmi koju je dala sagraditi Ajše-sultanija, kćerka sultana Murata III, povodom smrti svoga muža Ibrahim-paše, možemo posredno govoriti o povezanosti Hukmija Mostarca sa velikim vezirom Damadom Ibrahim-pašom (1517-1601). Damad Ibrahim-paša rođen je u Bosni 1517. Prva postavljenja i napredak u službi imao je u vrijeme Mehmed-paše Sokolovića, a kratko nakon smrti Mehmed-paše, Ibrahim-paša se oženio kćerkom sultana Murata III, Ajše-sultanijom 1581. godine. Tada počinje rasti njegov utjecaj na Dvoru. Tri puta je bio na poziciji velikog vezira: a) od 4. aprila do 27. oktobra 1596; b) od 5. decembra 1596. do 3. novembra 1597. godine; c) od 6. januara 1599. do 10. jula 1601. godine. I sam je bio graditelj i vakif po Istanbulu. Hukmi je napisao dva hronograma (tariha) posvećena Bošnjaku Damadu Ibrahim-paši koja stoje na česmi koju je dala sagraditi njegova žena Ajše-sultanija 1603. godine.

Česma je sastavni dio kompleksa Šehzade, a vidjet ćete je kada krenete od Vezneciler stajališta u pravcu džamije sultana Mehmeda Fatiha u Istanbulu.

Dva su Hukmijeva hronograma na česmi koju je Ajše-sultanija dala napraviti u spomen na svog muža Ibrahim-pašu. Oba su iz 1603. godine, kad je napravljena česma.

a) *Hukmijev hronogram na vrhu česme iznad stiliziranog luka*

*Njena visost sultanija, uzvišenog gnijezda čestitosti
učini da za dušu Ibrahim-pašinu voda potekne
O Hukmi, otvor na česmi godinu njenu izreče
„Napijte se i dovu proučite za dušu Ibrahim-paše!“*

1012/1603. godine

*Ḥazret-i sulṭān-ı'ālī-şān-ı 'iṣmet-āşiyān
Rūḥ-ı İbrāhīm Pāşā için icrā qıldı mā
Ḥükmiyā söyler dehān-ı lūlesi tāriḥini
İçün İbrāhīm Pāşā rūḥuna eyleñ du'ā (1012)*

Gornji hronogram, iznad luka, trošan je i lomljiv, a neko ga je pokušavao popravljati tankim slojem betona. Restauracijom se otkrivaju detalji. Naprimjer, utvrđeno je da se radi o tzv. *ta'miyeli* tarihu, dopunjenom tarihu, kada pjesnik dodaje brojčani ili neki sličan ukras brojčanoj vrijednosti slova u posljednjoj misri/stihu kako bi dobio punu godinu koju želi iskazati.

b) *Hukmijev donji hronogram, ispod stiliziranog luka*

Iako je donji dio hronograma na nekim mjestima više oštećen, ipak je moguće pročitati natpis. Osim toga, raniji istraživači već su zapisali tarih u vrijeme dok ga se moglo lakše iščitati,¹² tako da se prilikom restauracije može u cijelosti obnoviti tekst i sačuvati od daljeg propadanja.

¹² Cf. Ayvansarâyî, Ḥāfız Hüseyin (1865) *Ḥadiqatü l-cevāmi'*, c. 1, İstanbul, 1281.

*Biser u riznici carsta, pročelje darežljivosti
 njena visost sultanija, dragulj poštenja, pribježište čednosti
 za žedne, da se napiju i dovu prouče, ujutro i navečer
 ovu česmu vode poput Kevser vrela ovdje sagradi
 I za dušu Ibrahim-paše je dariva, posveti
 Neka joj Bog na ahiretu, bez polaganja, računa nagradi
 Hukmi koji moli, izreče upotpunjenje hronograma
 „Za dušu Ibrahim-pašinu voda poteče!“*

(1012/1603. godine)

Dürr-i derc-i der-i devlet burc-ı mekremet
 Hażret-i Sultān-ı ‘iffet gevher ‘işmet-me‘āb
 Teşneler içüb du‘ā qılsun dëyü her şubh u şām
 Bunda icrā eyledi bu çeşme-i Kevşer-nisāb
 Rûh-ı İbrāhîm Pâşâ’ya bağışladı ânı
 Âhîretde vëre Haq aña şevāb-ı bî-hisāb
 Hükmi-yi dā’î dëdi itmāmınıñ târihîni
 Oldı İbrāhîm Pâşâ rûhı içün sâ’yil-i āb

(fî sene 1012 / isnâ ‘aşer ve elf)

Iako Evlija Čelebi u svom *Putopisu* ovu česmu naziva česmom Ibrahim-paše, danas se uglavnom u literaturi sreće pod imenom česma Ajše-sultanije. Vjerovatno je do promjene naziva došlo negdje u 18. stoljeću kada je skinuta stilizirana tuga sa česme, a dodati neki barokni ukrasi na strukturu česme dok je obnova Hukmijevog hronograma bila u drugom planu.

2.5. Hronogram Hukmija Mostarca na česmi Destārī Mustafa-paše

Destari Mustafa-paša (u. 1614) je radio u osmanskoj administraciji i bio vezir u vrijeme sultana Ahmeda I. Ukopan je u istom kompleksu građevina u dvorištu Šehzade-baši džamije gdje je ukopan i Bošnjak Damad Ibrahim-paša. Također se oženio Ajše-hanumom nakon Ibrahim-paše. Poetski natpis Hukmija Mostarca koji je bio na česmi koju je sagradio Destārī Mustafa-paša skinut je i odnesen u muzej kad je tlo gdje se nalazi česma, u kvartu Vefa, počelo da tone, tako da je danas gotovo pola česme potonulo u zemlju i očekuje se restauracija tog objekta. Na hronogramu Mostarca Hukmi-efendije nalazi se sljedeći distih:

O Hukmi, stih ovaj je tarih o gradnje česme:

„S trdom Mustafa-paše, čista voda poteče,“

(1017/1608. godine)

Hükmi bu mışra‘ binā-yi çeşmeye tārīhdür”

“Āb-ı sâfi aqdı sa‘y-i Muştafâ Pâşâ ile” (1017)

2.6. Hronogram Hukmija Mostarca na turbetu Sijavuš-paše¹³

Sijavuš-paša je prošao dvorsko obrazovanje i obuku, različite funkcije na Dvoru, a jedno vrijeme je bio janjičarski aga da bi zatim bio postavljen za rumelijskog beglerbega. Tada je stekao velik broj prijatelja na Dvoru. Prvi put je bio sadrazam od 24. decembra 1582. do 28. jula 1584. godine, drugi put od 15. aprila 1586. do 2. aprila 1589. i treći put od 4. aprila 1592. do 28. januara 1593. godine. Rođen je u Kanjiži, nekadašnjem Bosanskom ejaletu, danas Mađarskoj. Sijavuš-paša je podržavao Lala Mustafa-pašu Sokolovića, i bio je oženjen kćerkom sultana Selima Fatma-sultanijom. Turbe Sijavuš-paše nalazi se u kvartu Ejup u Istanbulu, preko puta turbeta Mehmedpaše Skolovića. Hronogram Nihadija na turbetu Mehmed-paše Sokolovića i hronogram na česmi Sijavuš-paše klesao je isti kaligraf Hizir-paša.

¹³ Vidi: Saatçi, Suphi (1988) *Mimar Sinan'ın Yapılarındaki Kitabeler*, İstanbul, 142-144.

Tekst hronograma (tariha) koji je napisao pjesnik Hasan Hukmi Mostarac nalazi se sa strane turbeta iznad velikoga prozora. Iznad prozora nalazi se uklesani svod ispunjen mermerom i drugom mermernom pločom sa podlogom zelene boje u obliku luka oivičenog ivicama zlatne boje. Unutar tog polja oivičena je pravougaona struktura unutar koje se u oivičenim okvirima/

poljima nalazi ispisan tekst hronograma (tariha). Ta struktura sastoji se od deset okvira/polja, po dva polja horizontalno i po pet polja vertikalno složenih. U svakom okviru/polju nalazi se po jedna Hukmijeva misra/stih, a na kraju hronograma hidžretska 1011. godina.

Tekst Hukmijevog hronograma (tariha) na turbetu Sijavuš-paše u prijevodu na bosanski jezik glasi:

*Izabrani među vezirima, Sijavuš-paša
čije mjesto postade uzvišeno pročelje sadrazama
Njegovo dobročinstvo se razdijeli i odabranim i ljudima ostalima
I najuzvišeniji i najniži među njima obasipali bi ga pohvalama
Iznenada mu dođe odredba od Boga
Pokori se i krenu ka mjestu sviđanja računa
U visine se podiže njegova duša čista
Utočište mu postade ružičnjak iz dženeta Firdevsa
O njegovom preseljenju Hukmi hronogram izreče
„Sijavuš paši dženet Adn postade mjesto boravka“*

(1011/1602-03. godina)

Güzîn-i vezîrân Siyâvuş Paşa
 Ki cây olmuş idi añâ şadr-ı a'lâ
 Olub luţfi mebzûl hâş ile 'âma
 Senâsın éderlerdi a'lâ vü ednâ
 İrüb nâgehân añâ emr-i İlâhî
 İdüb imtişâl eyledi 'azm-ı 'uqbâ
 'Urûc eyleyüb rûh-ı pâki 'alâya
 Añâ oldı gülzâr-ı Firdevs me'vâ
 Didi intiqâline târih Hükmi
 Siyâvuş Paşa'ya 'adn oldı süknâ
 (1011)

Osim toga, treba napomenuti da je Sijavuš-pašino turbe arhitektonsko djelo Mimara Sinana, isto kao i turbe Mehmed-paše Sokolovića koje se nalazi preko puta Sijavuš-pašinoga turbeta. Dok je hronograme (tarihe) na Mehmed-pašinom turbetu pisao Nihadi Karamusić, pisac hronograma na ćupriji u Višegradu i brojnih drugih hronograma, na Sijavuš-pašinom turbetu iz malo kasnijeg perioda hronogram je pisao pjesnik Hasan-efendija Hukmi Mostarac. To, zapravo, dodatno govori i o recepciji i ugledu Hukmija Mostarca među dvorskim pjesnicima koji su se specijalizirali za pisanje hronograma (tariha).

2.7. Oštećeni hronogram (tarih) Hukmija Mostarca na česmi sadrazama Alipaše

Ali-paša Guzeldže bio je dugo u osmanskoj administraciji, postao je kapudan-paša / admiral u osmanskoj mornarici 1617. godine, a veliki vezir (sadrizam) je bio od 23. decembra 1619. do 9. marta 1621. godine, kada je umro za vrijeme nemira na Dvoru u vrijeme vladavine mladog sultana Osmana II, nakon pohoda na Poljsku. Česmu na kojoj se nalazi hronogram Hukmija Mostarca napravio je 1619. godine, kad je postao veliki vezir. Česmu je dao sagraditi uz tekiju kod džamije Saçli Emir-efendije u kvartu Kasimpaša u Istanbulu.

*U vrijeme pravednosti sultana Osman-hana, časti uzvišene
Veliki vezir, Asaf, Ali-paša čovjek od moći i slave
Na mjestu gdje dostojni loze sejjida od šejhova Osmanlija leže
Učini da ova česma i sebilj poput džennetskih vrtova bude
Dade da (pero otkrovenja ... na kraju visoko bude...?)¹⁴
O Hukmi, završen je hronogram o završetku njene gradnje
Kad voda iz nje potekne, hronogram samo ostaje:
„Ali-paša dade da čista i slatka voda potekne“*

(1029/1619. godine)

---

14 Zbog loše i amaterske popravke hronograma od nestručne osobe koja nije znala osmansko pismo, iz novijeg doba, nije moguće tačno pročitati hronogram.

Devr-i 'adl-i ḥazret-i Sultān 'Osmān Ḥānda
Aşaf-ı a'zam 'Alī Paşa-yı şāhib-qadr u şān
Şeyḥ 'Osmān-ı siyādet-intisābīn merqadin
Eyledi bu çeşme vü sebile icrā mānend-i cinān
Qıldı (kilk-i iḥtirā'ī ... müntehā ...da?)
Hükmiyā bu ḥatmenüñ tārīḫi icrāsın tamām
Āb aqınca içinden bāqīsi tārīḫ olur
Qıldı āb-ı pāk-i selsāli 'Alī Paşa revān
(H. 1029)

3. Ahmed Rušdi Mostarac – Saḥāf, dvorski pjesnik

Pjesnik Ahmed Rušdi Mostarac, poznat po nadimku Sahnāf (1047/1637-38 – 1111/1699-1700) može se smatrati jednim od poznatijih mostarskih divanskih pjesnika 17. stoljeća. Ostavio je iza sebe kompletan Divan (zbirku) pjesama. Pisao je i kaside i tarihe, gazele, rubaije. Vrlo rano odlazi iz Mostara, napreduje u službi, biva dvorski paž oko osamnaest godina. Radio je u velikoj odaji na Dvoru, u carskoj ostavi (kileru). Poslije toga napušta dvorsku službu, povlači se, jedno vrijeme radi kao muderis i kadija, druži se sa pjesnicima, šejhovima, dervišima. Nakon smrti svoga sina često je odlazio na mezarje izvan zidina Edirne kapije u Istanbulu, a, prema predajama, brisao je natpise i tarihe sa nišana. Bio je vješt i u pisanju hronograma.¹⁵

4. Hronogrami čiji je autor Rušdi Mostarac

Najviše hronograma (tariha) zapisano je u njegovom Divanu. U rukopisu *Divana* iz Sulejmanije biblioteke u Istanbulu (Süleymaniye Ktp. – Kılıç Ali Paşa, 569) nalazi se pedesetak hronograma (tariha) u stihu različite

15 Vidi detaljnije: Bašagić Redžepašić, Safvet (2007) *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* [priređila Lejla Gazić], Sarajevo: BZK Preporod, str. 277-283; Kadrić, Adnan (2012) *Mostarski bulbuli. Poezija mostarskih pjesnika na orijentalnim jezicima*, Mostar, str. 218-235; Kazıasker Salim Efendi, *Sālim Tezkiresi* (haz. Ahmed Cevdet), Der-Saadet İqdam Matbaası 1897, str. 299; Kadrić, Adnan (2009) „Uvod u poetiku Divana Ahmeda Rušdija Mostarca“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 58/2008, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, str. 104.

dužine, od kojih su neki napisani u par distiha a neki i preko desetak distiha (bejtova).¹⁶

Svi navedeni tarihi nalaze se u Rušdijevom Divanu. No, jedan hronogram koji se nalazi u Divanu nalazi se i na česmi Jakub-age na Uskudaru. Rukopisni divani pjesama u kojima se nalaze i hronogrami, i metaforički i doslovno, mogu se predstavljati kao zatvorene knjige, odnosno tekstovi ograničenog pristupa, dok hronogrami koji su u stihovima isklesani na natpisima u

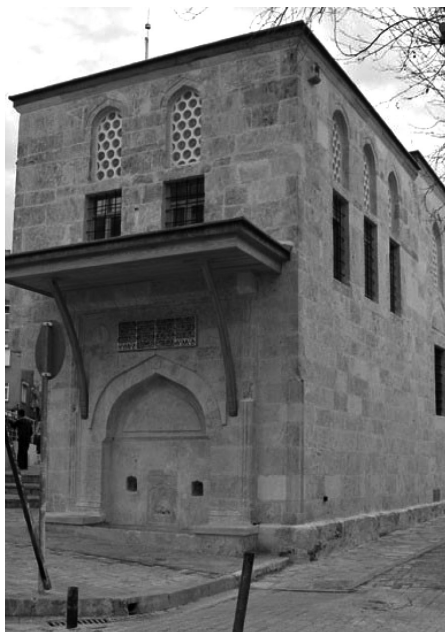
---

16 To su sljedeći hronogrami: Hronogram povodom osvojenja Kamenice, sultana Mehmed-hana Gazije (7b-8a); Drugi hronogram o osvojenju Kamenice (8a); Hronogram o sultanskom ustoličenju časnoga sultana Mustafa-hana (8a); Rođenje / hronogram sinova sultana Ahmeda Drugog (8a-8b); Hronogram o vezirskom zvanju rahmetli Mustafa-paše /Merzifonu Mustafa-paše (8b); Hronogram o (posljednjem) šehadetu Kopruluzdea, rahmetlije kome je oprašteno, Mustafa-paše (8b); Hronogram o smrti hana Mehmeda Giraja (9a); Hronogram za muftiju Mehmed-efendiju Ankarevija (9a); Hronogram o sadri-rumu Fejzullah-efendiji (9a); Hronogram o gradnji kuće rahmetli defterdara Ahmed-paše (9a); Hronogram rođenja Ahmed-paše, odabrana sina Mehmed-bega probranog sina defterdara Ahmed-paše (9b); Hronogram (10a); Hronogram o smrti kćerke Emira Čelebija (10a); Hronogram o gradnji odaje Nešati-efendije, šejha mevlevijskog u Edirnama (10a); Drugi hronogram za drugu odaju rahmetli Mevlevi Nešati-efndije (10b); Hronogram o kajmekamu Abdi-paši u Istanbulu (10b); Hronogram o gradnji dvorca rahmetli Kučuk Hasan-paše u Edirnama (11a); Hronogram o smrti rahmetli Fazlija Pašazade-bega, neka mu se Bog smiluje (11a); Hronogram o rođenju Mustafa-bega (11b); Hronogram o kući Abdulaha Čelebija (11b); Drugi hronogram za kuću Fazlija Pašazadea (12a); Hronogram za kuću dvorskog age Ismail-age (12a); Drugi hronogram (12a); Hronogram jednoj česmi (12a); Hronogram o smrti rahmetli mevlevije Derviša Mustafe (12a); Hronogram o smrti Nešati-efendije (12a); Hronogram o smrti oca Kara Halife za mukabele, neka mu se Bog smiluje (12b); Hronogram o bradi jednog sina (12b); Drugi hronogram za kuću (12b); Hronogram o rođenju sina (12b); Hronogram o rođenju sina Ahmed-efendije (12b); Hronogram o gradnji kuće Ismail-age u Bab-i seadetu, da mu Bog smiraj da (12b); Hronogram o mojoj ubogoj vlastitoj bradi (12b); Hronogram za kuću hazinedar-baše Mehmed-age (13a); Hronogram o smrti Mezakija Sulejman-efendije (13a); Drugi hronogram (13a); Hronogram o smrti Munla Čelebija, vaiza u Edirni (13a); Hronogram o smrti Nedim-efendije, muderisa na Sahni-semanu, nek je na njega milost Božija (13a); Hronogram o smrti rahmetli Minkarizade-efendije (13a); Hronogram o smrti rahmetli Imad-efendije, sultanskoga ćehaje (13a); Drugi hronogram (13a); Hronogram o smrti Kato Mehmed-efendije (13a); Hronogram o smrti rahmetli Ejubija Sujoldžizadea (13b); Hronogram o smrti rahmetlije kome je oprašteno Simi-efendije (13b); Drugi hronogram (13b); Hronogram povodom smrti njegove visosti šejha Alaudin-efendije (13b); Drugi hronogram (13b); Hronogram za česmu Mustafa-efendije, sina sestre Ferarija Mustafa-paše (13b); Drugi hronogram (13b); Hronogram koji je predat kad je na funkciji vezira u Erzerumu bio Baki-paša (13b); Hronogram o rođenju sina Damada Hasan-efendije (14a); Opis povodom popravke sebilja na dvorcu u sultanskom Saraju ... (14a). Vidi: Kadrić, Adnan (2012) *Mostarski bulbuli. Poezija mostarskih pjesnika na orijentalnim jezicima*, Mostar, str. 228.

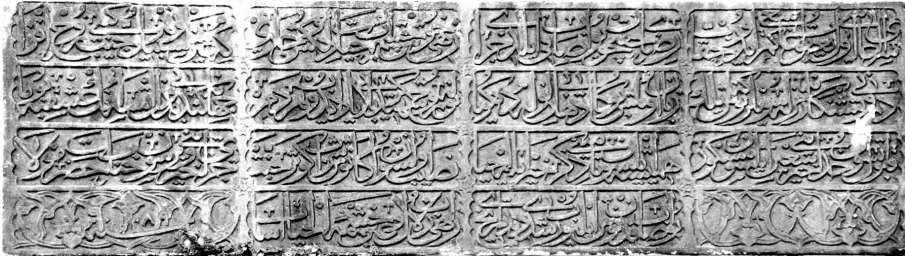
gradu predstavljaju trajno otvorene tekstove, spomenike jednom vremenu i pjesničkom umijeću.

4.1. Hronogram Rušdija Mostarca na česmi i medresi Jakub-age

Česma i medresa, odnosno mekteb kapi-age Jakub-age na Uskudaru, nalaze se pored Divitči džamije i predstavljaju jedinstvenu, veću građevinu od kamena. Skoro je restaurirana. Ispod zdanja nalazila se nekada česma Jakub-agina i hronogram Rušdija Mostarca isklesan slovima zlatne boje koja je vremenom izbledjela tako da je ostao samo isklesani tekst iste boje kakva je i podloga. Natpis hronograma nalazi se iznad oštrog luka ispod kojeg je nekada bila česma. Nakon renoviranja česma, mekteb i hronogram dobili su novi sjaj.

Hronogram Ahmeda Rušdija Mostarca renoviran je, zlatnožuta boja vraćena je na isklesana slova, a ranije je izgledala ovako nakon 350 godina od prve izrade natpisa. Ima 16 okvira/polja od čega se po četiri nalaze u horizontalnom i po četiri u vertikalnom nizu. Od toga u 14 okvira/polja ispisan je tekst Rušdijevog hronograma.

U prijevodu na bosanski jezik hronogram Ahmeda Rušdija Mostarca glasi:

*Aga na Dvoru, Jakub-aga, koji za Istinu trudi se
 Radi zadovoljstva Istinitoga, učini da ova voda čista potekne
 Kako krasna je česma vode života što srce mami i teče
 što poput vrela Selsebila i rajske rijeke dušu daje
 Srcu žednoga znakom se obraća: hajde napij se!
 Čini mu se kao da voda njena na otvoru česme jezikom postaje.
 Neka svakoga trena spominje dušu šehida s Kerbele
 ako se za njegovu ljubav ova voda na svijet prospe
 Neka mu Bog primi kao dobrim njegovim, neka zadovoljan trudom
 njegovim bude
 i neka njegovo ime oživljava, kad se dobro njegovo spomene
 Neka mu bude suđeno da iz Kevser dženeta piće pije
 neka mu nagradu dodijeli On, Zaštitinik, veličine uzvišene
 I Rušdi se napio ove vode čiste te hronogram izreče:
 „Krasna li je voda slatka, poput vrela sa česme života što je!“
 (1089/1678. godine)*

Sarây ağası ol Ya'qūb Ağa kim sa'y edip haqqā
 Rızā-yı Haqq- için bu âb-ı şâfi eyledi icrâ
 Zihî hoş çeşme-i âb-ı hayât-ı dil-keş ü cārî
 Ki 'ayn-ı selsebil ü nehr-i cennet gibi rûh-efzâ
 Derûn-ı teşnegâna remz ile söyler ki nûş eyleñ
 Zebân olmuş buña âbı dehân-ı lülede gūyâ
 N'ola rûh-ı şehîd-i Kerbelâ'yı yâd edüp her dem
 Cihâna kendüyi bezl etse anuñ 'aşqına bu mâ
 Qâbul etsün Hüdâ hayrini sa'yin eylesün meşkür
 Hemîşe eylesün nâminı zikr-i hayr ile ihyâ

Naşib olsun aña nüş-ı şarâb-ı Kevşer-i cennet
Cezâ-yı hayrını versün Cenâb-ı Hâzret-i Mevlâ
Bu âb-ı şâfdan nüş eyleyüp Rüşdi didi târih
Zihî âb-ı zülâl ü ‘ayn-ı çeşmetü’l-hayât-âs (Sene 1089)

5. Hronogrami na objektima/ spomenicima: simbolika sjećanja i kultura zaborava

Iako su hronogrami prisutni u različitim civilizacijama i carstvima, teško je naći neko carstvo da je toliko pažnje posvećivalo hronogramima kao što je to radilo Osmansko carstvo. Sama činjenica da se kroz poetsku formu posljednjim stihom, brojačnom vrijednošću slova, nastojalo iskazati vrijeme kad se nešto dogodilo govori o pokušaju čuvanja spomena/sjećanja na određeni događaj u historiji. Krajnje pojednostavljeno, kultura sjećanja u svakodnevnom životu stizala je posredstvom tzv. visoke kulture i njenom vizualnom afirmacijom kroz objekte različite arhitektonske i umjetničke vrijednosti. Metaforički govoreći, hronogrami u rukopisnim knjigama, s obzirom na suodnos pisac-tekst-čitatelj, gotovo da su (p)ostali uske uličice u koje zalaze rijetki čudaci koji ih znaju i žele čitati nakon par stotina godina, dok su hronogrami na objektima, posebno oni na vrlo prometnim mjestima snažnog simboličkog potencijala u prijestonici Carstva, neka vrsta povijesno-kulturoloških raskršća na kojima se susreću i oni čudaci koji ih znaju i žele čitati, zatim putnici namjernici koji uživaju u ljepoti i estetici orijentalno-islamske arhitekture, kao i svi oni koji shvataju simboličku vrijednost istih za kulturu sjećanja u općeraširenoj kulturi zaborava, svjesni da često i ne razumiju ni književnoumjetničke, ni arhitektonske ni kaligrafske kriterije vrijednosti tih hronograma. No, takva snaga simboličke kontekstualizacije poetskog teksta hronograma na nekom objektu skreće pažnju na neke osobitosti jedne i druge vrste hronograma, kao što su sljedeće:

Isklesani hronogrami mostarskih pjesnika na objektima u Istanbulu, s obzirom na upotrebu/kontekst, imaju više osobine informativnosti, samim tim pojačano su *vrednujući* prema objektu opisa, *inicirajući* u kulturološkom smislu i vizuelno su uključeni u širi povijesno-kulturološki sistem od hronograma mostarskih pjesnika unutar rukopisnih knjiga, gdje su navedene osobine prisutne u daleko manjem intenzitetu. Čitateljska recepcija navedenih vrsta hronograma može se predstaviti i na sljedeći način:

<i>Vrste recepcije, iskustva čitanja</i>	<i>Doživljaj hronograma mostarskih pjesnika „isklesanih na objektima“</i>	<i>Doživljaj hronograma mostarskih pjesnika zapisanih u rukopisnim knjigama</i>
Doživljaj forme: estetske vrijednosti (kulturološko-psihološko-fizički aspekt)	Kolektivni doživljaj: snažniji doživljaj	Individualni čin
Doživljaj kao iskustvo	Kolektivni doživljaj, iskustvo grupe	Individualni čin
Simbolika (doživljaj)	Simbolika kao kolektivni doživljaj, iskustvo grupe	Individualni čin
Ritualizacija iskustva doživljaja	Kolektivna ritualizacija doživljaja	Individualni čin

Dakako, recepcija svih navedenih hronograma nije ista kod različitih grupa čitatelja. Tako će „posjetitelji“ hronograma mostarskih pjesnika na značajnim objektima u Istanbulu, ukoliko dolaze iz Mostara i bliže ili dalje okoline, svoju posjetu doživljavati kao svojevrsni ritual, svjesno ili nesvjesno ponosni na svoje sugrađane čije ime je stoljećima uklesano na tako važne spomenike kulture. Tu gotovo da nestaju granice lika pjesnika kao pjesnika. Likovi dobijaju novu, gotovo mitološku dimenziju. Bez obzira da li se zna i pročitati hronogram na natpisu, i samo gledanje u hronogram za posjetitelja iz Mostara predstavlja neku vrstu rituala. Slike, igra svjetlosti i boja, neobične linije, jedinstvena arhitektura i ukupna ambijentalna atmosfera pretvara linije teksta u vrhunsku umjetničku izvedbu kojoj se divi oko posmatrača. To je mjesto kada tekst i metaforički i doslovno postaje spomenik. Spomenik važan za kolektivno sjećanje koji obilaze na stotine i hiljade posjetitelja dajući mu posebnu važnost i u širim okvirima svjetske kulture sjećanja. Pjesnici su istovremeno i mostarski, ali i pjesnici jedne velike kulturne zajednice koja se stoljećima razvijala na trima kontinentima.

SAŽETAK

U ovom prilogu predstavili smo nekoliko hronograma dvaju mostarskih pjesnika s početka 17. stoljeća koji su, osim pjesama u divanima i poetskim medžmuama (zbirdkama), bili poznati i kao kaligrafi i pjesnici hronograma na različitim objektima u Istanbulu, pretežno na česnama i turbetima. Radi se o dvojici pjesnika. Jedan je Hukmi Mostarac poznat kao carski hroničar (šehnamedžija), nišandžija i kaligraf, a drugi Ahmed Rušdi Mostarac, pjesnik kompletnog divana pjesama i skromni šejh koji je bio poznat kako na Dvoru tako i među običnim svijetom. Hronogrami Hukmija Mostarca nalaze se u kompleksu zgrada Topkapi Saraja, zatim u kompleksu objekata kod džamije Aja Sofije, u kompleksu turbeta na Ejupu kao i na česnama kompleksu objekata Šahzadebaši. Radi se o poznatim historijskim građevinskim kompleksima u Istanbulu. S druge strane, hronogram Rušdija Mostarca nalazi se na česmi uz medresu/mekteb Ali-age na Uskudaru.

CHRONOGRAMS / CHRONICLE OF TWO MOSTAR DIWAN POETS FROM THE BEGINNING OF THE 17TH CENTURY IN ISTANBUL

SUMMARY

This paper presents the chronograms of two Mostar poets from the early 17th century, who, in addition to poems in diwans and poetic collections, were also known as calligraphers and chronograph poets at various objects in Istanbul, mainly fountains and turbets. The chronograms are preserved today and can be found on the objects they were written for. One of the poets is Hukmi Mostarac known as the Imperial Chronicler and Calligrapher, and the other is Ahmed Rushdi Mostarac, the poet of the complete diwan of poems and the humble sheikh who was known both in the Palace and among the ordinary world. Their chronograms on the monuments in the city of Istanbul indicate their popularity both in the times they lived and centuries after their death.

Keywords: diwan poetry, art, chronograms, Hukmi Mostarac, Rushdi Mostarac

Literatura

- 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/ 1617-1618). Özet – Transkripsyon. İndeks ve Tıpkıbasım, Dīvān-ı Hümâyūn Sicilleri Dizisi: VI, BDAGM, Nu. 47, Ankara 2000.
- Aycibin, Zeynep (2007) *Katib Çelebi. Fezleke. Tahlil ve Metin*, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi .
- Ayvansarâyî, Hâfız Hüseyn (1865) *Hādīqatü l-cevâmi'*, c. 1, İstanbul, 1281.
- Crane, Howard transl. (2000) *The Garden of the Mosques: Hafız Hüseyn al-Ayvansarayı's Guide to the Muslim Monuments of Ottoman Istanbul*, Leiden.
- Galitekin, Ahmed Nezih eds. (2003) *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul: Cami, Tekke, Medrese, Mekteb, Türbe, Hamam, Kütüphane, Matbaa, Mahalle ve Selatin İmaretleri*, İstanbul.
- Galitekin, Ahmed Nezih, eds. (2001) *Ayvansarâyî Hüseyn Efendi, Alî Sâtî' Efendi, Süleymân Besîm Efendi, Hadîkatü'l-Cevâmi': İstanbul Camileri ve Diğer Dini Sivil Mimari Yapılar*, İstanbul.
- Gazić, Lejla, ed. (2007) *Safvet Bašagić Redžepašić. Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo: BZK Preporod.
- Harmancı, Mahmut Esat, eds. (2007) *Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ. Dīvân*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Hilmi, Aydın (2012) "Topkapı Sarayı", *TDVİA*, c. 41, İstanbul, 261-63.
- Kadrić, Adnan (2009) „Uvod u poetiku Divana Ahmeda Rušdija Mostarca“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 58/2008, Sarajevo.
- Kadrić, Adnan (2012) *Mostarski bulbuli. Poezija mostarskih pjesnika na orijentalnim jezicima*, Mostar.
- Kaziasker Salim Efendi, *Sâlim Tezkiresi* (haz. Ahmed Cevdet), Der-Saadet 1897.
- Öz, Tahsin (1987) *İstanbul Camileri*, c. 1, Ankara.
- Saatçi, Suphi (1988) *Mimar Sinan'ın Yapılarındaki Kitabeler*, İstanbul.
- Sakaoğlu, Necdet (2002) *Tarihi, Mekanları, Kitabeleri ve Anıları ile Saray-ı Humayun*, İstanbul, str. 60; Ertuğ, Zeynep Tarım (2012) "Topkapı Sarayı", *TDVİA*, c. 41, İstanbul, 256-61;
- Solmaz, Süleyman, eds. (2009) *Bağdatlı Ahdi. Gülşen-i Şu'arâ*, Denizli 2009.
- Woodhead, Christine (2006) „Scribal chaos? Observations on the post of reisülküttab in the late sixteenth century“, In: *Eugenia Kermeli and Oktay Özel (eds), The Ottoman empire: myths, realities and 'black holes': contributions in honour of Colin Imber*, İstanbul, 2006.
- Yinanç, Refet & Özkan, Ömer (2011) „Osmanlı-Safevi İlişkilerine Dair Önemli Bir Kaynak: 16. Asra Ait Bir Münşeat Mecmuası“, *Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Velî*, 60(265), Ankara.

Hajrudin Motika

ZAŠTITA STEĆAKA SA LOKALITETA GOSTINOVAC U OSTROŠCU

Sažetak: U radu se govori o dva stećka koji su izmješteni iz Jablaničkog jezera sa lokaliteta Gostinovac u Ostrošcu i jednom stećku na lokalitetu dječijeg parka u naselju Trešanica u Konjicu. Opisuju se njihovi lokaliteti, ukrasni motivi, izmještanje stećaka sa prvobitne lokacije, sličnost sa motivima koji se nalaze na stećcima u drugim područjima Bosne i Hercegovine i šire. U cilju prevencije, zaštite i očuvanja srednjovjekovnih nadgrobni spomenika sprovedeni su radovi i primijenjeni materijali na njihovoj zaštiti.

Ključne riječi: stećci, ukrasni motivi, Gostinovac, Trešanica, Crkva bosanska, konzervacija, restauracija, zaštita, kulturna baština.

Uvod

Dolina Neretve od Konjica do Jablanice, danas potopljeno područje, je bilo naseljeno od najstarijih vremena, što potvrđuje neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica.¹ Život ljudi na ovom prostoru u prošlosti doprinio je stvaranju bogate materijalne kulture u koju spadaju i srednjovjekovni nadgrobni spomenici stećci.

Brojni su primjeri uništavanja stećaka na razne načine, a najčešće prilikom probijanja i proširivanja puteva, izgradnjom objekata, akumulacijom jezera, proširivanjem i čišćenjem livada, i sl. Također, stećci propadaju utjecajem vremenskih prilika i prirodnih nepogoda. Uslijed zagađenosti

---

¹ Alojz Benac, „Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica”, *GZM, Arheologija*, n.s., sv. X, Sarajevo, 1955, 49-84.

okoline povećava se i razina kiselosti u oborinskim vodama, što dovodi do ubrzanog propadanja stećaka. Sistemski se malo radi na praktičnoj zaštiti stećaka, što dovodi do njihovog propadanja i nestajanja.

Povod našeg prisustva i interesovanja 29. januara 2017. godine na lokalitetu Gostinovac u Ostrošcu je izmještanje dva stećka u obliku sljemenjaka sa postoljem iz Jablaničkog jezera (slika 1, 2. i 3). Tom prilikom stećci su izmješteni i postavljeni ispred zgrade Općine u Jablanici, odakle su sredinom 2019. godine premješteni na novu lokaciju pored raskrsnice magistralnog puta M 17² i M 16.2³ u Jablanici (slika 4). Ovaj rad opisuje i jedan stećak u obliku sanduka sa postoljem na lokalitetu dječijeg parka u naselju Trešanica u Konjicu. Opisana zaštita na stećcima realizovana je preko Udruženja građana „Narona” Konjic uz dodijeljenu finansijsku podršku za projekat.⁴

Opis lokaliteta sa stećcima

Lokalitet Gostinovac

Naziv lokaliteta Gostinovac može se povezati sa titulom „gosta” u hijerarhiji Crkve bosanske koji su imali visoku poziciju, odmah iza titule „djeda”. Iako nisu poznati podaci o postojanju svratišta (hiže) na ovom lokalitetu, nekoliko pokazatelja ukazuje na moguće njeno postojanje, pogotovo ako se uzme u obzir da su „gosti”, pored drugih dužnosti, obavljali i dužnost starješine svratišta (hiža),⁵ kao i to što se u neposrednoj blizini nalazio srednjovjekovni Ribički grad i putna komunikacija koja je prolazila dolinom Neretve. Prema popisu iz 1468/69. godine u selu Ribić,⁶ današnji

---

2 Nova oznaka M 115 za magistralnu cestu Stup – Blažuj – Hadžići – Tarčin – Konjic – Ostrožac – Jablanica – Potoci – Mostar – Gnojnice – Buna – Žitomislići – Počitelj – Tasovčići – Dračevo – Državna granica. *Službene novine FBiH*, „Odluka o kategorizaciji cesta”, 34.

3 Nova oznaka M 219 za magistralnu cestu Bugojno – Gornji Vakuf – Prozor – Jablanica. Isto.

4 Udruženju građana „Narona” Konjic su dodijeljena određena finansijska sredstva putem Javnog konkursa iz tekućeg granta „Sufinansiranje projekata institucija kulture u Bosni i Hercegovini” za 2018. godinu od Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine za Projekat „Konzervatorsko-restauratorski radovi na stećcima jablaničkog kraja”. Projekat je finansijski pomoglo i Privredno društvo „Igman” d. d. Konjic, dok je tehničku pomoć u obezbjeđivanju vode i električne energije pružila Općina Jablanica.

5 Pejo Čošković, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2005, 313-366.

6 Naziv naselja Ribić u originalu sa glasom *ć*. Prema: Ahmed S. Aličić, Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine, Mostar, 2008, 181.

Ribići, živjeli su i privređivali isključivo pripadnici Crkve bosanske, krstjani sa 8 domova.⁷

Na nekropoli Gostinovac u Ostrožcu nalazila su se dva stećka u obliku sljemenjaka sa postoljem od kojih je jedan ukrašen. Lokalitet je potopljen neposredno prije puštanja u rad HE Jablanica 1954. godine. Uslijed opadanja nivoa vode u jezeru 2017. godine stećci su postali vidljivi (slika 1). Općinska vlast u Jablanici je odlučila izmjestiti stećke iz potopljenog područja, te su izmješteni 29. januara 2017. godine. Nakon izmještanja stećaka na njihovom mjestu pronađeni su ljudski skeleti na koje je nasuta zemlja (slika 5). Slično je postupila i općinska vlast u Konjicu izmjestivši nekoliko stećaka prije potapanja Jablaničkog jezera 1954. godine.⁸ Tako su stećci iz pograničnih područja dviju općina našli svoje mjesto pred općinskim sjedištima.

Bešlagić je ukrašeni stećak opisao rekavši da je prevaljen i djelimično utonuo u zemlju. Prema tadašnjem opisu, na vidljivim stranama ima plastičan friz od spirala koje sa proširenim stopama drže tordirane vrpce koje ujedno imaju funkciju friza. Taj friz se nalazi i na čeonim stranama. Zabat je podijeljen tordiranim vrpcama na tri polja. U srednjem polju nalazi se plastični tordirani kružni vijenac (op. a. obruč) koji je povezan sa donjim dijelom zabata.⁹ Druga strana zabata je oštećena (slika 7). Karakteristika sljemenjaka ovog kraja jeste u tome što su zabati sljemenjaka vrpcima podijeljeni na polja i što se u srednjem polju nalazi vijenac.¹⁰ Ovako ukrašen zabat susreće se samo na stećcima u Konjicu i Jablanici, odnosno na lokalitetima Čičevo, Krvavo Polje (potopljeno područje), Buturović Polje, Blaca, Gošića-han (potopljeno područje),¹¹ Samar (Mrakovo - Žuglići),

---

7 Isto.

8 Na službenoj internetskoj stranici općine Jablanica navodi se da sa područja Ostrošca „5 najljepših stećaka je preneseno u Konjic 1954. godine prije potapanja jezera”. Pristupljeno, 21. 9. 2019, <http://www.jablanica.ba/ba/o-opcini/kultura-jablanica/naslijede.html>. Prema napisanoj tvrdnji u Općini Jablanica smatraju da se 5 izmještenih stećaka nalazilo na jablaničkom području. Međutim, literatura o izmještenim stećcima prije potapanja Jablaničkog jezera govori suprotno i lokaliteti sa kojih su stećci preneseni u Konjic pripadaju istoimenoj općini. Šefik Bešlagić, „Stećci u dolini Neretve”, *Naše starine* II, 1954, 198-202. Danas su ti stećci proglašeni nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine i nalaze se u sklopu Arheoloških spomenika Parka na Vardi. Pristupljeno 21. 9. 2019, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2798.

9 Bešlagić, „Stećci u dolini Neretve”, 198.

10 Isto, 211.

11 Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965, „geometrijski motivi”, Tabla I, br. 18, 20-22, 23-25.

Ostrožac (potopljeno područje, lokalitet kod željezničke stanice i lokalitet Gostinovac sa kojeg je stećak izmješten u Jablanicu).¹²

Ukrasi u obliku geometrijskih motiva, bordura u kombinaciji sa spiralnim motivima, obruča i spirala nalazimo na području Konjica, Jablanice, Tomislavgrada, Kupresa, Ljubuškog, Širokog Brijega, Mostara, Gacka, Nevesinja, Kalinovika, Popova polja, Rogatice, Kladnja, Olova, Travnika, Stoca, Čapljine, Bileće, zatim u Imotskom i Makarskoj (Hrvatska), Nikšiću i Herceg Novom (Crna Gora).¹³ *Spirale kao osnovni ukras su najčešće rasprostranjene u istočnoj Bosni, oko Zvornika, s pojedinačnim primjerima duž Drine. Od Zvornika one se rasprostiru jugozapadno prema Olovu, zatim idu jugozapadno dolinom rijeke Ljubine, u oblast Breze, odakle se šire preko Kalinovika u Hercegovinu.*¹⁴

S obzirom da je sljemenjak bio prevrnut i zasut, Bešlagić nije mogao vidjeti postolje koje je isklesano iz jednog komada zajedno sa stećkom. Na postolju se nalazi stepenasti ukras koji prati postolje, tako da stećak izgleda kao da ima duplo postolje. Materijal od kojeg je izgrađen stećak je dolomit, a nalazio se na koordinatama 43°41'43.86"N, 17°50'35.39"E. Dimenzije stećka nisu jednake na svim stranama: postolje širina 84, dužina 165, visina 23 cm, dok su dimenzije stepenastog ukrasa manje, gdje je širina 73, dužina 156 i visina 5,5 cm. Dimenzije sljemena: širina 54 u donjem dijelu i 58 u liniji zabata, dužina 134 u donjem dijelu i 149 u vrhu sljemena, visina 119 cm, dok je visina od postolja do početka zabata 94 cm (slika 7).

Na ovom lokalitetu nalazio se još jedan sljemenjak sa postoljem iz jednog komada bez ukrasa. Stećak nije bio evidentiran, a udaljen je 12 m od prethodnog. Vrsta kamena od kojeg je izgrađen je konglomerat. Dimenzije postolja su: širina 124, dužina 187 i visina 30 cm. Dimenzije sljemena su: širina 75, dužina 161 u donjem dijelu i 152 po liniji sljemena, visina 77 cm, dok je visina od postolja do početka zabata 58 cm (slika 8). Njegove koordinate su 43°41'44.15"N, 17°50'34.91"E. Mjerenje koordinata i položaj stećaka na lokalitetu Gostinovac uradila je Služba za upravu za geodetske, imovinsko-pravne poslove i katastar nekretnina u Općini Jablanica.

Iznad nekropole na koti 409 nalazi se Ribički Grad čija stratigrafija seže u prahistoriju. Grad se nalazi na razmeđu općina Jablanice i Konjica. Grad je

12 Bešlagić, „Stećci u dolini Neretve”, 200-201.

13 Više detalja o motivima pogledati kod: Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, „geometrijski motivi”, Tabla I, 23-25; „bordure”, Tabla V-VI, 40-43; „udubljenja i obruči”, Tabla XXXV, 137-139; „spirale”, Table XLIV-LI, 179-199.

14 Isto, 179.

nastao u vrijeme rimske vladavine¹⁵ a proširen je i nadograđen u srednjem vijeku. U blizini Ribičkog Grada u dva navrata, 1904. i 1983. godine, pronađen je srednjovjekovni srebreni novac.¹⁶ Oko 900 m zračne linije na južnu stranu od Ribičkog Grada nalazio se majdan kamena sa strukturom konglomerata. U blizini nekropole Gostinovac nalazilo se nekoliko nišana velikih dimenzija.¹⁷ Na udaljenosti od oko 500 m od nekropole Gostinovac, ispod Ribičkog mosta, sada pod Jablaničkim jezerom, Salem Šahinović pronašao je u zemlji vidljive dvije konstrukcije u obliku vertikalnih tankih ploča koje ukazuju na grobove koji su zaštićeni kamenim pločama, složenim na dvije vode (slika 6).

Lokalitet Trešanica

Stećak u naselju Trešanica u Konjicu nalazi se u dječijem parku na desnoj obali rijeke Trešanice. Nije poznato sa kojeg je lokaliteta stećak prenesen. Izgrađen je od krečnjaka u obliku sanduka sa postoljem. Dimenzije postolja: širina 130, dužina 209, visina 23 cm. Dimenzije sanduka: širina 95, dužina 176, visina 52 cm. Na čeonj strani je oštećen, tako da su oštećenja zahvatila i motive na stećku. Prirodno ima dosta malih udubljenja, rupica. Ukrašen je na bočnim i čeonim stranama. Na bočnoj strani nalazi se motiv *muškog kola* sa 10 ljudskih figura koji se u liniji međusobno drže za ruke. Kod figura koje se nalaze na krajevima kola krajnja ruka je savijena i stavljena na bočnu stranu u visini pojasa. Na ovoj strani postolje se nalazi za jednu svoju visinu oko 20 cm u višem položaju u odnosu na čeone strane sa kojim se povezuje. Pretpostavljamo da se dio kamena na dijelu planiranog postolja u toku obrade odlomio, te se na tom dijelu nije moglo obraditi postolje u istoj ravni sa čeonim stranama (slika 9). Na drugoj bočnoj strani nalazi se također 10 ljudskih figura prikazanih isto kao i na prethodnoj strani. Iznad kola smještene su dvije *rozete* sa šest krakova i dva *jelena* u pokretu (slika 10). Na čeonj strani nalaze se motivi *rozete* sa pet krakova, *lovac* sa lukom i strijelom uperenim prema jelenu. Jelen je okrenut prema lovcu i nalazi se na suprotnoj strani. Lovac je odjeven u nošnju čija dužina doseže do koljena (slika 11). Na drugoj čeonj strani koja je u velikoj mjeri oštećena nalazi se scena borbe u kojoj jedna figura čovjeka

15 Đuro Basler, „Dolina Neretve od Konjica do Rame”, *GZM*, (A), n.s., sv. X (1955), 228.

16 Ćiro Truhelka, „Nalaz bosanskih novaca, obreten kod Ribiča”, *GZM*, Sarajevo, 1905, 1-51; Tihomir Glavaš, „Druga ostava bosanskog novca iz Ribiča kod Konjica”, *Numizmatičke vijesti*, br. 1 (44), Zagreb, 1991, 62-97.

17 Pavao Anđelić, „Srednjovjekovni gradovi u Neretvi”, *GZM*, n.s., sv. XIII, 1958, 198-200.

drži probodeni *mač* kroz drugu figuru. Ovdje se nalazi i motiv *konjanika* koji se kreće suprotno od scene borbe. Primjećuje se i *polumjesec* okrenut vršcima prema gore, a koji je smješten između konjanika i scene borbe (slika 12). Koordinate sanduka sa postoljem su 43°39'24.81"N, 17°57'45.26"E.

Slični motivi mogu se susresti i na drugim područjima u Bosni i Hercegovini i šire. *Muška kola* rasprostranjena su u Bileći, Tomislavgradu, Jablanici (Dugo Polje i Risovac), Mostaru, Kalinoviku, Stocu, zatim u Makarskoj i Cavtatu (Hrvatska).¹⁸ Od svih predstava životinja jelen se naročito ističe,¹⁹ a slični motivi se susreću na području Kalinovika, Kladnja, Uloga, Trebinja, Mostara, Stoca, Hutova, Kupresa, Ljubinja, Jablanice (Dugo Polje), Konjica, Imotskog, Drinjače, Gacka, Sarajeva, Tomislavgrada, Nevesinja, Ljubuškog, Popova polja, Bileće, zatim u Kninu i Dubrovniku (Hrvatska) i Nikšiću (Crna Gora).²⁰

Rozeta i polumjesec su teritorijalno veoma rasprostranjeni i spadaju među najbrojnije motive na stećcima. Polumjesec je najviše zastupljen na stećcima centralne i zapadne Bosne, zatim zapadne Hercegovine i Imotske krajine, zatim u okolini Nevesinja i Kalinovika. Mali broj je evidentiran oko Zvornika, Žabljaka, Nikšića, u dolini Trebišnice, i oko Stoca sa iznimkom nekropole u Boljunima.²¹ Zastupljen je jedan primjerak polumjeseca na nekropoli Bilice u Ostrošcu.²² Rozeta je najviše rasprostranjena u Hercegovini, zatim u zapadnoj i centralnoj Bosni, a posebno lijepo izgledaju rozete sa istaknutim središtima oko Stoca i u dolini Neretve južno od Konjica.²³ Rozeta se susreće sa različitim brojem latica (krakova) i u različitim oblicima. Osim stećaka, polumjesec i rozeta u nekim primjerima se susreću na nišanima i krstačama.²⁴

Scena borbe, tj. dvije figure sa mačem mogu se susresti na području Konjica (Borci), zatim Jablanice (Dugo Polje), Ljubuškog, Mostara, Hutova, Imotskog (Hrvatska) i Nikšića (Crna Gora).²⁵ Motivi konjanika nalaze se na

---

18 Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, „*muško kolo*”, Tabla XCIV, 354-355. Motivi muškog, ženskog i mješovitog kola rasprostranjeni su u zapadnoj i centralnoj Bosni, zapadnoj i istočnoj Hercegovini, primorju sa zaleđem i mali broj u Crnoj Gori. Najveći broj nalazi se u istočnoj Hercegovini. Šefik Bešliagić, *Stećci - kultura i umjetnost*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1982, 319.

19 Bešliagić, *Stećci - kultura i umjetnost*, 251.

20 Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, „*jeleni*”, Tabla LXIX-LXXI, 272-277.

21 Bešliagić, *Stećci - kultura i umjetnost*, 165.

22 Bešliagić, „Stećci u dolini Neretve”, 198.

23 Bešliagić, *Stećci - kultura i umjetnost*, 210.

24 Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, „*rozete i polumjesec*”, Tabla XXXVII-XXXIX, 145-159.

25 Isto, „*dvije figure*”, Tabla XCII (br. 10, 14, 15, 19-23), 342-343.

području Jablanice (Dugo Polje), Mostara, Stoca, Trebinja, Gacka, Hutova, Bileće, Rogatice, Travnika, Tuzle, zatim u Imotskom, Slanom, Sinju (Hrvatska), Užicu (Srbija), Pljevljima i Vilusi (Crna Gora).²⁶ Najviše su zastupljeni na stećcima u istočnoj Hercegovini.²⁷ Scene lova, koje se uglavnom odnose na lov jelena, rasprostranjene su u centralnoj, zapadnoj i istočnoj Bosni, zapadnoj i istočnoj Hercegovini, primorju sa zaleđem, dok postoji mali broj i u Srbiji i Crnoj Gori. Najveći broj nalazi se u istočnoj Hercegovini.²⁸

Priprema radova na zaštiti

Upoznali smo općinsku vlast u Jablanici o namjerama zaštite stećaka, gdje smo tražili da se prostor oko stećaka preuredi ili da se stećcima odredi druga trajna lokacija, nakon čega su stećci sredinom 2019. godine premješteni pored raskrsnice magistralnih puteva M 17 i M 16.2 u Jablanici. Premještanjem stećaka na novu lokaciju stekli su se preduslovi za njihovu zaštitu. Koordinate stećaka na novoj lokaciji su 43°39'37.53"N, 17°45'45.65"E i 43°39'35.47"N, 17°45'45.84"E.

Prvobitno su radovi planirani na većem broju stećaka, međutim, zbog nedostatnih finansijskih sredstava zaštita stećaka svedena je na prethodno opisane stećke. UG „Narona” Konjic je u nekoliko navrata stupilo u kontakt i koordiniralo općinsku službu u Jablanici i Konjicu, Zavod za zaštitu kulturno-historijske baštine HNK-a i stručne ljude iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu. U pripremnim radovima pristupilo se analizi stanja spomenika, vrsti i stepenu oštećenja, potrebni postupci obnove i zaštite, zatim odabiru materijala koji su primjenjivi i poznati u praksi konzervacije kamenih spomenika.

Radovi na zaštiti

Intenzivniji radovi odvijali su se u periodu od 1. do 31. augusta 2019. godine. Radovi su obuhvatili pranje stećaka toplom vodom sa visokotlačnim peraćem, ispunjavanje pukotina materijalima i zaštitnim premazom. Svi upotrebljeni materijali nabavljeni su u inostranstvu, jer istih nema na

26 Isto, „*konjanik*”, Tabla XCVII-XCVIII, 370-373.

27 Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost*, 314.

28 Isto, 329-330. Crteže scene lova pogledati kod: Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, „*lovci-pješači*”, Tabla CIX, 402-403.

domaćem tržištu. Materijali nemaju štetno i nagrizajuće djelovanje na kamenu površinu, a primjenjuju se kod zaštite i održavanju svjetske kulturne baštine s ciljem poboljšanja konsolidacije i zaštite oštećenog kamena. Oborinske vode se smatraju glavnim uzročnikom oštećenja, posebno ukrasnih motiva koji su svakodnevno izloženi prirodnim utjecajima. U tu svrhu zaštite nakon postupka obnove i popunjavanja pukotina u finalnoj obradi primijenjena je hidroforna zaštita premazivanja kamenih površina na bazi nanotehnologije.²⁹

Radove konzervacije i restauracije stećaka izvodili su stručni ljudi iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu, dok je poslove nadzora i praćenje projekta vršio Zavod za kulturno-historijsku baštinu Hercegovačko-neretvanskog kantona. Vodilo se računa da se ne naruši prirodan izgled spomenika, te stoga nije vršena sanacija prirodnih udubljenja ili površina za koje se smatralo da neće ugroziti spomenik. Također nije vršena restauracija i vraćanje u prvobitan izgled površina koje su fizički oštećene, već samo njihova zaštita, odnosno sprečavanje daljeg narušavanja izgleda stećaka (slika 13).

Faze postupka zaštite:

- Pranje spomenika visokotlačnim peraćem toplom vodom uz kontrolu pritiska. Povremena upotreba D2 Biological³⁰ koji je namijenjen za uklanjanje prljavštine, lišajeva, algi i sličnih naslaga.
- Saniranje mikropukotina i manjih naprslina preparatom na bazi epoksy smole 1005, 5010.³¹
- Sanacija većih pukotina i oštećenja na kamenim površinama i njihova stabilizacija sa polimernom masom moltofil.³² U masu se dodavao pigment u prahu kako bi se ista nijansirala i tonски približila prirodnom izgledu kamena.

---

29 Nanotehnologija kao novo i revolucionarno područje može poboljšati tradicionalne metode koje se koriste za obnovu i očuvanje kulturne baštine. Prema: Rodica-Mariana Ion, Sanda-Maria Doncea and Daniela Țurcanu-Caruțiu, „Nanotechnologies in Cultural Heritage - Materials and Instruments for Diagnosis and Treatment“ Novel Nanomaterials - Synthesis and Applications, George Z. Kyzas and Athanasios C. Mitropoulos, IntechOpen, April 18th 2018, 173. Pristupljeno, 6. 9. 2019. godine, <http://dx.doi.org/10.5772/intechopen.71950>

30 Detalje o proizvodu pogledati na internetskoj stranici: <http://d2bio.com/>, pristupljeno, 22. 9. 2019. godine.

31 Detalje o proizvodu pogledati na internetskoj stranici: <https://stein.akemi.de/en/productfinder/search/?5010>, i <https://stein.akemi.de/en/productfinder/search/?1005>, pristupljeno, 22. 9. 2019. godine.

32 Detalje o proizvodu pogledati na internetskoj stranici: <https://www.molto.de/produkt/aussen-moltofil-spachtelpulver/>, pristupljeno, 5. 6. 2019. godine.

- Zadnja etapa radova je sanacija i površinska konsolidacija kamenih površina koja ima vodoodbojni i paropropusni efekat. Preparat nano efekt³³ ima za svrhu da štiti i impregnira kamenu površinu, a da pri tom ne mijenja boju i ne šteti kamenu.

Dokumentacija

U vrijeme izvođenja radova na zaštiti stećaka vođena je bilješka, foto i video dokumentacija prije, tokom i nakon završetka radova (podaci o lokalitetima i stećcima, zatečeno stanje, početak i završetak radova, obavljeni postupci zaštite sa svim upotrebljenim sredstvima, o učesnicima, nadzoru nad projektom i sl). Sva dokumentacija o projektu je arhivirana i nalazi se u posjedu UG „Narona” Konjic.

Zaključak

Zaštita stećaka je važan dio u očuvanju kulturno-historijske baštine za budućnost. Radovima na zaštiti stećaka nastojali smo spriječiti ili usporiti razgradnju kamenih površina koja može biti prouzrokovana atmosferskim oborinama, biološkim i drugim utjecajima. Rezultati zaštite nisu trajni, jer je stećcima potrebna pažnja u pogledu praćenja njihovog stanja i u dogledno vrijeme postupak zaštite bi se trebao obnoviti. Posebno je važno osigurati dalje praćenje i zaštitu, kako ne bi došlo do narušavanja spomenika, gdje se očekuje da to bude sistemski zadatak institucija na rješavanju degradacije spomenika uključujući kompletne nekropole.

Rad bi trebao dati rezultate proširivanja znanja i razumijevanja koliko je važno sprovesti postupak zaštite, posebno kada je riječ o korištenju materijala na bazi nanotehnologije. Nanočestice stvaraju hidroformnu zaštitu na kamenoj površini koja ima dugotrajan učinak i zadržavaju propusnost vodene pare.

Dugoročno bi trebalo utjecati na svijest ljudi o očuvanju, njegovanju i promociji kulturno-historijske baštine jablaničkog i konjičkog kraja i općenito naslijeđa, te naglašavati da je kulturno-historijska baština važan dio lokalne, evropske i svjetske kulturne baštine. Rezultati projekta će poslužiti, prije svega,

---

³³ Detalje o proizvodu pogledati na internetskoj stranici: <https://stein.akemi.de/en/productfinder/search/?nano>, pristupljeno, 5. 6. 2019. godine.

u užem smislu lokalnoj zajednici i državi Bosni i Hercegovini, što u konačnici predstavlja društveni doprinos.

PROTECTION OF TOMBSTONES FROM THE LOCALITY OF GOSTINOVAC IN OSTROŽAC

SUMMARY

The paper deals with two tombstones that were moved from Jablanica Lake from Gostinovac locality in Ostrožac and one tombstone from children's park in Trešanica in Konjic. We describe their localities, decorative motifs, removal of the tombstones from the original location, similarity to the motifs found on the tombstones in other areas of Bosnia and Herzegovina and beyond. In order to prevent, protect and preserve the medieval tombstones, works were carried out and materials were used to protect them.

Keywords: tombstones, decorative motifs, Gostinovac, Trešanica, Bosnian Church, conservation, restoration, protection, cultural heritage.

Bibliografija

Izvori

Aličić, Ahmed S. Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 2008.

Literatura

Anđelić, Pavao. Historijski spomenici Konjica i okoline, Skupština opštine, Konjic, 1975.

Ćošković, Pejo. Crkva bosanska u XV stoljeću, Institut za istoriju, Sarajevo, 2005.

Bešlagić, Šefik. Stećci. Kataloško-topografski pregled, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.

_____. Stećci - kultura i umjetnost, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.

Wenzel, Marian. Ukrasni motivi na stećcima, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.

Radovi iz časopisa

Anđelić, Pavao. „Srednjovjekovni gradovi u Neretvi”, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n.s., sv. XIII, Sarajevo, 1958, 179-231.

Basler, Đuro. „Dolina Neretve od Konjica do Rame”, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n.s., sv. X, Sarajevo, 1955, 219-229.

- Benac, Alojz. „Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica”, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, n.s., sv. X, Sarajevo, 1955, 49-84.
- Bešlagić, Šefik. „Stećci u dolini Neretve, s područja Jablaničkog jezera”, Naše starine II, Sarajevo, 1954, 181-212.
- Glavaš, Tihomir. „Druga ostava bosanskog novca iz Ribića kod Konjica”, Numizmatičke vijesti, br. 1 (44), Zagreb, 1991, 62-97.
- Rodica-Mariana Ion, Sanda-Maria Doncea and Daniela Țurcanu-Caruțiu, „Nanotechnologies in Cultural Heritage - Materials and Instruments for Diagnosis and Treatment”, Novel Nanomaterials - Synthesis and Applications, George Z. Kyzas and Athanasios C. Mitropoulos, IntechOpen, April 18th 2018, 173-190.
- Truhelka, Ćiro. „Nalaz bosanskih novaca, obreten kod Ribića”, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1905, 1-51.

Službena glasila

- Vlade Federacije BiH, „Odluka: O kategorizaciji cesta u autoceste i brze ceste, magistralne ceste i regionalne ceste”, Službene novine Federacije BiH, god. XXI, br. 24, JP NIO Službeni list BiH, Sarajevo, 2014, 33-36.

Internet stranice

- Akemi “kompanija”, pristupljeno 5. juna 2019. <https://akemi.de/en/>
- D/2 Biological Solutions “proizvod”, pristupljeno 13. maja 2019. <http://d2bio.com/>
- Google. “Google Earth”, pristupljeno 30. septembra 2019. <https://www.google.com/earth>
- IntechOpen “kompanija”, pristupljeno 6. septembra 2019. <https://www.intechopen.com>
- Molto “kompanija”, pristupljeno 5. juna 2019. <https://www.molto.de/>
- Općina Jablanica. “Kulturno historijsko naslijeđe”, pristupljeno, 21. septembra 2019. <http://www.jablanica.ba/ba/o-opcini/kultura-jablanica/naslijede.html>

PRILOZI

Slika 1. Položaj stećaka na lokalitetu Gostinovac

Slika 2. Izmještanje stećaka sa lokaliteta Gostinovac

Slika 3. Stećci na lokalitetu Gostinovac u Ostrožici

Slika 4. Stećci na novoj lokaciji pored raskrsnice magistralnih puteva

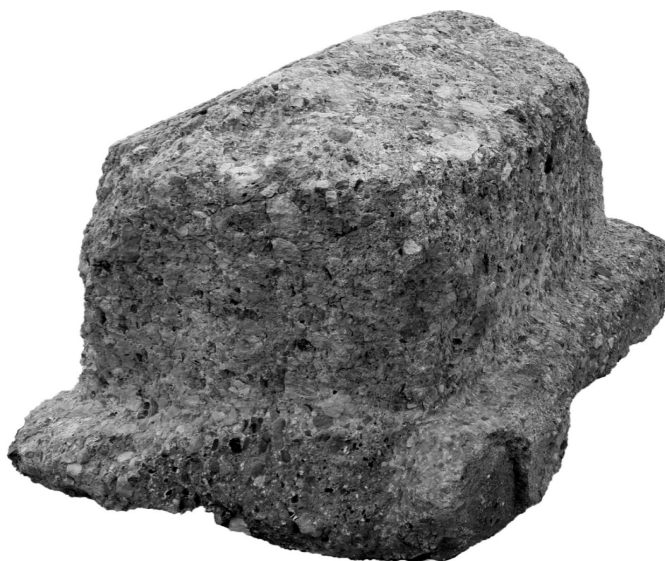
Slika 5. Skeletni ostaci Gostinovac, Ostrožac

Slika 6. Dvije grobne konstrukcije ispod Ribičkog mosta na području općine Konjic

Slika 7. Sljemenjak sa ukrašenim zbatimom

Slika 8. Sljemenjak bez ukrasa

Slika 9. Ukrašena bočna strana motivom muškog kola

Slika 10. Ukrašena bočna strana motivima muškog kola, rozetom i jelenom

Slika 11. Ukrašena čeona strana motivom lova

Slika 12. Oštećena čeona strana

Slika 13. Sanacija oštećenja na stećcima (prije i poslije)

Damir Lazzari

PREVENTIVNA ZAŠTITA EKSPONATA U ETNOLOŠKIM ZBIRKAMA

(Jedno iskustvo sa putovanja u Švedsku)

Sažetak: U radu se opisuje iskustvo koje je stečeno prilikom obilaska muzeja u Švedskoj. Poseban akcenat u radu je stavljen na prikaz različitih tehnika i načina na koji Šveđani u svojim muzejima štite i konzerviraju svoje eksponate u etnološkim zbirkama.

Ključne riječi: muzej, eksponati, etnološka zbirka, konzervacija, preparatori

Specifikacioni uvjeti za nove sisteme pohranjivanja predmeta u zbirkama

Jedan od uvjeta koji su sebi postavili preparatori (njihova je uloga isključivo preventivna zaštita muzejskih eksponata te priprema za daljni tretman konzerviranja i restauracije) jeste da prilikom izvođenja radova neophodnih za što bolje zbrinjavanje muzejske građe bar 90% predmeta mora biti zbrinuto. To je velik i obiman posao koji, kako vremenski, tako i prostorno, iziskuje mnogo napora u očuvanju “muzejskog blaga”. Prevashodni cilj je da se stvore optimalni sistemi koji bi svojim materijalskim sastavom štitili predmete bez obzira o kakvim se promjenama radi. Poznato je da se stanje materijala može pogoršati na više načina, od kvarenja, biološke pojave poput plijesni pa sve do potpunog uništenja predmeta kao što je npr. stadij aktivne crvotočine. Iako se sa sigurnošću ne može napraviti generalna

kategorizacija oštećenja, procesi uništenja mogli bi biti podijeljeni na tri skupine:

- a) Fizička oštećenja (lomljenje, iskrivljavanje, habanje, erozija, itd.).
- b) Hemijska oštećenja (korozija).
- c) Biološka oštećenja (bakterije, plijesan, insekti, i dr.).

Svi ovi faktori često “rade” u kombinaciji uključujući i faktor sredine kao što je relativna vlažnost zraka, svjetlost, zagađivači i temperatura. U tom smislu, zadaća svakog preparatora ogleda se u što funkcionalnijem pohranjivanju građe, kako bi svojim pokretnim dijelovima smanjili potrebu za što češćim održavanjem i prepariranjem, istovremeno stvarajući predulove za eventualne brze i djelotvorne intervencije, ako je potrebno i na licu mjesta. Tendencija svakog tretmana je da se predmet što manje prenosi sa jednog mjesta na drugo, odnosno iz jednog ”klimatskog okruženja” u drugo, jer svaki pomak može biti od presudnog značaja za daljnu vitalnost materijala. Primjer za takvu tvrdnju je čisto medicinski – premještanjem bolesnika iz jedne sobe, koja je, uzmimo za primjer, zaražena, u drugu sobu izlažemo opasnosti da bolesnik zarazi druge, manje bolesne. Stoga, osnovni zadatak jeste da se predmeti deponuju na što sigurnije i što stabilnije mjesto.

Stacionarni ormari

Tokom studijskog boravka u Švedskoj obišao sam oko 12-tak muzeja, prevashodno njihovih depoa i radionica i svugdje sam kod kolega nailazio na isti problem - kako optimalno zaštititi i deponovati muzejsku građu. Jedni su zastupali mišljenje da su pokretni kompaktni ormari prilično dobro rješenje jer samom svojom mobilnošću pružaju mogućnost brzog djelovanja ukoliko sa za to ukaže potreba. No, koliko je god to rješenje u pogledu “brzine saniranja” bilo dobro, toliko je u smislu promjene “klimatskog okruženja” bilo loše. Osim toga, uvijek postoji opasnost da se predmet pomjeri, loše postavi i tako stvori mogućnost micanja i vibracije što predstavlja istinski rizik. Ovaj sistem je možda dobar ako se radi o čvrstim predmetima kao što je kamen ili metal, ali za suptilnu i nježnu građu kao što je keramika predstavlja “pravi ples na žici”. Mnogo sam bliži mišljenju da su stalni i teški ormari mnogo bolja solucija za razliku od njihovih sestrinskih, mobilnih ormara. Sa takvim ormarima susreo sam se u Etnološkom muzeju u Štokholmu, a ljubaznošću

gospodina Larsa Barkmana, preparatora-preventivca, dobio sam i opširan uvid u njegove kvalitete. Prednosti su mnogobrojne, ali se prevashodno odnose na relativno stabilne predmete kao što su drvo, keramika, metal, itd. Jasno je da je taj statički način pohranjivanja veoma dobra metoda zaštite. Unutrašnjost ormara je urađena u drvetu, za razliku od metala koji se pokazao kao vrlo loš, prvenstveno u pogledu promjene klime. Novotarija je u tome da se radi o neobrađenom drvetu, koji pomaže prilikom regulacije stepena vlažnosti u podrumima konstruiranim od betona, a postavlja se na zidove i podove i na taj način održava balans pri klimatskim promjenama. Na taj način stvara se i jedna vrsta mikroklimе unutar samoga ormara, a razlog tome je svakako i prisustvo veće količine neobrađenog drveta. Mali problem predstavlja izbor samog drveta, jer u najboljoj soluciji to bi bila breza, koja je, ipak, plemenite pasmine i nije uvijek pristupačna. Bitno je reći kako su vrata urađena u staklu sa obaveznom i striktnom disciplinom svjetlosti. Također, svaki ormar posjeduje vlastiti regulator za vlagu koji je u funkciji čak i kada nestane struje. Ovakav tip regulatora mobilan je u tim situacijama još puna 24 sata. Ovaj sistem provjeren je već duže vrijeme u Japanu, s tim da je preporuka da se u blizini nalazi što manje apsorbirajućeg materijala.

Klimatske zone

Da bi zaštita bila što bolja i učinkovitija, predmeti su raspodijeljeni prema materijalima i veličini, što je jedan od preduslova za stvaranje prilagodljivog miljea. Kontrola sredine u osnovi se bazira na manipuliranju temperature i stepena vlažnosti zraka, te ostalih klimatskih parametara u cilju da se uslovi pod kojima se čuva stabiliziraju i time efekti postupnog uništenja minimiziraju. Prema tome, u cilju očuvanja veoma je važna sposobnost brzog, tačnog i neprekidnog mjerenja temperature i vlažnosti za duži vremenski period. Stoga je potrebna i podjela depoa na 5 različitih klimatskih zona.

Glavni depo kao i izložbeni prostori određeni su prema baznoj klimi sa 45-50% vlažnosti zraka i temperaturom od 18⁰ C (izložbeni prostor 19⁰ C). Na taj način bi se u takvom depou mogli pohraniti predmeti kao što su keramika i kamen, te oni materijali koji su mješovitog sklopa kao drvo i metal. Navedena bazna klima kroz protekle godine pokazala se optimalnom, prije svega, za nesmetan i nerizičan prenos predmeta, što nekada može biti od krucijalnog značaja kada je riječ o očuvanosti.

Također, i drugi materijali imaju svoju baznu klimu, pa je tako za polihromne predmete neophodna relativna vlažnost oko 55-60%, za bronzu (uvijek lebdeća opasnost od korozije) 40%, sa iznimkom teksila koji je najviše podložan propadanju. Takve kolekcije zahtijevaju posebne depoe sa baznih 35-50% vlage, te maksimalnih 16° C temperature. Tu svakako spadaju i specijalne kategorije materijala koje su, baš poput tekstila, veoma osjetljive na insekte, a u koje spadaju predmeti od krzna ili perjanog materijala, te bi za njih optimalna bazna klima iznosila 45% vlažnosti zraka i temperatura 6-8° C. Shematski prikaz po materijalima izgledao bi otprilike ovako:

Materijal	Temperatura	Relativan stupanj vlažnosti zraka
1. Tekstil	15-20°C	35-55%
2. Papir i drvo	15-20°C	45-55%
3. Pergament	15-20°C	50-60%
4. Koža	10-15°C	45-55%
5. Keramika	15-20°C	40-60%
6. Staklo	15-20°C	30-60%
7. Gips	15-20°C	40-60%
8. Metal	15-20°C	40-60%

Napomena: Shematski prikaz dopušta odstupanja na +/- 5 % stepeni vlažnosti zraka.

Plasiranje depoa

Depoi muzeja su obično plasirani u prizemlju ili podrumu, dakle ispod nivoa zemlje, što ima svoj pozitivan i negativan aspekt. Pozitivan aspekt je u tome što su temperaturne promjene manje učestale i što ih je pomoću aparata za isušivanje vlage kakav je **dehumidifikator** možemo dobro kontrolirati. Negativnost se ogleda u tome što su depoi izloženi prodoru podzemnih voda koje stvaraju vlagu, a samim tim nepovoljnu klimatsku atmosferu za predmete. Slično drugim muzejima, konzervatorsko/preparatorske radionice ili ateljei nalaze se također u podrumima ili prizemlju, što je svakako svrsishodno, s obzirom da je materijal vrlo dostupan i nije ga potrebno bez velikog razloga prenositi sa jednog na drugo mjesto. Tu je i čitav niz **boksova** što po sistemu lančane reakcije predmet stavljaju u sami vrh ispitivanja i detaljne obrade.

Radi se, naime, o tome da od samog donošenja predmeta u muzej predmet prolazi čitav niz pretraga i kontrola sve do onoga časa kada se deponuje u ormar. Boksovi nisu strogo odijeljeni jedni od drugih, jer proces obrade materijala sveobuhvatan je i iziskuje poznavanje raznih grana nauke te vještine zanatske djelatnosti. Svakako, najtješnja je saradnja preparatora, hemičara i konzervatora, nakon čijih se zahvata eksponat transportuje dalje.

Pristup depou

Pristup depou je strogo ograničen i to isključivo za preparatore, konzervatore i eventualno restauratore. Kako bi se eliminisala kontrola drugih osoba koje nisu zadužene za depoe, uveden je sistem kartica, tako da samo određeni broj osoba može pristupiti predmetima. Komunikacija između operativaca u depou i kustosa osiguran je sistemom telefona i kompjutera i u svakom trenutku stoji na raspolaganju. Svakako da je u ovom slučaju odgovornost preparatora i konzervatora najveća, te da je njihovo mišljenje o trenutačnom stanju predmeta od presudnog značaja.

Osvjetljenje depoa

Osnovno pravilo u svim muzejima koje sam posjetio jeste zabrana neonskih lampi čije UV- zrake oštećuju predmete. Kratki zraci UV-radijacije su često uzrok hemijskih oštećenja, znatnih oksidacionih reakcija i krtosti polimeričkih materijala. Postepeno uništavanje putem svjetlosnog uticaja se manifestira kroz izbljeđivanje obojenih dijelova i pigmenata, te krtosti i pucanja. Da bi se spriječio taj negativni trend, poseže se za zamračivanjem prostorija sa što slabijim osvjetljenjem. U tu svrhu koriste se obične lampe obješene na duge kablove razapete s kraja na kraj depoa radi bolje koordinacije. Prostije rečeno, lampa se vuče preko kabla i usmjerava samo u jednom pravcu, tj. tamo gdje se posmatra odabrani materijal. Dobro bi bilo ako lampa posjeduje regulator za jačinu svjetlosti (maksimalno osvjetljenje kod osjetljivih materijala, npr. Textila, je 50 luxa, a za manje osjetljive kao što su drvo i metal je 150 luxa), jer na taj način mogućnost oštećenja je svedena na minimum. Između prostora instalirano je obično plafonsko osvjetljenje, kakvo je i u domaćinstvima, sa upozorenjem da se pali jedino kada je to neophodno.

Obilježavanje predmeta

Svi predmeti iz kolekcija moraju imati jedinstven inventarni broj (koji upisuje kustos i sastoji se od godine nabavke, broja kolekcije za tu godinu, serijskog broja u kolekciji, itd), te broja predmeta u preparatorskom dosijeu. To je vrlo bitna stavka u procesu zaštite, jer oslikava kako prošlo, tako i sadašnje stanje predmeta. Zavisno od materijala, broj se upisuje obično na najmanje vidljivom mjestu kako se ne bi narušio izgled predmeta. Mnoge su dobre i loše strane upisivanja ili ukucavanja brojeva na eksponate. U nekim sam muzejima primijetio da se brojevi upisuju na malim komadićima kartona i vezuju tankim trobojnim kanapom. Tako se ni u kom slučaju ne narušava izgled predmeta, a broj je veoma vidljiv. Mana je da se, na takav način obilježenim predmetima, karton prilikom transporta često otkači i tako zagubi. Karton se može zakačiti silkom ili tankom bakarnom žicom, što svakako nije najsretniji izbor. U nekim muzejima solucija su metalne (obično aluminijske) pločice sa ukucanim brojevima, ali problem oko kačenja ostaje isti. Mnogo rjeđe se broj upisuje direktno na predmet i to vodootpornim flomasterom ili permanentnim tušem koji se naknadno lakira, po mogućnosti na što manje upadljivom mjesto. Broj se može plasirati i neposrednim ukucavanjem na predmet, što je posebno uočljivo na metalu i vrlo je rijedak način markiranja. Broj koji tada dobija predmet naziva se i **unikatnim predmetnim brojem**, jer poseban je za svaku jedinicu ponaosob.

Registracija pozicija

Kako bi se zbirke dovele do što praktičnijeg načina manipuliranja, potrebno ih je razvrstati na način koji najviše odgovara i kustosu i preparatoru. Jedan od načina je tzv. **bazni** koji bi sadržavao podatke o porijeklu, lokalitetu, vrsti nabavke, kupovine, donacije, itd. Na svakom ormaru ili polici trebao bi se upisati redni broj obično na odvojenim ceduljama ili samoljepljivim etiketama, istovjetan sa brojem **preparatorsko/konzervatorskog dosijea** pohranjenog na karticama ili kompjuteru. U najidealnijim uslovima, kakvi su, primjera radi, u Prirodnačkom muzeju Cosmonova u Štokholmu, svaki predmet ima pored navedenog i svoju fotografiju čime bi registracija i pozicija bila potpuna. Tako se u svakom trenutku može imati uvid i u historiju i u stanje predmeta koji štitimo.

Preparatorsko-konzervatorske radionice kao boksovi

Sistem boksova kao radionica susreo sam gotovo u svim muzejima koje sam posjetio. Sistem je vrlo jednostavan, praktičan, ne zauzima puno prostora i gubi na ekskluzivitetu samo jedne specijalizacije. Kako je posao održavanja muzejske građe skup raznih grana nauke, rješenje boksova se čini vrlo logičnim. Čim se predmet fotografira i obradi na licu mjesta, dakle na terenu, transportira se u muzej gdje ga prihvata preparator – preventivac. Predmet je prvobitno fotografisan sa jednog, nazvat ćemo ga, duhovnog aspekta koji zanima etnologa, dočim sada u prvom boksu muzejske radionice ponovno fotografisanje dobija sasvim drugi smisao. Ovim drugim fotografisanjem utvrđuje se činjenično stanje predmeta, stepen oštećenja i način na koji se predmet prije tretirao (ako se uopće tretirao). Sve to je popraćeno opsežnom dokumentacijom koja podrazumijeva:

1. Broj preparatorsko/konzervatorskog dosijea.
2. Inventarni broj.
3. Naziv predmeta.
4. Materijal od kojeg je predmet izrađen.
5. Kratki opis predmeta.
6. Opis oštećenja.
7. Dekompozicija.

Boksovi koje sada slijedi preparator jesu boksovi hemičara i konzervatora. Kada se u saradnji sa pomenutim stručnjacima provedu analize i donesu rješenja u pogledu tretmana, preparator shodno stanju predmeta pristupa prepariranju, odnosno pripremi. Kako bi opis prepariranja bio vrlo opširan, jer različiti materijali traže i različite tretmane, za primjer ću uzeti jedan slučaj drvenog predmeta koji će vjerno prikazao čitav proces. Bez obzira na mjere zaštite, uvijek je moguća pojava insekata. Predmet o kojem je ovdje riječ bio je vidno nagrižen crvotočinom (djelovanje drvnog crva *Anobium punctatum*, treći stepen crvotočine, pojava “drvnog brašna”) i ponegdje ugrožen gljivicom plijesni. S obzirom da je crvotočina bila aktivna i da je “crv radio”, preparator se morao odlučiti na jednu od solucija **preventivne zaštite**. Kako predmet nije bio velik i mogao je stati u škrinju prosječnog kapaciteta, odlučeno je da se podvrgne tretmanu **dezinsekcije** tzv. **fizikalnoj metodi zaleđivanja**. Metoda se sastoji u tome da se predmet spakuje u plastičnu ambalažu, najčešće je to veća kesa slična onoj za smeće, da se iz nje izbije zrak i tako stvori vakum.

Kada se kesa na vrhu dobro sveže kako zrak ne bi ulazio unutra, pohranjuje se u frižider na minus 30°C i tamo ostavi 15 dana. Naime, praksa je pokazala da se nakon tog vremena dolazi do optimalnih rezultata, odnosno uništenja štetočina, u ovom slučaju drvnog crva. Nakon toga, predmeti se “zagrijavaju” u hladnoj sobi na 8° C tokom jedne sedmice, prije nego se prilagode sobnoj temperaturi. Ova metoda se čini vrlo efikasnom i djelotvornom čak i u slučaju da muzej nema adekvatno grijanje prostorija sa regulacijom toplote.

Nakon tretmana dezinfekcije, pristupilo se detaljnom prečišćavanju predmeta koje podrazumijeva usisavanje površinske prljavštine i to na način laganog četkanja u pravcu postavljene cijevi usisivača (vakumiranje). Pri ovom procesu kao i prije obavezno je korištenje zaštitnih rukavica i zaštitne maske, s tim da usisivač posjeduje Hepa (Hiper) Filter čiji je cilj sprječavanje prodiranja zagađenih čestica. Time je posao preventivne zaštite završen i predmet ide na daljnu obradu konzervatoru i restauratoru, što sve stoji u zavisnosti u kakvom se stanju nalazi. Čitav proces je potkrepljen dokumentacijom koju sam gore opisao.

Kontrola depoa vrši je dvojako, stolnim i ručnim higrometrima, tako da se svakog mjeseca očitava stanje vlažnosti i temperature svakog depoa ponaosob (stolni higrometar) i svakodnevno očitavanje stanja (ručni higrometar). Takvo mjerenje je osobito važno u zemljama gdje klima veoma varira i gdje su promjene česte. Na kraju mjeseca napravi se shematski prikaz stanja za svaki mjesec, za pola godine i na koncu godinu dana.

Karantin soba

Posebna vrsta depoa odjeljenog od ostalih čini tzv. **karantin soba** čija je osnovna zadaća da prima “bolesne” i oštećene predmete za čiji je tretman potrebno duže vremena. Ovdje se, zapravo, radi i o nekoj vrsti izolacije koja je neophodna kako se drugi predmeti ne bi inficirali. Za ovakav tip sobe je karakteristično da je u potpunosti izolirana od drugih i najčešće vani, predočena u vidu kontejnera kakvog imaju radnici na gradilištu. Kako se često u takvim prostorima radi proces dezinfekcije, najčešće zadimljavanje sumpornim oksidom, neophodno je da čitava konstrukcija savršeno dihtuje i ima posebne otvore za ventilaciju kako ne bi naškodila ljudskom organizmu. Karantin sobom može se nazvati i ogromna prostorija kakvu sam vidio u Etnografskom muzeju u Štokholmu i koja neodoljivo podsjeća na golemi frižider, sličan onim

koji se koriste u industriji mesnih proizvoda. U njoj je temperatura ispod 30°C i služi za **dezinfekciju** velikih komada materijala, npr. namještaja ili čak čitavih soba. Ovakva je soba idealno mjesto za navedeni tretman, jer izuzmemo li veliku hladnoću prilikom rada unutra (ona se anulira specijalnim jaknama), potpuno je neškodljiva za ljudsko zdravlje. Tendencija **zamrzavanja** predmeta u Švedskoj je veoma popularna i rade je gotovo svi muzeji.

Pohranjivanje u depoe

Pohranjivanje materijala u depoe zadnja je karika u lancu procesa preventivne zaštite i pretpostavlja konačan status predmeta u muzeju. Predmeti se potom registriraju prema broju pozicionog statusa pravljenog prema logičnom hijerarhijskom sistemu podijeljenom na sekcije, nivoe, ormare, planove police, te njihove pozicije. U, po mogućnosti čistom, depou, predmet se uz najveću pažnju i obavezno korištenje rukavica i maske za lice polahko polaže u ormare i police. Ukoliko su to stacionirani ormari opisani na strani 1, dovoljno ih je samo posložiti već prema sistemu koji su dogovoreni sa kustosom, razdvojiti ih na razmake od 8-10 cm kako bi se odvijalo nesmetano cirkuliranje zraka, te kako jedan predmet ne bi uticao na drugi. Ako se, pak, predmeti pohranjuju na policama specijalno napravljene kese sa bezkiselinskim papirom, mogući je način zaštite. Bilo bi dobro da su police napravljene od **rendisanog drveta**, jer bolje apsorbuju vlagu, a dobre su za predmete koji nisu previše osjetljivi na prašinu i svjetlost, kao što su keramika, staklo, drvo, predmeti od kosti i drugo.

U Vasterbotten museum Umea police su prekrivene laganim zastorima, po svemu sudeći, papirnatoj porijekla, što je, čini se, samo prelazni period ka nekoj boljoj zaštiti. Za manje predmete idealne bi bile tzv. **modulske kutije** spravljene od bezkiselinskog materijala. Ovako zaštićene i pohranjene zbirke kontroliraju se s vremena na vrijeme, možda i svakih 2 mjeseca uz obavezno prisustvo preparatora-preventivca, konzervatora i hemičara. Stanje se upisuje u knjigu depoa do sljedećeg pregleda..

PREVENTIVE PROTECTION OF THE EXPONENTS IN ETHNOLOGICAL COLLECTIONS

(One experience from a trip to Sweden)

SUMMARY

This paper describes the experience gained while visiting a museum in Sweden. Emphasis is placed on the different techniques and ways in which the Swedes protect and conserve exhibits in their museums.

Keywords: museum, exhibits, conservation, preparators

Literatura:

Lars-Erik Barkman.(1984): *Storage at the new Ethnographical Museum in Stockholm*, Canadian Conservation Institute, CCI-Notes, Governement of Canada

Mirza Džananović

BOSANSKOHERCEGOVAČKI POTENCIJALI RAZVOJA NEKROTURIZMA

Sažetak: Nekroturizam je relativno mlad turistički fenomen kojem u Bosni i Hercegovini nije posvećena posebna pažnja. Iako posjećivanje destinacija obilježenih smrću i stradanjem ima dugu historiju, planske i organizovane posjete tim lokacijama su, ipak, prakse novijeg datuma. Pojedini kritičari smatraju nekroturizam negativnom pojavom i posmatraju je sa aspekta komercijalizacije, pa i relativizacije, tragedije i stradanja. S druge strane, agencije i pojedinci, u nekim slučajevima i uz podršku zvaničnih državnih organa, ulažu ogromna sredstva i napore u promociju i unapređenje nekroturističkih potencijala. Bosna i Hercegovina, za razliku od susjednih zemalja, još uvijek nije prepoznala nekroturizam kao potencijal dodatne specijalizacije i proširenja turističke ponude.

Ključne riječi: nekroturizam, mračni turizam, Bosna i Hercegovina, stećci, spomenici stradanja

Smrt je sastavni dio života svih živih bića i jedan od rijetkih fenomena univerzalnog karaktera koji je duboko ukorijenjen u svijest ljudi. Poimanje i shvatanje smrti, kao i definiranje koncepta smrti kroz prošlost se razlikovalo u zavisnosti od kulturoloških, društvenih, klasnih, geografskih, vjerskih i brojnih drugih faktora, a ni savremena ljudska civilizacija nema ujednačen odnos spram ovog fenomena. Tome u prilogu idu i činjenice da različite naučne discipline imaju drugačije definicije smrti, a postoje neslaganja i unutar istih naučnih disciplina. Ipak, konstanta ovog fenomena, od najstarijih vremena

do danas, je neprekidna fascinacija ljudi fenomenom smrti.¹ Motiv smrti je jedan od najzastupljenijih koncepata u različitim oblicima ljudskog kulturnog i umjetničkog izražavanja, a posmrtni običaji i rituali predstavljaju specifične oblike društvenog izražavanja pojedinih ljudskih zajednica. Društvene i humanističke nauke imaju dugu tradiciju istraživanja različitih (materijalnih i nematerijalnih) aspekata smrti, ali u 20. stoljeću taj interes se širi i van naučnih i akademskih krugova. Naime, smrt postaje svojevrsni resurs i sastavni dio turističke ponude te se kao takav uključuje i u privredne tokove. Intenzivan rast popularnosti destinacija obilježenih smrću navodi akademsku zajednicu da se istraživanju ovog fenomenu pristupi i na drugačiji način što za posljedicu ima uvođenje nove vrste turizma sa posebnim interesom – nekroturizma.²

Mračni ili nekroturizam – Pojam, povijest, tipologija

Nekroturizam je samo jedan od pojmova koji se koristi prilikom opisivanja procesa iskazane želje za posjetom mjestima obilježenih smrću. Sam pojam predstavlja složenicu grčke riječi nekro u značenju mrtvo tkivo, leš, i riječi turizam, te bi u doslovnom prijevodu nekroturizam podrazumijevao obilaženje mrtvih. Iako popularan i lahko pamtljiv, pojam nekroturizam se generalno smatra neodgovarajućim te je u upotrebi još nekoliko naziva, poput sve zastupljenijeg, „mračnog turizma“ (dark tourism), zatim „crnog turizma“ (black tourism), „turizma žaljenja“ (grief tourism), „tužnog turizma“ (sad tourism), „morbidnog turizma“ (morbid tourism) i slično. Također, u akademskim krugovima sve zastupljeniji je termin tanatoturizma koji u korijenu sadrži grčki pojam „thanatos“ u značenju smrti.³

Bitno je istaći da, uprkos činjenici da je sam koncept mračnog turizma relativno novijeg datuma, prakse posjećivanja lokacija vezanih za neki oblik smrti imaju dosta dugu historiju. Hodočašća svetim mjestima i posjete ustanovama i institucijama u kojima su smještene određene relikvije, naročito mošti svetaca i drugih značajnih osoba, prisustvovanje javnim egzekucijama, gladijatorske borbe i slične prakse, dio su života brojnih stanovnika još od antičkog i

---

1 Lennon John, *Dark Tourism*, 2017, 3-5.

2 Bristow S. Robert, Myth vs. Fact: An Exploration of Fright Tourism, *Proceedings of the 2004 Northeastern Recreation Research Symposium*, 215-216.

3 Lennon, *Dark Tourism*, 5-9; Soro Elsa, *Dark Tourism: Profiles, Niches, Motivations and Experiences at a Global Level*, 2018, 5.

srednjovjekovnog razdoblja, a vrlo vjerovatno su bile prisutne i u ranijim razdobljima. Sve nabrojane i njima slične prakse danas se obuhvataju konceptom mračnog turizma te se mogu smatrati korijenima ovog, u savremenom dobu, sve izraženijeg fenomena.⁴ Ogromna stradanja ljudi u Drugom svjetskom ratu kako tokom samih vojnih operacija, tako i kroz sistematsko istrebljenje u logorima smrti, ostavila su snažan dojam na kompletnu ljudsku civilizaciju, ali su i trajno i snažno obilježila pojedine lokacije kao mjesta masovnog stradanja. Pojedini lokaliteti postaju mjesta masovnih komemoracija, a sam postupak posjeta poprima planiran i organizovan karakter. Iz godine u godinu ti lokaliteti privlače sve veći broj posjetilaca, naročito tokom obilježavanja značajnih datuma i godišnjica, ali i masovnih medija koji upravo nakon Drugog svjetskog rata doživljavaju intenzivnu ekspanziju.⁵ Veliki broj država sopstvenim kapacitetima podržava organizaciju obilježavanja takvih lokaliteta s ciljem izgradnje jasne kulture sjećanja na događaje iz prošlosti sa jasnim ideološkim prizvukom. Ogromna sredstva se ulažu u obilježavanje takvih mjesta, a najznačajniji lokaliteti se i „markiraju“ često monumentalnim i upečatljivim spomenicima koji dodatno doprinose izgradnji kulture sjećanja, ali također postaju i samostalne turističke atrakcije. To i jeste jedan od uzroka zbog kojeg dolazi do postepene transformacije takvih lokacija iz „komemorativne“ u sferu turizma što ima specifične posljedice.⁶

Uprkos postojanju određenih terminoloških nedoumica autori, koji se bave fenomenom nekroturizma se najvećim dijelom slažu na šta se predloženi pojmovi odnose. Najosnovnija definicija glasi da je nekroturizam oblik turizma koji podrazumijeva posjetu mjestima koja su obilježena smrću, odnosno tragedijom i stradanjem, a koja i dalje imaju određeni utjecaj na naše živote. Osnovna motivacija tih putovanja je postojanje želje za suočavanjem sa stvarnim ili simboličkim manifestacijama smrti, bez obzira da li su u pitanju pojedinačni ili masovni oblici stradanja, izazvani nasilnim ili prirodnim putem.⁷ Ipak, problem se javlja u postavljanju granice između karaktera posjete

---

4 Bowman S. Michael, Pezzulo C. Phaedra, What's so „Dark“ about „Dark Tourism“?: Death, Tours, and Performance, *Tourist Studies*, 2010, 9(3), 187-188.

5 Stone Philip, A Dark Tourism Spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions, *Tourism: An Interdisciplinary International Journal*, 2016, 54 (2), 146-148.

6 Minić Natalija, Development of „dark“ tourism in the contemporary society, *Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić“*, SANU, 62 (3), 82-83.

7 Fonseca Ana Paula, Seabra Claudia, Silva Carla, Dark Tourism: Concepts, Typologies and Sites, *Journal of Tourism, Research and Hospitality*, 2016, Vol. 0, Issue 2, 1-2.

takvim mjestima, odnosno da li su u pitanju dominantno komemorativni ili turistički motivi. U principu svaka posjeta mjestima obilježenim stradanjem podrazumijeva prisustvo oba motiva, ali u različitim stepenima intenziteta koji je gotovo nemoguće precizno utvrditi.⁸ Možda se odgovor na ovu dilemu može djelomično ponuditi kroz stavljanje u fokus organizatora (turistička agencija) kao i vremena organizovanja posjete (tokom obilježavanja značajnih datuma ili mimo takvih godišnjica). Međutim, ovakav vid distinkcije može biti uzet u obzir samo u slučajevima skupne tj. organizovane posjete, a nikako kada su u pitanju individualna putovanja. U svakom slučaju, stepen organizovanosti i količina novca izdvojena za takva putovanja predstavlja jedan od glavnih faktora determinacije karaktera posjeta mjestima stradanja, te se možemo složiti sa mišljenjima pojedinih kritičara da nekroturizam u principu predstavlja jedan oblik komercijalizacije, pa i relativizacije, smrti i stradanja.⁹

Tipologija turističkih lokacija koje se smatraju dijelom ponude nekroturizma formirana je poštujući tematski princip samih destinacija, pa u skladu sa tim principom možemo govoriti o sedam vrsta nekroturističkih aktivnosti:

1. Lokacije na kojim su vršena javna smaknuća i slični oblici smrti.
2. Mjesta etničkog čišćenja, masovnih ubijanja, vojnih sukoba i posebno mjesta stradanja poznatih osoba (državnika, umjetnika, sportista i drugih).
3. Mjesta sahrane (groblja, mauzoleji, kosturnice, nekropole).
4. Lokacije posvećene održavanju sjećanja na robovlasništvo.
5. Područja pogođena prirodnim nesrećama (uragani, cunamiji, zemljotresi, vulkanske erupcije, itd.).
6. Objekti internacije (zatvori, kampovi).
7. Simulacije događaja povezanih sa smrću i katastrofama.¹⁰

Treba napomenuti da postoje i drugačije tipologije ovih destinacija, ali navedena je po obimu najsveobuhvatnija i u ovom trenutku vjerovatno najprimjerenija. S obzirom na rapidan rast popularnosti, i to na globalnom nivou, za očekivati je dodatno profiliranje nekroturističke ponude, a poseban podsticaj popularizaciji mračnog turizma daju i događaji poput npr.

---

8 Lennon, *Dark Tourism*, 8.

9 Fonseca i drugi, *Dark Tourism: Concepts, Typologies and Sites*, 1; Lennon, *Dark Tourism*, 6-9.

10 Soro, *Dark Tourism*, 8.

Halloweena, kao i pojavljivanje pojedinih lokacija u filmskoj industriji poput „šume za samoubice“ u Japanu (film „Šuma“ iz 2015. godine); „Vražji otok“ Francuska Gvajana (film „Leptir“ iz 1973. i 2017. godine), iskrcavanje na Normandiju (npr. film „Spašavanje vojnika Rajana“ iz 1998. godine) i slično.¹¹

Nekroturistička ponuda u svijetu, Evropi i regionu

Pojedine zemlje već imaju relativno razvijenu nekroturističku ponudu sa kontinuiranim ulaganjem u proširenje asortimana turističke ponude, unapređenja infrastrukture, promocije nekroturističkih potencijala, a posebna pažnja se posvećuje jačanju intenziteta doživljaja posjetilaca s obzirom da je iskustveni momenat najvažniji motiv prilikom posjeta turista nekroturističkim lokacijama. Također, potražnja za nekroturističkim potencijalima u svijetu konstantno se povećava, što dodatno pojačava pretpostavke intenzivnijem razvoju ove vrste turizma i masovnijoj posjeti takvih lokacija. Već postoje značajne, formalne i neformalne, zajednice ljudi čiji je osnovni fokus upravo na posjetama nekroturističkim destinacijama širom svijeta, a u pronalaženju takvih mjesta veliku pomoć im pružaju i mogućnosti savremenih digitalnih medija.¹²

Iako se korijeni nekroturizma nalaze u Evropi, ipak su SAD lider na polju polju promocije različitih formi nekroturizma, a veliki podsticaj tome dala je popularizacija proslave Halloweena koje je dostiglo takav nivo da se s razlogom može govoriti o industriji Noći vještica (2019. godine procijenjena vrijednost je iznosila oko 9 milijardi dolara).¹³ Ipak, nekroturistička ponuda u SAD je puno raznovrsnija od same proslave Halloweena, pa se tako Ground zero, odnosno lokacija srušenih tornjeva u New Yorku 11. septembra 2001. godine, profilirala u jednu od najpopularnijih turističkih destinacija u cijeloj zemlji.¹⁴ Zloglasni zatvor Alcatraz već decenijama je važna turistička atrakcija u San Franciscu, a posjete turista značajnim grobljima, poput Vojnog groblja Arlington, također ima dugu tradiciju. Slične lokacije u drugim dijelovima

---

11 Minić, Development of „dark“ tourism in the contemporary society, 85-86; Fonseca i drugi, Dark Tourism: Concepts, Typologies and Sites, 3.

12 Najznačajniji takav medij za oblast nekroturizma trenutno je, bez sumnje, web-stranica <http://www.dark-tourism.com/index.php>

13 <https://www.investopedia.com/financial-edge/1012/why-the-halloween-industry-is-worth-8b.aspx>

14 Lennon, *Dark Tourism*, 15-16;

svijeta također predstavljaju važne turističke lokacije poput npr. zatvoreničke kolonije na Vražijem otoku u Francuskoj Gvajani ili zatvora na otoku Robben u Južnoafričkoj Republici, kao i Polja smrti u Kambodži, spomenici Genocidu u Ruandi, itd.¹⁵ U kontekstu podrške vlasti razvoju nekroturističkih potencijala vrijedi istaći primjer Malezije čija je Vlada 2016. godine odredila iznos od oko 1 milion eura u svrhu održavanja i unapređenja turističkih lokacija iz sfere mračnog turizma.¹⁶

Već je navedeno da se korijeni nekroturizma nalaze u Evropi, stoga i ne čudi činjenica da se neke od najpopularnijih lokacija nalaze upravo na ovom prostoru. Vijeće Evrope je 2010. godine certificiralo posebnu kulturnu rutu evropskih grobalja (The European Cemeteries Route), koju trenutno čini 20 zemalja, te time priznala kulturnu vrijednost i značaj različitih posmrtnih obilježja za identitet pojedinih društava, ali i razvoj evropskog turizma, odnosno nekroturizma.¹⁷ Nekroturistička ponuda u Španiji je prvenstveno orijentirana ka promociji grobnih lokacija u turističke svrhe, a Katalonija je na tom polju uradila najveći dio posla, pa gotovo trećina od ukupnog broja registrovanih grobalja u cijeloj zemlji se nalazi upravo u ovoj regiji.¹⁸ Italija je kolijevka nekroturizma sa lokacijama kao što su borilišta gladijatora, rimske katakombe, a naročito sa ostacima Pompeja koji predstavljaju i najstariju uređenu nekroturističku lokaciju. U Francuskoj posebnu popularnost imaju znamenita pariška groblja, naročito katakombe koje su inicirale i razvoj specifične supkulture katafila (cataphiles), a ogromnu popularnost doživljavaju i poprišta značajnih vojnih sukoba poput plaža Normandije, plaže Denkirka, više lokacije duž granice sa Njemačkom koje su bile sastavni dio Mažinovljeve linije, itd.¹⁹ U Londonu već decenijama postoje i tematske turističke ture poput one koja podrazumijeva posjetu lokacijama ubistava Džeka Trbosjeka, a vrlo su posjećeni i različiti zatvorski kao i muzeji sprava za mučenje.²⁰ Turističke ture

---

15 Vidjeti rad Strange Carolyn, Kempa Michael, Shades of Dark Tourism: Alcatraz and Robben Island, *Annals of Tourism Research*, 2003, Vol. 30, No. 2, 386-405. i Aslan Sevinc, Prison Tourism as a Form of Dark Tourism, *The Journal of International Social Research*, Volume 8, Issue 40, 2015, 600-608.

16 Soro, *Dark Tourism*, 8.

17 <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/the-european-cemeteries-route>

18 Soro, *Dark Tourism*, 12; Millan Genoveva Dancausa, Rojas Ricardo David Hernandez, Garcia Javier Sanchez-Rivas, Analysis of the Demand of Dark Tourism: A Case Study in Cordoba (Spain), *Mediterranean Journal of Social Sciences*, January 2019, Vol. 10, No. 1, 161-176.

19 Stone, A Dark Tourism Spectrum, 156-157.

20 Minić, Development of „dark“ tourism in the contemporary society, 85-86.

u brojnim zloglasnim koncentracionim logorima širom Njemačke i Poljske uveliko izazivaju pažnju brojnih istraživača i intelektualaca, naročito zbog brojnih kontroverzi vezanih za sam karakter organizacije posjeta, ali i motive posjetitelja, pretjeranu i često neumjesnu komercijalizaciju takvih lokacija, itd.²¹ Istočna Evropa se u posljednjoj deceniji značajno uključila u globalne nekroturističke tokove, a naročito Ukrajina kroz promociju posjeta okolini grada Pripjata koji je napušten nakon nuklearne katastrofe u Černobilu, te Rumunija koja ostvaruje značajne prihode na promociji priče o grofu Drakuli.²²

Bosanskohercegovački susjedi su aktivno uključeni u promociju sopstvenih nekroturističkih potencijala. Hrvatska je od samog početka dio kulturne rute evropskih globalja, a zagrebački Mirogoj je jedna od najznačajnijih destinacija na toj ruti. Osim toga, Spomen-područje Jasenovac decenijama privlači pažnju velikog broja turista iz različitih dijelova svijeta, a kompletna turistička ponuda grada Vukovara je utemeljena na nekroturističkoj ponudi. Veliki turistički potencijal predstavlja i Goli otok na kojem se već organizuju posjete, ali kompletan lokalitet još uvijek nije u potpunosti opremljen i prilagođen masovnijem iskorištavanju u turističke svrhe.²³ Srbija vjerovatno ima i najdužu nekroturističku tradiciju u regionu prvenstveno zahvaljujući Kući cvijeća, odnosno posljednjem počivalištu Josipa Broza Tita, koje je postalo jedna od nezaobilaznih turističkih destinacija prilikom posjete Beogradu. Beogradska prijestolnica je dom i za nekoliko zanimljivih tematskih nekroturističkih tura poput posjete grobnim mjestima značajnih ličnosti, obilazak objekata srušenih tokom NATO bombardovanja ili tura „Najpoznatija smaknuća beogradskog podzemlja“.²⁴ Ipak, srbijanska nekroturistička ponuda zastupljena je i van prijestolnice te se, naprimjer, Kragujevac sve više etablira kao vrlo važna i popularna destinacija. Kompleks Spomen-parka Kragujevački oktobar, posvećenog strijeljanim građanima Kragujevca uključujući i veliki broj učenika i profesora tokom Drugog svjetskog rata, kao i brojni drugi izvorno komemorativni objekti, postao je vrlo vrijedan turistički potencijal grada koji svake godine bilježi značajan porast broja posjetilaca.²⁵

---

21 Hermanova Eva, Abraham Joseph, Holocaust tourism as a part of the dark tourism, *Czech Journal of Social Sciences, Business and Economics*, VOL.4, ISSUE 1, 2015, 16-33

22 Bristow, Myth vs. Fact: An Exploration of Fright Tourism, 216-218.

23 Kranjčević Jasenka, Unused Potential for the Development of Dark Tourism in Croatia, *Thematic Tourism in a Global Environment: Advantages, Challenges and Future Developments*, Belgrade: College of Tourism, 2014, 370-375.

24 <https://www.capital.ba/popularne-morbidne-ture-dark-turizam-i-pronadite-mladica/>

25 Minić, Development of „dark“ tourism in the contemporary society, 98-99.

Perspektive razvoja nekroturizma u Bosni i Hercegovini

Turizam u Bosni i Hercegovini je jedan od rijetkih privrednih grana koja konstantno doživljava intenzivan rast svih parametara na godišnjoj razini uprkos nepostojanju strateških dokumenata razvoja, kvalitetne pravne legislative ni sistematske finansijske podrške.²⁶ Sarajevo, Mostar i Tuzla su se već profilirali kao značajni turistički centri, a i brojne druge sredine ulažu u razvoj sopstvene turističke infrastrukture s ciljem poboljšanja uslova i privlačenja većeg broja posjetitelja. Uprkos tome, još uvijek postoji ogroman prostor za napredak naročito na polju specijaliziranja turističke ponude i privlačenja određenih kategorija posjetitelja.

Bosanskohercegovački nekroturistički potencijali su enormni, ali u potpunosti neiskorišteni barem u sferi kristaliziranja i specijaliziranja turističke ponude. Rijetko koja zemlja ima toliko raznovrsnu i utemeljenu nekroturističku ponudu koja je odavno prošla proces valorizacije na najvišem nivou – UNESCO. Naravno riječ je o srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima stećcima koji se od 2016. godine nalaze na Listi svjetske baštine, a mnogi ih s razlogom smatraju i najreprezentativnijim kulturnim produktom Bosne i Hercegovine.²⁷ Gotovo je nemoguće sastaviti cjelokupnu listu naučnih i stručnih radova, novinskih članaka i reportaža, i ostalog publikovanog materijala o stećcima koji i dalje nastavljaju fascinirati i stručnu i širu javnost.²⁸ Međutim, tokom rasprava o različitim materijalnim i nematerijalnim aspektima stećaka često se zaboravlja njihova originalna namjena i funkcija, a koja ih pozicionira upravo u sferu nekroturizma. Pomenuta činjenica omogućava legitimno, a zahvaljujući masi podataka o stećcima i naročito pojedinim primjercima i nekropolama, i relativno jednostavno profiliranje stećaka kao središnji element kompletne nekroturističke ponude Bosne i Hercegovine. Brojna istraživanja, naročito studije slučaja, utvrdila su vezu između stavljanja pojedinih lokacija na UNESCO Listu svjetske baštine i povećanja broja posjetitelja.²⁹ Stavljanje

26 Pogledati izvještaje Agencije za statistiku BiH: <http://bhas.gov.ba/Calendar/Category/19> i Federalnog zavoda za statistiku: <http://fzs.ba/index.php/category/saopcenja/turizam/>

27 <https://whc.unesco.org/en/list/1504/>; <http://kons.gov.ba/Publication/Read/projekat-serije-nominacije-stecaka>;

28 Pogledati npr. Lovrenović Dubravko, *Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjega vijeka*, Zagreb, Ljevak, 2013. ili grupa autora, *Stećkopedija: kameno blagostare bosanske države*, Sarajevo, Mladinska knjiga, 2018.

29 Npr. Farid Sally, *Tourism in World Heritage Sites and its Impact on Economic Development: Some African Countries Case Studies, Proceedings of the II International Conference on Best Practices in World Heritage: People and Communities*, 721-737.

stećaka na Listu svjetske baštine podrazumijevalo je i uvrštavanje konkretnih nekropola u ukupnom broju od 28 lokacija od kojih se 22 nalaze na teritoriji Bosne i Hercegovine.³⁰ Posebnu vrijednost stećcima upravo daju sami lokaliteti, odnosno pozicioniranost nekropola u prirodnom okruženju, koje samo po sebi često predstavlja nevjerovatan potencijal (npr. prostor Blidinja), a koje omogućava dodatnu zaštitu i promociju kroz koncept kulturnih krajolika.³¹ Navedena argumentacija bi trebala biti sasvim dovoljna za pokretanje procesa specijaliziranja turističke ponude kroz pozicioniranje i prezentovanje stećaka u okviru nekroturističkih potencijala Bosne i Hercegovine što bi stvorilo nužne preduslove za promociju i drugih objekata i lokaliteta iz ove, ali i drugih oblasti turizma.

Iako temeljni, stećci naravno nisu jedini bosanskohercegovački resurs u razvoju nekroturizma. Zahvaljujući dugoj tradiciji života različitih etničkih, vjerskih, kulturnih i drugih zajednica na prostoru Bosne i Hercegovine, a koja se opet kroz historiju nalazila u sastavu različitih državnih sistema i bila izložena brojnim, međusobno drugačijim, civilizacijskim utjecajima, stvoren je specifičan bosanskohercegovački kulturološki okvir. Pomenute različitosti su se unutar tog okvira međusobno prožimale, dopunjavale, nadograđivale i u konačnici rezultirale specifičnim produktima i oblicima kulturnog izražavanja.³² Zbog toga i ne čudi činjenica da se utjecaj srednjovjekovnog klesarstva i umjetničkog izražavanja sa stećaka može vidjeti na ranim primjercima nišana ili jevrejskih nadgrobnih spomenika.³³ Svi oni također predstavljaju nekroturističko blago i potencijal Bosne i Hercegovine, kao i nadgrobnih spomenici i groblja iz kasnijih perioda. Tu se opet, kao i u susjednim zemljama, posebno ističu brojne spomen kosturnice, parkovi i druga spomen obilježja podignuta u čast poginulih civila i/ili boraca, kao i prateći muzeji, galerije i slično.³⁴

---

30 <https://whc.unesco.org/en/list/1504/>; <http://kons.gov.ba/Publication/Read/projekat-serije-nominacije-stecaka>;

31 Više o kulturnim krajolicima: <https://www.coe.int/en/web/landscape>; <http://kons.gov.ba/Content/Read/pregled-konvencija>

32 Lovrenović Ivan, *Unutarnja zemlja: kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb, Sarajevo, Synopsis, 2017, 16-30.

33 Pogledati: Bešlagić Šefik, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANUBIH, Sarajevo, 1978. i Mujezinović Mehmed, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, Knjiga I, Sarajevo, 1974.

34 Pavlović St. Dobroslav, *Spomeničko nasleđe Jugoslavije*, Turistička štampa, Beograd, 1986, 143-163; Jokić Gojko, *Jugoslavija: spomenici revolucije*, Turistička štampa, Beograd, 1986.

Zaključak

Nekroturizam je mlada i još uvijek relativno nepoznata i nedovoljno razvijena vrsta turizma koja u posljednjih nekoliko decenija doživljava intenzivnu ekspanziju u brojnim zemljama širom svijeta. Interes ljudi za posjete mjestima stradanja ima dugu prošlost. Ipak, tek u drugoj polovini XX stoljeća doživljava karakter planskog i organizovanog posjećivanja putem agencija i ustanova specijalizovanih za pružanje takvih usluga. Takve usluge podrazumijevaju i određenu novčanu nadoknadu čime te posjete poprimaju karakter turističkih, odnosno postaju sastavni dio regularnih privrednih tokova. Zajedno sa povećanjem interesa turista za nekroturističke lokalitete ovaj fenomen postepeno dolazi i u fokus akademske zajednice koja nastoji da pruži teorijski okvir nekroturizma. Ipak, još uvijek nisu u potpunosti razriješene sve dileme izazvane pojavom nekroturizma, uključujući i osnovnu terminologiju, ali opći koncenzus je da pod pojmom nekroturizma ili mračnog turizma podrazumijevamo praksu posjećivanja lokacija vezanih za neki oblik smrti ili stradanja. Uprkos opravdanim kritikama dijela stručne i šire javnosti da nekroturizam podstiče komercijalizaciju smrti i stradanja, u brojnim zemljama širom svijeta ova vrsta turizma doživljava intenzivan razvoj. Bosanskohercegovački susjedi također hvataju korak sa ovim novim svjetskim trendom te nastoje unaprijediti postojeću infrastrukturu i ponudu. U kontekstu Bosne i Hercegovine potrebno je naglasiti da postoje ogromni, manje kontroverzni, nekroturistički potencijali prvenstveno u vidu srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika stećaka, ali i drugih sličnih objekata i lokaliteta. Uprkos tome, nekroturizam je u Bosni i Hercegovini još uvijek relativno nepoznat trend te predstoji još puno posla na polju njegove prezentacije i popularizacije s konačnim ciljem specijalizacije turističke ponude i kvalitetnijeg iskorištavanja postojećih turističkih resursa.

BOSNIA AND HERZEGOVINA'S POTENTIAL FOR THE DEVELOPMENT OF NECRO TOURISM

SUMMARY

Necro tourism is a young and still relatively unknown and underdeveloped type of tourism that has been experiencing intense expansion in numerous countries around the world in recent decades. People's interest in

visiting sites of distress has a long history. However, only in the second half of the 20th century did it experience the character of planned and organized visits through agencies and institutions specialized in providing such services. Such services also imply a certain amount of compensation, which makes these visits tourist based and that they become an integral part of regular economic flows. Along with increasing tourists' interest in necro-tourist sites, this phenomenon is gradually coming into focus of the academic community, which seeks to provide a theoretical framework for necro tourism. However, not all dilemmas caused by the appearance of necro tourism, including basic terminology, have yet been fully resolved, but the general consensus is that the concept of necro tourism or dark tourism implies the practice of visiting sites related to some form of death or distress. Despite justified criticism from part of the expert and general public that necro tourism encourages the commercialization of death and distress, in many countries around the world this type of tourism is experiencing intense development. Bosnia and Herzegovina's neighbours are also catching up with this new global trend and are seeking to improve existing infrastructure and offerings. In the context of Bosnia and Herzegovina it is necessary to emphasize that there are huge, less controversial, necro tourism potentials primarily in the form of medieval tombstones called *stećak*, but also of other similar objects and sites. Nonetheless, necro tourism is still a relatively unknown trend in Bosnia and Herzegovina, and there is still much work to be done in presenting and popularizing it with the ultimate goal of specializing tourism offer and making better use of existing tourism resources.

Keywords: necrotourism, dark tourism, Bosnia and Herzegovina, *stećak* tombstones, monuments of suffering.

Literatura

Knjige:

1. Bešliagić Šefik, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANUBIH, Sarajevo, 1978.
2. Grupa autora, *Stećkopedija: kameno blagostare bosanske države*, Sarajevo, Mladinska knjiga, 2018.
3. Jokić Gojko, *Jugoslavija: spomenici revolucije*, Turistička štampa, Beograd, 1986.
4. Lennon, John, *Dark Tourism*, Oxford Research Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice, 2017.

5. Lovrenović Dubravko, *Stećci: bosansko i humsko mramorje srednjega vijeka*, Zagreb, Ljevak, 2013.
6. Lovrenović Ivan, *Unutarnja zemlja: kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb, Sarajevo, Synopsis, 2017.
7. Mujezinović Mehmed, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, Knjiga I, Sarajevo, 1974.
8. Pavlović St. Dobroslav, *Spomeničko nasleđe Jugoslavije*, Turistička štampa, Beograd, 1986.
9. Soro Elsa, *Dark Tourism: Profiles, Niches, Motivations and Experiences at a Global Level*, The Ostelea School of Tourism and Hospitality, 2018.

Članci:

1. Aslan Sevinc, Prison Tourism as a Form of Dark Tourism, *The Journal of International Social Research*, Volume 8, Issue 40, 2015, 600-608.
2. Bowman S. Michael, Pezzulo C. Phaedra, What's so „Dark“ about „Dark Tourism“?: Death, Tours, and Performance, *Tourist Studies*, 2010, 9(3), 187-202.
3. Bristow S. Robert, Myth vs. Fact: An Exploration of Fright Tourism, *Proceedings of the 2004 Northeastern Recreation Research Symposium*, 215-221.
4. Farid Sally, Tourism in World Heritage Sites and its Impact on Economic Development: Some African Countries Case Studies, *Proceedings of the II Internacional Conference on Best Practices in World Heritage: People and Communities*, 721-737.
5. Fonseca Ana Paula, Seabra Claudia, Silva Carla, Dark Tourism: Concepts, Typologies and Sites, *Journal of Tourism, Research and Hospitality*, 2016, Vol. 0, Issue 2, 1-6.
6. Hermanova Eva, Abraham Joseph, Holocaust tourism as a part of the dark tourism, *Czech Journal of Social Sciences, Business and Economics*, VOL.4, ISSUE 1, 2015, 16-33.
7. Kranjčević Jasenka, Unused Potential for the Development of Dark Tourism in Croatia, *Thematic Tourism in a Global Environment: Advantages, Challenges and Future Developments*, Belgrade: College of Tourism, 2014, 369-378.
8. Millan Genoveva Dancausa, Rojas Ricardo David Hernandez, Garcia Javier Sanchez-Rivas, Analysis of the Demand of Dark Tourism: A Case Study in Cordoba (Spain), *Mediterranean Journal of Social Sciences*, January 2019, Vol. 10, No. 1, 161-176.
9. Minić Natalija, Development of „dark“ tourism in the contemporary society, *Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić“*, SANU, 62 (3), 81-103.

10. Stone Philip, A Dark Tourism Spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions, *Tourism: An Interdisciplinary International Journal*, 2016, 54 (2), 145-160.
11. Strange Carolyn, Kempa Michael, Shades of Dark Tourism: Alcatraz and Robben Island, *Annals of Tourism Research*, 2003, Vol. 30, No. 2, 386-405.

Internet stranice:

1. <https://www.coe.int/en/web/landscape> (pristup ostvaren 04. februara 2020).
2. <http://kons.gov.ba/Content/Read/pregled-konvencija> (pristup ostvaren 05. februara 2020).
3. <https://whc.unesco.org/en/list/1504/>; (pristup ostvaren 05. februara 2020).
4. <http://kons.gov.ba/Publication/Read/projekat-serije-nominacije-stecaka>; (pristup ostvaren 06. februara 2020).
5. <https://www.capital.ba/popularne-morbidne-ture-dark-turizam-i-pronadite-mladica/> (pristup ostvaren 06. februara 2020).
6. <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/the-european-cemeteries-route> (pristup ostvaren 07. februara 2020).
7. <https://www.investopedia.com/financial-edge/1012/why-the-halloween-industry-is-worth-8b.aspx> (pristup ostvaren 07. februara 2020).
8. <http://www.dark-tourism.com/index.php> (pristup ostvaren 07. februara 2020).
9. <http://bhas.gov.ba/Calendar/Category/19> (pristup ostvaren 08. februara 2020).
10. <http://fzs.ba/index.php/category/saopcenja/turizam/> (pristup ostvaren 08. februara 2020).

Lebib Džeko

ĆILIM I MAKAT IZ STOCA U ZBIRKAMA ODJELJENJA ZA ETNOLOGIJU ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE

Sažetak: U radu su predstavljena dva predmeta iz Zbirke ćilima Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja BiH. Riječ je o ćilimu i makatu iz Stoca koji su po svojim karakteristikama među najznačajnijim predmetima ove kolekcije. Radi se o vrlo starim predmetima, makat je među prvim primjercima koji su našli mjesto u zbirkama Odjeljenja za etnologiju krajem XIX stoljeća. S obzirom na ulogu i značaj ćilima u svakodnevnom životu ljudi u Bosni i Hercegovini, potrebno je analizirati i opisati sve značajne primjerke bosanskog ćilima kako bismo došli do što više informacija vezanih za ovaj značajan element materijalne kulture u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Ćilim, makat, Stolac, Zemaljski muzej BiH

Ćilim predstavlja jedan od najvažnijih i najreprezentativnijih elemenata materijalne kulture u Bosni i Hercegovini. Način nastanka i način korištenja kao i bogata ornamentika koja postoji na svakom bosanskom ćilimu duboko su ukorijenjeni u tradiciju i kulturu ljudi sa ovog prostora. Način izrade ćilima podrazumijevao je složene procese koji su uključivali poslove od pripreme sirovine, tj. vune, koja se sve do kraja devetnaestog stoljeća pripremala ručno u svim fazama pripreme, a na selima sve do kraja Drugog svjetskog rata, pa do tkanja i distribucije ćilima. Sve aktivnosti koje su rezultirale gotovim proizvodom bez posebne obuke prenosile su se sa generacije na generaciju i predstavljale su u prošlosti uobičajena, može se reći i obavezna znanja i

vještine koje su posjedovale žene i djevojke. Tokom terenskih istraživanja u razgovoru sa tkaljama ustanovili smo da je prenos znanja tekao na način da su djevojčice od 7 ili 8 godina dodavale starijim tkaljama potrebne stvari i na taj način se zadržavale u blizini tkalačkog stana i počinjale učiti o tkanju. Također, tokom zimskih mjeseci život se organizirao u ograničenom prostoru, a osnovni ženski posao bio je tkanje. Na taj način djevojčice su svakodnevnim posmatranjem učile vještinu i tehnike tkanja. Do današnjeg dana u Bosni i Hercegovini postoji određeni broj žena koje poznaju i najsloženije tehnike tkanja.

Kao obavezan dio enterijera bosanskih, a prije svega muslimanskih kuća, od dolaska osmanske uprave na područje Bosne i Hercegovine, ćilim je predstavljao dio nevjestinog ruha, pa se u nekim krajevima podrazumijevalo da mlada nosi u novi dom ćilim koji je sama istkala. Česti su bili slučajevi da se odmah po rođenju ženskog djeteta istka ćilim koji će biti dio njenog djevojačkog ruha¹. Ova praksa zadržala se i nakon Drugog svjetskog rata. Prema zapisanim podacima o djevojačkom ruhu u Mostaru i širem području Hercegovine početkom dvadesetog stoljeća, a podaci se odnose na period od druge polovice XIX stoljeća, više tkanih predmeta (ćilimi, serdžade i makat) su bili obavezan dio djevojačkog ruha.²

Fundus Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine sadrži veliku kolekciju tkanih prostirki kao što su: ćilimi, makati, ponjave i serdžade³. Dvije osnovne skupine u koje su svrstani ovi predmeti su bosanski i perzijski ćilimi⁴. Bosanski ćilimi u kolekciji Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja BiH dijelimo na glatke ćilime i ćilime sa čvorovima, odnosno rutave ćilime. Prema inventarnim knjigama, kolekcija ćilima sadrži ukupno 141 predmet, i to 108 bosanskih ćilima (33 ćilima, 49 serdžade i 25 makata) i 33 perzijska ćilima.

1 Početkom 2020. godine poklonjen je ćilim istkan 1950. godine koji je naručen kada se rodilo žensko dijete. Pomenuti ćilim nije bio u upotrebi 70 godina.

2 Djevojačko ruho se kupilo već od njene 10 godine. U užem smislu, ruho se sastojalo od oprave, vezenih mahrama i navlaka za jastuke, tkanih čaršafa, peškira, itd. Osim toga, mlada je imala i čeiz, jednu haliju, dva čenara, dvije serdžade, jedan minder, jedan makat, šest ili dvanaest plišanijih jastuka za sećiju.....(Ivić, 1981:141).

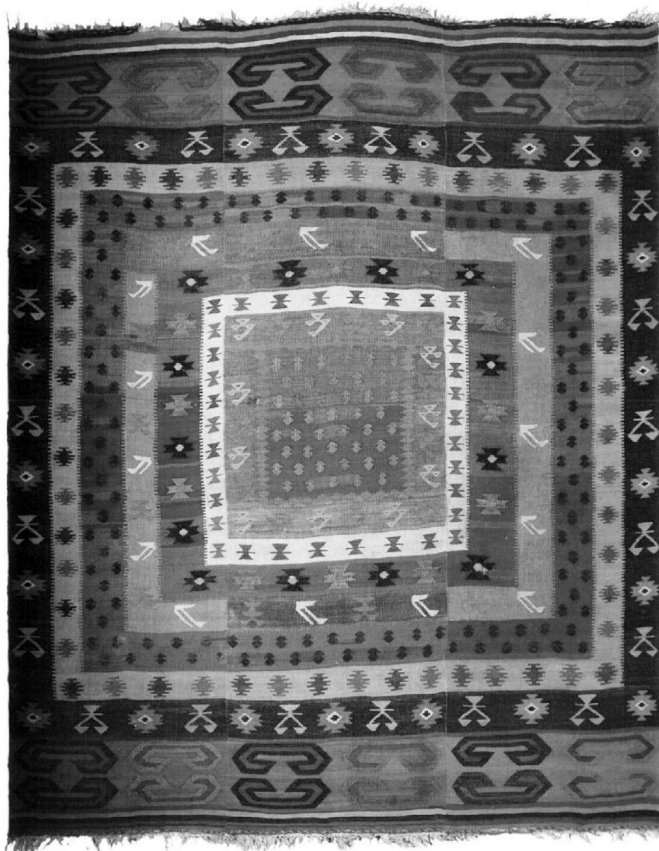
3 U daljem tekstu kada se navodi kolekcija ćilima, taj termin podrazumijeva sve tkane prostirke koje su nabrojane.

4 Iako se u dokumentaciji i inventarnim knjigama određena grupa ćilima vodi kao perzijski ćilimi, nije nužno da je Perzija, odnosno Iran mjesto porijekla ovih ćilima. Radi se o uvoznim ćilimima izrađenim tehnikom čvoranja. Ovi ćilimi imaju veliki broj čvorova, veoma bogati kolorit i ornamentiku.

U ovom radu predstaviti ćemo dva ćilima, odnosno ćilim i makat iz Stoca koji predstavljaju vrlo reprezentativne primjerke u ukupnoj kolekciji ćilima Odjeljenja za etnologiju.

Ćilim pod inventarnim brojem 9406/I se nalazi u zbirkama Zemaljskog muzeja od 1969. godine kada je otkupljen. Izrađen je na užem, vertikalnom, tkalačkom stanu i sastavljen je od tri struke⁵ koje su široke po 100 cm. To su tri odvojena dijela jedne cjeline koja su se nakon tkanja vrlo precizno spajala u jednu cjelinu koja je trebala da se uklopi sa motivima, dimenzijama i bojama tako da se na cjelovitom predmetu tek neznatno primijeti da je ćilim sastavljen iz tri dijela.

Ćilim **inv. br. 9406/I** (Fotografija preuzeta iz kataloga Bosanskohercegovački ćilimi iz zbirki Zemaljski muzej BiH, autor M. Filipović)

5 Pole je još jedan izraz koji se koristio u narodu a koji je imao isto značenje kao i izraz struke.

Ćilim je izrađen tehnikom klječanja što je bila najzastupljenija tehnika tkanja bosanskih ćilima. Dimenzije ćilima su 370 x 300 cm.

Izrađen je od nešto deblje i grublje vune koja nije upredena u glatku nit pa je ćilim nešto grublje strukture. S obzirom na očuvanost i stanje u kojem se ćilim nalazi, bez velikih deformacija i oštećenja, evidentno je da je vuna visokog kvaliteta⁶. Poznato je da od hercegovačkih sorti pramenke najpogodnije runo za proizvodnju ćilima imaju stolački i gatački. Runo stolačkih ovaca je gušće i finije, dok je gatačkih grublje (Vladić Krstić; 277:1977).

Iako je izrađen početkom XX stoljeća kada je u upotrebi već bila vuna koja se bojila hemijskim bojama čija je priprema zahtijevala značajno kraći i jednostavniji proces bojenja, ćilim je izrađen od vune koja je obojena prirodnim bojama. Početkom XX stoljeća postojao je veći broj bojadžijskih radionica gdje se vuna bojila i prirodnim putem ali i hemijskim sredstvima. Za vunu od koje je izrađen spomenuti ćilim vjerovatnije je da bojena u kućnoj radinosti. Nijanse boja variraju i to na način koji se može objasniti jedino nepravilnostima koje su nastale tokom bojenja vune.

Ornamentalna kompozicija ovog ćilima je rijetka kod ćilima koji su se izrađivali u kućama iako susrećemo sličnu ornamentalnu kompoziciju na ćilimu koji je bio dio proizvodnog asortimana Banovinske tkaonice ćilima u Sarajevu⁷. Inače, pod ornamentikom ćilima podrazumijevaju se svi utkani ornamenti koji nam mogu dati podatke o vremenu nastanka ćilima, ali, što je najvažnije, govore o ulozi u životu ljudi. Osnovna ornamentika sastoji se od osam ćenara ili okolica koji okružuju središnji četvrtasti dio. Na užim krajevima ćilim se završava sa širokom horizontalnom linijom u kojoj su utkani motivi koji predstavljaju rogove ovna koji su okrenuti jedan prema drugom i na taj način predstavljaju zaštitu porodice i ukućana. U svakom unutrašnjem ćenaru su utkani različiti ornamenti koji imaju svoju simboliku a ona se odnosi na zaštitu porodice od uroka i svih drugih negativnih uticaja, te prizivanja blagostanja i plodnosti. Ćilim se završava sa po pet linija u različitim bojama što predstavlja način završavanja krajeva na starijim ćilimima kućnog ćilimarstva.

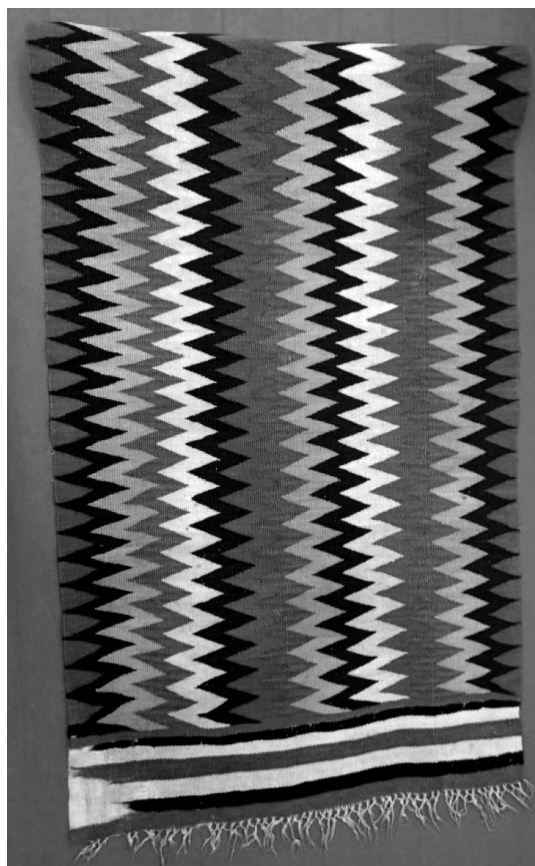
Makat pod inventarnim brojem 8383/I predstavlja jedan od najstarijih primjeraka u Zbirci ćilima Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Dimenzije

---

6 Vrlo dobra očuvanost ćilima upućuje na to da je vrlo malo korišten i vrlo vjerovatno se nalazio u prostoriji koja se nije često koristila.

7 Ćilim rađen po dezen-karti br. 7

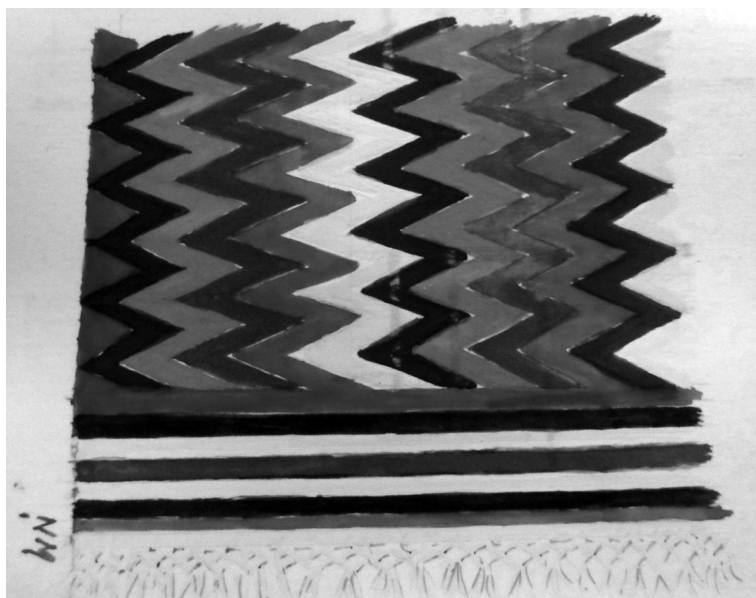
makata su 316 x 90 cm. Otkupljen je odmah po osnivanju Zemaljskog muzeja (nepoznata tačna godina) i u staroj knjizi inventara zaveden je pod brojem 1269, što znači da je već krajem XIX stoljeća ovaj makat predstavljao muzejsku vrijednost. U dokumentaciji Odjeljenja za etnologiju 1965. godine je zabilježeno da takvi primjerci na terenu više ne postoje.

Makat inv. br. 8383/I

Makat je istkan tehnikom klječanja i pretkivanja od domaće vune koja je obojena prirodnim bojama. Izrađen je iz jednog dijela bez ikakvih našivenih spojeva i može se pretpostaviti da je tkan na užem tkalačkom stanu. Prilikom izrade ovog makata korišteno je pet boja vune. Osnovni motivi koje uočavamo na ovom makatu su arhaični, geometrijski motivi. Makat započinje a i završava sa po devet horizontalnih linija različite širine čiji je kolorit gotovo identičan

koloritu u središnjem dijelu (ove pruge nisu izrađene samo u žutoj boji koja se javlja u središnjem dijelu makata). Osnovni motiv na ovom makatu, osim horizontalnih pruga, jeste cik-cak linija koja se formira od niza izduženih rombova koji se nastavljaju jedan na drugi i čine neprekinuti niz. U narodu je ovaj motiv poznat i pod nazivom „makaze“ ili „kola“ (Vladić, Krstić, 1978:235). Makat nema ćenar i na taj način se potiče efekat beskonačnog produžavanja ovog motiva. Upravo radi dojma beskonačnosti koji se dobije kada se posmatra ovaj predmet, smatra se da je predstavljao nebeski svod ili u nekim slučajevima vodu koja teče.

Crtež br. 1353⁸

Iz postojeće literature o bosanskom ćilimu, kao i na osnovu uvida u najveću muzejsku zbirku ćilima kod nas (Zbirka Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja BiH), možemo zaključiti da ova dva primjerka pripadaju starijim primjercima ćilima u Bosni i Hercegovini. Pošto bosanski ćilim kao segment materijalne kulture nije dovoljno istražen, ali pošto nije ni sačuvan dovoljan broj starijih primjeraka, upravo se kroz ova dva primjerka mogu ustanoviti neke od faza razvoja i kontinuiteta bosanskohercegovačkog

⁸ Za najznačajnije predmete iz zbirke Odjeljenja za etnologiju izrađeni su crteži koji su danas dio dokumentacije ovog Odjeljenja.

kućnog ćilimarstva. Ovi primjerci nam daju materijalne dokaze o vrsti i obradi korištene vune, tehnikama tkanja, ornamentici, ali i visokim estetskim dometima bosanskohercegovačkog čovjeka koji je izradom ali i korištenjem ovakvih predmeta razvijao visoki nivo kulture življenja u Bosni i Hercegovini.

A CARPET AND A MAKAT FROM STOLAC IN THE COLLECTIONS OF THE ETHNOLOGY DEPARTMENT OF THE NATIONAL MUSEUM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

SUMMARY

There are two artefacts presented from the collections of carpets from the Department of Ethnology of the National Museum of Bosnia and Herzegovina in this article. The two artefacts are a carpet and a *makat* from the town Stolac, which are by their characteristics amongst most valuable artefacts of this collection. The makat is amongst first artefacts that were collected for the collection of the Museum. Because of the role and importance of carpets in everyday life in Bosnia and Herzegovina, it is important to describe and analyze all significant samples of Bosnian carpets in order to gain as much information as possible about this remarkable element of material cultural heritage in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Carpet, Makat, Stolac, National Museum of BiH

Literatura:

- Anatolian Kilims 1, 2, prepared by Şahika Ünal, Republic of Turkey Ministry of Culture, Ankara, 1995. g.
- Filipović S. Milenko, Ćilimi i ćilimarstvo u našim zemljama do sredine XIX veka, GZM, Istorija i etnografija, Nova serija sv. XII, Sarajevo 1957. g. str. 179-154.
- Gadžo Kasumović Azra, Stolac u osmanskom periodu, Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko nasljeđe, Mostar 2001. g. str 81-101.
- Ivić Danka, Svadba u Mostaru početkom XX vijeka, XXVIII kongres SUFJ, Zbornik radova, Sutomore, 1981. g. str. 139-145.
- Pantelić Nikola, Narodna umjetnost Jugoslavije (katalog izložbe), Sarajevo, 1986. g.

Popić Filipović Marica, Bosanskohercegovački ćilimi iz zbirke Zemaljskog muzeja
BiH, (katalog izložbe), Sarajevo, 2006. g.
Stojanović Dobrila, Orijentalni tepisi i ćilimi, Beograd, 1971. g.
Vladić Krstić Bratislava, Ćilimarstvo u Bosni i Hercegovini, GZM BiH, Nova serija, sv.
XXXII, Etnologija, Sarajevo 1978.g. str.225-296

Majda Turkić
Bernard Harbaš

IDEOLOŠKI SISTEMI I DRUGI ALATI ZA KONSTRUKT IDENTITETA I SPOMENIKA

Sažetak: Ukoliko su socijalne norme dirigovane vladajućom strukturom, sistemi bazirani na ideologijama onemogućuju kreiranje objektivnih, stvarnih ili naučno utemeljenih Sistema vrijednosti. Pojedinci su suprimirani da suvereno prihvataju ili odbijaju “izbore” što diriguje naknadne posljedice. U tekstu diskutujemo o ideji i primjerima kreiranja identiteta kroz literaturu koristeći primjere od Foucaulta, Derridae, Hegela, Halla, do Butlerove, kao nasilno kreiranim percepcijama koje služe vladajućem sistemu za nametanje nacionalne ideologije i kontrolu društva. Postavljamo hipotezu da nametnute norme onemogućuju singularnost i umanjuju mogućnost individualne ekspresije i bitstva. U dijelu teksta analiziramo fenomen destrukcije javnih i vidljivih spomenika, referirajući se na povremeni vandalizam Partizanskog groblja u Mostaru kao primjer negiranja i ponižavanja simbola ranijih političkih ustrojstava. Ovaj primjer služi da ilustruje jedan od mnogobrojnih alata kojima se ideologija koristi u instrumentalizaciji nacionalnih identiteta i posljedica koje imaju na društvo.

Ključne riječi: Ideologija, sistem, identitet, spomenici

*

Predominantno u zajednicama i društvima u tranziciji, socijalne norme su dirigovane vladajućom strukturom, što pretpostavlja da sistemi bazirani na ideologijama onemogućuju kreiranje objektivnih, stvarnih ili

naučno utemeljenih Sistema vrijednosti. Pojedinci su suprimirani da suvereno prihvataju ili odbijaju “izbore” što diriguje naknadne posljedice. Mnogobrojni su razlozi nekontrolisanih društvenih manipulacija, a jedan od njih je iskustvo državnog gubitka bilo kojeg od četiri forme kapitala: teritorijalnog, zakonodavnog, kulturnog ili naučnog. Prema Marxu, ukoliko društvo izgubi svoj kapital, gubi važnu sposobnost individualnog i društvenog pozicioniranja, samodostatnosti, te polazi u potragu za grupnim, kolektivnim ili nacionalnim identitetom, što u novim, promijenjenim ili ranjivim društvima može dovesti do pojave autoritativne agresije ili opresije.¹ Suprotno tome, prisustvo sve četiri kategorije kapitala indukuje njihovu međuovisnu ekspanziju, ostavljajući manje prostora za disperziju zloupotrebe nasilnog kreiranja percepcije o pripadnosti određenom nacionalnom identitetu. Formiranje identiteta od strane vladajućeg Sistema kao rezultat nametnutih scenarija povlači Hallovu hipotezu da je identitet grupe ili zajednice formiran korištenjem alata separacije i socijalne nejednakosti² iz koje proizlazi moguća paradigma da kreiranje identiteta služi uspostavljenim sistemima za nametanje nacionalne ideologije. U društvima koja su prošla turbulentne procese promjene državnog uređenja i kulturnih vrijednosti, manjak kapitala ima jači odjek na segregaciju grupa prema identitetu pripadnosti.

Heteronomnost identiteta u sociološkim konstruktima zauzima različite pozicije u diskusijama kroz literaturu i historiju. Tako, npr., u svom tekstu Hall podsjeća na Deridinu analizu identiteta koji su nasilno kreirani kroz impoziciju suprotne hijerarhije spolova – muškog i ženskog; rasa – bijele i crne. Tako je muškarac definiran kao *osoba*, a žena kao *znak*. Slične relacije su prisutne i u odnosu crne i bijele rase gdje je bijela rasa ekvivalentna *ljudskom biću*, dok je crna jednostavno *oznaka*³. Drugi primjer stvaranja identiteta vidimo u Foucaultovoj Istoriji ludila koja obuhvata sve kategorije *ludih* i *osuđivanih* koji po svojoj prirodi ne mogu živjeti unutar nametnutih strogih socijalnih normi, bivaju izloženi društvenoj osudi⁴. Oni su samo po svojoj prirodi označeni kao Drugi, a što se u svojoj suštini ne razlikuje od pojma *Ludog* ili *Bolesnog*, i zaslužuju da budu zatvoreni ili ekskomunicirani

---

1 Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Intl Pub, 1979,

2 Stuart Hall, *Questions of Cultural Identity: Who needs Identity*. Sage publication, 1997, p. 221

3 S. Hall. *Questions of Cultural Identity: Who needs Identity*.

4 Michel Foucault, *Istorija ludila u doba klasicizma*, za srpskog izdavača Mediterran Publishing, Novi Sad, 2013. s. 480

od ostatka zajednice, a za socijalnu dobrobit i zaštitu društva. To demonstrira kako Moć koristi nacionalnu ideologiju izraženu kroz socijalne norme kao uspješan alat u procesu nasilne normalizacije Drugih ili, u slučaju neuspjeha, transformacije istih u *kriminalce, bolesnike i otpadnike*. Foucaultov primjer može da se koristi kao analogija u definiranju pojma *nasilnih kreacija identiteta* čija se ideologija povremeno koristi za izopćavanje ili udaljavanje bilo koje individue koja ne podliježe društvenim normama Sistema. Ovo ilustruje stvaranje ideoloških normativa unutar Sistema moći kao nasilnog i neprirodnog čina, a ne neizbježnog procesa. Relacije između Sistema i Moći u konstruisanju društvenih vrijednosti, praćeni pasivnim i apatičnim odgovorom same zajednice koja iste norme prihvaća, referira na drugi Foucaultov primjer nadzora i postizanje kontrole nad prostorom, zajednicom i pojedincem u Francuskoj u slučaju kuge u XVII vijeku. Tokom epidemije kuge gradovi su bili podijeljeni u kvartove, a kvartovi u ulice. Svaka ulica je bila nadzirana od strane opštinskog vijećnika, a stanovnici nisu smjeli napuštati svoje domove. Vijećnici su bili zakonski odgovorni za nadzor pod prijetnjom smrtno kazne: “...opštinski većnici dobijaju zaduženje da nadziru po jednu ulicu; ako je napuste biće kažnjeni smrću. Svim građanima naređuje se da se od naznačenog dana zatvore u svoje kuće; izlazak je kažnjiv smrtnom kaznom. Opštinar lično spolja zaključava vrata svoje kuće, a ključeve predaju upravitelju dotične gradske četvrti.; ovaj ih zadržava sve do isteka karantene...”⁵

Iza ovakve disciplinarne odluke nagovještavamo strah od infekcije, tendencije izolacije i ekskomuniciranja. Leprozne osobe su bile zatvorene i udaljene od svojih porodica i društva. Takav nadzor bio je opravdan opštim dobrom i benefitom zajednice. Foucaultova metafora za kontrolu tako ima dva termina – *kuga* i *bolesnik*. Kuga koja stvara disciplinske metode i bolesnik kao pojam rituala izopštavanja ili masovnog zatvaranja. “...taj zatvoreni, odsećeni prostor, nadziran u svim svojim tačkama, gde su jedinke vezane za određeno mesto i najmanje pretnje kontrolisane, svi događaji zabeleženi, gde su neprekidnim zapisnicima, izveštajima i naredbama povezani centar i periferija, gde se vlast vrši na isključiv način, prema pravilnom hijerarhijskom ustrojstvu, gde se svaka jedinka stalno osmatra, proverava, raspoređuje u grupe živih, bolesnih ili mrtvih – takav prostor predstavlja kompaktni model disciplinske aparature...”⁶

---

5 Michel Foucault, *Nadzirati i kažnjavati*, Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1997. str. 208.

6 Michel Foucault, *Nadzirati I kažnjavati*, 1997. str. 208.

U svom historijskom konstrukt, identitet ne postoji bez zajednice. Etimološki, zajednica (community) znači Communis⁷ (Esposirot, 2010) – suprotno od lične, zajedničke ili podijeljene dužnosti. Druga moguća definicija Zajednice (Communities) jeste deskripcija ograđenog grada (gated-city) čije kapije služe da zaštite, okupe istomišljenike (*slične*), a izoliraju se od drugih (*drugacijih*). Analize Zajednice (Community) u literaturi tendiraju da ih definišu kao društvo ili unije u političkom ili nacionalnom kontekstu. Ovo nas vodi do Hallove “identifikacije” koja u svakodnevnom jezičkom izražavanju označava prepoznavanje zajedničkog porijekla, ili sličnih karakteristika sa drugom osobom ili grupom, te identifikacijom sa određenim idealom, solidarnošću ili osjećajem savezništva.⁸ Normativi često označavaju pojam prepreka koje onemogućuje pojedincima u društvu da izraze svoj prostor i, prema Hegelu, zaustavlja individue da budu samosvjesne i da posjeduju prirodni žar za ispitivanjem svog postojanja.⁹

Ovakva stanja služila su najviše ideološkim matricama i propagirala su njihovu apsolutnu konfirmaciju od strane pojedinca i društva u datom vremenu, vodeći do stanja odsustva mišljenja ili slobode izbora. Prema Butler, ideološki sistemi imaju moć da regulišu i rearanžiraju sve *ono što jesmo* i *što možemo biti*.¹⁰ Takva fuzija ideologija proizvodi režime i grupe koji imaju moć i autonomiju da proizvode i sprovode matrice, zakone, i pravila koji bivaju sveprihvaćena i poštovana od strane vodećeg dijela društva.

Kritikujući ovakve sisteme, Jean-Luc Nancy zagovara odbacivanje sentimentalnosti u aspiracijama da kažemo *Mi* umjesto *Ja*, ili identificiranje sa društvom da bismo izrazili privrženost istom. Da bismo bili *Mi*, moramo koegzistirati unutar zajednice.¹¹ Tako koegzistencija postaje termin koji fluktuiru između života zajedno i kontaminacije, te predstavlja radije forsirani ili prihvatljivi kompromis, nego čisto postojanje *bitstva* ili *biti*.

Referirajući se na spomenute diskusije, dolazimo do premise da u ovakvim društvima pojedinci ne mogu istražiti svoju istinsku, ličnu stvarnost i dospijevaju u stanje instrumentalizacije kao i odsustva lične misli - gdje

---

7 Roberto Esposirot, *Communitas – The Origin and Destiny of Community*. Stanford Press, 2003. p. 3

8 S. Hall. *Questions of Cultural Identity: Who needs Identity*.

9 Hegel G. W. F., *The Phenomenology of Spirit*. Georg Lasson, Leipzig, 1911, p. 134

10 Butler Judith, *Undoing Gender*. Taylor and Francis Books, 2004, p. 53-54

11 Nancy Jean-Luc, *In Operative Community*. University of Minnessota, press Mineapolis and Oxford, 1991, p. 66

lični ideali postaju socijalne norme i potreba identificiranja sa nacionalnim idealima.

***

Doktrina instrumentalizacije postaje najvidljivija u uslovima tranzicije gdje se stvara ideološka matrica koja čini da se pojedinci osjećaju ugroženo od strane druge grupe, te se kao odgovor na to javljaju nasilne forme ponašanja poput primjera *fenomena destrukcije spomenika*. Ukoliko javni spomenici ili “javna umjetnost” predstavlja odraz određene društvene hijerarhije, da li rušenje istih predstavlja čin anarhizma ili vandalizma? Ovo pitanje postaje više kontroverzno u uslovima promijenjenog, tj. “smijenjenog” Sistema. U diskursu o spomenicima prošlosti i odnosu prema njima u sadašnjosti, postoji nekoliko ponuđenih formi, od prezervacije, preko gradnje ili stvaranja alternativnih, novih spomenika, do najradikalnijeg-uništenja istih.¹²

Pored društvene hijerarhije, spomenici imaju politički status, jer kroz prikazivanje odgovarajućih subjekata nacionalne historije, vlast organizuje i ovladava historijskim pamćenjem. Postavljanjem spomenika obilježava se određeni prostor i ograničava se prema nekom drugom prostoru koji karakteriziraju drugi objekti koji simboliziraju važnost određene historije. Ovo pokazuje važnost koju umjetnost ima za politiku kao i to kako je politika u stanju da kroz umjetnost organizuje i disciplinuje društvo. “Suverenitet je imaginaran koliko i umetnost, umetnost je politička koliko i suverenitet.”¹³ Društveni značaj spomenika se ogleda u njegovoj lokaciji jer se on uvijek nalazi u vanjskom, javnom prostoru, na centralnim mjestima grada (manje ili skoro nikada u galerijama) gdje oni svakodnevno ukazuju na pripadnost određenom prostoru, naciji i epohi. Spomenik je politički ispravan objekat i odgovarajući za određenu nacionalnu grupu u određenom vremenu i stoga njegov status mora imati osobine uzoritosti i svetosti. Svetost se ne smije dovoditi u pitanje jer se na taj način ne podriva samo značaj osobe ispoljene u statui, već se pobija cijela nacionalna historija koju simbolizira taj spomenik. Na spomeniku, zbog njegovog odnosa prema historiji i pamćenju, vidimo kako se spajaju posebnost i univerzalnost. Drugim riječima, spomenik predstavlja utjelovljenje određene

---

12 Neuhäuser, Cristian. “Humiliation: The Collective Dimension.” In *Humiliation, Degradation, Dehumanization: Human Dignity Violated*, edited by P. Kaufmann, H. Kuch, C. Neuhäuser, and E. Webster, 2010, p. 21–36. Dordrecht: Springer.

13 Suzan Bak-Mors, *Svet snova i katastrofa*, Boegranski krug, Beograd, 2005. str. 92.

historijske epohe. Osim toga, spomenik ima moralno i pedagošku funkciju te se njime moraju prikazivati uzorite i moralno ispravne osobe.¹⁴ Smjenu političkih režima pratile su i promjene na planu kontrole društvenog pamćenja. Takva jedna promjena konstrukcije pamćenja desila se padom socijalizma gdje su spomenici oslikavali sjećanje na socijalističku borbu, žrtvu koju je narod Jugoslavije podnio radi ljepše, nefašističke budućnosti. Sa uspostavom novog poretka odbacuje se socijalističko političko naslijeđe i etablira se novi model predstavljanja političke moći, ovaj put kroz prikazivanje nacionalnih figura.¹⁵ S obzirom da se socrealistička umjetnost uglavnom definirala kao režimska umjetnost, prije svega zbog načina na koji su se prikazivali kako prominentne figure socijalizma, zaslužni učesnici u NOB-u, tako i teme koje su prikazivale borbu, herojstvo i žrtvu, počinju se predstavljati u novom režimu kao produkti koji karakteriziraju patetičnost i koji su pravljani u službi ideologije. Kada je riječ o formiranju identiteta, i ako se držimo koncepcije koju zastupa Chantal Mouffe po kojoj je za njegovo formiranje potreban drugi, onda možemo reći da spomenici igraju važnu ulogu u procesu poistovjećivanja pojedinca sa grupom. Tokom socijalizma herojstvo i žrtva koja je prikazana spomenicima činili su ga svetim i inauguralnim mjestom konstitucije identiteta. Međutim, identitet nije samo formiran na temelju žrtveničke simbolike već i zbog postojanja protivnika, neprijatelja ili općenito drugog koji funkcionira kao konstitutivna vanjskost (*constitutive outside*) utemeljujuća za formiranje identiteta.¹⁶ Socijalizam postaje sramota zbog optužbi za režimsku umjetničku praksu i biva posmatran kao neprijatelj, a suprotstavlja joj se nacionalna kultura uspomena koja postaje novo mjesto formiranja identiteta. Padom socijalizma spomenici kao ostatak pamćenja na prošlo vrijeme gledaju se kao mjesto koje krasi patetika i odsustvo umjetničkih vrijednosti, jer se posmatraju kao produkti ideološki konstruisane umjetničke prakse. Socijalističkoj umjetničkoj praksi se spočitava njena dirigiranost i zarobljenost u uski skup tema poput Narodnooslobodilačke borbe (NOB-a). Stoga, nacionalna kultura, upravo zbog postojanja i nalaženja protivnika u socijalističkoj "istosti" i "nespecifičnosti", počinje da dobije zamah i postaje utemeljujuće mjesto društvene homogenizacije oko nacionalne

---

14 Predrag Finci, *O kolodvoru i putniku*, Rabić, Sarajevo, 2015., str. 101.

15 Više o odnosu politike i demontaži/postavljanju spomenika na prostorima Jugoslavije nakon pada socijalizma vidjeti u sljedećem tekstu: Lena Mirošević i Marin Brozić, "Ulična nomenklatura grada Splita kao odraz kulturnih i političkih promjena", *Etnološka tribina*, vol. 44, No 37. Zagreb, 2014.

16 Chantal Mouffe, *On the Political*, Routledge, New York, 2005. str. 15.

simbolike. Upravo politički prevrati pokazuju važnost umjetnosti za političku praksu. Rušenje spomenika koji su obilježavali socijalističko vrijeme, poput Partizanskog groblja u Mostaru, su istovremeno vandalski i politički čin. Zašto je važno demontirati spomenik? Jer je on javna stvar svima vidljiva i dostupna. Da biste vidjeli spomenik, ne morate biti posebno obrazovani niti odvajati vrijeme za odlazak u galeriju ili neku poseban umjetnički događaj. On je dio svakodnevnice, poput trga, parka i ulice. Stoga se uništenje spomenika dešava u javnosti pred svima, centru grada, na trgu, gdje se inače dešavaju okupljanja, prevrati, pobune i revolucije. Devastacija spomenika ima istu vrijednost kao i njegovo postavljanje jer je on politički spektakl. Ovaj čin ima inauguralnu funkciju, jer postavljanje/uništenje spomenika pokazuje etabliranje novog i rušenje starog režima. Rušilački nagon moguće proizlazi iz osjećaja suprimiranja ličnog identiteta od strane datih spomenika, čime se pokušava stvoriti čist prostor u kojem nesmetano utemeljuju novu kulturu i identitet. Uništenje spomenika za njih postaje konačno stavljanje tačke na prošli "režim", jer se rušenjem simbola (partizana i antifašističke borbe) okončava jedna historijska epoha. Jer ti simboli bi nas svakodnevno podsjećali na značaj prošlog vremena. Da li ova destrukcija vandalima daje osjećaj smisla i pravičnost? Možda bi odgovor i mogao biti potvrđan da sama pripadnost takvim grupama ne predstavlja odsustvo kreativne misli i prostora, te samo koegzistiranje i podržavanje određene grupe.

***

Dekonstrukcija uspostavljenih normative imala je značajan utjecaj u promjenama Sistema, stvarajući nove pravce promišljanja i vodeći diverzifikaciji historijskog konstrukta. Pomogla je u stvaranju novih kultura, otkrivanju novih društvenih i pojedinačnih identiteta, te dimenzija društvenih odnosa koje su i ranije postojale, ali su *morale* biti nevidljive. Modeli dekonstrukcija pružaju nam iskustva i znanja kako se osloboditi iz stanja odsustva kreativne misli i akcije, te podstiče neophodne intenzivne i česte diskurse koji omogućuju sučeljavanje i pobunu protiv uvriježenih Sistema. Po ovome, dekonstrukcija ne može postojati bez društva, zbog čega postojeći društveni aspekti moraju biti dio konceptualizacije samog pojma dekonstrukcije.

Ipak, u sistemima koji su skrojeni prema potrebama vladajućeg Sistema i normama koje diskretno ali istrajno negiraju individualne slobode, da li je moguće ikada nazvati *Ja* i da li je moguća ko-egzistencija između *Mi* i *Ja*?

Prema Hallu, *Ja* u optimalnom smislu je direktno proporcionalno kulturnim vrijednostima kreiranih kroz historiju. Tako je pravo *Ja*, zapravo, skriveno iza brojnih drugih, vještačkih *Ja* koji služe *Njima* unutar zajednica štiteći zajedničko kulturno, historijsko ili religijsko naslijeđe.¹⁷

Na kraju ove diskusije, referiramo se na Freudovu analizu “Nelagode u kulturi”, gdje se kao jedini izlaz i zaštita od ljudske patnje izazvana poštivanjem socijalnih normi i pravila, predlaže potpuna izolacija i bijeg od društva. Zavisno od tipa ličnosti, obrazovanja, kulturnog naslijeđa ova metoda se može činiti kao jedini izlaz.¹⁸ Međutim, takva zaštita nije rješenje za društvo u cijelosti, zbog čega su diskursi o kreiranjima socijalno nametnutih identiteta i njihova dekonstrukcija imperativne.

IDEOLOGICAL SYSTEMS AND OTHER TOOLS FOR CONSTRUCTING IDENTITIES AND MONUMENTS

SUMMARY

If norms are directed by the societal ruling structure, ideologically constructed systems may distort objective, real, and scientifically proved values creation. Individuals are often disabled to autonomously decide on the acceptance of their choices, which may direct further consequences. This paper discusses the idea and the construction of identity through literature from Foucault, Derrida, Hegel, Hall, to Butler, as forcefully created perceptions that serve established systems for imposing national ideology and control. We argue that enforced societal norms undermine singularity and debilitate capacities for individual expression and beingness. As part of this paper discussion, we analyze the phenomenon of destruction of monuments that are publicly exposed and visible, referring to intermittent vandalism of the Partisan Cemetery in Mostar as an example of denial and humiliation of the symbols of the former political framework. This example serves to delineate one of many tools used for the instrumentalization of the national and ideologically created identities and the aftermath of the societies.

Keywords: Ideology, system, identity, monuments

---

17 S. Hall *Questions of Cultural Identity: Who needs Identity.*

18 Freud Sigmund, *The Uneasiness in Culture.* Hoghart Press and Institute of Psycho-Analysis. New York, 1930

Literatura

- Butler Judith, *Undoing Gender*. Taylor and Francis Books, 2004.
- Chantal Mouffe, *On the Political*, Routledge, New York, 2005..
- Freud Sigmund, *The Uneasiness in Culture*. Hoghart Press and Institute of Psycho-Analysis. New York, 1930.
- Hegel G. W. F., *The Phenomenology of Spirit*. Georg Lasson, Leipzig, 1911.
- Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Intl Pub, 1979.
- Lena Mirošević i Marin Brozić, "Ulična nomenklatura grada Splita kao odraz kulturnih i političkih promjena", *Etnološka tribina*, vol. 44, No 37. Zagreb, 2014.
- Michel Foucault, *Istorija ludila u doba klasicizma*, za srpskog izdavača Mediterran Publishing, Novi Sad, 2013.
- Michel Foucault, *Nadzirati i kažnjavati*, Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1997.
- Nancy Jean-Luc, *In Operative Community*. University of Minnessota, press Mineapolis and Oxford, 1991.
- Neuhäuser, Cristian. "Humiliation: The Collective Dimension." In *Humiliation, Degradation, Dehumanization: Human Dignity Violated*, edited by P. Kaufmann, H. Kuch, C. Neuhäuser, and E. Webster, 2010.
- Predrag Finci, *O kolodvoru i putniku*, Rabic, Sarajevo, 2015.
- Roberto Esposirot, *Communitas – The Origin and Destiny of Community*. Stanford Press, 2003.
- Stuart Hall, *Questions of Cultural Identity: Who needs Identity*. Sage publication, 1997.
- Suzan Bak-Mors, *Svet snova i katastrofa*, Boegradski krug, Beograd, 2005.

Merima Ivković

UMJETNOST I DESTRUKCIJA

Sažetak: Činjenica je da od pojave telekomunikacijske i informatičke tehnologije imamo novo poglavlje historije i otvoreno polje djelovanja utjecaja na društvo. U ratu u Bosni i Hercegovini, u vremenu ekspanzije informacija, potpuno medijski popraćenom ratnom vremenu, snimci su odaslani u mnogim pravcima, rezultirajući i, između ostalog, formiranjem jedne nove publike željne prizora destrukcije.

Ključne riječi: umjetnost, destrukcija, enformela

Bačen u svijet čovjek svojim životom ispisuje stranice odgovorima na okolnosti koje ga okružuju. Uspinja se da vidi horizonte koji ga okružuju, da otkriva neviđene skrivene mogućnosti u refleksijama pojavnosti iza koje se skrivaju.

Materija u doticaju sa duhom u svijetu pojavnosti u skladu onoga što smo proživjeli i što nas je odredilo otvara dijalog manifestacija u doticaju sa svijetom ideja.

Tu putovanje počinje kroz slike i odjeke: Hercegovina, površinom malo područje na svjetskoj sceni, ali, ipak, vrlo značajno za svijet devedesetih godina prošlog stoljeća kada se putem medija gledalo rušenje Starog mosta, jedne od svjetski najznačajnijih građevina 16. vijeka i nimalo manje stravične snimke bjesomučnog granatiranja i mučenja.

Susan Sontag u knjizi „Prizori tuđeg stradanja“ propituje historiju medijskog predstavljanja ratova i nesreća. Njena pitanja na koja je teško dati odgovor su: Jesu li gledaoci otupjeli ili ih izloženost prizorima tuđe patnje uzbuđuje? Kako to djeluje na njihovo poimanje stvarnosti i što

tačno znači suosjećati sa stradanjima ljudi u ratnim područjima dalekih zemalja?¹

Nekada veliko razaranje, a danas znatiželja velikog broja turista željnih osvajanja nepoznatog, a u čijoj osnovi vjerovatno stoji traganje za samim sobom.

Kao honorarni uposlenik Muzeja Hercegovina, Odjela Stari grad, imala sam priliku doći u kontakt sa većim brojem posjetitelja iz cijelog svijeta, kao i sa određenim brojem posjetitelja iz regiona, a manjim dijelom i domaćih. Razgovori sa većinom spomenutih posjetitelja su išli u pravcu minulog rata sa primjetnim interesom i željom za prizorima destrukcije, fotografijama Mostara u ruševinama i snimkom rušenja Starog mosta.

Zašto je destrukcija tako privlačna? Šta se krije iza rušenja? Želja za nekim novim svijetom ili katarza?!

Fotografija Starog mosta na dan 9. novembra 1993.

(Fotografija preuzeta sa <https://www.radiosrebrenik.ba/2019/11/na-danasnji-dan-1993-godine-srusen-stari-most-u-mostaru>)

---

1 Susan Sontag, *Prizori tuđeg stradanja*, Algoritam, Zagreb, 2005, Susan Sontag (1933-2004. rođena u New Yorku) potiče iz jevrejske familije. Bila je američka autorica, esejistkinja i publicistkinja. Poznata je po svom angažmanu za ljudska prava kao i kritici o društvenim okolnostima i Vladi Sjedinjenih Američkih Država. Susan Sontag je u Sarajevo prvi put došla 1993. godine na nagovor sina Davida koji je radio kao fotoreporter u opkoljenom gradu. Vidjevši stradanja, mučko ubijanje grada i uništavanje ljepota, bez razmišljanja je ponudila pomoć. U opkoljeno Sarajevo je došla devet puta i dijelila istu patnju sa građanima BiH. Nije bila jedna od onih koji su u grad ulazili pod pratnjom i zaštitom UNPROFOR-a, već je živjela u zgradi Papagajci sa ostalim i preživljavala dan za danom, izbjegavajući snajperske metke i neprekidno moleći za vojnu intervenciju i odbranu BiH.

Iz perspektive umjetnosti - Tačka na kojoj se spaja umjetnost i destrukcija

U pokušaju da odgovorimo na prethodno postavljena pitanja sa najbližom pojavom u umjetnosti, polazna tačka je umjetnost „enformela“ (fra. Art informel-neformalna, bezoblična umjetnost)², pojava koja se javlja nakon Drugog svjetskog rata kao odgovor na haotično stanje 50-ih i 60-ih godina 20-tog stoljeća usljed ponovnog i ponovnog urušavanja sistema. Težnja da enformelu pripišemo ideju o nesvjesnom započetim sa nadrealističkim pokretom, kada su nadrealistički slikari pokušali da transponuju nesvjesno bez kontrole svijesti, je, čini se, ipak, bezuspješna.

Svemu navedenom o ideji o nesvjesnom se sa, druge strane, odlučno suprotstavlja Gulio Carlo Argan 70-tih godina prošlog stoljeća kada piše: “nema ničega pogrešnijeg nego približiti hladni bijes enformela nadrealističkom automatizmu; nema ničeg nesvjesnog u ovom činjenju koje poistovjećuje egzistenciju sa sviješću i koje, ako išta, ne predstavlja izbijanje podsvjesnog, nego je agonično batrganje svijesti koja se ne može ostvariti“³.

Po njegovom viđenju „enformel“ nije nasljednik ni jedne sheme iz prošlosti, a nema ni obavezu prema budućnosti, osim nekih neizričitih veza sa ekspresionizmom i impresionizmom, bez namjere da otvori bilo kakvu novu stvaralačku fazu, nego je tu da se održi na granici neizvjesnosti, postavljajući pitanje postoje li uopšte mogućnosti van te granice.

Argan nam daje drugačiju perspektivu enformela, uzimajući u obzir i samu gradnju slike enformelista sa naglaskom na materiju koja do tada nije korištena u klasičnom smislu gradnje slike i agresivnom pristupu radu.

---

2 Enformel je pojam kojim se određuje šire shvatanje umjetnosti karakteristično za razdoblje neposredno poslije II svjetskog rata u Evropi. Enformel ili druga umjetnost (fr. un art autre) nazivi su koje je uveo francuski teoretičar umjetnosti Michel Tapie da bi opisao apstraktno negeometrijsko slikarstvo materije. Vrhunac je tendencija negeometrijskih i gestualnih razvoja lirske apstrakcije na evropskom kontinentu 50-ih godina. Razgrađuje likovnu formu, negira tradicionalnu kompoziciju i slikarski postupak. U traganju za naglašenim dramatičnim efektima slikarske površine, slikari enformela upotrebljavaju različite materijale (smola, pijesak, gips, cement, odbačene taknine). Enformel podrazumijeva intuitivnu, spontanu, nedisciplinovanu umjetnost; bit joj je stvaranje bez želje za kontrolom, geometrijskom ili kojom drugom; to je slikarstvo koje počinje kistom i praznim platnom a završava agresijom i skorim uništenjem rada. Glavni motiv je oslobođenje od pravila, od zamki formalizma, što dovodi do nove slobode individualca.

3 Argan Giulio Carlo, Studije o modernoj umjetnosti, Nolit, Beograd, 1982, str.115.

Umjetnost koja se rodila iz nužnosti, nije nastala po ideološko-slobodarskoj liniji, a želi slobodu. Kada problematizira materiju u enformelu, Argan govori o materiji kao zidu, hrapavom i neprijateljskom. Ono što ga zbunjuje je da materija nikad nije ista, ali i nužda također ima bezbroj bezobličnih lica slučaja koji, kako kaže, ne rješavaju ništa. Tu materiju uspoređuje sa Gorgoninim licem koja okamenjuje svijest, koje je lijepo i uz tehniku tvori prividnost vrijednosti koja nije vrijednost, prividnost katarze, a nije katarza, prividnost slike, a nije slika, nego materija. Svojom kritikom vremena enformel govori o ideološkoj nedostatnosti i nemogućnosti bolje budućnosti, i to je jedan od razloga zašto se enformel stalno širi i nalazi svoje pristalice širom svijeta.

Postaje jasno i naočigled da povežemo sve navedeno sa izgorjelim i agresijom razrušenim objektima u BiH koji stoje poput trodimezionalnih enformela, koji i dan-danas postoje, usprkos svim naporima domaćih i stranih snaga u obnovi. Objekti koji svjedoče o rušenju jednog vremena, o ludoj rušilačkoj volji, koja nije sloboda, nego samovoljno ropstvo.

Proširivanje pojma umjetnosti

Činjenica je da od pojave telekomunikacijske i informatičke tehnologije imamo novo poglavlje historije i otvoreno polje djelovanja utjecaja na društvo. U ratu u Bosni i Hercegovini, u vremenu ekspanzije informacija, potpuno medijski popraćenom ratnom vremenu, snimci su odaslani u mnogim pravcima rezultirajući, čini se, između ostalog, formiranjem nove publike željne prizora destrukcije.

Kao što je Njemačka donedavno bila najbolje mjesto gdje se uči o ratu i stradanju, tako je postao i prostor bivše Jugoslavije u još brutalnijem smislu zahvaljujući razvijenoj tehnologiji.

Potreba da se umjetnički koncept dovede u vezu sa živim elementima imamo još od Josepha Beuysa⁴. Izjednačava se potreba da se umjetnički koncept

---

4 Joseph Beuys je rođen 1921. u Krefeldu, a preminuo je 1986. u Düsseldorfu. Bio je njemački performer, skulptor, grafički umjetnik, teoretičar umjetnosti i profesor na Kunstakademie u Düsseldorfu.

Beuys se u svom velikom umjetničkom opusu suočavao sa pitanjima humanizma, sociologije i antropozofije. To je dovelo do specifične definicije umjetnosti kroz „prošireni pojam umjetnosti“ i dalje do koncipiranja pojma *socijalne skulpture* kao sveobuhvatnog umjetničkog dela. „Svaki čovjek je umjetnik“ jedna je od najpoznatijih izjava glasovitog

dovede u vezu sa živim elementima, to jest da međusobno komuniciraju, a da nijedan nema povlašten položaj. Oslobođanje kreativne moći za njega je nagovijestila *alhemija*⁵, on shvata umjetnost kao duhovnu alhemiju, kao proces transmutacije materijala i ljudskih bića. U svoje radove i rasprave uvodi razne nivoe, prirodu, smrt, ekonomiju, tražeći da objedini kulturu koja živi podijeljena na specijalizovane oblasti. Beuys uvijek polazi od stava da na početku postoji materija kao čista energija, nerazlučivi kaos odvojen od razuma koji po prirodi stvari teži da ujedini svijet oko sebe⁶.

Ništa manje značajno nije spomenuti djelovanje Anselma Kifera⁷, umjetnika koji evocira prošlost nacističke Njemačke što u vremenu zaborava i tabua ima veliku važnost.

Na dodjeli 2008. godine za Mirovnu nagradu njemačkih nakladnika i knjižara značajan njemački umjetnik Anselm Kifer je izjavio u svom govoru „da su ruševine nakon Drugog svjetskog rata bile prerano očišćene: „Trebalo je ostaviti prazan prostor, kao mjesto za meditiranje o prošlosti”. Rođen na početku Drugog svjetskog rata „u podrumu bolnice gdje se njegova majka sakrila od bombi koje su vani padale, što je njegovo odrastanje obilježilo, ali što nikad nije vidio kao nešto negativno, govorio je: „Ruševine su budućnost, one znače promjene“⁸.

Umjetnik čija se poetika u pravom smislu riječi može povezati sa enformelom i prizorima destrukcije što je protkao kroz svoju viziju svijeta.

---

njemačkog Beuysa koji je na čitavo društvo gledao kao na skulpturu koja nastaje zbirom djelovanja svakog pojedinca. Krajem sedamdesetih on se intenzivno zalagao za kreativno angažovanje umjetnika u društvu i politici.

5 Osnovu svog kreativnog stvaralaštva (koje se može staviti u okvire skulpture, crteža, instalacije, performansa, ali i teorije umjetnosti i pedagogije) Beuys je pronašao u pitanjima humanizma, sociologije, kao i antropozofije Rudolfa Steinera. Interesovali su ga alhemija i opšti sklopovi filozofije religije i prirodnih nauka.

6 Achille Bonito Oliva, Giulio Carlo Argan, Moderna umjetnost: 1770-1970-2000, Clio, Beograd, 2006, str. 10

7 Anselm Kiefer rođen 1945. godine u Donaueschugen-u. Njemački je slikar, kipar, pisac, fotograf i multimedijalni umjetnik na koga je Joseph Beuys imamo presudan utjecaj u smisli njegovog fokusa na istraživanje međuodnosa života i umjetnosti.

8 <https://www.dw.com/hr/njegova-umjetnost-je-pobuna-protiv-kolektivne-%C5%A1lutnje/a-3388676>

Fotografija instalacije Anselma Kifera "The Seven Heavenly Palaces both rise and fall" 2004-2015 preuzeta sa: <https://www.pirelli.com/global/en-ww/life/the-mystery-of-kiefer-s-towers>

Anselm Kiefer, Lilith / 1987-1990

Fotografija preuzeta sa: <https://ocula.com/art-galleries/mind-set-art-center/artworks/anselm-kiefer/untitled-lilith/>

Mnogobrojni umjetnici u Hercegovini svojim umjetničkim djelovanjem svjedoče o iskustvu proživljenog, a neki su potpuno spontano reagovali umjetnošću povezanom sa enformelom.

U kontekstu ideje vodilje ovog rada držim da je od velikog značaja obratiti pažnju na izložbu „Protest“ Jusufa Juse Nikšića, koji na ovoj izložbi na svojstven način spaja stvaralaštvo i destrukciju kao i međuodnos života i umjetnosti. Izložba je otvorena u simbolično vrijeme 5 do 12 u ruševinama Muzeja Branko Šotra u Stocu 2006. godine u sklopu manifestacije Slovo Gorčina.

Nikšić ovdje suprotstavlja dva klasična rada potpuno zadovoljena likovnim i estetskim zakonitostima, motivima nekadašnjeg grada Stoca, sa radovima koji su u ruševinama pronašli svoju zakonitost i estetiku. Uvjedljivo improvizovanim okvirima zarobljava dijelove preostalih zidova u ruševinama Muzeja.

Fotografija sa izložbe „Protest“ Jusufa Juse Nikšić
preuzeta sa : <http://sm-art.ba/portfolio/protest/>

Fotografija sa izložbe „Protest“ Jusufa Juse Nikšić
preuzeta sa : <http://sm-art.ba/portfolio/protest/>

Fotografija rada Jusufa Juse Nikšić
preuzeta sa : <http://sm-art.ba/portfolio/protest/>

Izložba, kao i mnoge druge značajne izložbe, koliko sam lično upoznata, nije izazvala veliku pažnju jer i izložbe svjetskih referentnih dometa se gube zajedno sa velikom količinom trećerazrednih izložbi kojima se daje jednak značaj i prostor u smislu institucionalne podrške, što publici isto tako onemogućava jasan uvid i orijentaciju. Tome uveliko možemo zahvaliti uspostavi haotičnog sistema nakon rata devedesetih godina kako u umjetnosti, tako i u drugim sferama života, nakon čega su uslijedile razne društvene anomalije kao što su: korupcija, bolesni nacionalizam, opšta moralna anesteziranost, a čemu je uveliko doprinijelo otvoreno tržište neravnopravnih partnera, privatizacija u mutnom i društvena atmosfera kojom i dalje vladaju sukobi.

Priča o enformelu, i nakon više od 60 godina od njegovog nastajanja u Francuskoj, Njemačkoj, Španiji, i drugim evropskim državama ne prestaje. Historičarka umjetnosti Andrea Mekić kaže „...čije je umjetnike povukla ta struja... nakon stravičnog urušavanja gradova Evrope, naprosto se samo nametnulo prilikom traženja adekvatnog izraza umjetnika tek izašlih iz pakla svjetskog rata čiji su bili svjedoci...što svakako može da bude dokaz za tvrdnju da su pojedini pokreti, odnosno njihove ideje prihvatljive i primjenjive u različitim epohama i u različitim društvima upravo zato što bivaju nosioci i izrazi određenih ljudskih težnji i osjećanja koja su vječna i univerzalna. Uostalom, općepoznato je da se, nasreću ili vjerovatnije-nažalost, historija ponavlja.“⁹

Uzmimo da destrukcija, po zakonu prirode umiranja i rađanja, otkriva uvijek nove svjetove i postojanja, rađa potrebu da se vidi i otkrije nešto novo. A ono što ostavlja iza sebe u pozitivnom smislu može se tumačiti kao nada u rađanje nove misli i izgradnju boljeg svijeta.

ART AND DESTRUCTION

SUMMARY

It is a fact that ever since telecommunication and science technology we have had a new chapter of history and an open field of influence action on the society.

---

9 Merima Ivkovic, Začudni pejzaži, Autor teksta Andrea Mekić, Muzej Hercegovine, Mostar, 2013, 14.

In the Bosnia and Herzegovina war, in the time of information expansion, a completely media-covered war period, photographs were sent to many directions resulting, it seems among other things, in creating a new audience, eager for destruction spectacles.

Keywords: art, destruction, enforme

Izvori i literatura:

Susan Sontag, *Prizori tuđeg stradanja*, Algoritam, Zagreb, 2005

Argan Giulio Carlo, *Studije o modernoj umjetnosti*, Nolit, Beograd, 1982

Achille Bonito Oliva, Giulio Carlo Argan, *Moderna umjetnost: 1770-1970-2000*, Clio, Beograd, 2006

Merima Ivkovic, *Začudni pejzaži*, Autor teksta Andrea Mekić, Muzej Hercegovine, Mostar, 2013

Elektronski izvori:

<https://www.radiosrebrenik.ba/2019/11/na-danasnji-dan-1993-godine-srusen-stari-most-u-mostaru>

<https://www.pirelli.com/global/en-ww/life/the-mistery-of-kiefer-s-towers>

<http://sm-art.ba/portfolio/protest/>

<https://www.dw.com/hr/njegova-umjetnost-je-pobuna-protiv-kolektivne-%C5%A1utnje/a-338867>

<https://ocula.com/art-galleries/mind-set-art-center/artworks/anselm-kiefer/untitled-lilith/>

---

književnost

Nirha Efendić

PET KONJIČKIH BALADA

Usmene pjesme zabilježene na području grada Konjica u novije vrijeme¹

Sažetak: Zapisivanje narodnih pjesma na području grada Konjica započinje u drugoj polovini 19. stoljeća, a među prvima našle su se pjesme iz sakupljačke ostavštine Omer ef. Hume sabrane u zbirci pod naslovom *Suhla al-wusul* (Efendić 2007). Pouzdanih podataka o kasnijim bilježenjima i mogućim objavljivanjima, posebno o zadržavanju velikih sakupljača bh. usmenog pjesništva poput I. Zovke, L. Kube i V. Miloševića sa ovog područja nemamo. Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja BiH do u novije vrijeme također nije posjedovao zapise pjesama zabilježenih u Konjicu. Tomislav Anđelić i Marko Dragić priredili su zbirku od 22 epske pjesme pod naslovom *Usmene epske pjesme iz Neretve kod Konjica* koje je zapisao arheolog Pavo Anđelić dok ih je slušao od svog oca Pave Anđelića u zimu 1957-58. Hrvatski leksikografski institut objavio je ovu pjesmaricu 2006. godine u Mostaru (Anđelić i Dragić 2006). Tokom osmodnevnog terenskog istraživanja Konjica, koje je obavljeno u proljeće 2010, nastojala sam pronaći sagovornice koje bi mogle poznavati usmenu tradiciju ovoga grada. Međutim, malo je bilo onih žena koje su pamtile pjesme, tako da sam prinose zabilježila tek od sedam ispitanica od kojih sam prikupila četrdesetak pjesama. Među zabilježenim jedinicama našlo se pet balada koje sam slušala od Habibe Sultanić iz Podorašca. U ovome radu pokušat ću predstaviti spomenute pjesme

---

¹ Ovaj prilog naslanja se na dio Izvještaja sa etnološkog istraživanja Konjica koje su načinili stručnjaci Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja BiH. Istraživanje je obavljeno tokom 2009/2010. godine.

na književno-teorijskoj i jezičkoj ravni, a cjelovite tekstove balada donosim u prilogu.

Ključne riječi: balada, bilježenje, narodno stvaralaštvo, Konjic

U proljeće 2010. godine stručnjaci Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine obavljali su terensko istraživanje u okviru projekta pod naslovom „Žene istraživači i žene nosioci tradicije na primjeru lokalne zajednice grada Konjica.“² Kako se težište istraživanja odnosilo na gradsku kulturu života u Konjicu, sa posebnim akcentom na žensku populaciju, pjesme sam snimala prema kazivanju poznatijih žena ovoga grada, koje su pamtile usmenu pjesmu i predaju. Ipak, vrijedne prinose za Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja BiH ostvaruju dvije rukopisne zbirke usmenih pjesama koje smo dobili od dvojice Konjičana – Muje Rizvića i Emina Hebibovića,³ a nastale su kao rezultat njihova višegodišnjeg rada na skupljanju usmenog naslijeđa konjičkog kraja.⁴ Solidnu ostavštinu etnološke građe Muje Rizvića dijelom je objavio njegov nećak, Velid Gagula, profesor fizike u Općoj gimnaziji Konjic i uobličio je u nekoliko knjiga koje govore o porodicama, predajama, te narodnim mudrostima iz Konjica i okoline.⁵ Budući da je sva Rizvićeva ostavština bila u posjedu prof. Gagule, nama je ustupljen jedan prepis zbirke pjesama koja nosi radni naslov: *Stare i nove seoske pjesme, partizanske i druge*. U ovoj zbirci nalazi se više stotina lirskih pjesama koje su nastale u seoskoj sredini, poznatijih po nazivu *ganga* ili *bećarac*, te pjesama nastalih u oslobodilačkoj borbi u Drugom svjetskom ratu. Teško je sa sigurnošću i bez detaljne analize svakog primjera ustanoviti tačan broj pjesama koje su se našle u ovoj zbirci, jer poteškoću predstavlja činjenica da pjesme nisu numerisane i da se često nastavljaju u nizu, jedna za drugom, iako tematski nisu povezane.

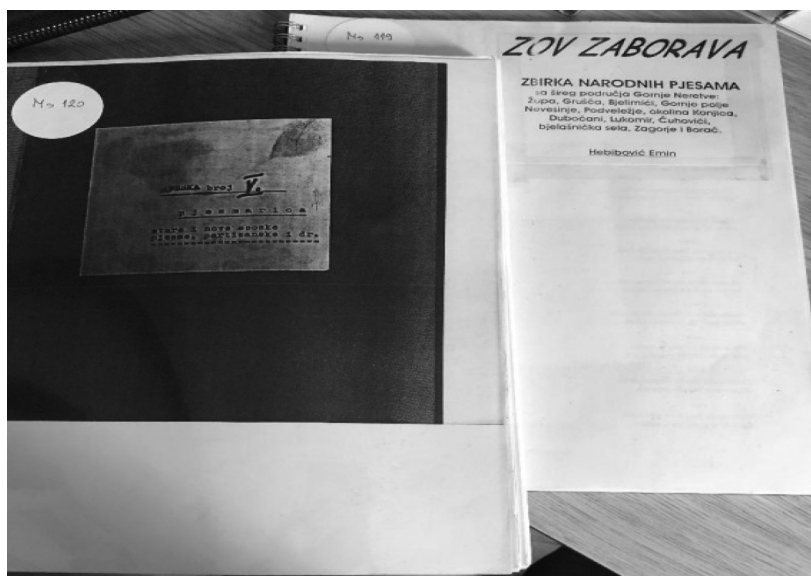
---

2 Spomenuto istraživanje finansirano je iz fonda Potpredsjednika Federacije BiH.

3 Sredinom decembra 2019. BHRT emitovala je dokumentarni film o Emini Hebiboviću kao sakupljaču narodnoga blaga. Link na kojem se može pogledati film, priložen je u ovom radu uz izvore.

4 Predmetne zbirke zabilježene su pod registarskim kodovima: FAZM, Ms. 119 i FAZM, Ms. 220.

5 Neke od tih knjiga prof. Gagula poklonio je Biblioteci Zemaljskog muzeja.

Među različitim oblicima u Rizvićevoj zbirci (Ms. 120) dominira seoski lirski distih, koji u većini primjera dolazi u metru epskog deseterca. Sljedeći najčešći metar čini simetričan i nesimetričan osmerac, a potom sedmerac. Pjesme su nerijetko organizirane i u strofama od po četiri stiha sa različitim tipovima rime – od parne *aabb*, ukrštene *abab* ili, pak, rijetko obgrljene *abba* vrste rime. Veći dio građe odnosi se na pjesme iz Oslobođilačke borbe u Drugom svjetskom ratu, među kojima je nekolicina spjevana na ruskom jeziku.⁷ Osim motiva veličanja junaštva i patriotizma, ove pjesme slave slobodu, hrabrost i volju za ustankom protiv okupatora. Kada je riječ o seoskoj gangi, ona je gotovo uvijek šaljivo intonirana, čak i kad njena tema razotkriva teške socijalne prilike jugoslovenskog poraća. Nerijetko sadržava teme ljubavnog nadgovaranja (ljubavni distih), ili, pak, žalosti zbog odlaska muškarca na rad u inostranstvo (pečalbarske pjesme).⁸

Drugi vrijedan prinos predstavlja rukopisna zbirka Emina Hebibovića od približno 1.300 jedinica, koja sadržava narodne pjesme sa šireg područja

6 FAZM, Ms. 119, Ms. 120.

7 U predmetnoj zbirci korištena je latinična transkripcija koja ukazuje na obilje nepravilnosti u transkribovanju.

8 O bečarcu više u poglavlju o lirskom distihu u studiji N. Efendić, *Bošanjačka usmena lirika – kulturnohistorijski okviri geneze i poetička obilježja*, Zemaljski muzej BiH i Slavistički komitet, Sarajevo 2015.

Gornje Neretve, a također se odnosi na širi tematski opseg lirske usmene pjesme. Podjelu ovih pjesama ponudio je i sam sakupljač razvrstavši ih na 16 skupina, uglavnom prema njihovoj tematskoj osnovi. Imena kazivača Hebibović je rijetko upisivao, premda, npr. u rubrici *Najstarije pjesme* donosi podatak da je označene dvije pjesme čuo od svoje nane Hebibović Bege, rođ. Moro 1898, te da iste posjeduje i u audio zapisu, jer je nana htjela da pokaže „kajdu“, napjev pjesme.

Od Zahide Hadžizukić, rođene 1922. godine u Konjicu, snimili smo jednu gradsku uspavanku od pet stihova epskog deseterca. Behka Džumhur, rođ. 1931. kazivala mi je varijantu poznate pjesme *Trepetiljka trepetala puna bisera*, koju ona pamti. Kadira Hondo, rođ. 1969. prenijela mi je jednu seosku šaljivu pjesmu, a četiri deseteračka distiha zabilježila sam od Prevljak Hasne.⁹

Gradsko stanovništvo Konjica nakon agresije na RBiH prošireno je brojnim prognanicima iz drugih krajeva zemlje. Gradovi su masovnije naseljavani i nakon Drugog svjetskog rata, a to je razdoblje kada već tradicionalna gradska pjesma počinje iščezavati. Od svojih kazivačica nisam uspjela dobiti podatke o nekadašnjem životu epske tradicije u Konjicu. Manifestacije kulturno-umjetničkih društava (KUD) čine jedinu priliku na kojoj se mogu čuti usmene pjesme u ovom gradu. Na području grada Konjica djeluje KUD „Preporod“, koji je svojevrsan nasljednik nekadašnjeg amaterskog pozorišta (AP) „Neretva“. Ranije su u okviru AP „Neretva“ djelovale dvije stilizovane izvorne skupine folklor iz Džepa i Podorašca. Predsjednik konjičke podružnice Kulturne zajednice Bošnjaka „Preporod“, Osman Čatić (rođ. 1977) vodi istoimeno kulturno-umjetničko društvo koje se brine za očuvanje usmene tradicije Konjica. Aktivnost KUD-a „Preporod“ potvrđena je kroz gostovanja na međunarodnim festivalima folklor u zemlji i inozemstvu.¹⁰

U potrazi za usmenim naslijeđem grada Konjica, otkrila sam da se veliki broj usmenih pjesama ovoga kraja čuva u arhivi Radija Konjic. Po preporuci novinarkе R. Konjic, Vesne Bektašević, stigla sam do određenih adresa u Podorašcu, gdje sam upoznala moje tri kazivačice. Kada Sultanić, (rođ. 1939), Habiba Sultanić (rođ. 1940) i Rahima Sultanić (rođ. 1939), tri su jetrve poznate

---

9 Sve zabilježene jedinice nalaze se u FAZM-u, fasc. LXVII – G. (npr. 16389 – *Nema moga djevera ni lole,/ nijednoga da me razgovore.* Kaz. Hasna Prevljak ili 16388 – *Zađe sunce za zelenu goru,/ ode dragi tražit curu bolju./ Vratio se, nije našo bolje,/ i meni je izišo iz volje.* Kaz. Kadira Hondo)

10 Treba imati na umu da je period bilježenja 2010. godina, te da postoji mogućnost da su neke od spomenutih osoba u ovome radu preselile ili migrirale.

po lijepom pjevanju u svome kraju. Komšije i prijatelji su ih pozivali na svadbe i druga veselja gdje se mogla čuti njihova pjesma. Prošlo je skoro trideset godina otkako ne postoji više takva praksa, ali tokom razgovora one su se ipak rado prisjetile mladosti i velikih pirova na kojima su nastupale. U razgovoru sa gospođama Sultanić snimila sam ukupno 36 pjesama. Osamdesetih godina, na poziv tadašnjeg urednika Radija Sarajevo, Zlatka Prlende, sa svojom su pjesmom gostovale u emisiji „Selo veselo“, a u okviru KUD-a „Neretva“ prvi put nastupale na Regionalnom festivalu folkloru u Bosanskom Brodu. Tada su za izrazito veliki auditorij pjevale konjičke gange, brojnice i bećarac. Od Habibe Sultanić zabilježila sam pet lirskonarativnih pjesama koje ona naziva „starinskim pjesmama“, a koje je slušala od svoje majke i nene u noćima dok bi se spremale na spavanje ili pak zimi, kad je dan kratak, a noć duga i kada se općenito boravi više u kući. Zbog situacije susreta sa smrću koja se javlja u svih pet jedinica, svrstala sam ih među balade. U ovome radu predstaviti ću svih pet spomenutih balada zabilježenih u aprilu 2010.

U prvoj pjesmi koja započinje stihovima *Falila se Alibegovica* i koja je spjevana u 64 stiha klasičnog epskog deseterca može se uočiti sljedeći sižejni obrazac: Alibegovica se hvali kako ima dobar život sa svojim mužem, što izaziva ljutnju i ljubomoru kod udovica; Mlada udovica presreće Ali-bega i moli ga da je uzme i da će mu roditi sina, kojeg nije dobio sa svojom suprugom; Ali-beg doziva mlađeg brata da odvede nevjestu u goru i da ga oslobodi žene koja ne može da rodi sina; Mladi djever postupa po zapovijedi starijega brata, te odvodi nevjestu objašnjavajući joj postupno razloge Ali-begove ljutnje; Nevjesta se u tom trenutku od muke prije vremena porađa, a djever donosi čedo u svojoj razrezanoj košulji; Nevjesta se vraća u dvor, međutim, beg, iako je s oduševljenjem ponovo prihvata, nije joj više drag. Među istaknutijim dionicama ove pjesme stoji percepcija mlade žene o „dobrome mužu“ i njezinim očekivanjima od supruga, kao i pohlepa druge žene da pridobije opisanu pažnju zbog neprihvatanja rivalkina hvalisanja: Što je meni moj Ali-beg dobar,/ Kud god hoda, za ruku me voda,/ Gdje god sjede, na krilo me meće.¹¹

Druga balada započinje stihom *Atlagići seju udavaše* i spjevana je u 36 stihova epskog desetereca. Sižejni obrazac je sljedeći: Ugledna porodica sprema kćer na udaju i otprema je u najljepšem ruhu; Na putu nevjesta pokisne i promrzne; U dvoru sve svatove smještaju u tople halvate, a nevjestu u studenu

---

11 FAZM; fasc. LXVII – G, 16367.

kulu, gdje je redom obilaze i zagledaju ukućani; U studenoj prostoriji nevjesta se dodatno smrzava, a tople riječi dobrodošlice izgovara joj jedino mladađhni sin starije jetrve pitavši je da li joj je hladno; Na te riječi nevjesta zapovijeda da pola donesenog blaga daju malome *Salki*, a da drugu polovinu *povrate majci*, nakon čega nevjesta umire.¹² U određenim varijantama ove balade nevjesta zahtijeva da se druga polovina ruha da mladoženji. U Varijanti iz Konjica, nakon milosrđa kojeg je dobila jedino od mladađhnog djeverića, nevjesta zapovijeda da se ostatak poklona vrati njezinoj majci, želeći na taj način da poruči kako je velikim darovima precijenila mladine buduće ukućane. Evo tih stihova: *Pola ruha podajte mi Salki, / a pola mi povratite majki./ To izusti i dušicu pusti.*¹³

Treća balada započinje stihovima *Sinoć kasno ispod dvora prođoh* i spjevana je u 90 stihova epskog deseterca. U pjesmi je opisana udaja sirotice Ajke Džafer-begove, a poetsko-stilski najljepše dionice pjesme čine slike opisa ruha i pojave nevjeste pred kućom mladoženje: *Jedna glava, a tri istifana,/ jedne uši, a dvoje menduši,/ jedno grlo četiri đerdana,/ dvije ruke, dvoje belenzuke*; kao i očevo savjet kako da se ponaša na na putu: *Kad ti budeš gorom jelovinom, / Ti se savij konju na jabuci./ Pokupi mu sajvan do koljena,/ pokupi mu kite do kopite./ Kad ti budeš poljem zelenijem,/ ti se razvij konju na jabuci,/ i spusti mu sajvan do koljena,/ sa sajvana kite do kopite./ I kad budeš pred bijelim dvorim',/ Gledat će te care sa divana...*¹⁴ Sižejni obrazac bio bi sljedeći: Nakon iznenadne smrti Džafer-begove Hanke, ostane ožalošćena kći koju nema ko nasavjetovati kako će se ponašati prilikom udaje; Mladu Ajšu prose različiti prosoci, sve do carevića Muje, ali otac je skoro neumoljiv; Na kraju, teška srca obeća ruku svoje kćeri careviću Muji; Džafer-beg odluči sam da nasavjetuje svoju kćer kako da priđe Mujinim dvorima, te joj obezbijedi najljepšu opremu; Postupivši po očevim savjetima, Ajša oduševi i svekrvu i dvorjane.

12 Balada o promrzloj nevjesti zabilježena je u brojnim varijantama na širem prostoru Bosne i Hercegovine. U studiji *Bošnjačka usmena Balada*, Maglajlić navodi razvijeniju inačicu ove pjesme u kojoj se javlja prezime Vilić u prvom stihu. Riječ je o feudalnoj porodici koja je u 18. st. živjela na području Rame i Uskoplja. Prezime Vilić javlja se i u Vukovoj varijanti (Stefanović-Karadžić, 1866), ali i u zbirci Nikole Tordinca (Tordinac, 1883), prema kazivanju Veli-bega Hasanpašića, koja se smatra poetski najuspjelijom (Maglajlić, 2018: 93-95). O motivu smrznute nevjeste pisala je i Hatidža Krnjević u studiji *Usmene balade Bosne i Hercegovine, Knjga o baladama i knjiga balada*. (Krnjević, 1973). Jednu inačicu ove pjesme zabilježila sam u Pruscu 2008. godine od Melće Kišije, rođ. 1928. i objavila je, kao i komentar uz nju, u *Glasniku Zemaljskog muzeja BiH*, 2013. (Efendić, 2013).

13 FAZM; fasc. LXVII – G, 16368.

14 FAZM; fasc. LXVII – G, 16369.

Četvrta pjesma predstavlja varijantu balade o smrću rastavljenim dragim. U posljednjem folklorističkom istraživanju Konjica zabilježila sam zanimljivu varijantu pjesme o nesretnoj sudbini Omera i Merime spjevanu u 52 epska deseterca, što čini uobičajeni metar svih njenih inačica. Ova balada prvi put je zabilježena još u *Erlangenskom rukopisu* za koji se smatra da je sačinjen oko 1720.¹⁵ Početkom 19. stoljeća našla se i u Vukovim zabilježškama. U Habibinoj izvedbi ova balada započinje deseteračkim stihom *Čuva ovce Omer i Merima*. Sižejni obrazac prati sljedeće događanje: Omer i Merima poklanjaju jedno drugome vjernost i ljubav; Omerova majka ne slaže se sa sinovim izborom; Po svojoj volji dovodi djevojku Ajku, i organizira svadbu; Nakon noći provedene u halvatu s Ajkom, Omer oduzima sebi život; Nakon saznanja o tragičnim dešavanjima, to učini i Merima; Ukopaju ih jedno pokraj drugog, a kad majka ugleda da je krenula mladica iz dva suha drveta između njih, i ona od tuge i kajanja skonča. Da bi podvukao naivnost majčina besmislenog interveniranja, usmeni pjesnik je u Habibinoj inačici sjajno opisao majčina potiskivanja zlog ishoda u njezinom postupanju prema sinu. U stihovima: „Što mi Ome iz đerdeka *nema,/ beli mu je omilila Ajka*.¹⁶ majka ne može i ne želi da nasluti šta se tačno dogodilo Omeru i na kakav je on način „doskočio“ prevari.

Peta balada zabilježena u Podorašcu spjevana je u 37 deseteračkih stihova i započinje stihom *Obhudovi Bubina kaduna*. Temu pjesme čini prevarena udovica. Sižejni obrazac prate sljedeći postupci: Hasan-aga pita udovicu da se uda za njega; Udovica mu napominje da ima sina Ismaila, a Hasan-aga daje riječ da će i pastorka primiti; Udovica povjeruje i pristane na udaju; U međuvremenu stiže odredba od Hasan-age da nevjesta ne vodi sina Ismaila; Na nagovor djevera, nevjesta ostavlja sina u gori; Uslijedilo je pokajanje nesretne udovice; Prvo jutro u novome dvoru upitala je gavrana za sina u gori; Gavran joj saopštava nesretne vijesti nakon čega novopečena nevjesta skončava život. Vrhunac dramske napetosti u ovoj pjesmi stekao se u stihovima u kojima gavran hladno prenosi događaje iz gore: *Mi smo noćas u gorici bili/ i mi smo ti Smaila vidili!/ Sinoć smo mu oči izvadili,/ a jutros se krvi napojili*.¹⁷

Teorijsko promišljanje o baladi i romansi kao usmenopjesničkim oblicima na južnoslavenskom prostoru traje već skoro dva vijeka. Prve

15 Gerhard Gesemann, *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pjesama*, Sr. Karlovci, 1925, br. 65, str. 85-87.

16 FAZM; fasc. LXVII – G, 16370.

17 FAZM; fasc. LXVII – G, 16371.

tekstove na tu temu čitamo u knjizi Stanka Vraza *Glasi iz Dubrave* žerovinske, objavljene u Zagrebu 1841. godine (Vraz 1841). Teorijskim određenjem balade, među prvima, pozabavio se i Franjo Marković u tekstu *O baladah i romancah*, objavljenom u *Viencu* 1869. Novi prilozi u narednom periodu uglavnom su nastajali povodom *Hasanaginice*, među kojima se ističu tekstovi Vatroslava Jagića, Franje Petračića i Šime Ljubića. U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata „nove, brojne i značajne priloge literaturi o baladi u južnoslavenskom usmenom pjesništvu potaklo je obilježavanje dvjestogodišnjice objavljivanja *Hasanaginice* u Fortisovoj knjizi o Dalmaciji.“ (Maglajlić 2018: 23-24).

Među prve radove o teorijskom određenju bošnjačke usmene balade svrstavaju se ogleđi Hatidže Krnjević izneseni u studiji *Knjiga o baladama i knjiga balada* (Krnjević 1973). Ranim radovima o našoj baladi treba pribrojiti i temeljitu studiju Đenane Buturović o *Morićima* u prvom izdanju iz 1983, koja je objavljena pod naslovom *Morići – od stvarnosti do usmene predaje*, a koja je doživjela i svoje drugo, prošireno i dopunjeno izdanje 2009. pod naslovom *Morići – Smisao sjećanja i pamćenja*. U rane radove o baladama svrstava se i doktorska disertacija Muniba Maglajlića koju je odbranio na Sveučilištu u Zagrebu, a izdavačko preduzeće Veselin Masleša objavilo 1985. u Sarajevu pod naslovom *Muslimanska usmena Balada* (Maglajlić 1985).

Tekst i prilog koji je donesen u ovome radu treba da nastavi započeti put tumačenja poetskih struktura ovih pjesama. Balade koje sam priložila sam pronašla i u drugima varijantama kao i moji prethodnici na koje se naslanjam, ali nisu sve predstavljene, niti književno-teorijski obrađene. Sve pjesme koje naš narod pamti ne mogu ni biti književno-teorijski sagledane, premda je svaka od zabilježenih pjesama, i u svim svojim varijantama, vrijedna potvrda jednog osebujnog duhovnog života na ovim prostorima koji može dati uvida u duhovni život i poimanje društvenih događanja u prošlosti, ukoliko se ovim tekstovima posveti izrazitija pažnja. Priložene pjesme, zabilježene na najnovijim terenskim istraživanjima, ukazuju na još uvijek prisutan život ove usmene baštine koja je dobroano oblikovala kulturni život Bosne i Hercegovine u proteklim stoljećima, ali i zapamtila javni sud, narodne mudrosti i razumijevanje minulih događaja.

Pjesme

1.

Falila se Alibegovica,¹⁸
U mehani, među kadijama:
„Što je meni moj Ali-beg dobar:
Kud god hoda, za ruku me voda;
Gdje god sjede, na krilo me meće.”
Za to čula mlada hudovica,
Pa oblači najljepše haljine
I izlazi u tijesne sokake.
Tu nalazi bega Ali-bega:
„Pusti Kadu, uzmi mene mladu!
Što će tebi Kada bez evlada?
Rodiću ti sina Hajrudina,
Zlatnih ruku i zlatna perčina.”
U mlađega pogovora nema.
On odlazi u bijele dvore.
I doziva najmlađega brata:
„Uzmi nevu za bijelu ruku,
Vodi nevu pod bijelu jelu.
Vodi nevu, odsjeci joj glavu!”
U mlađega pogovora nema.
Uze nevu za bijelu ruku.
Ne vodi je pod bijelu jelu,
Već je vodi rumenoj ružici.
„Vidi, nevo, rumene ružice,
Kako je se rodod obkitila.
Da se nije rodod obkitila,
Davno bi je brate pogubio!”
Neva šuti, ništa ne govori.
Pa je vodi vinovoj lozici:
„Vidi, nevo, vinove lozice

---

18 FAZM; fasc. LXVII – G, 16367.

Kako je se rodom obkitila.
Da se nije rodom obkitila,
Davno bi je brate pogubio.
Uze nevu za bijelu ruku,
Pa je vodi vrelu studenome.
„Moj djevere, od zlata prstenje:
Da ja uzmem turski avdest na se,
Da ja klanjam pet turskih rekjata.”
Tu je djever poslušao nevu.
Ona uze turski abdest na se,
I klanjala pet turskih rekjata.
U tom ju je glava zabolila,
U tom jadu i sina rodila.
„Moj Omere, od zlata prstenje,
Šta ćeš, kud ćeš, sada s mene mlade?”
Omer skida svilenu košulju,
Razreza je na dvi' polovine,
Jednom polom čedo povijaše,
Drugom polom nevu podvezuje.
Utegnu je mukademom pasom
I još više, od sablje kajasom.
Uze čedo na bijelu ruku,
Mladu nevu za bijelu ruku,
Pa je vodi dvoru bijelome.
Za to čuo beže Ali-beže,
I dolazi u bijele dvore.
Stere ljubi dušek po dušek,
A meće joj jastuk po jastuku.
Sipa ljubu žutim dukatima,
Mlado čedo sitnijem biserom.
Ali ljuba njemu progovara:
„Džaba ti je, beže Ali-beže,
Nisi mio, k'o što si mi bio,
Pa kad bi me u zlato zavio.”

2.

Atlagići seju udavaše,¹⁹
Deset tovar blaga opremiše –
Da im seka zdravo domu dođe.
Zdravo pošla, do po`puta došla.
Kad su bili gorom zelenom,
Smrze joj se devet kavadova,
I deseta od svile košulja.
Kad su bili kod bijela dvora,
Sve svatove u vruće halvate –
Mladu nevu u studenu sobu.
Dolazi joj svekrva na vrata.
Ne pita je jel' neva ozebla,
Već joj gleda u čepera veza:
„Fina veza, ako si ga vezla,
Fina dara, ako mi ga dala!”
Dolazi joj zaova na vrata.
Ne pita je jel' neva ozebla,
Već joj gleda uz košulju veza:
„Fina veza, ako si ga vezla,
Fina dara, ako mi ga dala!”
Dolazi joj jetrva na vrata.
Malog Salku nosi u naramku,
I `vako mu majka progovara:
„Sine, Salko, ti upitaj strinu,
Je li strina kroz goru ozebla,
I je li se gore nagledala,
I je li se konja najahala?”
Mali Salko iz naramka pita:
„Strina moja, jesi li ozebla;
Jesi li se gore nagledala;
Jesi li se konja najahala?”
A strina mu tiho progovara:
„Sine, Salko, jašta mi je bilo!

---

19 FAZM; fasc. LXVII – G, 16368.

Pola ruha podajte mi Salki,
A pola mi povratite majki!”
To izusti i dušicu pusti.

3.

Sinoć kasno ispod dvora prođoh,²⁰
Ispod dvora bega Džafer-bega.
U dvoru mu velik žamor bješe,
Il’je radost il’ velika žalost!?
Nije radost, već velika žalost;
Umrije Hanka Džaferbegovica,
Ostade joj Ajka sjerotica.
Plače, huče, sjerotica Ajka.
Tješile je četiri robinje:
„Nemoj plakat sjerotice Ajko!
Ako ti je i umrla majka,
Dosta ti je ruha ostavila –
Šest sanduka srmali jagluka,
Šest sinija od suhoga zlata,
Šest sinija i sedam peškira.”
Za to čuo carevića Mujo.
Sitnu knjigu Džafer-begu piše
Da mu dade Ajkunu djevojku.
Džafer-beg mu krivo otpisuje:
„Nema u me djevojke za tebe,
U struku je k’o stručka karanfila,
U licu je k’o narandža žuta,
Ubila je žalost za materom!”
Njemu Mujo opet povratio:
„Ja se tomu narugati neću,
Što j’ u struku k’o stručka karanfila.
Što j’ u licu k’o narandža žuta,

---

20 FAZM; fasc. LXVII – G, 16369.

Što j' prebila žalost za materom!"
Džafer-beg mu knjigu otpisuje:
„Kupi, Mujo, kitu i svatove,
Šest stotina, manje nijednoga,
I još više, jendžibula Kadu.
Sviju ti ih mogu dočekati,
I moja ih Ajka darovati.”
Mujo kiti kitu i svatove,
I dolazi Džafer-bega dvoru,
Da isprosi Ajkunu djevojku.
Sve svatove smiješta u odaje,
A u jednu svoju milu kćerku.
Sviju ih je Ajka darovala:
Svim svatovim' čoha nederana,
Starom svatu konja pod upravom,
Jendžijama mestve i papuče.
Razljuti se jendžibula Kada,
Sve je dare nogam' pogazila,
Što njoj nisu više darov' dali,
Nego onim drugim svatovima.
Onda su joj treće roblje dali.
Ode Džafer kćeri u odaje:
„Majke nemaš da te nasjetuje,
Nit nevjeste da ti nešto kaže.
Sad će doći četiri robinje,
Ud'rit na te adet i haljine,
Jedna glava, a tri istifana,
Jedne uši, a dvoji međuši.
Jedno grlo, četiri đerdana,
Dvije ruke, dvoje belenzuke,
Metnut će te na debela konja.
Kad ti budeš gorom jelovinom,
Ti se savij konju na jabuci.
Pokupi mu sajvan do koljena,
Pokupi mu kite do kopite.
Kad ti budeš poljem zelenijem,

Ti se razvij konju na jabuci,
I spusti mu sajvan do koljena,
Sa sajvana kite do kopite.
I kad budeš pred bijele dvore,
Gledat ćete care sa divana,
A carica sa demir kapije,
Hudovice kroz struku merdžana,
Pušćenice kroz struk bosioka.”
Pomoli se mlada ispred dvora.
Carica je dozivala cara:
„A moj, Mujo, rumena jabuko,
Na poklon ti sve sedam sinova,
Meni Mujo i Mujino zlato.
Kad mi je se dvoru pomolilo,
Odmah mi je srcu ugodilo!”

4.

Čuva ovce Omer i Merima,²¹
Čuvali ih sedam godin' dana.
Kad nastala osma godinica,
Majka sinu sitnu knjigu piše:
„Hajd Omere u svoje odaje,
Majka ti je na umoru, sine.”
Govori mu Merima djevojka:
„Hajd, Omere,
Ako ti je na umoru majka.”
Za njim ide prebijela ovca:
„Nije tvoja na umoru majka,
Već je tebe oženila majka.
Dovela ti Ajkunu đevojku!”
I Omer se povrati Merimi.
Za njim ide prebijeli konj.
Zavrati ga na sedlo za sobom.

---

21 FAZM; fasc. LXVII – G, 16370.

Kad su bili pred bijelim dvorom,
Kad pred dvorom kolo djevojaka,
I u kolu, na konju, djevojka.
To je bila Ajkuna djevojka.
„Šta to činiš, moja mila majko;
Što rastavi mene i Merimu!?“
Njemu majka ‘vako odgovara:
„Ak’ ne uzmeš Ajkunu djevojku,
Svoje ću ti haramiti mlijeko!“
Kad je bilo večer po jaciji,
Sjedila je Ajkuna djevojka.
Sjeo Omer na šikli jastuke,
Te uzeo svoju tamburicu.
Sitno kuca, jasno propijeva:
„Jesi fina k’o moja Merima,
Nisi mila k’o moja Merima!“
Kad ujutru zora osvanula,
Omer uz’o okovane nože.
Kako je se lahko udario,
Na nožu je srce izvadio.
Kad je bilo oko deset sati,
Progovara Omerova majka:
„Što mi Ome iz đerdeka nema,
Beli mu je omilila Ajka.
„Svekrvice, živa žeravice,
Što mu vodi, što mu nije drago!
Omer b’jaše naredio Ajki:
„Kopajte nas jedno do drugoga,
Nek proture kroz mezare ruke,
I u ruke pometnu jabuke!
Nek posade dvje suhe glav’nje!
Ako iz njih mladica poraste,
Poštena je i moja Merima!“
Dode mati do petnaest dana,
Viđe drvo kako je već niklo.
Mrtva majka po mezaru pade!

5.

Obhudovi Bubina kaduna,²²
Osta mlada s malešna evlada.
Njoj dolazi aga Hasan-aga:
„Pođi za me, Bubina kaduno!”
„Ne vjerujem, aga Hasan-aga,
A imadem Ismaila sina!”
„Pođi za me, Bubina kaduno,
Primit ću ti Ismaila sina!”
Prevari se Bubina kaduna.
Spremio se aga Hasan-aga,
Pokupio kitu i svatove,
Da dovede Bubinu kadunu.
Kad su bili poljem zelenijem,
Njoj dolazi djever Omer-aga:
„Poslo me je aga Hasan-aga,
Veli neće Ismaila sina!”
„Šta da radim, moj mili djevere,
Moj djevere, od zlata prstene?”
Omer-aga njojzi odgovara:
„Kad budemo u gori zelenoj,
Ja ću skućit od jelike granu,
Pa natakni srmali bešiku.
Kad ujutru medna rosa padne,
Smajl će mislit da ga doji majka.
Kad zaklikću dva vrana gavrana,
Smajl će mislit da mu pjeva majka.”
Kad ujutru kaduna ustala,
Naišla su dva vrana gavrana.
„A Boga ti, dva vrana gavrana,
Jeste l' noćas vi u gori bili,
Jeste li mi Ismaila vidili?”
„Mi smo noćas u gorici bili,
I mi smo ti Ismaila vidili!
Sinoć smo mu oči izvadili,

---

22 FAZM; fasc. LXVII – G, 16371.

A jutros se krvi napojili!“
Pade kada u zelenu travu,
Kako pade, više ne ustade.

FIVE BALLADS FROM KONJIC ORAL SONGS RECORDED IN THE AREA OF KONJIC RECENTLY

SUMMARY

During the eight-day field ethnological survey of Konjic, conducted in the spring of 2010, by experts of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, some 40 songs were recorded, which talk about the folk life of Konjic and its surroundings. The units recorded include five ballads, which were remembered and spoken by Habiba Sultanić from Podorasc. This article tried to present the aforementioned poems on a literary-theoretical and linguistic plane, and the full texts of the ballads are given in the appendix of the article. Valuable contributions from the Konjic Folklore Research for the Folklore Archive of the National Museum of BiH are made by two handwritten collections of oral poems donated to the Museum. The first one belongs to the Mujo Rizvić's collector's legacy. The second collection is the work of decades-long collecting of the folklore treasure from Konjic and its surroundings collected by Emin Habibovic.

Keyword: ballad, recording, folk art, Konjic

Kazivačice:

Behka Džumhur, rođ. 1931.

Hasna Prevljak, rođ. 1960.

Kadira Hondo, rođ. 1969.

Habiba Sultanić, rođ. 1940.

Rahima Sultanić, rođ. 1939.

Kada Sultanić, rođ. 1939.

Izvori

Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja (FAZM):
Fasc. fasc. LXVII – G, 16367; 16368; 16369; 16370; 16371.
Ms. 119, i Ms 120.
Rukopisne zbirke L. Kube, I. Zovke i V. Miloševića

Web:

Emin Hebibović iz Glavatičeva, kolekcionar izvornih pjesama

Literatura

- Anđelić, Pavo (2006) *Usmene epske pjesme iz Neretve i Konjica*, prir. Tomislav Anđelić i Marko Dragić, Mostar: Hrvatski leksikografski institut.
- Buturović, Đenana (1983) *Morići – od stvarnosti do usmene predaje*. Sarajevo: Svjetlost.
- Buturović, Đenana (2009) *Morići – Smisao sjećanja i pamćenja*. Sarajevo: Svjetlost.
- Efendić, Nirha (2007) *San u bešu, uroci pod bešu. Bosniaks' lullabies*. Preporod: Sarajevo.
- Efendić, Nirha (2013) „Jedan pogled na usmenu pjesmu Prusca prema novoj građi“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Etnološka sveska*, Vol. 50, 193-209.
- Efendić, Nirha (2015a) *Bošnjačka usmena lirika – kulturnohistorijski okviri geneze i poetička obilježja*, Sarajevo: Slavistički komitet, Sarajevo i ZMBiH.
- Gesemann, Gerhard (1925) *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pjesama*, Sr. Karlovci, br. 65, str. 85-87.
- Krnjević, Hatidža (1973) *Usmene balade Bosne i Hercegovine, Knjiga o baladama i knjiga balada*. Svjetlost: Srajevo.
- Maglajlić, Munib (1985) *Muslimanska usmena balada*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Maglajlić, Munib (2018) *Bošnjačka usmena balada*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Stefanović-Karadžić, Vuk (1866) *Srpske narodne pjesme iz Hercegovine (ženske)*. Beč.
- Tordinac, Nikola (1883) *Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke iz Bosne*, drugo popravljeno izdanje. Vukovar.
- Vraz, Stanko (1841) *Glasi iz Dubrave žerovinske*, Zagreb.

Amira Dervišević

ZAPIS O PREDAJAMA U ZBIRCI IZ ŽIVOTA ZA ŽIVOT HAMDIIJE MULIĆA

Sažetak: Zbirku proze *Iz života za život* učitelj, književnik i etnograf Hamdija Mulić (1881–1944) objavio je 1913. godine u Mostaru. Obimom nevelika Mulićeva zbirka nastala je nakon petnaestogodišnjeg književnog okušavanja, a sadrži, pored ostalog, usmene predaje zabilježene tokom njegovog učiteljevanja po Bosni i Hercegovini. Ciljevi rada jesu analiza i interpretacija predaja inkorporiranih u zbirku *Iz života za život* Hamdije Mulića i utvrđivanje funkcija koju one imaju.
Ključne riječi: Hamdija Mulić, proza, usmene predaje.

1. Uvod

Među književnicima koji su stasavali u vremenu bošnjačkog kulturnog preporoda bio je učitelj i etnograf Hamdija Mulić. Nakon završetka osnovne škole, Mulić odlazi iz rodnog Konjica u Sarajevo i tamo završava gimnaziju i učiteljsku školu. Od 1901. godine učiteljevao je u Čapljini, Konjicu, Bugojnu i Hrasnici kod Sarajeva. Predavao je u Gazi Husrev-begovoj te muškoj i ženskoj medresi u Sarajevu. Uporedo sa nastavnim bavio se i književnim radom, a tekstove je počeo objavljivati za vrijeme pohađanja učiteljske škole. Prvi prilozi u časopisima bila je proza utemeljena u svakodnevnicu sredine u kojoj je živio. Jedan je od prvih saradnika časopisa *Behar*, a objavljivao je, između ostalog, u *Pobratimu*, *Smilju*, *Gajretu*, *Biseru*, *Školskom vjesniku*, *Učiteljskoj zori*. Zbirku *Iz života za život* Mulić je objavio u Mostaru 1913. godine kao prvi svezak *Izvanrednih izdanja* Muslimanske biblioteke

Muhameda Bekira Kalajdžića. Zbirka obimom nije velika, ali je žanrovski vrlo raznolika. Pored novela, putopisa, priča orijentalnog porijekla, usmenih bajki i hikaja, pisac je zbirkom obuhvatio i predaje zabilježene u mjestima u kojima je učiteljevao. Ciljevi rada jesu, prije svega, izdvojiti usmene predaje, klasificirati ih, a potom analizirati i utvrditi kakva je njihova uloga u pojedinačnim tekstovima, ako su inkorporirane u tekst, ali i kakva je njihova uloga za zbirku u cjelini, ako su donesene kao samostalne. Pretpostavka je da usmene predaje u ovoj zbirci imaju zadatak da odgojno djeluju na čitaoce..

2. Književni rad Hamdije Mulića

Imajući u vidu Mulićevo srednjoškolsko obrazovanje, nema sumnje da je na njegovo oblikovanje kao književnika prvenstveno uticao profesor Ibrahim-beg Repovac, predavač na sarajevskoj Realki i kulturni poslenik. Repovac je bio dio skupine bošnjačkih prvaka, među kojima se isticao Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, koji su se zalagali za „stvaranje književne atmosfere na osnovama narodnog jezika, uz koegzistenciju orijentalne i narodne književne tradicije, te na bazi evropeizacije i zapadne pismenosti koje im je omogućila austrougarska uprava, uz puno dalje postojanje domaćih patrijarhalnih oblika života i religiozno-duhovnih inercija...” (Rizvić 1990:39). Milan Bešlić, u tekstu objavljenom povodom desetogodišnjice književnog rada Hamdije Mulića, ističe da je Mulića na pisanje proze za vrijeme pohađanja učiteljske škole poticao i profesor Josip Milaković koji se i sam bavio književnim radom te sakupljanjem narodnih umotvorina (Bešlić 1907). Pod književnim imenom Ata Nerces, Hamdija Mulić objavljuje priloge u časopisima koji su u svojim programskim načelima naglašavali prosvjetarsko djelovanje među Bošnjacima. Prve priloge Mulić je objavio u zagrebačkom časopisu *Pobratim*. Njegova proza je u moralno-religioznom ozračju, a polazna ishodišta mogu se pronaći u knjižici *Risalei-ahlak* ili *Pouka o lijepom i ružnom ponašanju* Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka. Na idejama koje su iznesene u Kapetanovićevom djelu razvit će se jedna dionica u bošnjačkoj kulturnoj djelatnosti čiji je najizrazitiji predstavnik Edhem Mulabdić.

Kritičari koji su uzimali u razmatranje okušavanja u umjetničkoj prozi Hamdije Mulića smatraju da je on prvenstveno pisac za djecu i omladinu te

da je njegova proza didaktično-poučna.¹ Mulićevo djelo tako zrcali književna kretanja kraja XIX i početka XX stoljeća u Bosni i Hercegovini, a njemu su društvenohistorijske prilike nametale ovakva usmjerenja.

2.1. Periodizacija književnog rada Hamdije Mulića

Analizirajući prozu Hamdije Mulića, književni historičar prof. dr. Muhsin Rizvić, na temelju stilskih osobitosti, zaključio je da se njegovo cjelokupno stvaralaštvo može podijeliti u tri razdoblja.

Prvo razdoblje podudara se sa njegovom saradnjom u *Bošnjaku*. Primjetno je da tokom ovog prvog perioda književnog rada Mulić piše prozu koja je pod uticajem Mulabdićeve proze. Nakon upoređivanja tekstova oba autora prof. Rizvić zaključuje:

Već crtica Iz sužanjstva ima Mulabdićeve naracije i fraze, te onog karakterističnog familijarno-usmenopripovjedačkog obraćanja, a iz crtice Mladost-ludost izbija u punom mulabdićevom intenzitetu neposredno pripovijedanje usmenog pripovjedača (...). To se kao Mulabdićeva stilska karakteristika prostire i na ostale Mulićeve proze iz ovog perioda, koje nose obilježja slobodnijeg, literarnijeg, spontanog pripovijedanja, nesvedenog na docniju Mulićevu odgojno-etičku namjenu. (Rizvić 1990:512)

U ovom razdoblju književnog rada Mulić svijetu koji opisuje prilazi realistički i bez pretjeranog isticanja odgojne namjere. Povremeno u tekstovima prepoznajemo nekritičnost i izrazitu sklonost prema tradiciji i tradicionalnom moralu, a time njegova proza postaje naglašeno subjektivna. Sadržajem priloga Mulić je okrenut zavičaju, tj. konjičkoj sredini.

Drugo razdoblje Mulićevog književnog rada obilježeno je saradnjom u *Beharu* i *Gajretu*. U ovim priložima izraženija je društvena angažiranost i

---

1 O književnom radu Hamdije Mulića pisali su, između ostalih, Hamdija Kreševljaković u tekstu *Hamdija Mulić: „Iz života za život“*, Muhsin Rizvić u knjizi *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, Enes Duraković u antologiji *Bošnjačke pripovijetke XX stoljeća*. Ifet Mustafić je 2008. godine priredio knjigu iz dva toma pod nazivom *Hamdija Mulić: pedagog, prosvjetitelj, reformator, književnik*. Mulićev etnografski rad bio je predmet moje magistarske radnje pod naslovom *Usmena proza u rukopisnoj zbirci Hamdije Mulića*. Rad sam napisala pod mentorstvom prof. dr. Muniba Maglajića i odbranila pred komisijom na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 2005. godine.

nastojanje da se poučno djeluje. Ističući blagost kao dominantnu emocionalnu crtu koja se prepoznaje ne samo u pripovjedačkom izrazu nego i sižeu, Muhsin Rizvić o Mulićevom stilu tokom drugog perioda piše sljedeće:

Rečenice su kratke i bitne, stil sliči stilu narodne anegdote, sve ide za tim da se što prije ispriča događaj i njegova svrha; time likovi, dijalozi, opisi dobivaju veću izrazitost, slikovnost čistih boja i one proste elementarne oznake karaktera. (...) Ove crtice nose konkretnu pedagošku poruku... (Rizvić 1990:515)

Neposredno pred Prvi svjetski rat nastaju tekstovi koji čine treću fazu njegovog književnog bavljenja. U ovom periodu Mulić objavljuje prozu koja je više nego ranije društveno angažirana i povremeno se služi basnom i alegorijom da bi kritički djelovao na čitaoce. Treća faza obilježena je zbirkom *Iz života za život*, koja na završetku Mulićeve petnaestogodišnje etape književnog rada, po mišljenju prof. dr. Muhsina Rizvića, „karakteristično ilustruje i izražava njegovu književnu poetiku u tom trenutku nataloženog pripovjedačkog iskustva i saznanja, njen realistički idealizam, njenu životno-pedagošku, aforističko-moralističku suštinu koja se ostvaruje sažetošću radnje i orijentacijom na finalni utisak“ (Rizvić 1990:511).

3. Zbirka *Iz života za život*

Zbirka proze *Iz života za život* objavljena je pred početak Prvog svjetskog rata u Mostaru. Radi se o zbirci manjeg obima u kojoj je pisac sabrao tekstove od kojih je neke već ranije objavio u časopisima. U Predgovoru pisac je istakao da je knjiga rezultat njegovog nastojanja da nakon dugogodišnjeg učiteljevanja ponudi mladim ljudima „zabavnog i poučnog štiva“ kojeg je nesumnjivo nedostajalo. Budući da je u ovoj zbirci autor obuhvatio prozu koja je nastajala u različitim vremenskim periodima njegovog života, moglo bi se reći da je zbirka *Iz života za život* odraz Mulićevog dotadašnjeg književnog rada. Imamo li u vidu da je Mulić bio i sakupljač narodnih umotvorina i da se u zbirci nalaze neki tekstovi koji po svom stilu odgovaraju žanru usmene predaje i bajke, čini se da zbirka zrcali i njegov dotadašnji etnografski rad. Tekstovi su žanrovski raznoliki i stilski neujednačeni. Zajednička crta svim tekstovima jeste nastojanje da se njima odgojno djeluje kroz dobre primjere najčešće iz života, iz svakodnevnice. U Mulićevim novelama, putničkim bilješkama,

pričama orijentalnog porijekla, hikajama i bajkama, između ostalog, veliča se ljubav prema domovini (*Novi junačina, I djeca vole domovinu*), mudrost pojedinca (*Mudri dječak*), dobrotu (*Dobro srce*), osuđuje nebriga društva prema djeci koja su izgubila roditelje (*Kradljivac*), ističe briga o domaćim životinjama (Čobanče). Na temelju analize sadržaja primjetno je da Mulić prozom nastoji ne samo odgojno djelovati na pojedinca/čitaoca nego želi uticati i na zajednicu, ukazujući na negativne pojave koje su rezultat nebrige društva.

3.1. Usmene predaje u zbirci *Iz života za život*

Jedan od žanrova usmenoknjiževne proze su predaje. U tekstu *Narodna predaja – Volkssage – kamen spoticanja u podjeli vrsta usmene proze* Maja Bošković-Stulli o ovom žanru zaključuje da su:

Narodne predaje hibridna forma s umjetničkim i životnim funkcijama; da se javljaju u tri osnovna načina iskazivanja (kratko saopćenje, memorat, fabulat); da odgovaraju stanovitim trajnim čovjekovim psihičkim funkcijama, ali te funkcije nisu dovoljne za određenje narodnih predaja, koje je zavisno od konkretnih povijesnih i kulturnih sredina, da je njihova osnovna inspiracija čovjekovo susretanje sa izvanrednim i neobičnim; da su se vjerovanja u istinitost i spoznajni karakter predaja kao kriterij za njihovo definiranje u toku vremena znatnije izmijenili, ostavivši ipak svoj pečat u formi narodnih predaja. (Bošković-Stulli 1975:28)

Usmene predaje u zbirci zastupljene su sa nekoliko primjera. Prije svega, inkorporirane su u novelu *Ramazanske noći*. Stil ove proze u velikoj mjeri podsjeća na stil usmene priče. Rečenice su duge, a pripovjedač kazuje sadržaj u prvom licu i pri tome često koristi poštapalice čime sugerira neposrednost kazivanja. U središtu novele, koja započinje evociranjem uspomena iz djetinjstva na duge zimske noći ramazana – mjeseca muslimanskog posta, nalazi se umetnuta predaja o susretu s vilom „žene u bijelu sa zlatnim kosama“. Radi se o usmenoj predaji – hronikatu jer je donesena samo informacija koja nema narativnu strukturu. Vjerovanju u istinitost predaja o vilama suprotstavlja se nena tvrdeći da „kako znam za se, vazda se o tome prikazivanju priča, pa nikad nema ništa.“ Svoju tvrdnju ona argumentira parafraziranjem riječi lokalnog efendije.

Iako je predaja o vilama inkorporirana u tekst novele nenametljivo, jer je u prvom planu opis sijela tokom ramazanskih druženja, ona ipak ima ključno mjesto. Usmena predaja je poslužila piscu da se suprotstavi praznovjerju u svojoj sredini. Pouka novele je izražena jasno na kraju: „Pitajte bubnjara ima li prikaza, pa će vam kazati: To je budaleština! Nikad se ne plaši toga jer, brate, prikaza nema!“

Kako je Mulić jedan period svog učiteljavanja proveo u Bugojnu, čini se da je u toj sredini zapisao usmenu predaju o Hasanu Kafiji Pruščaku – jednom od najvećih bošnjačkih mislilaca. Nakon kratkog opisa Prusca i Pruščakovog turbeta, pisac predaju u tekst uvodi sljedećim riječima: „Evo šta o njemu narod pripovijeda.“ Potom slijedi kazivanje o važnosti pravednosti prema svim ljudima, bez obzira na svjetonazor. Predaja čiji sadržaj opisuje jedan događaj u životu Hasana Kafije Pruščaka kada je veliki mislilac nehotice učinio nepravdu, pripada skupini historijskih usmenih predaja, odnosno predajama o historijskim ličnostima. Njen sadržaj je odgojan i time je u skladu sa polaznom namjerom pisca izrečenom u Predgovoru.

Putovanje iz Čapljine u Trebižat bit će povod Muliću da napiše romantičarsku putopisnu bilješku *Pod kulom Alipaše Rizvanbegovića*. Književnik putuje, upoznaje domovinu i čitaocima, između ostalog, kroz sadržaj sastavlja posebnu vrstu putopisne natuknice iz koje se može naučiti nešto iz prošlosti Hercegovine. Leksikon putopisa ili „postupak strukturiranja obavijesti o zemljopisno-kulturnom području koje je putopisom obuhvaćeno“ (Duda 1998:122) čini stilizirana usmena predaja o čuvenom agi Stočeviću koju kazuje kmet u ulozi „povodioca“, tj. vodiča tokom putovanja. Iz leksikona putopisa čitalac saznaje kako usmena tradicija pamti Ali-pašin odnos prema zajednici, prema kmetovima i susjednim kapetanijama te kako je poginuo. Način kako je tekst unesen u putopis upućuje da se radi o usmenoj predaji, ali kako se sadržaj donesene predaje podudara sa sadržajem historijskih izvora², čini se da je Mulić stilizirao sadržaj i oblikovao ga poput usmenoknjiževnog izričaja. Uloga dionica teksta koji stilom odgovaraju predaji, a pritom koji funkcioniraju kao kulturnohistorijske obavijesti, jeste da istaknu primjere dobrih i plemenitih djela znamenitih pojedinaca te sugeriraju vjerodostojnost izrečenog.

---

2 O Ali-paši Rizvanbegoviću – Stočeviću pisao je, pored ostalih, Oton Knežević u tekstu pod nazivom *Ali-paša Rizvanbegović – Stočević, hercegovački vezir, 1832-1851*, objavljenom u Glasniku Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini.

Mulićevo poznavanje historije Hercegovine, usmene i pisane književnosti posebno dolazi do izražaja u putopisu pod naslovom *Ahmed beg Hercegović*. Putopisac kreće na putovanje s namjerom da posjeti čuveni Šćepan-grad: „Podno planine Veleži, nedaleko šehar Mostara, smjestilo se omanje mjesto Blagaj. Na domak Blagaja valja ti malo skrenuti sa ceste na desno, pa si za čas na vrelu Bune. Više samog vrela diže se gradina glasovitog ‘Šćepan grada.’“ Usmenu predaju, koja je dio kulturnohistorijskih obavijesti, u svoj tekst Mulić uključuje jasnim isticanjem: „O Šćepanu gradu se pripovijeda u narodu ova priča.“ Osim historijske usmene predaje, konkretnije usmene predaje o gradovima i drugim naseljenim mjestima te usmene predaje o osmanskim osvajanjima Bosne, Mulić donosi i sadržaje iz historijskih izvora i to također jasno ističe: „Tako narod priča, a evo šta povijest tvrdi“. Svoj putopis Mulić zaokružuje Bašagićevim citatom o Ahmed-begu preuzetom iz knjige *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*. Uspostavljanjem intertekstualnih veza, prije svega sa usmenoknjiževnom tradicijom u kojoj se ističu čuveni pojedinci iz prošlosti Hercegovine i njihova privrženost rodnom tlu, Hamdija Mulić je nastojao da kod mladih čitalaca razvije ljubav prema domovini.

Putovanje podno vrletnog Lisina i posjeta seocu Repovci potaknut će Mulića da u tekst *Uspomena u narodu* inkorporira predaju o Mustajbegu Repovcu, velikom dobrotvoru čiji mezar njegovi seljani redovno obilaze prisjećajući se dobra koje je učinio za svog života. Predaja posredno isticanjem dobrog primjera u životu upućuje na činjenje dobra koje je trajno i ostaje iza čovjeka na ovom svijetu.

4. Zaključna razmatranja

Pored književnog rada, prosvjetni radnik Hamdija Mulić bavio se i sakupljanjem narodnih umotvorina, u najvećem broju primjera bošnjačke usmene proze. Mulićev etnografski rad odrazio se i na zbirku *Iz života za život* jer se u njoj nalazi nekoliko kazivanja koje stilom, načinom kako su uključene u tekst ili sadržajem pripadaju usmenoj književnosti. Između ostalog, radi se o historijskim usmenim predajama i to o: historijskim ličnostima, osmanlijskim osvajanjima Bosne, gradovima i drugim naseljenim mjestima. Skupina mitoloških predaja zastupljena je primjerom predaje o vilama. Kako „za razliku od bajke, koja ima čvrstu, skoro da bi se moglo reći okamenjenu kompoziciju, kompoziciona struktura predaje potpuno je slobodna i nevezana“ (Softić

2002:18), teško možemo sa sigurnošću reći koja kazivanja je Mulić unio u tekst upravo onako kako je čuo, a koja je izmijenio te u kom obimu su izmjene. Pomoć prilikom izdvajanja usmenih predaja u ovoj zbirci bile su formule koje se koriste u cilju potvrde vjerodostojnosti ispričanog poput „tako narod priča“. Ako posmatramo ulogu predaja u pojedinačnim tekstovima, zaključujemo da se njima pisac za djecu Hamdija Mulić suprotstavljao praznovjerju, poticao na pravednost, na činjenje dobra, humanost i ljubav prema domovini. U cjelini gledano, usmene predaje u zbirci *Iz života za život* učvršćuju odgojnu tendenciju knjige.

A NOTE ON STORIES IN THE HAMDİJA MULIĆ COLLECTION “FROM LIFE FOR THE LIFE”

SUMMARY

The collection of prose “From Life for the Life” of teacher, writer and ethnographer Hamdija Mulic (1881–1944) was published in Mostar in 1913. The small Mulic collection was published after a fifteen-year literary attempts. The collection includes, among other things, oral stories that were recorded during his teaching days in Bosnia and Herzegovina. The goals are to analyze and interpret the stories that were incorporated in the collection From the Life for Life of Hamdija Mulic.

Keywords: Hamdija Mulić, prose, oral traditions.

Izvor:

Mulić, Hamdija (1913), „Iz života za život“, u: *Hamdija Mulić: pedagog, prosvjetitelj, reformator, književnik* (2008), prir. Ifet Mustafić, tom I, Sarajevo, str. 137-174

Literatura:

Antologija bošnjačke pripovijetke XX stoljeća, (1995), prir. Enes Duraković, Sarajevo
Bošković-Stulli Maja (1975), *Usmena književnost kao umjetnost riječi*, Zagreb
Bešlić, Milan (1907), „Ata Nerces (Skromno slavlje desetogodišnjice njegovog književnog rada)“ u: *Školski vjesnik*, VII, str. 477-481
Duda, Dean (1998), *Priča i putovanje*, Zagreb
Knežević, Oton (1928), „Ali-paša Rizvanbegović – Stočević, hercegovački vezir 1832–1851“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, broj 40, str. 11-53

- Kreševljaković, Hamdija (1914), „Hamdija Mulić: Iz života za život“, u: *Učiteljska zora*, str. 127-128
- Rizvić, Muhsin (1990), *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, Sarajevo
- Softić, Aiša (2002), *Usmene predaje Bošnjaka*, Sarajevo

Amel Suljić

TRI PJESME U ZAPISU HIMZE POLOVINE

Sažetak: Rad se bavi analizom tri pjesme koje je zapisao Himzo Polovina 1984. g. po kazivanju Melće Pivčić iz Livna. Analizirane su poetske i značenjske karakteristike pjesama te njihov religijsko-kulturološki sinkretizam ilirskih i islamskih elemenata. Rad pokazuje prisustvo tradicionalnih obrazaca usmenog stvaranja, ali i *hibridnih* formi pjesama, te snažan lirski uticaj koji je prisutan i inkorporiran u islamsku misao, kao što je to slučaj sa usmenom književnošću u cjelini.

Ključne riječi: sevdalinka, balada, poetika, ilirska i islamska tradicija.

Pored ogromnog doprinosa u muzičko-izvedbenom oblikovanju i interpretiranju već sakupljene građe sevdalinki, tri pjesme koje je zabilježio Himzo Polovina 1984. g. po kazivanju Melće Pivčić iz Livna¹ predstavljaju značajan doprinos u sakupljanju naše usmene književnosti. Njegove tri pjesme po tematskim i formalnim karakteristikama možemo svrstati u sevdalinke i balade.

Sevdalinka je pjesma gradske sredine čije početke stvaranja, kako navodi Đenana Buturović, datiramo u XV vijek, da bi svoj procvat doživljela u XVI vijeku². Sevdalinka je, kako dalje navodi Buturović, protkana glasnom emocijom *u kojoj dominira radost ljubavi, čežnje, tuga, sevdah*³, za razliku od balade koja se, pored ostalih distinkcija, karakterizira razvijenom radnjom i

---

1 Zabilježeno u Livnu, 15. maja 1984. g.

2 Vidjeti u: Đenana Buturović, *Sevdalinka, naučni esej, Znakovi vremena*, broj 54, Sarajevo 2011, 30.

3 Đ. Buturović, *Sevdalinka, naučni esej*, 31.

tragičnim završetkom. Odnos sevdalinki prema realnosti, prema klasifikaciji Muniba Maglajlića, određuje ih i dijeli na dvije osnovne vrste: sevdalinke sa lokalnim obilježljima i sevdalinke *intimnih monologa*⁴:

*Vremenski i prostorni ambijent sevdalinke Maglajlić je iznio u tekstu Sredina i vrijeme nastanka trajanja sevdalinke, čime je ovu pjesmu sociološki i psihološki lokalizirao i stvaralački odredio, i to na relaciji između ekstravertovanih i introvertovanih sevdalinki, ili, kako ih Maglajlić naziva, sevdalinki sa lokalnim obilježljem i sevdalinki intimnih monologa, sa naglašenom čulnošću.*⁵

Prva pjesma koju je zabilježio Himzo Polovina govori o begu Alibegu i njegovom nostalgичnom prisjećanju na ljepotu livanjske krčmarice Mare i spada u red sevdalinki u čijoj se konstrukciji nalazi motiv opisa djevojačke ljepote, ali i motiv lokalnog obilježlja, tako da je možemo svrstati u red *hibridnih* formi sevdalinke nastalih spajanjem dvaju pjesničkih obrazaca usmenog stvaralaštva – sevdalinki s temom opisa djevojačke ljepote i sevdalinki sa lokalnim obilježljima. Ovakve *hibridne* forme sevdalinki svojstvene su novijim pjesmama, kao što je slučaj sa zbirkom pjesama sakupljača Muharema Kurtagića, dok u starijim zabilježenim pjesmama takvih vrsta pjesama nema. Često su ovakve pjesme, sa motivima opisa djevojačke ljepote, izuzetak nije ni ova, prožete erotskim elementima ili *erotskom famom*⁶, kako je Rizvić naziva:

Je l' mehana kraj Sučića hana?
Je li u njoj krčmarica Mara?
Nosi l' Mara tri kratka fistana:
Jedan mavi što no momke mami,
Drugi žuti što no momke ljuti,
Treći bili – sviju ih razdili.

Fistan je u ovoj pjesmi simbol ženske erotske fame koja se realizira kroz tri razine istovremeno, predstavljene trima bojama: *mavi* (plava boja slobode koja mami), *žuta* (boja ljubomore koja izaziva ljutnju) i *bijela*, (boja čednosti i nedokučivosti) koja dijeli jer ne pripada nikom, stvarajući *konflikt* u muškom

4 Munib Maglajlić, *Sredina i vrijeme nastanka trajanja sevdalinke*, vidjeti u: Muhsin Rizvić, *Panorama bošnjačke književnosti*, Sarajevo 1994, 157.

5 M. Rizvić, *Panorama bošnjačke književnosti*, 157.

6 M. Rizvić, *Panorama bošnjačke književnosti*, 125.

okruženju djevojke, izazivajući mušku čežnju. Sevdalinka, kao što to dobro zapaža Muhsin Rizvić, nije samo *pjesma o ljubavi*⁷, već *pjesma o sevdahu*⁸ –

*Ona je pjesma slavensko-orijentalnog emocionalnog oplodjenja i spoja: orijentalnog – po intezitetu strasti, po sili i potencijalu senzualnosti u njoj, slovenskoj – po snatrivoj, neutješnoj, bolnoj osjećajnosti, po širini njene duševnosti.*⁹

Tu slavensku bolnu osjećajnost prepoznajemo, pored bijele boje koja simbolizira nedokučivo stvarajući univerzalnu bol, čežnje za materijalizacijom ljubavi, i u nostalgичnim stihovima retoričkog uzvika o Livnu i njegovim žiteljima usmjerene prema prošlosti:

Beg Alibeg ikindiju klanja,
Siv mu soko na serdžadu pada,
Pa on pita sivoga sokola:
Vrište l' ati bega Ljubovića
I parirpi Alajbegovića?
Je li Livno di je nekad bilo?

Kroz motive lokalnih obilježja, opis značajnih ljudi Livna, oslikava se Livno kao sredina u kojoj žive veliki junaci toga vremena sa raskošću koju simbolizira bogatstvo konjske ergele. Uobičajeno je da lokalna obilježja u sevdalinci imaju isključivo funkciju lokalizacije ili služe *kao pohvala pojedincima*¹⁰, *dio usmene lokalne kronike*¹¹, ali ova pjesma spada u manji broj njih u kojima je lokalizacija iskorištena i za ostvarivanja dodatnog značenja – snatrivog prisjećanja prošlih dana i pitanja koja nagovještavaju mogućnost da više ništa nije onako kako lirski subjekt pjesme pamti, što producira bolno osjećanje nostalgije za sredinom koju je nekada dobro poznao. Sevdalinke mogu imati razvijenije oblike fragmentarne radnje kada mogu predstavljati, kako to dobro zapaža Muhsin Rizvić pozivajući se na književno-kritička opažanja Muniba Maglajlića, *sažetak ljubavnog romana, rekli bismo, baladeksne*

7 M. Rizvić, *Panorama bošnjačke književnosti*, 123.

8 M. Rizvić, *Panorama bošnjačke književnosti*, 123.

9 M. Rizvić, *Panorama bošnjačke književnosti*, 123.

10 Munib Maglajlić, *Odnos pjesme i zbilje u sevdalinci, vidjeti u: Muhsin Rizvić, Panorama bošnjačke književnosti*, Sarajevo 1994., 156.

11 M. Maglajlić, *Odnos pjesme i zbilje u sevdalinci, vidjeti u: M. Rizvić, Panorama bošnjačke književnosti*, 156.

*ljubavne drame*¹², kao što je to slučaj sa sevdalinkom *Ali-paša na Hercegovini*, na čijem primjeru Hodžić propituje Maglajlićevu tvrdnju o dramskom segmentu sevdalinke:

Dramski sukob očituje se u prikazu suprotstavljenih težnji. Dolazi do napetosti između likova u sudaru suprotstavljenih nastojanja, naravno, prikazanog u dijaloškoj formi. Dijalog u konačnici rađa paradoks. Tragična slika kao prikaz nemogućnosti da se ponudi bezbolan ishod, rješenje nudi u podvojenosti, bezizlazu, i ropstvu između želje i mogućnosti.¹³

Ali, taj dramski poetski segment sevdalinke ne moramo gledati samo kroz prizmu klasične dramske konstrukcije. Često ti dramski elementi sevdalinke su prisutni bez bilo kakve konfrontacije sa onim Drugim. Drugi čak ne mora ni biti realiziran kao konkretan lik, niti konfrontacija mora biti izražena u dijaloškoj formi, kao što je slučaj sa prvom strofom sevdalinke koju je zabilježio Himzo Polovina :

*Vrište l' ati bega Ljubovića
I parirpi Alajbegovića?
Je li Livno di je nekad bilo?*

U ovim stihovima preovladava motiv lokalnog obilježja sevdalinke i iznosi se pohvala pojedincu, ali u obliku retoričkog pitanja. Dakle, u pitanju je unutrašnja drama lirskog subjekta koji ne zna da li je to istina, sa sličnim osnovama želje i nepoznate mogućnosti da je istina takva, što doprinosi nostalgičnom osjećanju. Na istim osnovama dramske konstrukcije funkcioniše i opis djevojačke ljepote u kojoj se očituje mogućnost i želja koju otvara i omogućava plava boja fistana, ali se ona stavlja u dramski sukob sa simbolizacijom njene žute boje kao odrednicom muškog rivalstva i konačno bijelom koja stvara paradoks i neizvjesnost – bolno osjećanje sevdaha.

Balada, s druge strane, kako dobro zapaža Hatidža Krnjević, zahtijeva posebnu pažnju u njenom poetskom definiranju kako bismo je razlikovali od epskih pjesama sa motivom tragičnog završetka. Za definiranje usmene balade nisu dovoljne odrednice razvijenosti radnje, niti motiv tragičnog kraja:

12 M. Rizvić, *Panorama bošnjačke književnosti*, 160.

13 Jasmin Hodžić, Jezik poetskog teksta između doslovnog i figurativnog: tragom varijanti lirске narodne pjesme „Ali-paša na Hercegovini“, *Lingua montenegrina*, br. 7, Podgorica 2011, 90.

*Motivi ili čak sižeji nisu privilegija balada pa se one prema tom kriterijumu ne mogu ni imenovati ni definisati, niti razlikovati od neke druge, manje ili više srodne vrste usmene poezije.*¹⁴ Ističući da je za razlikovanje balade od ostalih vrsta usmenih pjesama upravo razlika u odnosu na ostale vrste: *nužno je vazda kazati ono što je u njoj zajedničko ili srodno nekoj drugoj vrsti, ali je od većeg značaja izdvojiti ono što je posebno i samo njoj svojstveno, tj. ono što baladu čini baladom jer nju ne čini sličnost već baš razlika*¹⁵. Karakteristike balade ogledaju se u individualitetu i emotivnom naboju koji se oslikava kroz akciju unutar poetskog iskaza same balade i, za razliku od drugih vrsta usmenih pjesama, dosta su kraće. U konstrukciji balada mogu biti prisutni i elementi epske pjesme, ali se ti elementi epskog reduciraju na najmanju moguću mjeru:

Balade same usmeravaju pažnju upravo na onaj jedinstveni stvaralački zahvat koji s lakoćom eliminiše ili redukuje neke osnovne zahteve strukture i stila epskog kazivanja: postupnost u pričanju, hronologiju, ponavljanja, praćenje događaja u njegovom integritetu itd. Zahvaljujući tim, ovlaš spomenutim svojstvima, balada je vrlo bliska duhu modernog čitaoca jer je usmerena više preme unutra nego prema vani.¹⁶

U drugoj pjesmi koju je zabilježio Himzo Polovina prisutni su upravo takvi elementi – individualitet, radnja, redukcija epskog uz motiv tragičnog završetka. Prema klasifikaciji Muniba Maglajlića, ona pripada baladama sa temom *ojađenih roditelja*¹⁷ – smrću svojih sinova i kćeri.

Nakon prve strofe pjesme koja oslikava mladića i njegov ples, slijedi druga strofa u kojoj je sažeta čitava dramatika pjesme zajedno s motivom tragičnog kraja:

Crne oči Ali utekoše,
Bile mu se noge izmakoše,
Pade Ale u zelenu travu.
Ljuto kune Alagina majka:
*Bog ubio svakog pehlivana,
Koji igra petkom i Bajramom.*

14 Hatidža Krnjević, *Usmene balade Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1973, 14.

15 Hatidža Krnjević, *Usmene balade Bosne i Hercegovine*, 15.

16 Hatidža Krnjević, *Usmene balade Bosne i Hercegovine*, 15.

17 Munib Maglajlić, *Usmena lirska pjesma, balada i romansa*, 172.

Ovakva konstrukcija pjesme, u kojoj mladić ili djevojka bivaju okruženi pogledima društva, u usmenoj književnosti najčešće završava smrću od uroka, ali u ovoj pjesmi je taj motiv *zamijenjen* motivom Božijeg gnjeva, slično kao i kod motiva uroka, u saglasju sa ilirskim načinom vjerovanja u kojima se bilježe brojne zabrane vezane za utorak kao poseban dan u ilirskom vjerovanju. Zabrana plesa u obilježavanju vjerskih praznika Ilira nije uobičajena. Većina praznika se upravo obilježavala kroz ples, ali se od takve tradicije izdvaja ilirski utorak koji je u starom vjerovanju važio za varovni dan kada se posvećivalo molitvi, vraćanju i magijskim paganskim misterijama¹⁸, pri čemu su mnoge aktivnosti bile podređene obrednim i označavane su kao izazivanje gnjeva ilirskih božanstava – *ne valja: u utorak od kuće polaziti - stići će nesreća u putu*;¹⁹ *Ne valja: rezati nokte u utorak – sevep je velikoj bolesti*²⁰. U zabilježenim predajama utorak se isključivo opisuje kao dan u kojem je većina dnevnih aktivnosti, osim vjerskog obreda, bila neadekvatna. Na prostorima Balkana često su se takvi običaji prenosili u nove monoteističke religije (hrišćansku, kršćansku, islamsku), od kojih su neki prihvaćeni i zadržani u novim vjerskim okvirima kao što je paljenje badnjaka za Božić, tradicija da se mora jesti nakon dženaze, sahrane, nošenje hrane porodici u kojoj je čovjek preminuo, obilježavanje četeresnice²¹, itd. Ali su se, pored njih, u tradiciji Bošnjaka, generalno i Slovena, zadržali elementi ilirskog vjerovanja koje ne podržavaju monoteistička vjerovanja kao što je slučaj sa zabranom plesa u pjesmi koju je zabilježio Himzo Polovina. Zabranu plesa možemo analogno pripisati starom ilirskom običaju da se utorkom ne smije ništa raditi – osim učešća u molitvi što je kroz narodnu tradiciju transponirano na muslimanski sveti dan Bajrama. S druge strane, islam ne zabranjuje nikakve svakodnevne aktivnosti i slavlje kojima se ne čini grijeh, kako navodi Enes ibn Malik:

Kad je Vjerovjesnik, a.s., došao u Medinu, zatekao je kod stanovnika Medine praznike od dva dana u koje su se oni igrali i veselili. Allahov Poslanik, a.s., upitao ih je o tim danima, a oni su mu odgovorili da ti praznici datiraju još iz vremena neznanja.

---

18 Salmedin Mesihović, BiH kroz prizmu historijskog razvitka, *Znakovi vremena* – Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu, br. 6, Sarajevo 1999, 106.

19 Elvir Duranović, *Elementi staroslavenske tradicije u kulturi Bošnjaka*, Bugojno 2011, 91.

20 E. Duranović, *Elementi staroslavenske tradicije u kulturi Bošnjaka*, 92.

21 Vidjeti u: E. Duranović, *Elementi staroslavenske tradicije u kulturi Bošnjaka* i Bojan Jovanović, *Duh paganskog naslijeđa*, Novi Sad, 2000.

Vjerovjesnik, a.s., im tad reče: 'Allah vam ih je zamijenio boljim danima od njih. To su ramazanski i Kurban-bajram.'²²

Ovakav sinkretični pristup različitim religijama islamskoj/kršćanskoj/hrišćanskoj i ilirskoj, s druge strane, kako navodi Jovanović govoreći o srpskom vjersko-kulturološkom identitetu (ali je analogija sa svim religijama i kulturama nakon ilirizma na Balkanskom poluostrvu manje-više potpuna), jeste bitnost njenog proučavanja a ne zataškavanja pod plaštom nove religije, jer taj paganski segment naše kulture govori veoma puno o nama, ne samo u kolektivnom – društvenom smislu – nego i na individualnoj razini, kreirajući naše nesvjesno u kojem se treba da ogleda ona svjesna dimenzija našeg postojanja, pa i monoteističko vjerovanje:

Naime, na pitanje gde su danas ona brojna natpriorodna bića, vile, đavoli, veštice, u čije se postojanje nekad verovalo, žitelj jednog južnomoravskog sela je odgovorio: „Pobegla su u čoveka“. O tom skrivanju pomenutih bića u nas govori i savremena nauka kada tvrdi da je nakon perioda projekcije, oduhovljavanje prirode i vere u stvorena bića, došlo do procesa introjeksije tih natprirodnih entiteta koji su postali deo naše duše, odnosno našeg nesvesnog.²³

Ova vrsta pjesama u svom poetskom karakteru protkana je opisom muške ili ženske ljepote – u ovom konkretnom slučaju se to ostvaruje kroz prizmu zavređivanja pogleda mladića i djevojaka iz grada:

Gledalo ga pola bila grada:
I iz grada sedam divojaka,
Dvi Bombića i dvi Latifića,
I dvi mlade Pašage Havale
I prid njima Doračića Zada.

Balada, kao što je slučaj i sa ovom pjesmom, kako zapaža Rizvić, ima sličnosti sa sevdalinkom koja posjeduje baladesknu tragičnost *njenu zamračenu tragiku bolnog osjećanja*²⁴, ali se sevdalinka od balade razlikuje, prije svega, u odsustvu razvijene radnje u *njenom izrazitom razvoju i dinamičnom*

22 Ebu Davud, *Sunen*, vidjeti u: E. Duranović, *Elementi staroslavenske tradicije u kulturi Bošnjaka*, 23.

23 B. Jovanović, *Duh paganskog naslijeđa*, 23.

24 Muhsin Rizvić, *Panorama bošnjačke književnosti*, 123.

*toku*²⁵ – događaj je u podsvijesti kao pokretač onoga što donosi sevdalinka: njegova posljedica, rezime, ljubavni uzdah, kao što smo vidjeli na primjeru prve pjesme koju je zabilježio Himzo Polovina. Pored toga, bolno osjećanje u sevdalinci nije nikada vezano za smrt kao izvor takvog osjećanja, već za čežnju koju produkuje čekanje ljubavi, neostvarena ljubav, uzdah nad ljepotom djevojačkom/momačkom koja ostaje negdje izvan dosega, u izmaglicama mogućnosti realizacije.

Treća pjesma spada u balade sa temom *smrću rastavljenih zaljubljenika*²⁶, odnosno u podvrstu ovih pjesama sa temom smrću rastavljenih ljubavnika uzrokovane bolešću:

U Dumanu studena vodica,
Sve divojke pofaća groznica.
Kuju heftu, koju misec dana,
Lipu Šuhru godinicu dana.
Od žalosti kose odrizala –
Ni za ocem ni za milom majkom,
Već za onim agom Hasanagom.
Pa ih šalje na Velika vrata,
Dočeka ih Lutvušina Zlata:
Ove kose u odgoju rasle,
U veliko jadu odrizane.

Pjesma se završava motivom odsijecanja djevojačke kose koji se češće javlja u pjesmama rastavljenih ljubavnika kada djevojka ostaje sama zbog smrti svog izabranika, ili na neki drugi način biva odvojena od njega, i označava njenu odluku da se odriče ljubavi – stvarajući simbol vječne pripadnosti kao u pjesmi *Žalost za dragim (Ove kose u devletu rasle)*:

Kad utonu Jelačković Mujo,
Na Vrbasu konja kupajući,
Muju žali i malo i veliko,
A najviše Litvička Umija:
Za godinu lica ne umila,
A za drugu kose ne češljala,

---

25 Muhsin Rizvić, *Panorama bošnjačke književnosti*, 123.

26 Munib Maglajlić, *Usmena lirski pjesma, balada i romansa*, 100.

U trećoj je kose odrizala
Pa ih nosi prid grad na kapiju.
Ko god prođe toj se kosi čudi:
Ova kosa u ogaju rasla
U velikom jadu odrizana,
A za dragim Jelečković Mujom.²⁷

Takva simbolizacija prisutna je i u pjesmi o djevojci na samrti, zabilježenoj po kazivanju Melće Pivčić, s tom razlikom da je smrt *premještena* na drugi pol – djevojački. Odsijecanje kose i u ovoj pjesmi, ali i generalno kao motiv u usmenoj književnosti, predstavlja simbol vječne ljubavi koji funkcioniše kao dijalog sa društvenom sferom koja u okvirima dijaloga između *idema*²⁸, kao bazičnog dijela našeg identiteta (u kojeg ulazi spol, ime i prezime, karakter) i *ipseiteta*²⁹, kao Drugog u društvenom i kulturološkom smislu, utiče na kreiranje našeg identiteta. Ali, takvo pravljenje simbola nije uobičajen *komunikacijski kanal* sa onim Drugim. On predstavlja stapanje komunikacijske razmjene i komunikacijskih kanala između *idema* i *ipseiteta* u jedan simbol koji je usmjeren prema Drugom, kao pokazatelj jednog dijela djevojačkog identiteta – opredjeljenost ka vječnoj ljubavi. Taj simbol postaje tako i *duhovno-iscjeliteljski* faktor, kao neka vrsta ispovijedi djevojke na samrti. Umjesto da odgovara različitim komunikacijskim sferama onom Drugom (društvo, izabrani mladić kojeg voli), ona će odsijecanjem kose i stavljanjem na vidno mjesto vrlo jednostavnim potezom zaobići čitav niz komunikacijskih znakova i *nacrtati* jasno i precizno poruku svoje individualne duhovne dimenzije. Takvu praksu stapanja različitih entiteta ljudskog života u jedan simbol nailazimo u brojnim narodnim običajima iscjeliteljstva, kao što je, primjera radi, salijevanje straha/strave. Kod salijevanja straha/strave imamo jedan komad olova u kojem vračarka/iscjeliteljka gradi simbol životnog problema – magijskim dejstvom – ali se iscjeliteljski postupak, naravno, ne dešava zbog magijskog učinka već zbog kreiranja simbola, materijalizacije ogromnog broja različitih segmenata ljudskog života u jedno čime se ostvaruje duhovni boljitak osobe koja pred sobom ima prividno *izvađen* problem. U procesu izlječenja veliku ulogu igra i basma (vračarska bajalica) koja se kreira

27 Muharem Kurtagić, *Muslimanske narodne pjesme*, Matica Hrvatska, sig. 197. a, 132-133.

28 Vidjeti u: Pol Riker, *Sopstvo kao drugi*, Beograd, 2004.

29 Vidjeti u: P. Riker, *Sopstvo kao drugi*.

Više o zaumnom jeziku u: B. Jovanović, *Duh paganskog naslijeđa*, 153 – 160.

na zaumnom jeziku koji predstavlja komunikaciju između čovjeka i nevidljivog svijeta, prirode, poput jezika komandi koje se koriste sa životinjama, kako to dobro zapaža Jovanović³⁰. Ovakvo stapanje različitih entiteta života u jednu cjelinu možemo uporediti sa umjetničkim stvaranjem, još i više iz razloga što basme, između ostalog, zaista i imaju svoju umjetničku vrijednost kada ih posmatramo izvan iscjeliteljskog okvira.

Zanimljivo je u ovoj pjesmi i spominjanje djevojke koja dočekuje odsječene kose (*Dočeka ih Lutvušina Zlata*) čije pojavljivanje ostaje nedorečeno. Moguće je da se radi o Šuhrinoj bliskoj osobi, prijateljici, čije spominjanje ima za efekat naglašavanje tragičnog momenta pjesme, jer naglašava i prekid prijateljstva, druženja – prerano prekinutog života (što je najveća vjerovatnoća, imajući u vidu tradiciju usmenog stvaranja). Pored veličanja ljubavi kao vječne, postoji i segment pjesme koji ljubav između djevojke i mladića stavlja na pijedestal vrijednosne skale različitih vidova ljubavi – iznad ljubavi prema porodici: *Ni za ocem ni za milom majkom,/ Već za onim agom Hasanagom*. Čineći tako ljubav između dvoje ljudi najvećim smislom ljudskog života.

Usmene pjesme mogu biti različito koncipirane. Kad je riječ o motivskoj građi, vidjeli smo da se motivi različito koriste od pjesme do pjesme, ali se određene strukture sevdalinke i balade ne mijenjaju – one su uvijek prepoznatljivog strukturnog i tematskog okvira. U nastavku u cjelosti donosimo tri pjesme koje je zabilježio Himzo Polovina.

Beg Ali beg ikindiju klanja,
Siv mu soko na serdžadu pada
Pa on pita sivoga sokola:
Vrište l' ati bega Ljubovića
I paripi Alajbegovića?
Je li Livno di je nekad bilo?
Je l' mehana kraj Sučića hana?
Je li u njoj krčmarica Mara?
Nosi l' Mara tri kratka fistana:
Jedan mavi što no momke mami,
Drugi žuti što no momke ljuti,
Treći bili – sviju ih razdili.

---

30 Vidjeti u: B. Jovanović, *Duh paganskog naslijeđa*.

...

Igru igra Ale pehlivane,
Od Musale do Begluk džamije.
Gledalo ga pola bila grada:
I iz grada sedam divojaka,
Dvi Bombića i dvi Latifića,
I dvi mlade Pašage Havale
I prid njima Doračića Zada.
Crne oči Ali utekoše,
Bile mu se noge izmakoše,
Pade Ale u zelenu travu.
Ljuto kune Alagina majka:
*Bog ubio svakog pehlivana,
Koji igra petkom i Bajramom.*

...

U Dumanu studena vodica,
Sve divojke pofaća groznica.
Koji heftu, koju misec dana,
Lipu Šuhru godinicu dana.
Od žalosti kose odrizala –
Ni za ocem ni za milom majkom,
Već za onim agom Hasanagom.
Pa ih šalje na Velika vrata,
Dočeka ih Lutvušina Zlata:
*Ove kose u odgoju rasle,
U veliko jadu odrizane.*

Livno, 15. maja 1984. g. (po kazivanju Melće Pivčić iz Livna)

THREE POEMS FROM THE COLLECTION OF LITERARY WORKS OF HIMZO POLOVINA

SUMMARY

The three poems written by Himzo Polovina in 1984, according to Melća Pivčić from Livno, represent a significant contribution to the collection of our oral literature, in addition to his enormous contribution to the musical and performance shaping and interpreting of the already collected *sevdalinka* material.

His three poems, by thematic and formal characteristics, can be classified as *sevdalinka* and ballads. The first poem written by Himzo Polovina belongs to the *hybrid* forms of *sevdalinka*, which include *the fusion* of two or more poetic patterns - in this case, a *sevdalinka* with a local characteristic motif and a *sevdalinka* with the motif of describing a maiden's beauty. The other two written poems are oral ballads, in which the classical oral pattern of poetic creation is more present, on the basis of which we analyzed the thematic and formal characteristics of the oral ballad model, the syncretism of Illyrian and Islamic elements, and emphasized its importance in the analyzes of Bosnian and Bosniak identity.

Oral poems can be conceptualized differently, when it comes to motive material, we have seen that motives are used differently varying from song to song, but certain structures of the *sevdalinka* and the ballad do not change - they always have a recognizable structural and thematic framework.

Keywords: *sevdalinka*, ballad, poetics, Illyrian and Islamic traditions.

Korištena literatura:

- Bojan Jovanović, *Duh paganskog naslijeđa, Svetovi*, Novi Sad, 2000. g.
Đenana Buturović, *Sevdalinka, naučni esej, Znakovi vremena*, broj 54.,
Naučnoistraživački institut „IBN SINA“, Sarajevo, 2011. g.
Elvir Duranović, *Elementi staroslavenske tradicije u kulturi Bošnjaka, Autor*, Bugojno
2011. g.
Hatidža Krnjević, *Usmene balade Bosne i Hercegovine, Svjetlost*, Sarajevo 1973. g.
Jasmin Hodžić, *Jezik poetskog teksta između doslovnog i figurativnog: tragom varijanti
lirske narodne pjesme „Ali-paša na Hercegovini“*, *Lingua montenegrina*, br. 7.,
Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011. g.

- Muharem Kurtagić, *Muslimanske narodne pjesme*, Matica Hrvatska, sig. 197. a.
- Muhsin Rizvić, *Panorama bošnjačke književnosti*, NIPP Ljiljan, Sarajevo, 1994. g.
- Munib Maglajlić, *Usmen lirska pjesma, balada i romansa*, Institut za književnost „Svjetlost“, Sarajevo, 1991. g.
- Pol Riker, *Sopstvo kao drugi, Jesen*, Beograd 2004. g.
- Salmedin Mesihović, *BiH kroz prizmu historijskog razvitka*, *Znakovi vremena*, br. 6., Naučnoistraživački institut „IBN SINA“, Sarajevo, 1999. g.

Ibrica Dizdar

„O LJEPOTI I OSOBENOSTI ZEMLJE“ - BOSANSKOHERCEGOVAČKA TEMATIKA U DJELIMA ROBERTA MICHELA

Sažetak: Cilj rada je predstavljanje Michelovih djela koja tematiziraju „južnoslavenski/ bosanski“ prostor, koji će u nastavku ovog rada biti pobliže obrađen. Pored vremenskog datiranja djela koja su obrađena, bit će prikazan i hronološki pregled Michelovog književnog stvaralaštva s fokusom na bosansku materiju. Ova Michelova djela bave se zemljom Bosnom i Hercegovinom, njenim stanovništvom i kulturnim odlikama te višestoljenom tradicijom. Uz navedeno, bit će ukazano i na razliku između ranih i kasnih piščevih djela, sa kraćim prikazom sadržaja istih, radi lakšeg pregleda i razumijevanja.

Ključne riječi: Robert Michel, Bosna i Hercegovina, njemački jezik, Mostar, Putovanja po carskim zemljama, Polumjesec nad Neretvom

1. Uvod

Vremenski period u kojem tadašnji austrougarski oficir Robert Michel stupa na bosansko-hercegovačko tlo nije samo razdoblje četrdesetogodišnje uprave Austro-Ugarske monarhije nad Bosnom i Hercegovinom, već i *doba okrutnog vojnog i okupacijskog života, jer u to vrijeme iz centralne Evrope u zemlju ne dolaze samo oni željni dobiti, kolonijalisti, profiteri*¹ – ne, to je bilo i vrijeme kada su ove krajeve pohodili mnogi entuzijasti i umjetnici. Ovoj

---

1 Concetti, Riccardo: Von Feen und Schatzgräbern: O filmskim pokušajima Roberta Michela. U: *Stifter-Jahrbuch* 22, 2008, str. 153-172, ovdje str. 153.

drugoј skupini pripada zasigurno pisac i zaljubljenik u Bosnu - Robert Michel². Svoju recepciju o novoj zemlji, životu u njoj kao i kulturi, književnik je izrazio sljedećim rečenicama:

*Kada sam prije mnogo godina kao mladi poručnik iz Beča prebačen u Mostar, već sam prilikom prvog putovanja kroz Bosnu bio snažno dirnut ljepotom i osobenošću zemlje. U Mostaru mi je svaka šetnja kroz uske sokake kamenog grada, sama rijeka Neretva, kao i svaka patrola po kamenitim predjelima sa mojim Bošnjacima poklanjala iznova svaki put nove, neizbrisive utiske.*³

Upravo je riječ o temama i pričama koje će zaokupljati Michela od njegovog prvog susreta sa Bosnom i Hercegovinom. Te teme i priče su dotakle njegovo literarno biće toliko da će im on u svom daljnjem književnom stvaralaštvu pokloniti možda i najviše pažnje.

Michelova djela krunisana književnim nagradama „Klajstova nagrada“ 1912. godine za djelo *Kuće uz džamiju*, (kao i nagrada *Adalbert Stifter-Preis* dodijeljena piscu 1927. godine za jedno drugo djelo⁴) upravo govore koliko je on bio cijenjen kao pisac.

Ako pokušamo podijeliti književno stvaralaštvo Roberta Michela na neki način, onda bismo dobili dvoјnu podjelu, i to na njegova južnoslavenska (bosanskohercegovačka) i sjevernoslavenska djela.

Rad ima za cilj predstavljanje Michelovih djela koja tematiziraju „južnoslavenski/ bosanski“⁵ (u daljem dijelu teksta *bosanski*) prostor, koji će u nastavku ovog rada biti pobliže obrađen. Pored vremenskog datiranja djela koja su obrađena, bit će prikazan i hronološki pregled Michelovog književnog stvaralaštva s fokusom na bosansku materiju. Ova Michelova djela bave se zemljom Bosnom i Hercegovinom, njenim stanovništvom i kulturnim odlikama te višestoljenom tradicijom. Uz navedeno, bit će ukazano i na razliku između ranih i kasnih piščevih djela sa kraćim skicastim prikazom tih djela s ciljem lakšeg pregleda i razumijevanja.

---

2 *Isto*, str. 153.

3 Michel, Robert: *Moj prvi film*. U: *Neue Freie Presse*, 2. 5. 1920, str 1-3, ovdje str. 1.

4 Pogovor Joze Džambe o djelu *Polumjesec nad Neretvom*, Mostar 2013, nudi opsežne autobiografske podatke o piscu Robertu Michelu, str. 431-465.

5 Odnosi se na geografski prostor Bosne i Hercegovine, odnosno piščeva djela sa bosanskom tematikom.

2. Vremenski preduslovi

Nakon što je zbog vojničke službe napustio grad Beč⁶ (u jesen 1898), a taj odlazak, koji mu, prema njegovim riječima, baš i nije toliko bio jednostavan, Robert Michel stiže u Bosnu. O tome je zapisao

*[...] ova promjena garnizona (me je) dovela u onu zemlju, koja će postati moja druga domovina, i koja će sve moje buduće pisanje odrediti u tolikoj mjeri... .Već prilikom prelaska granice kod Slavenskog Broda, ta neobičnost južnoslavensko-orijentalnog svijeta mi se dojmila u toj mjeri, da je moja zainteresiranost tim više rasla, što smo više ulazili u unutrašnjost zemlje, gdje je krajolik bivao sve ljepši i gdje su ljudi postajali sve više u harmoniji sa krajolikom. [...]*⁷

Da bi sebi mogli predočiti taj veoma prisan odnos Roberta Michela prema „bosanskom doživljaju“, od koristi može poslužiti hronološki prikaz njegovog vremenskog susreta sa ovom neobičnom zemljom.

Njegova prekomanda u Bosansku pješadijsku regimentu br. 4 u Beču (1895), prilikom koje je došao u kontakt sa sinovima Bosne i Hercegovine na tlu carskog grada, čiju će domovinu i ne sluteći uskoro i upoznati, doima se poput neke sudbonosne pripreme. A interes koji im je spontano posvetio, i strastvenu predanost sa kojom će on kasnije saosjećati sa životnim navikama ovog naroda, postat će razumljivijim. Iako je Michel privučen orijentalnim koloritom zemlje, posvećujući pažnju kako Hercegovini tako i Bosni, ipak sve više i više do izražaja dolazi hercegovački kraj i grad Mostar. Ovdje je boravio u garnizonu, dok je u sjeverne dijelove zemlje poblize upoznao samo kroz povremene izlete. Osim toga, kršoviti krajolik hercegovački, koji prema Michelovom mišljenju, nadmašuje umiljatu Bosnu svojom specifičnošću, na književnika ostavlja dugotrajniji utisak.

Prvi, a ujedno i najduži, boravak Roberta Michela u Bosni i Hercegovini (1898-1900) potrajao je dvije godine. U ovom razdoblju je pisac prikupljao uglavnom puninu onih utisaka koji i dan-danas nisu izgubili ništa od svoje jasnoće. Drugi boravak (1907) potrajao je samo nekoliko mjeseci, dok je treći

---

6 Volke,Werner: *Auf der Südostbastion unseres Reiches*. U: *Hofmannsthal Blätter* 15. Frankfurt/M. 1976, str. 128-139.

7 Michel, Robert: *Aus eigener Werkstatt*. U: *Stifter Jahrbuch* 29, 2015., str. 81-109, ovdje str. 90/91.

put u Bosni i Hercegovina boravio tokom činovničkog izleta (1910) koji je predstavljao ispraćaj jedne generacije pitomaca iz Graca (Graz). U kasnijem razdoblju je ponekad bilo još nekih kraćih putovanja u Bosnu i Hercegovinu, koja je tada književnik poduzimao na vlastitu inicijativu. Takva putovanja su, naprimjer, studijska posjeta zajedno sa Švicarcem slikarom Maxom Buchererom (1911), te ekspedicija povezana sa Michelovim različitim filmskim pothvatima, prilikom kojih je on bivao angažovan kao poznavalac Bosne i njenih prilika.

Ako se u obzir uzmu koje su to bile bitne okolnosti tokom kojih je Michel prikupljao utiske o bosanskom svijetu, onda posebnu važnost zauzima, prije svega, vremenska odrednica u kojoj je došlo do ovog susreta. Robert Michel, kao devetnaestogodišnji časnik, dolazi u bečku oblast koja je značajno pogodovala plodnim poticajem i prvim uspjesima na polju njegovog književnog stvaralaštva.

Ovdje je on prvi put dobio potvrdu svog talenta, što je mladu osobu poput njega moralo dovesti u stanje iznimne spremnosti doživljaja, tako da je on puninu novih doživljaja, koju mu je nudilo okruženje garnizona, osjećao budnim čulima.

Međutim, najprije je morao savladati iznenadno i nasilno odvajanje od duhovnog skrbništva carskog grada.

S obzirom na njegovo biće, sklonost za neobično u najrazličitijim oblicima, kao i zbog fanatizma jednog istraživača, on se preobratio u istančanog posmatrača svih događaja koji su jednom strancu bili očiti i začudni u isto vrijeme. Michela je posebno privlačilo neobično nagomilavanje bosanskog bića sa islamskim elementima, te nije klonuo u svojim nastojanjima da očima pisca promatra ove ljude i njihove nastambe. Uz to, važno je naglasiti i da se zbog krvnog naslijeđa njegove majke on i mogao uživiti tako duboko u svijet osjećanja svega onog što je bilo slavensko. Jer, preko češkog jezika je imao neposredniju komunikaciju sa domicilnim stanovništvom, čime mu je, kao nikome drugom od stranaca, omogućen uvid u mentalitet ljudi u ovoj zemlji, posebno iz hercegovačkog kraja. Doživljaj je bio toliko snažan da, iako je s nestrpljenjem iščekivao nastavak uspješnog službovanja u Beču, poput nekoga ko je u stanju opijenosti, nije mogao od svih tih silnih utisaka da izdvoji neku građu kako bi je obradio. O tome je književnik zabilježio slijedeće:

[...] Počelo me je tištiti, da i pored toga što duže od godinu dana živim u ovoj začudnoj zemlji, i koju sam zavolio kao novu

domovinu, nisam bio sposoban, da načinim nešto od svoga života. Stid me bilo zbog te nesposobnosti, pa se htjedoh iskušati. Uzeh nov list papira i s olovkom u ruci, stadoh promišljati. Usljed silnog napora, predočih sebi jednog hercegovačkog seljaka, kao da taj upravo šeće napolju, ispred oficirske barake u Južnom logoru, [...]. Na toj noveli „S Podveležja“ radio sam čitav mjesec januar. [...]⁸ [...] Tek u Innsbrucku i u češkoj šumi, daleko od voljene Hercegovine, uspio sam da ispišem one stranice, na kojima sam, vjerujem, nekako najsigurnije obuhvatio biće ovog kraja. Tako je nastao čitav niz novela iz Mostara i njegovog okruženja, koje su zatim 1907. godine u izdanju S. Fischera iz Berlina objavljene kao prva moja knjiga. [...]⁹

Tek kada je napustio voljenu Hercegovinu, pošlo mu je za rukom da ispiše one stranice na kojima je objedinio cjelokupno biće ovog podneblja. Mada se u kasnijem periodu posvećivao drugim književnim radovima, i dalje je kroz sve nadolazeće decenije pisao nove pripovijetke, drame i prikaze krajolika iz Bosne i Hercegovine.

Pa ni tokom rata nije zaboravio na svoju cjeloživotnu zadaću, tako da je u legendi *Hercegovac i lisica* ovjekovječio svog junaka, hercegovačkog vojnika Ibru. Michelovoj želji da u svojim nastojanjima primijeni i druge vrste umjetnosti s ciljem oslikavanja hercegovačke zbilje, imamo zahvaliti objavljivanje knjige *Mostar*, koja predstavlja prikaz glavnog grada u hercegovačkoj regiji te krajolika koji ga krasi. Također, studijsko putovanje koje je 1911. poduzeo zajedno sa slikarom Švicarcem Maxom Buchererom bilo je podređeno ovom cilju.

Michel je bio svjestan (prilikom svojih filmskih pothvata o kojima govore pripovijetke *Otmica Ajkune* i *Kopač blaga*) da će čarobna slika bosanskog, istočnjačkog svijeta, kojem je on lično pristupio sa mnogo pažnje i uvažavanja, lagano izbljediti. Možda odatle i taj njegov tihi žal, koji se može osjetiti u njegovim djelima posvećenih Bosni. U više navrata Michel ukazuje na znakove nadolazeće promjene:

[...] Zasigurno u Evropi nema niti jedne druge zemlje, u kojoj se Novo tako neposredno primaklo Starom, kako bi ga potisnulo, kao

8 Michel, Robert: Aus eigener Werkstatt. U: *Stifter Jahrbuch* 29, 2015, str. 81-109, ovdje str. 93.

9 *Isto*, str. 94.

što je to slučaj s Bosnom i Hercegovinom [...]. I nema dvojbe o tome, kakav će biti ishod te borbe. [...]¹⁰

3. Pregled Michelovih djela sa bosanskohercegovačkom tematikom

Kako bismo imali što bolji uvid u ona Michelova djela koja su od važnosti za ovaj rad, načinjena je hronološka lista¹¹ piščevih djela sa bosanskim temama:

1. *Osmanbegović* (1898)
2. *Tri svirača* (1899)
3. *S Podveleži* (1900)
4. *Dezserter* (1900)
5. *Žena u feredži* (1903)
6. *Natporučnik Neviny* (1903-1904)
7. *Hercegovački čobani* (1906)
8. *Merjema* (1908)
9. *Mostar* (1908)
10. *Putovanja po carskim zemljama* (1908-1910)
11. *Kuće uz džamiju* (1911-1912)
12. *Bijeli i crni beg* (1913)
13. *Mali kapetan* (1914)
14. *Hercegovac i lisica* (1918)
15. *Voljeni glas* (1924)
16. *Kopač blaga* (1925)
17. *Otmica Ajkune* (1928)
18. *Najteža kušnja* (1930)
19. *Markov put do mladenke* (1931)
20. *Oko sokolovo* (1936)
21. *Dan osvete* (1938)

---

¹⁰ Michel, Robert: *Fahrten in den Reichslanden*, Wien und Leipzig 1912, str. 173.

¹¹ Ovaj popis je lično dostavljen Johanni Örtner od strane Roberta Michela. Vidi Örtner Johanna: *Robert Michel, ein österreichischer Dichteroftizier. Leben und Werk*. Masch. Diss. Wien 1945. (Primjerak se može, između ostalog, vidjeti i u Deutsches Literaturarchiv u Beču.)

Michelova prva novela *Osmanbegović*, sa kojom se predstavio publici, bila je, zapravo, i prvo njegovo djelo sa bosanskom tematikom. Završetak ovog ciklusa predstavlja manuskript (jedna *Knjiga o Balkanu* koja nikad nije objavljena).¹²

Razlika između ranih i kasnih bosanskih djela Roberta Michela je sasvim prirodna podjela ako se kao polazište uzme vremenska odrednica. Vrijeme nastanka ranih djela je period od 1898-1907, dočim su ona kasnija djela nastala u periodu 1925-1938. Ranija djela književnik je napisao na razmeđu ličnog i umjetničkog razvoja, a ona kasnija je pisao čovjek koji se opet našao na drugoj prekretnici, i to onoj dirljivog uplovljavanja ka mirnijem životnom sutonu.

Naspram prvih ranih djela, a to je prvih sedam pripovijetki koje su objavljene pod naslovom *Žena u ferdži*, što je ujedno i prvo publikovano Michelovo djelo sa bosanskom tematikom, imamo šest kasnijih pripovijetki koje književnik nije objavljivao zasebno, već kao zbirku pripovijetki pod naslovom *Polumjesec nad Neretvom* (1947)

Od prvih sedam pripovijetki, tri su također objavljene i u *Feldausgabe der k.u.k. 10 Armee* 1917. godine. Drama *Merjema*, kao i kulturno-historijsko značajno djelo *Mostar* predstavljaju svako za sebe zasebnu cjelinu. U djelu *Putovanja po carskim zemljama* se, pored putopisnih zabilješki, nalaze i memoarski prikazi, te dvije skice *Pismo vojnika Mustajbegovića* i *Noćna patrola*. Roman *Kuće uz džamiju*, kao i komedija *Bijeli i crni beg* predstavljaju prelaz između ranih i kasnih djela.

Dvije pripovijetke *Mali kapetan* te *Hercegovac i lisica* čine književni rezime s tematikom o Bosni i ratu. Krajolik i tradicija ne stoje u središtu književnikova interesa, već čovjek-vojnici, no to nije tema ovog rada.

Kao i kod ostalih radova Roberta Michela, ali i kod radova sa bosanskohercegovačkom tematikom u godinama poslije Prvog svjetskog rata, nastupa jedna pauza. Djelo *Voljeni glas*, koje je zapravo predstavlja epiziranje komedije *Bijeli i crni beg* čini poveznicu ka kasnijim djelima. Objavljeno je pod nazivom *Polumjesec nad Neretvom*. U ovoj zbirci pripovijetki možemo naći i djela *Žena u ferdži* (izuzev *Natporučnik Neviny*), roman *Kuće uz džamiju* te *Voljeni glas* (doduše u skraćenoj verziji), kao i dvije pripovijetke *Mali kapetan* te *Hercegovac i lisica* (preuzeto iz djela *Bog i pješadinac*), što predstavlja sublimirana djela sa bosanskohercegovačkom tematikom.

---

12 Örtner Johanna: *Robert Michel, ein österreichischer Dichteroftizier. Leben und Werk*. Masch. Diss. Wien 1945, str. 37.

4. Skicasti prikaz sadržaja Michelovih djela sa bosansko-hercegovačkom tematikom

Pripovijetke iz ranijeg perioda objavljene u zbirci pripovijetki pod naslovom *Žena u feredži*, uglavnom karakterišu Michelovo sučeljavanje sa novim doživljajem, u ovom slučaju sa bosanskohercegovačkom tematikom. Prva pripovijetka *Osmanbegović* je nastala još u Beču pod dojmom kojeg su regrutovani bosanskohercegovački vojnici ostavili na Roberta Michela, a čija obuka je bila njemu povjerena.

Taj sudar dva različita svjetonazora, onog staroautrijskog oficira i bosanskih muhamedanskih vojnika (Bošnjaka), navela je Michela na ideju da kroz književno djelo jednog takvog običnog vojnika učini oponentom oficiru staroautrijske vojske. Koliko snažno se taj nagomilani tok misli razvijao, Michel priča:

[...] Početak novele sam napisao na klupi u gradskom parku. Sljedećeg dana sam se sa prijateljem odvezao u Hietzig (kvart u Beču), i nastavio sam pisati tokom vožnje u tramvaju. Onda sam sa prijateljem opet išao tramvajem prema Rodaunu (kvart u Beču), pa sam i tokom ove vožnji pisao. Da bi u Stelceru tokom ručka, novela „Osmanbegović“ bila gotova. Tako sam već imao ispisanu prvu priču o hercegovačkom čovjeku [...] još i prije nego sam lično upoznao taj kraj Bosne.¹³

Velikim dijelom predmet Michelovog književnog opusa sa bosanskohercegovačkom tematikom su oblici ili forme prikaza krajolika, ljudi i tradicije. Pored njihove fikcije, kao elementa materije književnog stvaralaštva, oblici pojavljivanja krajolika i ljudi javljaju se čak i samostalno na način da ih književnik u svojim djelima svjesno ističe s ciljem da književnim sadržajem ponudi vjerodostojan prikaz one kulture koja je čitalačkoj publici s njemačkog govornog područja značila *novo*, neistraženo područje. Tom stremljenju, između ostalog, možemo zahvaliti objavljivanje triju knjiga i to: *Mostar, Putovanja po carskim zemljama* te zbirke pripovijetki *Polumjesec nad Neretvom*. Posebno živopisno se kroz ova navedena djela prikazuju rijeke Neretve i Radobolja, pa Michel, opisujući njihov riječni tok poput burne i naizmjenične borbe rijeke sa barijerama krša, stvara metaforu s namjerom prikaza borbe krajolika i ovdašnjeg čovjeka.

¹³ Smolle, Dr. Leo: Robert Michel. U: Wiener Mitteilungen 31, 1919.

[...] U početku, ona je plahovita i žurna u stalnom nastojanju da izbjegne sve zamke krša sa žednim prijetećim otvorenim ždrijelima. U ovoj žurnoj potrazi za sigurnim koritom Neretva krivuda i mijenja pravac, a da se nije primakla bliže moru. Tek kod Konjica, osnažena s nekoliko pritoka, postaje znatno sigurnija. Dobrim dijelom toka brda je više ne stješnjavaju, pa se tempom gotovo mirne rijeke provlači ispod svodova lijepog starog kamenog mosta u Konjicu [...].¹⁴

Doživljaj Bosne je mjerodavno definiran dvjema pretpostavkama: ranim životnim vijekom pisca, te njegovim oficirskim pozivom u staroautrijskoj vojsci.

Kako od samog doživljaja, a tako i kasnijih novela, pisac odstupa od navedenih pretpostavki, pa je doživljaj Bosne njegovom duhovnom oku ostao tek kao blijeda slika iz sjećanja, i to ponajviše onakva kakav je utisak ova zemlja ostavila na njega prilikom prvog susreta. Pored toga, Michel se od samih početaka zalagao da zanemari ono *Novo*, što je i sam primijetio prilikom njegovog prvog susreta sa ovom zemljom, s nastojanjem da se traga za starom kulturom tamo gdje je još očuvana u punoj mjeri. To okretanje glave od znakova novog vremena, odvodi Michela, u njegovim kasnijim djelima iz perspektive sadašnjosti u prošlost, ali ne u onu historijsku, već u vrijeme bajki i legendi ove zemlje. Jedino se radnja prve dvije novele iz tog niza: *Kopač blaga* i *Otmica Ajkune* odvija u bliskoj prošlosti, mada se vremenska datiranost, ipak, pokazuje jedino kod prvospomenute. Izbijanje Drugog svjetskog rata, te njegovo okončanje, u navedenom djelu prikazuje svoju mračnu stranu nad sudbinom nesretnog kopača blaga Murata.

Michel se tih događaja dotiče tako pažljivo, kao što se odnosi prema tek zašivenoj rani. Pa tako o izbijanju Drugog svjetskog rata piše: ... *U Sarajevu je carski princ stradao zbog političkog komplota, malo poslije je izbio rat...*¹⁵ I u drugim djelima iz ovog niza uglavnom se vremenska odrednica zadržava na veoma kratkim konstatacijama, npr. u djelu *Najteža kušnja*, gdje stoji:

[...] *To je bilo doba, kada kroz Bosnu i Hercegovinu još nije išla pruga, kada nije bilo ceste kojom bi se vozilo. Sultan je u Stambolu bio daleko, pa su stvarni vladari bili begovi i paše. [...]*¹⁶

14 Michel, Robert: *Mostar* (1908), str. 10.

15 Michel, Robert: *Halbmond über der Narenta*, Wien 1947, str. 89/90

16 *Isto*, str. 50.

Na slične konstatacije nailazimo i u bajkovitoj pripovijetki *Oko sokolovo*, gdje stoji: *Sultan u Stambolu pozva svoje ratnike, sve, koji su bili njegove vjere, kako bi ih predvodio na ćafirske zemlje.*¹⁷

Pomoću vremenskih oznaka stvara se ambijent za radnju koja slijedi. U svim drugim pripovijetkama nedostaje vremenska odrednica, pa se sintagma „Bilo jednom“ može staviti ispred svake od njih. Ovakav način obrade odrednice „vrijeme“, karakteriše razliku između ranih i kasnih piščevih djela. U svojim ranijim djelima, Michel čitaocu stvara sliku vremena onako kako ga on proživljava, dok njegova djela iz kasnijeg perioda sežu i u neku bajkovitu prošlost. U djelu *Kopač blaga* se susrećemo sa tužnom pričom o čovjeku kojeg juri fantom i koji pravu sreću prepoznaje tek onda kada je za to već kasno. Svakako, općeprihvatljiv motiv kopača blaga se javlja u doslovnom i prenesenom značenju.

Robert Michel u svome djelu *Otmica Ajkune*, kojem je kao osnova poslužila južnoslavenska narodna pjesma, spaja kazivanje o vladarevoj kćeri Milici, koja, navodno, treba biti žrtvovana aždahi, ali je spašava Derviš Sari Saltuk i postaje njegova žena, sa onom južnoslavenskom sagom o vilama što zavode mlade momke potapajući ih u valovima. Sadržaj se sastoji od tri različite komponente: 1. saga o vladarevoj kćeri, 2. Mehmedov san, u kojem se vladareva kći preobraća u vilu, te 3. Mehmedova otmica Ajkune. Time što Ajkuna na kraju za Mehmeda postaje vila, zatvara se krug oko sage, sna i stvarnosti, u čijem središtu je vila, a Michel u njoj vidi personifikaciju erotske čežnje.

Preobraćenje mladog Erceglije-paše preko čedne djevojke, koja se pretvara da je mrtva kako bi se zaštitila od njegove strastvene pohote, je sadržaj djela *Najteža kušnja*. Kušnje kroz koje djevojka prolazi uglavnom podsjećaju na kušnje nevinosti iz kazivanja u srednjevjekovnim epovima. Pripovijetka ostavlja dojam preprijeva neke staromodne ljubavne pjesme, a može biti i da je čisto izmišljena.

U pripovijeci *Markov put do mladenke* srećemo se sa bajkovitim susretom dvoje mladih ljudi. Čoban Marko odgovara predodžbi u narodu o mladom junaku. Kao takav se on pojavljuje i djevojci Jeleni koja slijedi romantičarsku sklonost svoga naroda, a to je da sebi izmisli nekog junaka. Ustvari, to bi bila jedna ovdašnja, domicilna ljubavna pjesma koja je postala stvarnost.

---

17 Michel, Robert: *Halbmond über der Narenta*, Wien 1947, str. 369.

U djelu *Oko sokolovo* pred nama imamo predstavljenu ljubavnu orijentalnu priču koja je u isto vrijeme i slatka i kisela. Omer-paša kreće u rat. Svog sokola ostavlja kod svoje voljene. Pošto soko umire, voljena zna da je Omer-paša pao u boju.

Robert Michel nam u svom djelu *Dan osvete* pripovijeda o jednom djelu koje je sušta suprotnost od djela *Hercegovački čobani*. Ova novela zauzima posebno mjesto.

Prilikom usporedbe ova dva književna djela nudi nam se eklatantan primjer kao dokaz kakva je humana i umjetnička zrelost prodrila do književnika Roberta Michela u minulim godinama. Tematski oba ova djela imaju jednaku fundamentalnu zamisao: Predstaviti tragiku krševitog kraja naspram njenih žitelja. I u noveli *Dan osvete* nailazimo na uvod gdje se pripovjedač sam predstavlja, ali on u središte interesovanja ne stavlja međuodnos čovjeka i krajolika, već samu okolnost na čiju jedinstvenost i gnusnost književnik izričito ukazuje. Krajolik u svojoj tragičnoj izvrsnosti stvara odgovarajući okvir:

[...] i ne fali mi mnogo, da podlegnem kušnji, ovu pripovijetku izmjestiti u onu krševitu zemlju, [...] čiji čobani su mi već odavno poznati, u visoko gorje, koje spaja zelenu Bosnu sa kršovitom Hercegovinom, gdje mi je i nebo poznato, [...] jer, samo takvi južnjački ozareni, nepristupačni predjeli, udaljeni od gusto naseljenih mjesta, mogu iznjedriti tako golemu tragiku, i opet, samo takav jedan predio ljude čini, i pored duboke odanost Bogu, samom vragu, podložnim.¹⁸

Nasuprot dvojice dječaka-čobana u djelu *Hercegovački čobani* koje je zadesila ista sudbina zbog prirodne nepogode koja se sručila nad njihovim životima, u noveli *Dan osvete* imamo prikaz dva čovjeka koja svoju sudbina naposljetku uspijevaju dosegnuti, što opet nalikuje granici začudnog istrajavanja u odanosti prema njima samima, uprkos tome što su te sudbonosne okolnosti u njihovom slučaju mnogo strašnije i gorče u poređenju s onom dvojicom dječaka-čobana koji jednostavno zbog uzavrelosti njihove krvi nisu u stanju iskontrolisati se. Okolnost jedne jurističke pogreške koja dvojicu čobana smješta u četverogodišnju tamnicu zbog navodnog ubistva počinjenog nad njihovim prijateljem je suština radnje u ovoj noveli. Kada se nakon izvjesnog

---

18 Michel, Robert: *Halbmond über der Narenta*, Wien 1947, S. 196.

vremena onaj izgnani, zbog kojeg su ovi optuženi, kasnije opet pojavi, njima dvojici sviće dan osvete.

Ali, to ne biva na način kako je ponovo pronađeni to zamislio, već se navedena dvojica smatraju iskupljenim tek djelovanjem izvanljudske pravičnosti, zarad toliko mnogo ljudske nepravедnosti koju su morali otrpjeti, koja im je naposljetku, ipak, vratila njihovog prijatelja. Zapravo, taj užas ne leži samo u njima samima, kao na primjeru radnje u djelu *Hercegovački čobani*, već i izvan njih. Oni nisu alatke dešavanja prirodnih pojava, već ih sami savladavaju.

U djelu *Mostar*, koje je nastalo nakon prvih sedam ranih novela, Michel nastoji obuhvatiti karakter hercegovačkog glavnog grada i njegovog okruženja. On pripovijeda o onome što dotiče njegova budna čula: slika krševitog kraja sa karakterističnim rijekama, narode u njihovim šarenim nošnjama u onoj mjeri u kojoj su one vidljive za stranca. Historijske prošlosti zemlje književnik se letimično dotiče. Nešto opširniji su njegove zabilješke oko događaja zaposjedanja Mostara od strane austrougarskih vojnih trupa, pošto mu je taj dio kao oficiru svojstven. Cjelokupna slika grada predstavljena je u jednom zasebnom poglavlju, a isto je slučaj i sa sokacima, kućama, te džamijama i mezaristanima. Sve pobrojano je književniku uvijek privlačno zbog orijentalne romantike. Od mostarske ljepote krajolika tu su uglavnom dvije rijeke, neukrotiva Neretva i gipka Radobolja, čije tokove Michel slijedi kroz dva maestralna poglavlja. Međutim, njegovom srcu najbliži je Stari most u Mostaru kojeg Michel slavi kao najdragocjeniju znamenitost grada. Strancu koji žuri Michel savjetuje:

*[...] požuri do Starog mosta, pa sve dole, do ušća rijeke Radobolje, eh, odatle moraš baciti pogled prema visokom luku mosta [...]. A mora taj stranac da gleda i prizor slike, koja na dragocjen način uramljuje most. Tek onda može baciti pogled naniže, prema vodi. [...]*¹⁹

U knjizi *Putovanja po carskim zemljama* se, pored Hercegovine, spominje i Bosna. Iako u svom djelu *Mostar* Michel u objektivnom smislu predstavlja zbir onih utisaka koje je tu sakupljao tokom svog dvogodišnjeg garnizonskog života, tako isto *Putovanja po carskim zemljama* predstavljaju skice i zabilješke

---

19 Michel, Robert: *Mostar* (1908), str. 15.

kasnijih putovanja kroz Bosnu i Hercegovinu te imaju notu više subjektivnog karaktera.

Tri poglavlja ove knjige i to: *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, *Ka jednoj staroj bosanskoj ćupriji* i *Na sarajevskom bazaru* čine literarni rezultat studijskog putovanja koje je Michel poduzeo sa švicarskim slikarom Maxom Buchererom.

Prvobitno je namjera ovog putovanja bila predstaviti karakteristične slike u toku jedne svakidašnjice muhamedanskih seljaka. Od ovog folklorno orijentiranog plana se odustalo u korist studije krajolika. Presudne su u tome bile ljepota i osobenost starih mostova u ovoj zemlji od kojih kao najljepše zdanje Michel izdvaja Stari most u Mostaru:

[...] *Ako želite govoriti o mnogim lijepim starim mostovima u Hercegovini, onda ne smijete početi kazivati a da prvo ne spomenete Stari most na Neretvi u Mostaru. Kako mi se čini, i kada bi bili nabrojani najljepši mostovi svijeta, opet bi ste morali započeti ni sa kojim drugim mostom već sa Starim mostom u Mostaru. [...]*²⁰

Michel je, još dok je pisao svoje rane novele, imao potrebu da kaže mnogo više o krajoliku nego je to bilo potrebno za ostvarenje čisto književnog zadatka. Tako u noveli *Žena u feredži*, u kojoj, kao ni u jednom drugom djelu, opisuje biće hercegovačkog glavnog grada Mostara, poimenice nailazimo na niz prikaza koja će Michel gotovo neizmijenjeno preuzeti u svom kasnijem djelu *Mostar*. Naprimjer, *Noćna slika Mostara*, *Sokaci i kuće*, *muslimanska groblja*. S druge strane, Michel uvrštava u svojim kasnijim djelima stilski posebno uspjele pasuse iz knjige *Mostar*, naprimjer, pasus u djelu *Voljeni glas*, gdje susrećemo i odlomak o muhamedanskim grobljima, doslovce preuzet iz djela *Mostar* i *Žena u feredži*. Robert Michel slično postupa i sa nekim karakterističnim scenama iz života i narodnih običaja. Glavni motiv bosanskohercegovačkog krajolika u Michelovom književnom stvaralaštvu jeste krš koji poput nekog ogromnog prirodnog simbola strši nad hercegovačkim glavnim gradom.

Hercegovački krš predstavlja blisku osnovu za novele: *S Podveležja*, *Hercegovački čobani* i *Dan osvete*, u kojima autor ljude i njihove sudbine gleda kroz prizmu prirodne povezanosti s tragikom ovog kraja.

---

20 Michel, Robert: *Putovanja po carskim zemljama*, Mostar 2014, str. 30.

Drugi veoma bitan motiv jeste grad Mostar čiju neobičnu ljepotu Michel prikazuje u *Žena u feredži*, koji se kao duhovno, kuturološko i političko središte oblasti uvijek nekako pojavljuje u njegovim novelama.

Osim Mostara, tu je još i mali gradić u kršu, Ljubuški, koji postaje u nekoliko navrata mjestom dešavanja radnje. Kao, naprimjer, u djelu *Natporučnik Neviny* istoimeni lik doživljava psihološki krah, a hrabri Sadik (u djelu *Mali kapetan*) izrasta iznad sebe i pravi junački podvig.

Zaključak

Robert Michel je kao oficir austrijske vojske došao na teritorij Bosne i Hercegovine. Zbog toga njegove doživljaje u ranim književnim djelima uvijek treba posmatrati i iz perspektive njegove vojne službe. Jer, u to vrijeme veza između dvije profesije, one oficirske i književne, bila je, zapravo, veoma bliska. Međutim, Michel je svoj književni rad smatrao isuviše ozbiljnim da bi pisao vojničke pripovijetke, kao što su to činili neki drugi autori. Stoga su njegovi prvi radovi, prve pripovijetke iz Bosne i Hercegovine s kojima on stupa pred publiku kao oficir, lišene svake primjese ovakve vrste. Kasnije, pošto se već i donekle naziralo razdvajanje ove dvije profesije, oficir je morao ustuknuti pred piscem. Prvi svjetski rat je prekinuo ovaj proces na nekolike godine, no, urušavanje Monarhije je to okončalo i naposljetku je pisac odnio pobjedu. Oficirsko držanje stare, čuvane armije je oplemenilo njegovu književnost do današnjih dana. U ondašnje vrijeme vrednovalo se otkriće neke nove zemlje. Michel je bio daleko od toga da stvara djela tipa dnevnih izvještaja, da pravi propagandu ili da kolorit neke strane zemlje posmatra kao senzacionalni dodatak.

Zemlju Bosnu i Hercegovinu Robert Michel je promatrao očima književnika i volio je kao svoju domovinu. Toliko mu je srcu prirasla ova zemlja da on o sebi može reći:

[...] i kada bi me zaspalog izdaleka doveli u ove krajeve, i kada bi me prilikom buđenja pitali, u kojoj sam zemlji? Sa sigurnošću bi odgovorio, još prije nego li i razgledam na sve strane svijeta, ovo samo može biti Bosna.²¹

---

21 Michel, Robert: *Putovanja po carskim zemljama*, Mostar 2014, str. 118.

"ON THE BEAUTY AND PECULIARITY OF THE COUNTRY" - BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE WORKS OF ROBERT MICHEL

SUMMARY

The subject of this paper is aimed at representation of Michel's work which put in focus the "Southern Slavic/Bosnian (further in the text *Bosnian*) area which will be further investigated in this paper. Besides the time period of the works in question, this paper will offer a chronological review of Michel's literary works with the focal point in Bosnian matter. These Michel's works deal with the topic of Bosnia and Herzegovina, its population, cultural features and millennial tradition. Besides everything mentioned above, the paper will also show on the difference between the writer's early and late works with the short schematic representation of their contents in order for the reader of this paper to understand the review better.

Key words: Robert Michel, Bosnia and Herzegovina, German language, Mostar, Travelling through the Empire's land, Crescent over Neretva

Literatura:

- Concetti, Riccardo: Von Feen und Schatzgräbern: O filmskim pokušajima Roberta Michela. U: *Stifter-Jahrbuch* 22, 2008.
- Michel, Robert: Moj prvi film. U: *Neue Freie Presse*, 2.5.1920.
- Michel, Robert: Aus eigener Werkstatt. U: *Stifter Jahrbuch* 29, 2015.
- Michel, Robert: *Fahrten in den Reichslanden*, Wien und Leipzig 1912.
- Michel, Robert: *Putovanja po carskim zemljama*, Mostar 2014.
- Michel, Robert: *Mostar* (1908)
- Michel, Robert: *Halbmond über der Narenta*, Wien, 1947.
- Michel, Robert: *Polumjesec nad Neretvom*, Mostar, 2013.
- Örtner Johanna: *Robert Michel, ein österreichischer Dichteroffizier. Leben und Werk*. Masch. Diss. Wien 1945.
- Smolle, Dr. Leo: Robert Michel. U: *Wiener Mitteilungen* 31, 1919.
- Volke, Werner: *Auf der Südostbastion unseres Reiches*. U: *Hofmannsthal Blätter* 15. Frankfurt/M., 1976.

---

jezik

Alen Kalajdžija

DRUŠTVENO-POLITIČKI STATUS BOSANSKOGA JEZIKA U BOSNI I HERCEGOVINI I JUŽNOSLAVENSKOJ JEZIČKOJ ZAJEDNICI¹

Sažetak: U tekstu se govori o različitim uvjetima koji su odredili društveni i politički status bosanskoga jezika uopće, fokusirajući se pri tome na okolnosti koje su obilježile načine vraćanja ovoga jezika u javni diskurs ne samo Bosne i Hercegovine, već i onih država i društava u kojima je bosanski stekao status zvaničnog jezika, odnosno dobio mogućnost da se izučava u okvirima manjinske upotrebe jezika u sferi obrazovanja, javne komunikacije kao i u domenu privatnoga korištenja u zemljama jugoistočne Evrope. U radu se također tretiraju osnovna historiografska, demografska, zakonodavno-pravna i ustavna rješenja vezana za službenu upotrebu bosanskoga jezika, te se govori i o pitanjima naučnog izučavanja ovog jezika u južnoslavenskom društvenom kontekstu.

Ključne riječi: bosanski jezik, Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, srpsko-hrvatski jezik, južnoslavenske zemlje

I. Uvodne napomene

Bosanski je jezik kojim danas govori nekoliko miliona ljudi. Glavnina govornika bosanskoga jezika nalazi se u Bosni i Hercegovini, gdje je ovaj jezik autohton. Pored Bosne i Hercegovine, bosanski jezik autohton je i na području

---

¹ Članak je nastao kao predavanje na stručnom seminaru za nastavnike Bosanskog jezika i književnosti u Srednjobosanskom kantonu, koji je održan u Donjem Vakufu 23. 1. 2020.

Sandžaka, odnosno dijelovima Srbije i Crne Gore, te na Kosovu². Može se reći da je bosanski jezik najvećim svojim dijelom jezik etno-nacionalne grupacije koja se, kako u savremenom tako i u historijskom smislu, predstavlja Bošnjacima, mada bosanskim jezikom kao svojim autentičnim jezikom govore i manje skupine stanovništva koje se u Bosni i Hercegovini izjašnjavaju Bosancima, Hercegovcima i Muslimanima, te u znatno manjoj mjeri Hrvatima i Srbima³, te na drugim područjima, kao što su Torbeši i Goranci na Kosovu i djelimično Sjevernoj Makedoniji. Kao jezik iseljenika, bosanski jezik u smislu njegove društvene prihvatljivosti, prisutan je i u Republici Hrvatskoj, Republici Sloveniji te u Sjevernoj Makedoniji i Albaniji. Bosanski su jezik u te zemlje donijeli Bošnjaci iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka, iako je poznata činjenica da se bosanskim jezikom kao jezikom autohtonog stanovništva govorilo i u nekim hrvatskim prostorima, posebno u Dalmaciji, Liki, Kordunu. Iako postoje brojne kontroverze vezano za bosanski jezik u Turskoj, neće se pogriješiti ako se kaže da i danas u Turskoj živi nekoliko stotina hiljada govornika bosanskog jezika, a koji se još uvijek uspijeva sačuvati u svijesti emigriranih Bošnjaka u tu zemlju, koji su odselili u nekoliko migracijskih valova u 19. i 20. st. Više od million govornika bosanskoga jezika nalazi se diljem svijeta, najvećim dijelom u zapadnoj Evropi i Skandinaviji, ali i Sjevernoj Americi, Kanadi i Australiji. Međutim, bosanski je sporadično prisutan i na Bliskom istoku, posebno kod iseljenih Bošnjaka u Palestinu, Egipat i na tlu Arapskog poluotoka.

II. Osvrt na historijski kontekst

Na osnovu iznesenih podataka, može se reći da je bosanski autohtoni i autentični balkanskoslavenski jezik, čija je govorna baza zastupljena

---

2 U nešto drukčijem statusu bosanski je u Turskoj, Sjevernoj Makedoniji i Albaniji jer je na tim područjima prisutan kao jezik manjinske bošnjačke zajednice od 19. st., iako se može reći da je bosanski jezik u Sjevernoj Makedoniji i današnjoj Turskoj još otprije prisutan.

3 Na osnovu Popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini u 2013. nalazimo sljedeće podatke: "Imamo činjenice da je bosanski jezik dominantan (52,86%), a da se približno 17.000 Hrvata u Bosni i Hercegovini opredijelilo za bosanski jezik, ali i više od 7.000 Srba. Za bosanski se odlučilo više od 33.000 Bosanaca te preko 10.000 Muslimana i 10.000 onih koji su se izjasnili kao Bosanci i Hercegovci, pa je u konačnici, po posljednjem popisu, govornika bosanskog jezika približno 97.000 više nego Bošnjaka, u čemu svoj mali udio ima i činjenica da su se i Hrvati (3,86 % od ukupnog broja Hrvata) i Srbi (0,67 % od ukupnog broja Srba) odlučili za bosanski jezik." (Hodžić 2018: 85–86)

na centralnom prostoru Balkanskog poluotoka. U suodnosu s njemu najrodnijim jezicima – hrvatskim, srpskim i crnogorskim, čini sastavni dio srednjojužnoslavenskog jezičkog prostora, koji se naziva i srednjojužnoslavenski dijasistem (Brozović 2001). Razumijevajući pitanje srednjojužnoslavenske jezičke zajednice, treba posebno istaći da svaki od navedenih jezika za sebe čini posebnu i autentičnu jezičku cjelinu, bez obzira na to što se u 20. st. navedena jezička zajednica tretirala u okvirima politički motiviranog naziva a kasnije i samog jezičkog sastava kao srpsko-hrvatski jezik. Taj kratki isječak iz historije ovih jezika ne može biti relevantan u donošenju isključivog zaključka da je riječ o jednom jeziku i jednoj nejedinstvenoj etno-nacionalnoj zajednici. Upravo zato, društvene, političke i naučne činjenice govore o eksplicitnoj emancipaciji južnoslavenskih zajednica, temeljeći svoje identitete na historijskim, kulturnim, vjerskim i naravno jezičkim posebnostima

Pogleda li se u prošlost, jasno će se vidjeti da tretiranje ovih jezika kao pojedinačnih idioma balkanskog prostora već od najstarijih vremena podrazumijeva njihovu naporednost a nikako poistovjećivanje: kako to npr. potvrđuje naporedna upotreba i ruskog i srpskog i hrvatskog i bosanskog, i bugarskog i drugih jezika (up. npr. Konstantin Filozof: *Skazanije o pismeneh*, s početka 15. st.). Posmatrano sa stanovišta historijskog dinamizma, južnoslavenski jezici od najstarijih vremena do danas razvijaju se pojedinačno u okvirima svojih društvenih, kulturnih i političkih prilika. Kao dokaz tome, bezrezervna potvrda prisustva navedenih južnoslavenskih jezika jeste postojanja najranijih oblika pismenosti, koje se utemeljuju u srednjem vijeku, kada nastaju srpska, hrvatska i bosanska redakcija staroslavenskog jezika, kao i neke druge slavenske redakcije⁴. Naime, na prostoru srednjovjekovne Bosne, od najstarijih spomenika južnoslavenskih jezika, zabilježena je pojava Povelje Kulina bana, koja potvrđuje svoju narodnu, bosansku jezičku autentičnost, kako u domenu samog jezičkog izraza, tako i u domenu paleografije. Otuda se fenomenu specifičnog bosanskog jezičkog izraza može govoriti o starobosanskom kao najstarijem periodu pisanog

---

4 Iako je bosanska redakcija stsl. jezika svoje priznanje stekla u nauci tek u drugoj polovini 20. st., ponajprije zahvajući rasterećenosti od društvenih i ideoloških nanosa u naučnoistraživačkim radovima priznatih slavista, kakav je kao rodonačelnik bila Herta Kuna, danas bosanska redakcija, gotovo pa bezrezervno, uživa naučni status u slavistici, a odnedavno, na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, izučiva se kao kolegij na doktorskom studiju Lingvističke bosnistike, čije je temelja postavila Lejla Nakaš, najvažnija savremena istraživačica bosanske redakcije, donoseći niz različitih naučnih novina u istraživanju korpusa ovog jezika te aktivno izvodeći mlade istraživače u ovoj oblasti.

bosanskog jezika, unutar kojega se pojavljuje redakcijski kao naročit oblik religijske pismenosti, i narodni bosanski jezik, kao naročit oblik nereligijske pismenosti. Upravo ta dva fenomena, međusobno uvjetovana i na neki način komplementarna, utjecat će na formiranje dvaju književnih jezika u srednjovjekovnoj Bosni: redakcijskom i narodnom (Jurić-Kappel 2005), odnosno bosanskoj redakciji staroslavenskog jezika i starobosanskom jeziku. Pojave na neki način slične ali različite u odnosu na prostor Bosne, govore o specifičnim jezičkim formama hrvatskog i srpskog prostora, naravno izvan prostora Bosne. Gledajući dalji razvoj srednjojužnoslavenskih jezika, ne može a da se ne primijeti vlastiti jezički razvoj svake pojedinačne zajednice, makar i one koja se u drugoj polovini 19. st., bazirane na principima južnoslavenskog političkog zajedništva, odnosi i na ono što će kasnije podrazumijevati kao srpsko-hrvatska jezička zajednica. Naime, sve dotada, i srpski i hrvatski i bosanski jezik samostalno se razvijaju u okvirima svojih vlastitih jezičkih, kulturnih, društvenih i političkih prilika, kako to vrlo jasno i nedvosmisleno pokazuju ne samo studije i monografije koje obrađuju historijski razvoj navedenih jezika u okvirima nacionalnih filologija, nego, što je još važnije, to potvrđuju prvorazredni sačuvani pisani spomenici na tim jezicima. Treba znati, međutim, da se 19. st. pokazalo kao jedan od najvažnijih i prijelomnih trenutaka južnoslavenskih jezika i zajednica uopće. Vrijeme u kojem će se insistirati na uvođenju nacionalnih država i društava, i u kojem će se postaviti strateški ciljevi razvoja pojedinih nacionalnih zajednica, odigrat će presudnu ulogu u razvoju i političkom utemeljenju južnoslavenskih jezika, pa tako i u domenu srpsko-hrvatske jezičke zajednice, koja će trajno obilježiti jedan period razvoja tih jezika, ali će isto tako ostaviti dugoročne posljedice na razvoj bosanskog jezika, unutar koje je nestanak ovog jezika s društvene, političke, naučne i zakonodavne scene bila kolateralna šteta srpsko-hrvatske jezičke nagodbe. Ta kolateralna šteta počinje od Bečkog književnog dogovora, tj. 28. marta 1850, kada je donesena društvena odluka o povezivanja Srba i Hrvata⁵ pod kapu zajedničkog jezika, čiji je onovni cilj povezivanje južnoslavenskih naroda, prije svega Srba, Hrvata te Slovenaca u zajednički politički krug⁶. Na tom sastanku sudjelovali su Ivan Kukuljević, Dimitrije Demetar, Ivan Mažuranić, Vuk Karadžić, Đuro Daničić, Vinko Pacel, Stefan

5 Bečki književni dogovor podrazumijevao je i udio slovenskog etničkog elementa, kako u domenu jezika, tako i u domenu političke i društvene organizacije nove države.

6 I doista, ta je ideja zaživjela vrlo praktično nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kada je uveden i službeni jezik pod imenom srpsko-hrvatsko-slovenski jezik.

Pejaković i Franc Miklošič. Zaključci su se u najkraćem ticali nemiješanja narječja, uzimanja južnog narječja za osnovicu zajedničkog jezika, upotrebe glasa *h* po etimologiji te uzimanja ijekavice za osnovicu standarda. Za pitanje udjela bosanskoga jezičkog naslijeđa u okvirima srpsko-hrvatskog zajedništva posebno je važan zaključak u vezi s južnim govorima. Treba znati da se pod južnim govorima tradicionalno podrazumijevaju hercegovački odnosno istočnohercegovački govori, a fenomen udjela tih govora u razvoju bosanskoga jezika važni su u suštinskom smislu utjecaja na narodni jezik i na književnojezičku praksu mediobosanskog perioda⁷ razvoja bosanskog jezika, a ne samo na njegovu književnojezičku nadogradnju, kako se to može primijetiti u kontekstu tadašnjih južnoslavenskih jezičkih strujanja. “Južni govori” ostavili su temeljni utjecaj u razvoju bosanskog jezika, posebno od 17. st. pa nadalje, a u 19. st. sublimirane su sve relevantne jezičke odlike koje se odnose na uspostavljanje srpsko-hrvatskog standardnog jezika na južnoj osnovici. Pitanje glasa *h* i *jata*, također, sudbonosno su vezani za njihov razvoj u bosanskom jeziku, ne samo zbog toga što oni pokazuju svoje rezultate u sadašnjici, već i zbog toga što u suštinskom smislu u jeziku bosanskih spomenika predstandardnog pa čak i starijeg doba pokazuju visok stepen ujednačenosti. Zbog toga je pitanje udjela lingva-france u južnoslavenskim jezičkim prilikama od 17. do 19. st. temeljno pitanje udjela bosanskog jezika u procesima prihvatanja i standardizacije srpsko-hrvatskog jezika u 19. st.

III. Osvrt na društveno-političke okolnosti

Potrebno je istaći da se bosanski jezik nije razvio iz srpsko-hrvatskog jezika, kako u kontekstu razumijevanja aktuelne sociolingvističke situacije, iz koje mnogi, vodeći se pogrešno postavljenim i naučno nepoznatim i neodrživim premisama, izvode pogrešan zaključak o južnoslavenskim jezičkim istovjetnostima, tako ni u kontekstu razumijevanja dinamičkih kretanja južnoslavenskih jezika, koji su se dobrim dijelom svoje povijesti razvijali u odvojenim kulturnim, etničkim i društveno-političkim prilikama. U 19. st. stekli su se povoljni uvjeti za povezivanja srpske, hrvatske i djelimično slovenske kulturne i političke zajednice, čija je matrica povezivanja zasnovana

---

⁷ Pod pojmom “mediobosanski period” podrazumijeva se jedna faza razvoja bosanskog jezika, koja se prati otprilike od 15. st. i traje do početka, odnosno sredine 20. st., nakon čega slijedi novobosanski jezički period.

na jeziku i jezičkoj politici. I pored toga što se u 20. st. ideja južnoslavenskog zajedništva strateški razvijala, ona i u tome period pokazuje svoje slabosti: najprije u Kraljevini, potom za vrijeme Drugog svjetskog rata, kada dolazi do fizičke razdvojenosti srpsko-hrvatskog jezika, tako nadalje i u šezdestim i sedamdestim godinama toga vijeka, kada dolazi do potpisivanja hrvatske Deklaracije i srpskog Predloga. Iako je 1954. na Novosadskom dogovoru pokušano značajnije spriječiti već prisutne tendencije rasapa srpsko-hrvatskog jezika⁸, taj princip ne samo da nije dugoročnije zaživio, nego je vrlo brzo dobio potpuno drukčiji obol od onoga kako je bio zamišljen. Kulturna, nacionalna i društvena nepravda koja je tada nanesena prema bosanskom jeziku posebno, ali i nekim drugim, ispoljila se u vrlo jakom naboju suprotstavljenih stavova srbistike i kroatistike, koji je kasnije proizveo posljednice koje će definitivno razoriti najelementarnije čestice jugoslavenskog političkog zjedništva da bi na kraju, usljed djelovanja centripetalnih i centrifugalnih sila političkog djelovanja, rezultirao ratovima, iseljavanjima, progonom, teškim zločinima i na kraju genocidom tokom raspadanja Jugoslavije. Ne tvrdimo da je podjela u jeziku rezultirala gore spomenutim posljedicama: promjene jezičke politike bile su jedna od sastavnih sila djelovanja u sferi borbe za teritoriju i resursne potencijale, do prekrajanja nacionalnih i kulturnih identiteta. Dakako da navedene postavke vezane za funkcioniranje i razumijevanje srpsko-hrvatskog jezika niti su jednostavno razumljive, niti su jasno pozicionirane zbog pogrešno postavljenih premisa, usljed čega se niz društveno važnih konsekvenci nužno provlači u javnom, kulturnom, obrazovnom i društveno-političkom životu južnoslavenske stvarnosti. Upravo iz tih razloga i danas postoji značajan broj govornika bosanskog, a znatno manje srpskog i hrvatskog jezika, koji slijede svojevrstne serbo-kroatističke zablude o jezičkom zajedništvu⁹, iako se na

---

8 Prva tačka najeklatantnije pokazuje ideološko-politički pristup jezičkoj problematici, kada se iznosi notorna neistina vezana za dijalekatsku i govornu bazu srpsko-hrvatskog jezika, gdje se izričito navodi da su Beograd i Zagreb govorni centri toga jezika, pri čemu se na najvulgarniji način negira centralni prostor tog istog srpsko-hrvatskog jezika, čija je baza utemeljena upravo na njoj, shodno onome što Dževad Jahić u svojim istraživanjima teorizira u vezi s jezičkim maticama i periferijama, gdje matica postaje periferija, a periferija matica.

9 O tome zorno svjedoči i inicijativa o potpisivanju Deklaracije o zajedničkom jeziku, koja je, upravo simbolički, predstavljena i bombastično najavljena u centru srednjožnoslavenskog prostora – Sarajevu 2017. godine, gdje se očekivala njezina najlakša implementacija. Iako je u medijima pozitivno predstavljena kao polazna tačka za principe razumijevanja među govornicima četiriju jezika, ona je, u suštini, doživjela debakl, kako u susjednim državama i njihovim društveno-političkim i naučnim centrima, tako i u samoj Bosni i Hercegovini, budući da nije polučila željenim rezultatom, ostajući tako mrtvo slovo na papiru.

samome početku od formiranja srpsko-hrvatske jezičke zajednice pokazalo da ni srpska a ni hrvatska strana nije nikada odustajala od svojih nacionalnih jezičkih programa i ideja – štaviše, pitanje jezika bilo je temeljno pitanje kroz koji se propagirala ideja o vlastitoj supremaciji i superiornosti i drugoj, tuđoj inferiornosti, koja je, kroz prizmu doslovno geografske ili specijalizirane kulturne i obrazovne kolonizacije¹⁰, trebala rezultirati brisanjem svijesti o vlastitosti kulturno-jezičkih identiteta, koji se najznačajnije realizirao u samoj Bosni. Ako se posmatra objektivno, srpsko-hrvatsko jezičko zajedništvo nije bilo duga vijeka, čak nije uspjelo trajalo ni pola stoljeća, a već je počelo propadati: najprije u vrijeme nominacijskih lutanja, koja će se najneposrednije transponirati u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine, potom vrlo konkretan rascjep desio se za vrijeme Drugog svjetskog rata, a kasnije, nakon samo 20 godina od završetka tog istog rata, dolazi do izrazite polarizacije među hrvatskim i srpskim jezikoslovcima. Uzaladni su bili politički pokušaji da se segregacija tog jezika i društveno-političkih prilika zaustavi. Svakako, nije se moglo drugačije ni očekivati ako se znalo da pozicija jedne ili druge strane polazi od načela hegemonizacije, gdje je srpska strana od samog početka radila na toj ideji, nekad otvoreno, a nekada samozatajno, gdje je devetnaestostoljetni Vukov princip “svi štokavci su Srbi” rezultirao grubom i kasnije razrušenom idejom zajedništva. Zajedništvo je bilo moguće samo unitaristički i srbocentrično, pri čemu je prostor Bosne i Hercegovine bio moneta za srpsko-hrvatsko političko potkusurivanje, što se nije vršilo samo u domenu jezika i jezičke politike, nego i u svim drugim oblastima društvenog života gdje se moglo sprovoditi. Službena hrvatska politika hegemoniji iz Beograda otvoreno se usprotivila, gdje su ključni ljudi hrvatske nauke i kulture eksplicitno stali u zaštitu hrvatskog jezičkog bića, još 1966. U tom periodu, najprije 1965, a potom i češće i dosljednije, shodno procesima svojevrstne demokratizacije u Jugoslaviji, i među bošnjačkim intelektualcima, javljaju se jasno artikulirani glasovi za traženje vlastitog jezičkog i nacionalnog identiteta. Među njima je bio pionir i najistaknutija intelektualna figura Alija Isaković (up. o tome više

---

10 Najeklatantniji primjer takve obrazovne kolonizacije jeste postdejtonska Bosna i Hercegovina, na čijoj se teritoriji službeno izučavaju susjedni nacionalni obrazovani programi, dok oni koji se temelje na bh. društvenoj, političkoj, kulturnoj i historijskoj osnovi izučavaju u onim dijelovima ove zemlje u kojima Bošnjaci čine tzv. većinu. Ni ta činjenica nije dovoljan argument za i dalje jaku struju bošnjačkog i bosanskohercegovačkog nacionalnog autošovinizma, gdje se u drami posuđenih identiteta vodi grčevita borba među različito postavljenim društveno-političkim i kulturno-jezičkim tendencijama.

zbornik: *Alija Isaković i bosanski jezik*), te Mehmedalija Mak Dizdar, a nešto kasnije i neki drugi, poput Esada Ćimića, Atifa Purivatre, Adila Zulfikarpašića, Midhata Begića, Muhsina Rizvića, Kasima Prohića, Muhameda Hadžijahića i dr. Dakako, pitanje varijantne raslojenosti sh. jezika usko je vezano za procese demokratizacije jugoslavenskog društva i procese nacionalizacije.

IV. Bosanskohercegovačke okolnosti bosanskog jezika

Borba za bosanski jezik, uzimajući u obzir niz društveno-političkih i naučno-obrazovnih inicijativa u sedamdestim i osamdesetim godinama 20. st. najprije u Bosni Hercegovini, ali i šire, rezultirala je činjenicom da se bosanski jezik, prema rezultatima Popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini iz 1991. Godine, opet vratio i djelimično službeno u upotrebu¹¹. Problem djelimičnosti u implementaciji rezultat Popisa tiče se zakonskog i ustavnog rješenja za uvođenje bosanskog jezika u službenu upotrebu u Republici Bosni i Hercegovini. Naime, u Ustavu Republike Bosne i Hercegovine, u članu 4. navedeno je sljedeće: “U Republici Bosni i Hercegovini u službenoj upotrebi je srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski jezik ijekavskog izgovora. Oba pisma – latinica i ćirilica – ravnopravna su.” (Šipka 2001: 247), datirano 14. 3. 1993. godine. Nakon nešto manje od pola godine, tačnije 1. septembra 1993. Donesena je Uredba sa zakonskom snagom o nazivu jezika u službenoj upotrebi, gdje se formulira: “U Republici Bosni i Hercegovini je u službenoj upotrebi standardni književni jezik ijekavskog izgovora njenih konstitutivnih naroda koji se imenuje jednim od tri naziva bosanski, srpski, hrvatski. Oba pisma, latinica i ćirilica, ravnopravna su.” (Šipka 2001: 248).

Gledajući sa stanovišta određene distance posljednjih trideset godina, može se reći da je sudbina bosanskog jezika usko vezana za niz političkih, naučnih, kulturnih i identitarnih problema govornika bosanskoga jezika, dakle u najvećoj mjeri Bošnjaka, te djelimično drugih koji su se opredijelili za ovaj jezik. Vraćanje bosanskog jezika na javnu scenu mukotrpan je i dugotrajan proces. Međutim, ma koliko izgledalo da je stanje nepovoljno, može se ipak zaključiti da se pozicija ovog jezika kreće u pozitivnom smjeru, bez obzira čak i na činjenicu da se u ogrmnom dijelu Bosne i Hercegovine

---

11 “Tako, prema popisu stanovništva iz 1991. godine bosanski jezik i jeste bio najdominantniji (37,3%), zatim srpskohrvatski (26,5%), srpski (blizu 18,8%), pa hrvatski (13,4%).” (Hodžić 2018: 85)

ovaj jezik još uvijek osporava, da nema službenu upotrebnu vrijednost na cijelom prostoru te države te da je i dalje prisutna činjenica da se ovaj jezik još uvijek u cijelosti ne može izučavati u školskim sistemima. Eklatantan primjer predstavljaju vlasti Republike srpske i neki kantoni Federacije Bosne i Hercegovine s hrvatskom političkom vlašću, na čijim se prostorima još uvijek bosanski jezik nije službeno vratio. Potvrda tome nije samo odnos prema pitanjima nominacije jezika i elementarnog prava na upotrebu svoga maternjeg jezika, već i činjenica da ustavi na nivou državnih struktura Bosne i Hercegovine bosanski jezik tretiraju na pet različitih načina: 1. kao bosanski jezik – državni ustav: Dejtonski mirovni sporazum, Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, ustavi Tuzlanskog kantona, Zeničko-dobojskog, Unsko-sanskog, Bosanskopodrinjskog, Srednjobosanskog, Distrikta Brčko, Hercegovačko-neretvanskog (bosanska verzija); 2. kao jezik bošnjačkog naroda – Ustav Republike srpske; 3. kao jezik kojim govore Bošnjaci – Ustav Kantona 10; 4. kao bošnjački jezik – ustavi Posavskog kantona, Zapadnohercegovačkog kantona, Hercegovačko-neretvanskog kantona (hrvatska verzija); 5. nikako se ne tretira – Ustav Kantona Sarajevo (up. Kalajdžija 2016: 99).

V. Južnoslavenske okolnosti bosanskog jezika

Kad je u pitanju društveno-politička i naučno-stručna pozicija bosanskoga jezika u regiji, potvrđuje se da je bosanski jezik, bez obzira na brojne slabosti i nedostatke političke i kulturne provenijencije, sve jasnije pravno, naučno i stručno pozicioniran i da je napravljen velik iskorak u domenu implementacije njegova učenja i izučavanja i službene upotrebe.

Prema podacima popisa stanovništva iz 2002. godine (Babačić 2018), u Sjevernoj Makedoniji živi 17.081 Bošnjak (0,87% od ukupnog broja stanovnika); godine 1993. vraćeno je nacionalno ime i naziv jezika; od 2010. uveden je eksperimentalni program na bosanskom jeziku, prije toga 2006. škola u Ljubinu (Skoplje) imala je nastavu na bosanskom jeziku, a 2018. doneseno je rješenje o uvođenju redovne nastave na bosanskom jeziku od I razreda osnovne škole, a počelo se i sa štampanjem udžbenika; bosanski je najavljen kao treći službeni jezik u dvjema općinama u Makedoniji, a u sredstvima informiranja pri Makedonskoj radio-televiziji zastupljeni su programski sadržaji na bosanskom jeziku.

Na Kosovu Bošnjaci čine 1,47% stanovništva, odnosno 27.533 (iako je po popisu iz 1991. bilo oko 70.000 Bošnjaka), raspoređeni po općinama i gradovima Prizren, Dragaš, Peć, Istok, Mitrovica i Priština; bosanski jezik drugi je po upotrebi u ovoj državi; ovim jezikom govori gotovo 50.000 ljudi kojima bosanski nije maternji; bosanski je službeni jezik u Prizrenu, Dragašu i Peći, a nastava na univerzitetskom nivou na bosanskom jeziku odvija se u Prizrenu i Peći; u javnom medijskom prostoru više je medija koji se emitiraju ili objavljuju na bosanskom jeziku (Kačka 2018).

U Crnoj Gori situacija s bosanskim jezikom je neizvjesna, iako je u ovoj državi bosanski priznat kao službeni jezik, što se desilo nakon usvajanja crnogorskog Ustava 2007. godine (Mustafić 2018). U ovoj zemlji bosanski je autohton, baš kao što je to slučaj i s bošnjačkim narodom, koji govori ovom jezikom, a još od najstarijih vremena pa do danas postoje brojne potvrde upotrebe i nominacije bosanskog jezika na prostoru današnje Crne Gore. Bošnjaci su treći narod po brojnosti u Crnoj Gori, iako se pojavljuje manji broj govornika bosanskog od nacionalnog izjašnjavanja Bošnjacima, tako da se oko 16.000 stanovnika izjasnilo Bošnjacima, a svoj jezik nisu imenovali bosanskim imenom. Situacija s učenjem bosanskog jezika u Crnoj Gori je specifična, posebno stoga što se u aktuelnom trenutku naziv predmeta imenuje sintagmom Crnogorski – srpski, bosanski, hrvatski jezik, gdje se jasno vidi da je crnogorski hiperonim za ostale jezike, ne ulazeći u sami sadržaj nastavnog predmeta, što je zasigurno sporno pitanje, znajući zahtjeve Bošnjačkog nacionalnog vijeća u ovoj oblasti (Mustafić 2018: 38).

U Srbiji je, kao i u Crnoj Gori, bosanski jezik autohton i niz je historiografskih primjera koji daju potvrde upotrebe ovog jezika na tlu ove države. Može se zaključiti, prema onome što nalazimo na terenu, da je u srbijanskom dijelu Sandžaka bosanski jezik institucionalno najbolje pozicioniran u odnosu na regiju izvan Bosne i Hercegovine (Šemsović 2018: 27), gdje je u obrazovnom sistemu na bosanskom jeziku uključeno preko 15.000 učenika, kada se od 2004. krenulo s vrlo agilnom akcijom vraćanja bosanskog jezika u upotrebu. Inače, bosanski se vratio prije popisa stanovništva 2002. godine. Prema navedenom Popisu, bosanskim jezikom u Srbiji govori 134.749 stanovnika, a 2011. brojka se popela za oko 4.000. Pored toga, primijetna je tendencija povećanja broja govornika bosanskog jezika i Bošnjaka (Šemsović 2018: 28). U Srbiji je objavljeno oko 230 udžbenika na bosanskom jeziku. Pored toga, u Srbiji tačnije u Novom Pazaru bosanski se jezik izučava na visokoškolskom nivou na dva univerziteta, što je važan doprinos društvenoj

i naučnoj valorizaciji bosanskog jezika u ovoj državi. Jedan od problema bosanskog jezika u upotrebi jeste i odbijanje zahtjeva Bošnjačkog nacionalnog vijeća da se pri Javnom servisu Radio-televizije Srbije uvede program i redakcija na bosanskom jeziku.

U Hrvatskoj je bosanski jezik u nastavnoj praksi prisutan od 1992. godine, kada je uveden kao službeni predmet u zagrebačkoj medresi “Dr. Ahmed Smailović” pri Mešihatu Islamske zajednice u Republici Hrvatskoj. Inače Bošnjaci u Hrvatskoj čine manje od 1% prisutne populacije, oko 31.000, čime se navedena cifra približuje prosjeku Crne Gore i Kosova. Bosanski je drugi jezik po brojnosti nacionalnih manjina u Hrvatskoj. Važno razdoblje bosanskog jezika u Hrvatskoj se može pratiti od 2017. godine, kada hrvatsko Ministarstvo obrazovanja i športa omogućuje učenje bosanskog jezika i kulture po tzv. Modelu C, što podrazumijeva učenje na bosanskom jeziku uz redovni program na hrvatskom (Hadžiefendić-Parić 2018: 42–45). Najveći problem u izvođenju nastave na bosanskom jeziku u Hrvatskoj jesu kadrovi i udžbenici, a i dalje se mora raditi na afirmaciji bosanskoga jezika i kulture među Bošnjacima Hrvatske.

Bosanski jezik u Sloveniji nije još uvijek na zadovoljavajućem nivou, iako je Bošnjaka u Sloveniji oko 32.000, odnosno 1,6% u odnosu na ukupan broj slovenskih građana. Može se pretpostaviti da će se položaj bosanskog jezika donekle popraviti djelovanjem Islamske zajednice Bošnjaka, posebno nakon otvaranja Islamskog centra u Ljubljani (januar–februar 2020), budući da je strateška opredijeljenost Islamske zajednice Bosne i Hercegovine očuvanja jezičkog identiteta Bošnjaka, s obzirom na Rezoluciju o bosanskom jeziku, koju je usvojio Sabor Islamske zajednice 2016. godine. U prethodnom periodu u Sloveniji je izvođen projekt Škola bosanskog jezika i kulture u organizaciji Bošnjačkog kulturnog saveza Slovenije (Imširović 2018: 48–49). Međutim, prema posljednjim informacijama, danas tih aktivnosti nažalost nema.

Bosanski jezik u Albaniji do danas nema institucionalnu podršku. Prema neslužbenim podacima, oko 5.000 Bošnjaka živi u ovoj državi, najvećim dijelom na potezu između Tirane i Drača i u okolice Vlore. U posljednje vrijeme intenzivirano je naučno bavljenje bosanskim jezikom u Albaniji, zbog čega je organizirano dijalektološko istraživanje govora Bošnjaka u ovoj zemlji, koje se sprovodi u Institutu za jezik Univerziteta u Sarajevu. U dogledno vrijeme može se očekivati sistemsko povezivanje govornika bosanskog jezika u Albaniji s ostatkom cjeline kojoj je bosanski jezik maternji.

VI. Umjesto zaključka

Sistemska povezivanje govornika bosanskoga jezika treba biti strateški cilj u osmišljavanju povezivanja kulturnih, identitarnih i historijskih vrijednosti svih govornika ovog jezika te njihovo značajnije povezivanje s matičnom državom Bosnom i Hercegovinom. Podrška bosanskom jeziku u regiji ne samo da će pomoći značajnijem društvenom, kulturnom i političkom položaju Bošnjaka u tim zemljama, nego će istovremeno potpomoći značajnijoj konsolidaciji države Bosne i Hercegovine, ali i samoga bosanskog jezika, koji je najvažnija i temeljna društvena i kulturna platforma svih onih koji govore ovim jezikom. Svijest o očuvanju vlastitog jezičkog identiteta potpomoći će i očuvanju elementarnih kulturnih, društvenih i historijskih vrijednosti koje sobom nosi sam jezik.

SOCIO-POLITICAL STATUS OF THE BOSNIAN LANGUAGE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE SOUTH SLAVIC LANGUAGE COMMUNITY

SUMMARY

The text discusses the various conditions that determined the social and political status of the Bosnian language in general, focusing on the circumstances that characterized the ways of returning this language to the public discourse not only in Bosnia and Herzegovina, but also in those states and societies in which Bosnian language has acquired the status of an official language, ie was given the opportunity to be studied as one of the minority language that are being used in the field of education, public communication as well as in the domain of private use in the countries of Southeast Europe. The paper also deals with the basic historiographic, demographic, legislative and constitutional solutions related to the official use of the Bosnian language, and discusses the issues of scientific study of this language in the South Slavic social context.

Keyword: Bosnian language, Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, Serbo-Croatian language, South Slavic countries

Bibliografija

- Alija Isaković i bosanski jezik (2018), Zbornik radova, Edicija Posebna izdanja, knjiga 30, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu
- Babačić, Izeta (2018): "Bosanski jezik u Makedoniji", Zbornik referata *Društveno-politička stvarnost bosanskoga jezika u južnoslavenskoj jezičkoj zajednici*, Banja Luka; Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu i Bosanska medijska grupa
- Brozović, Dalibor (2001): "Lingvistički nazivi na srednjojužnoslavenskom području", *Jezik i demokratizacija* (zbornik radova), Edicija Posebna izdanja, knjiga 12, Institut za jezik, Sarajevo
- Filozof, Konstantin (1989): "Povest o slovima (Skazanije o pismeneh)", *Stara srpska književnost u 24 knjige*, knjiga 11, Prosveta, Beograd
- Hadžiefendić-Parić, Remzija (2018): "Bosanski jezik u Hrvatskoj", Zbornik referata *Društveno-politička stvarnost bosanskoga jezika u južnoslavenskoj jezičkoj zajednici*, Banja Luka; Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu i Bosanska medijska grupa
- Hodžić, Jasmin (2018): *Bosanski jezik: statusna pitanja bosanskog jezika kroz historiju i historija nauke o bosanskom jeziku*, Edicija Bošnjaci, Internacionalni univerzitet Sarajevo i Simurg Media
- Imširović, Jasmina (2018): "Bosanski jezik u Sloveniji", Zbornik referata *Društveno-politička stvarnost bosanskoga jezika u južnoslavenskoj jezičkoj zajednici*, Banja Luka; Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu i Bosanska medijska grupa
- Jurić-Kapell, Jagoda (2005): "Književni jezik u srednjovjekovnoj Bosni", *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije u Oslu
- Kačka, Muljaim (2018): "Bosanski jezik na Kosovu", Zbornik referata *Društveno-politička stvarnost bosanskoga jezika u južnoslavenskoj jezičkoj zajednici*, Banja Luka; Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu i Bosanska medijska grupa
- Kalajdžija, Alen (2016): "Bosanski jezik – jučer, danas, sutra", *Rezolucija o bosanskom jeziku* (Zbornik radova), Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo
- Mustafić, Suljo (2018): "Bosanski jezik u Crnoj Gori", Zbornik referata *Društveno-politička stvarnost bosanskoga jezika u južnoslavenskoj jezičkoj zajednici*, Banja Luka; Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu i Bosanska medijska grupa
- Šemsović, Sead (2018): "Bosanski jezik u Srbiji", Zbornik referata *Društveno-politička stvarnost bosanskoga jezika u južnoslavenskoj jezičkoj zajednici*, Banja Luka; Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu i Bosanska medijska grupa
- Šipka, Milan (2001): *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini*, Edicija Posebna izdanja, knjiga 11, Institut za jezik, Sarajevo

---

autobiografija

Ibrahim Kajan

NEZNANJE, NEVINOST Autobiografski fragmenti

I. Tingl-tangl, antikvarijat MH, uništeni bošnjački pisci

V.P. pjesnik, stručnjak za eksplozive

Iz Dubrovnika smo se tog ljeta 1967. vratili u svoj Mostar Ivan (Kordić), Rade (Budalić) i ja, vjerujući da ćemo ujesen dovršiti studij na Pedagoškoj akademiji. U Dubrovniku smo se osjećali – svojim, slobodnim i utopljenim u duhovnu živost slavnog Grada. Posjećivali smo izložbe velikih slikara, imali smo besplatan ulaz na neke koncerte u Kneževom dvoru, a bili smo neizostavni na svakoj novoj predstavi Kazališta „Marin Držić“. Čak smo bili i amaterskim glumcima na dječijoj sceni! Živjeli smo nekako „pjesnički“, oblikujući svaki svoj pjesnički brevijar po diktatu vlastitih bića. Ali, to je posebno poglavlje, na koje se treba jednom vratiti. Nešto mi se tada počelo dešavati s „čudnim“ interesom tematskom pristupu duhovnom nasljeđu čije sam plutajuće fragmente otkrivao u sebi i pored sebe.

Nisam morao, ali sam to učinio: Otišao sam jedno jutro u Vojni odsjek u Općini Mostar i prijavio se za odsluženje vojnog roka! Momak koji je vodio tu evidenciju poznao je moju najstariju sestru Amiru, pa sam mu poput mostarskog alčaka s hinjenom nonšalancijom dobacio: „Pozdravila te moja sestra Mira i rekla da me ne baciš u Kičevo!“ Bi mu nekako drago, osjetilo mu se u glasu: „A je li? Pozdravi i ti nju...“.

Početak jesenjih kiša dođe mi poziv za JNA: Pravac Dugo Selo! Bio sam razočaran. Nije doduše Kičevo, ali Dugo Selo me – dotuklo. Gdje li je to?

Putuj, putuj, putuj – najposlije dođoh u neznan kraj. Tridesetak kilometara od Zagreba. Tri mjeseca oštre obuke! Prašinar. Lezi-ustani, lezi-ustani. Brom u obrocima, nedjeljni izlasci u jednu jedinu ulicu, kafana na željezničkom kolodvoru. Pisma roditeljima u Mostar, majčina skromna novčana uputnica iz Mostara. A onda dođe omanji, četvrtasti paketić! Na njemu moje ime i V.P. Dugo Selo, markice s Drugom Titom i plavkasti štambilj: Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“, Sarajevo. Cigaretom spržih špagu i poderah packpapier. Ukaza se san mladog pjesnika: na bijeloj korici veliki crveni krug slikara Mladena Solde i naslov - Ibrahim Kajan: *Arabija ljubavi*. Na prvoj mi stranici urednik Izet Sarajlić čestita novu godinu. Umetnuo je i pismo...

Tako je to počelo u Dugom Selu. A nastavilo se prvom posjetom: Došli su Goran Babić, drug moj iz Mostara na studiju u Zagrebu, i Sonja Manojlović, 17-godišnja pjesnikinja koja mi je bila urednicom u zagrebačkom „Poletu“. Bila je lani i u Mostaru. Po njezinom scenariju, TV Zagreb je snimila emisiju o mladim mostarskim pjesnicima. Režirala ju je Višnja, a pjesme govorio njezin suprug Sven Lasta.

Iz Dugog Sela Goran i Sonja su odnijeli moju molbu za prijem u članstvo Društva pisaca Hrvatske. Trebala je stići prije sjednice u aprilu 1968, kada su Sonja, Goran, Tito (Bilopavlović), Branko (Bošnjak).... očekivali i svoju „službenu“ stalešku potvrdu. „Javit ćemo ti..., pozdrav, servus!“

Tako se s tom posjetom najavljavao možda bolji ambijent jednom 23. godišnjem vojniku - moje prekomandovanje u Vojnu poštu Zagreb. Tačno tako je i bilo: uoči Nove 1968. doputovao sam vlakom na zagrebački Glavni kolodvor. Preko puta Pošte 2 bila je moja nova adresa. Intenzivni seminar o vrstama eksploziva! Tako sam postao, nakon promoviranog mladog pjesnika, novopečeni pirotehničar, „stručnjak za eksplozive“!

Tingl-tangl

Nedjeljom, seminaristi bez iznimke dobivaju izlazak u grad. Ja ne izlazim iza ručka, nego iza doručka – želim biti u Tingl-tanglu, gdje cijelo jutro pjesnici, bez prozivke i pozivnice, govore svoje stihove. Pripadaju svakoj različitosti. Oni su nešto drugo. Što – teško je reći. Tingl-tangl je postao hit tema zagrebačkih medija, a interes se prelijevao u listove susjednih republika. Kad sam došao prvi put, govorila je gromkim glasom Ružica Orešković, neokrunjena kraljica te pjesničke krčme. Bio sam sa Stojanom Vučićevićem, s kojim sam – obojica

u vojničkim odorama – sudjelovao na Goranovom proljeću. Govorili smo i tu. Onda me pozvao najstariji koji se tu zatekao, s predivnom bijelom bradom i rekao mi svoje ime: *Salih Alić*.

U aprilu, na trgu Republike susrećem Gorana. „Primljen si!“ – kaže mi i ja znam da se to odnosi na prijem u Društvo književnika. „Svi smo primljeni, svih nas šestero, u paketu.“ Na Trgu, Goran prilazi kiosku i traži „Telegram“. Smota novine i pruži mi ih. „Evo ti je izašao kratki prikaz „Arabije ljubavi“. Potpis je Diogeneš 68.“ „Pa ko je to?“ – pitam. „Slavko Mihalić.“ Rastajemo se. Idem preko Zrinjevca u svoju V.P. kod Pošte.

Zagreb, Antikvarijat MH, 1968.

... Mladi sam vojnik u Zagrebu. Ljeto 1968, bit će da je bio vreli august. Petak je, vojnički je ručak završio, a kasarna „Maršal Tito“ u austrijskoj vojarni utihnula je. Sjedio sam u sparušenoj, žučkastoj travi dvorišta, pušio *Filter 57* i dosađivao se. Da sam zatražio izlaznicu, mogao sam ponovo utucati vrijeme u zujanju po Ilici, svratiti u čitaonicu i prelistati bosanske novine. S druge strane zida tutnje tramvaji. Ovi koji putuju s posljednje stanice na Černomercu, zaustavljaju se baš iza mojih leđa. Podigao sam se i popeo na kamen ispod zida, pogledao u tu „slobodu zlatnu“ poput znatiželjna djeteta: u jednom trenu odlučio sam prijeći na tu stranu, prihvatio prstima betonski vrh, zagrebao cokulama po zidu namreškanom malterom – i preskočio ga! Trenutak prije zatvaranja tramvajskih vrata bio sam sljubljen s tjelima gomile koja me pritiskivala sa svih strana. Ali, vozio sam se i to je bilo najvažnije! Dežurni vojnik nije mogao vidjeti moj „bijeg u slobodu“, a neće vidjeti ni „povratak“...

Izdurao sam do prvog tramvajskog stajališta i izvukao se osjećajući znoj kako mi curi niz vrat i slijeva se niz leđa, ispod strogo zakopčane vojničke uniforme. Koračao sam bezbrižnim, laganim korakom, osvrćući se znatiželjno na sve strane, zagledajući izloge, zastajkujući. Kad sam naišao na Antikvarijat Matice hrvatske, u koji sam već jednom ulazio, primijetih da je još otvoren, pa uđoh. „Samo bih malo pogledao knjige...“, rekoh knjižaru. Čovjek na dnu..., sve su to knjige bosanskih pisaca muslimana što ih je davno, davno objavila Matica hrvatska.“

Nisam mu ništa odgovorio. Gotovo sam kleknuo pred posljedni redak stalaže, pri čemu mi srdačno odzdravi, a onda me, budući da nije imao nijednog kupca, dobrodušno upita:

„Odakle si vojniče? Izgleda da voliš knjige.“

„Iz Mostara“, rekoh. Onda stidljivo dometnuh stišanim glasom. Riječ po riječ, povjerih se.... samohvalno! „Čitam, čitam... a ponešto i sam napisen, znate ono, za svoju dušu.“

„Sigurno pjesme. Šta bi mlad čovjek drugo i pisao u Mostaru, osim pjesama ...“ – govorio je veselo. Potom pridodao pitanje: „A kako ti je ovo ime?“ „Ime mi je Ibrahim“, odgovorio sam i već započeo lutati pogledom po policama.

„Pošto si Bosanac, još iz Mostara, pa još i Ibrahim, volio bih da pogledaš tu policu na samom podu“, da pogledam knjige pisaca koje mi veseli knjižar preporučuje. Očekivao sam da će to biti međuratna izdanja koje Kikićeve knjige, ili Hamze Hume... jer to su bili najstariji pisci „naših muslimana“, Kikića su ubili četnici a Hamza je još bio živ – obojica slavljani u školskim programima. Bilo mi je nešto čudno: ni Kikić, ni Humo nipošto nisu mogli biti „davno, davno objavljeni u Matici Hrvatskoj!“, o čemu mi govori prodavač knjiga.

Uništeni bošnjački pisci

Knjižar mi pride s leđa, sagne se i uze sve te knjige, a bilo ih je tridesetak zasigurno, i odnese ih na pult. „Da ne klečiš...“, reče i prepusti me neočekivanom, šokantnom susretu s imenima pisaca i naslovima knjiga za koje nikada, ama baš nikada nisam čuo!

Najstarije, štampane prije stotinu godina, - izgledale su mi, *meni*, *24-godišnjaku*, kao da dolaze iz pretpotopnog vremena iza kojeg postoji samo tajna koja je, možda ovog trenutka, u jednom svom obliku, otkrivena. Mislim – da u tim trenucima nisam ništa mislio. Čutila su mi bila zbrkana i blesava! Kako sam mogao i pomisliti da je to bio pronalazak artefakata umjetnine riječi, što su, na moje oči i samo za mene, izronili iz prisilnog zaborava mojih škola koje nisu htjele čuti ni riječi o ovim knjigama sa „dna police Antikvarijata Matice hrvatske“ u staroj zagrebačkoj Ilici.

Neke su knjige bile broširane, s tankim koricama, tanjim od stranica u povezu koji su omatale, neke čvrsto uvezane u platno ili u kartonske ili neobične (kao!) plastificirane korice s naslovima utisnutim u tu materiju potut preciznih slova u duborezu – pa pozlaćenih!

Lijepa bošnjačka imena bosanskih muslimana stajala su na mjestima njihovih autora. Osman, Edhem, Ahmet, Abdurezak... Pridržavao sam ih kao da su krhki starci koje unuci nikada nisu upoznali!

Počeo sam, dakle, odvajati jednu po jednu, zagledati ih, pročitavajući imena i prezimena autora i naslova - ništa mi nisu govorili, niti mi nisu značili. Evo ih: Osman – Aziz: „Iz bosanskog života“, „Na pragu novog doba“, „Bez svrhe“ i „Bez nade“; Edhem Mulabdić: „Zeleno busenje“, „Na obali Bosne“, Abdurezak Hifzi Bjelevac: „Pod drugim suncem“ „Rene Logotitedes“, „Minka“ i „Muhammed“; Ahmet Muradbegović; „Haremska lirika“, „Huseinbeg Gradašćević“; Alija Nametak: „Bajram žrtava“, zatim Enver Čolaković: „Legenda o Ali-paši“, (pisca živućeg, odbačenog i zaboravljenog, kojeg ću vrlo brzo susresti, s njim ću postati prijatelj), te knjižica Husejna Gjoge Dubravića „Iz perzijske književnosti“. Sve su objavljene u izdanju Matice hrvatske i Sv. Ćirila i Metodija između 1896 i 1936. godine, osim Dubravićeve, nju je objavio Bekir Kalajdžić 1914. u Mostaru u nakladi Prve muslimanske štamparije! Ipak, jedno književno ime sam znao, čuo sam za njega, pričalo se o njemu kako „i dalje rovari“, o mostarskom Sarajliji Aliji Nametku, zbog kojeg je lanjske godine, 1967, zabranjen časopis „Život“! „Nesmotreni“ glavni urednik „Života“ Mak Dizdar uvrstio je Nametkovu priču u časopis pa je Centralni komitet podigao Veliku oluju!

Prebira sam vojničke džepove. U jednom sam pronašao ono što sam tražio: na četvero presavijenu papirnu novčanicu, jedinu koju sam imao, u vrijednosti od 10 dinara. Odvojio sam deset knjiga. I cijena im je bila – obesmisljena i obscijenjena. Od tada su moje blago i nosam ih, barem jednu od njih, svaki put kad putujem iz Zagreba u Mostar ili iz Mostara u Zagreb.

II. Pjesnikinja u kasarni, pjesnik pod „nestabilnim eksplozivima“

Tamara, vojniku u Zagreb zatrandala

Leškario sam u vojničkom krevetu u slatkoj osamljenosti - jer su svi „na izlasku“! - pa je u spavaonici neki omamljujući mir pogodan za zanosne i omamljujuće vizije svake vrste! U to neko s treskom otvori vrata i drekne iz sveg glasa: *Kajan! Posjeta!*

Otrčao sam na portirnicu glavnog ulaza u kasarnu. Bio sam iznenađen, jer nikoga nisam očekivao, niko mi se nije najavio, a u Zagrebu nisam poznao nikog ko bi me mogao posjetiti, osim možda, Gorana Babića. Baš me zanima njegovo mišljenje o „Arabiji ljubavi“ koju sam mu darovao još u Dugom Selu. Prošlo je gotovo pola godine od njezina izlaska. Doživjela je lijep

odjek u štampi („Lica“ su joj posvetila „duplericu“, s dva briljantna esejiistička teksta Džemaludina Alića i Stevana Tontića, u „Oslobođenju“ odlična kritika, a zabilježena je u „Delu“ i „Mladosti“). Ne temelju nje sam primljen i u Društvo pisaca Hrvatske. Računao sam da ću, čim se vratim u „civilni život“, jednostavno prenijeti svoje članstvo u matično staleško udruženje Bosne i Hercegovine, što je inače i bilo pravilo: pripadaš Udruženju republike u kojoj živiš...

Ulazeći u sobu za posjetitelje, s leđa sam spazio žensku figuru nagnutu nad stolom. Činilo se da lista neku reviju i da ne čuje moj ulazak. Približih se toj zagonetnoj prilici i zaprepastih se: preda mnom je sjedila Tamara Đedović, jedna od mojih pjesničkih drugarica iz Mostara! Sjedila je za grubim vojničkim stolom i listala, potpuno okupirana, prve yu-novine s primjesom soft-pornografije, „*čuveni vojnički ČIK!*“

„Tamara!?“ – kliknuh u nevjerici, ali ona me ne pogleda, nego mi mahnu rukom govoreći: „Gledam ovaj Cik! Poslat ću im onu svoju *Zeno, zeno, prokleta ti deseto koleno!*...“ Tamara je imala govornu manu. Bila je lijepa, ali i nesretna. Jedna joj je noga bila poprilično kraća, pa je u hodu uočljivo šepala.

Gledao sam je ne vjerujući očima i slušao ne vjerujući ušima! Tamara Đedović je mlada mostarska pjesnikinja, a poznajemo se od dana kad sam kao 15-godišnji dječak ušao u Debatni klub mladih pisaca koji je osnovao i dugo vodio Alija Kebo, legendarni mostarski novinar, boem, književnik i ribolovac.

Kuća mladih umjetnika

„Vidiš odakle sam ja zatrandala da dođem do tebe!? – govorila je (iz torbice izvadila neku knjigu), vraćajući me svojim mostarskim akcentom u rodni grad. Kroz misli mi munjevitom brzinom protutnjaše „slikopisi“ bezbrojnih susreti koje smo, mi pjesnički poletarci, imali u domu njezine gostoljubiće majke Ljubice, ličke udovice doseljene nakon strašne ratne kataklizme u mali, ratom poharani Mostar. Koliko sam puta u tom udovičkom stanu bio ugošćen! - uz pjesnike Ivana Kordića, Radu Budalića, Mišu Marića, glumca Gojka Šantića, slikare Krešu Ledića ili Tihomira Cucu Stajčića, koji je umro 2016. u Italiji, u izbjeglištvu. Pozivali su u goste - goste Mostara. To što Tamara Đedović u sred Mostara piše pjesme čistom ekavicom bilo je manje čudno od „poplave ekavskih pjesnika“ i u Sarajevu i u Mostaru, pa čak i u malom Konjicu! *Pevali* su i Bošnjaci - Safet Burina, Izet Sarajlić, Husein Tahmišić, Meho Rizvanbegović... a Alija isaković je jednom zapisao da se

u Sarajevu nakon 1945. više „Muslimana pisaca opredijelilo za ekavicu nego Srba“!

Tamara mi je donijela „Život“, ljetni broj 8-9, 1967, koji se, kasneći, pojavio kad sam ja već dobrano gazio strojevim korakom u Dugom Selu. Hvala joj. Unutra su bile tri moje pjesme. Mak je podržavao mladog pjesnika, pa sam u „Životu“ već „stekao neko malo ime“ i u ranijim godinama, kad su mi objavljene prve pjesme, 1964. i 1965.

Želeći je počastiti bar kolačima u nekoj slastičarnici, krenuli smo pješice prema Trgu Republike. Išli smo sporo zbog njezinog otežanog hoda, često zastajkujući uz izloge. Nisam joj imao što posebno pričati o svom vojničkom životu, ali sam nadoknađivao svojim ozarenim riječima o prvoj zbirčici pjesama koje je većinom poznavala s naših malih, zajedničkih mostarskih književnih večeri. Povremeno bismo nastupali s Kebom u Đačkom domu, u Narodnom univerzitetu, u ponekoj srednjoj školi, u ponekom seoskom Domu kulture (u Potocima, Raštanima, Gorancima....) koji su trebali postati rasadnici socijalističke kulture. Nisu joj bile poznate samo pjesme koje je Izet Sarajlić izbacio iz „Arabije ljubavi“. Izbacio je sve one za koje je zaključio da su „religioznog karaktera“. Te nisam, doduše, mogao objaviti ni u bh. časopisma.

Moj brat Mirza

Pita me Tamara zašto sam se neočekivano, i još samoinicijativno, odlučio za odlazak u vojsku. Teško je objasniti, valjda sam odrastao, suočavao se prvi put – kako ono kažu: u raljama stvarnosti između želja i nemogućnosti. Nikad nije jedan razlog. Razlozi se, gle ti to, talože jedan na drugi i isprepliću se. Imao sam 15 godina i za rođendan sam dobio, prvi put u svom životu, ručni sat. Darovao mi ga je brat Mirza te godine, 1959. Mirza je bio glumac prve generacije Lutkarskog pozorišta. Kad bi bio dežurni vikendom, tamo sam provodio sate u polumraku dvorane, ulazio među lukte koje su visjele na nevidljivim koncima, otvarao klavir i dodirivao tipke koje bi zabrujale čudesnim zvucima koji nisu bili od ovoga svijeta. Jednu sam večer u snu osjetio snažnu zubobolju, bol od koje sam se probudio plačući. Kad sam otvorio oči, iznad mene je bila moja majka. U velikom je grču, u nijemom je plaču. Rekla je: *Mirza je umro*. Tako sam ostao bez brata u nesretnom, kobnom slučaju. Imao je 9 godina više od mene, samo 24. A roditelji? Nisam mogao podnositi njihovu patnju ni ono što je iz tog proizlazilo... Otišao sam, tragom molbe za poslom u školi, u potpuno

nepoznato, udaljeno mjesto Kamenica, kraj Bihaća. Ali... tu sam, u bolnom jadu materijalne bijede krajiškog stanovništva, gdje sam u sred snijega vidao bosonoge starice, od učenika dobio uši. Bio sam stidljiv mladić, ali tada sam propadao u zemlji od srama da to neko ne sazna. Dočekavši polugodište, 15. januara napustih gotovo krišom Kamenicu i iz Bihaća se noćnim busom vratih u Mostar. U proljeće smo Rade, Ivan i ja dobili u Dubrovniku odobrenje svojih diplomskih tema. Diplomirat ću iz vojske, valjda! – ispričah tako Tamari, s osmi jehom.

Zagrebački pisci gostuju u Mostaru

Pita Tamara neumorno. Pita kako mi je u vojsci, je li mi neobično i je li mi teško, posjećuje li me iko ovdje, tako daleko od Mostara... Spominjem da se tu i tamo vidim s Goranom, da sam upoznao i „hrpu pjesnika od Maribora do Gjevgljije“ na *Goranovom proljeću*, i spomenuh, na kraju, da sam jednom susreo i „onog poznatog hrvatskog pjesnika“ kojeg je njezina mama, kad je gostovao u Mostaru, pozvala na ručak. Pozvali ste i mene, dodao sam.

„Zlatka? Zlatka Tomićica?! – trepnula je i koketno se nasimijala. „Joj, s bradom boje meda! Puno ga pozdravi, molim te. I od moje mame... Kako je samo hvalio naše stihove! Za moju pjesmu *Zeno zeno prokleta ti deseto koleno* rekao je, sjećaš li se, da je antologijska!“ „Odbij mu malo na vino, a i pjesma ga je.... narajcala, činilo se!“ okrenuo sam, bezobrazno, na šalu.

Ne mogu se pouzdano sjetiti kad je u Mostaru gostovala grupa zagrebačkih pisaca. Vjerovatno u ranu jesen, odmah po padu Aleksandra Rankovića, kad su u našem „Narodnom univerzitetu“ (iznenada!) uočili veliki „debalans gostujućih hrvatskih kulturnih radnika na konto srpskih i crnogorskih“. Ekipu su činili dr. Miroslav Vaupotić, Jozo Laušić, Josip Pupačić i Zlatko Tomićić. Priredene su dvije književne priredbe za odrasle i za srednjoškolce u dupke punoj kino-sali JNA na Mejdanu... Laušića se slavilo po novom romanu „Kostolomi“, a Pupačića i Tomićića dizalo u vrh, „odmah uz bok Juri Kaštelanu i Vesnu Parun“. U biografiji Zlatka Tomićića, na kojeg je pikirala gospođa Ljubica, vidno mjesto su zauzimale pjesničke zbirke *Vode pod ledinom* i *Četvrtog ne razumijem*, putopisi *Nestrpljivi život* i knjižice o narodnim herojima, *Stjepan Sekulić Jucko* i *Ivan Senjug Ujak*. Publika je izuzetno toplo primila zagrebačke pjesnike i to je gostovanje zaista počastila svojom velikom naklonošću.

Prošlo je podosta vremena od Tamarina posjeta. Vojnički se život nastavljao. Dlanovi su mi bili puni žuljeva od nošenja sanduka s „nestabilnim eksplozivima“. Jedino su me pjesme podizale iznad zemlje. I njihove objave. U jednom septembarskom broju „Telegrama“ izašle su i one pjesme koje je ispustio Sarajlić iz „Arabije“ - *Potomku tatarskom, Stare bratove knjige*, itd., a u antologijskom izboru S. Mihalića u splitskom časopisu Vidik br. 5 – i *Akšam olur*, koja će snažno utjecati na moju sudbinu.

Krajem godine 1968. sjedio sam u Tingl Tangl s Josipom Prudeusom, kad se pojavise Ružica Orešković s Đidićem, za kojeg nikad nisam shvatio čime se zapravo bavi, i Salih Alić, o kojem tek zadnjih mjeseci saznajem ko je i što je nekoć bio. Bio je, ukratko, jedan od onih „uništenih i odbačenih pjesnika“ koji je tumačio po Zagrebu potpuno osamljen i tužan. I za njega su rijetki, koji su ga nekoć poznavali kao pjesnika, vjerovali da je davno otputovao na onu stranu svijeta. O svom je trošku objavljivao brošurice anegdota o Tinu Ujeviću što ih je bilježio, kao Tinoj intimus, iz najneposrednije blizine, ili je i sam njihov junak u Tinovoj sjenci. Njegova nesreća je bila što je prvu zbirku *Lirske akvarele* objelodanio u Zagrebu 1942, pa je odmah potom uvršten u zajedničku knjigu *Ranjeni golub* s prijateljima Alfirićem, Šopom, Krklecom, Vlaisavljevićem i Balentovićem – iste te godine.

„Dobro da te susretoh – reče mi Salih – Zlatko priprema književnu akademiju Grupe Tin, želi te pozvati a nema ti adrese, pa eto, da znaš, bit će u Pionirskom kazalištu Trešnjevka... Zapiši: 14. prosinca 1968.“

Otišao sam na akademiju posvećenu Tinu Ujeviću, grupe, kako sam saznao, pretežno radnika pisaca, ali i ljudi koji – ideologijom komunizma potirani – nisu više nigdje pripadali. Osim vrlo značajnog, što će se kasnije ispostaviti, bošnjačkog pjesnika Saliha Alića, tu večer upoznah i vrlo markantnog, elegantnog gospodina s leptir mašnom i cigaretom među prstima, nekoć bogatog bega i književnika Envera Čolakovića.

III. Enver Čolaković, etiketiran

Nakon akademije Tinu Ujeviću u decembru 1968, započela su moja nedjeljna druženja sa Enverom Čolakovićem na njegovoj adresi u Martićevoj ulici. Ako bi bila doma, obično nam je prvih 15-20 minuta društvo pravila i njegova supruga Stella, ljubazna do krajnjih granica, suzdržane vedrine i neke snažne sigurnosti koja mi je ulijevala povjerenje i osjećaj dobrodošlice. Radila

je kao profesorica klavira, s Enverom je pratila bogati muzički život Zagreba, a jedno vrijeme su bili i autori cijelog ciklusa emisija o glazbi i poeziji na Radio Zagrebu. U sobu su ponekad znali utrčati, zadihani i nasmijani, Esad i Zlatan, momci u postpubertetskom veselju.

U obitelji je bila još jedna osoba, postarija gospođa, koja će se u kasnijim posjetama gotovo uvijek potrefiti, kad pritisnem gumb zvonca, najbliža ulaznim vratima – i otvoriti ih. Djeca su je zvala omamom.

Gospođa bi mi samo pokazala vrata Enverove sobe, malog salona s velikim klavirom, starinskim lakiranim i zastakljenim ormarom s gusto poredanim knjigama, otomanom, niskim stolom uz njega i dvije fotelje. Ušao bih, a Envera sam zaticao kako se pridiže i pruža mi ruku uz srdačan stisak. „Omama“ bi nakon kratkog vremena ušla s džezvom kahve, šalicama, nerijetko i zdjelicom kolača ili lokumova. Nakon što bi ulio kahve, Enver bi s guštom zapalio svoj duhan! Pušio je cigarete bez filtera, čini mi se, nišku „Moravu“. Filter mu je oduzimao oštrinu duhana, pa je na račun cigarete s filterom i vođenja ljubavi pravio duhovite usporedbe.

Moj materinski jezik je – mađarski

U zgodi mog prvog posjeta, u prvu nedjelju iza Nove godine 1969, pitao me odakle su moji roditelji, jer prezime Kajan dotada nije nikada čuo. Prezime ga je golicalo, pitao me postoji li u porodici neka predaja o porijeklu, znamo li neki usmeni trag ili značenje. Tada sam znao tek toliko da su „moji“ Kajani iz Blagaja kraj Mostara, da „otac ima neku priču, ali mislim da nije čemu...“ Na *Goranovom proljeću* mi je gostujući pjesnik Emin Ilhami iz Skoplja, Turčin, rekao da mi prezime „vuče na turski“ i da bi značilo „*kamen koji se kliže*“.

„A ja mislim da bi ti mogao biti i mađarskog porijekla moj Ibrahim, jer meni *kajan*, više zvuči mađarski...“

Htjedoh ga upitati za značenje, ali tada se okrenuo povećoj hrpi neuredno poslaganih listova na kojima su bili strojem otipkani stihovi. „Ne mogu je sad pronaći, ali u jednoj Adyjevoj pjesmi, čini mi se da ima taj intrigantni leksem, *kajan!* A nije *kamen koji se kotrlja!* – smijao se iz meni nejasna razloga. „Ti znaš da je mađarski moj materinski jezik?“, pogledao me. „Ne, ne znam...“, rekao sam. Doduše u „Životu“ sam, koji sam uredno dobivao od 1964, ujesen 1967, pročitao Enverove prijevode s njemačkog i mađarskog. Po tome sam znao da prevoditeljski virtuoz, ali nisam ni slutio da mu je mađarski materinski jezik.

Upita me, nasmijan, jesam li zapamtio ijedno ime, a ja rekoh, jesam, one Bećanke, Heidi Pataki, čak sam je i upoznao u Mostaru krajem tog istog ljeta...

S nama je još sjedila gospođa Stella i na spomen pjesnikinjina imena, kao da se trznula, ili se meni tako učinilo. Pogledala je u Envera. Enver ispriča da mu je Mak sproljeća 1967. ponudio da prevede ciklus njezinih pjesma, jer ju je želio predstaviti na *Sarajevskim danima poezije*.

Mak je bio potcijenjen u Zagrebu

Na stoliću je ležao presavijen „Telegram“. Sttela me upita jesam li vidio ankete o „najboljim suvremenim hrvatskim pjesnicima“ u tom listu. Enver ih otvori na stranici ankete. Jedini pjesnik iz Bosne i Hercegovine obuhvaćen anketom bio je Dizdar, autor slavljene knjige *Kameni spavač*. Makovo je ime bilo pri dnu, samo u jednoj autorskoj anketi... Enver je, pučkajući svoju *Moravu*, rekao: „Bolji je od svih njih zajedno“. Sklopio je novine i dodao: „Nikad oni nisu iskreno ni primili a Bogami ni razumjeli naše muslimanske pisce. To je njima strana književnost...“

„Ja sam se više družio s Makovim bratom Hamidom, imali smo dosta bliskih mišljenja... Znaš li da se on bavio slikarstvom? Bio je vrlo talentiran. Da je studirao, bio bi sigurno značajniji slikar nego što je književnik... ali eto! Nije! Volim njegove crteže tuš-perom sarajevskih veduta koje je uradio 1944. za mog „Ali-pašu“.

Gospođa Stella je tada ustala, spominjući Enveru da ima sat sa svojom studenticom. Pozdravljajući se, spomenu „da je Mak nedavno bio kod njih“, „da jako cijeni njegovu suprugu i voli kad dođu zajedno“, ali pošto je u „zadnjem posjetu bio malo bekrijske prirode, rezervirala sam mu smještaj u Samoboru...“

Enver je opet užegao cigaretu. Otpuhujući dim, govori kako već duži niz godina prevodi mađarske pjesnike od „početaka do danas“. Prebirao je po papirnom stožeru listova, kao da nešto određeno traži, a nije. Pa se nasmijao i zakašljao.

„Eto, Stella reče.... Bio je nedavno Mak ovdje. Zaljubio se, vrag ga odnio. A ja mu opet prevodio tu pjesnikinju, bečku Židovku, objavio je u Životu... Heidi Pataki, Heidi! A onda je Heidi prevodila Maka na njemački.“

Spomenuh da je upoznao u Mostaru koncem ljeta 1967. Simpatična, mladolika poliglotkinja. U rano predvečerje susretosmo je slikar Cuco i ja pred *Bristolom*, pa je povedosmo u sporoj šetnji kroz sokake Cernicu. Cuco

joj je udvarao, komplimentirao i hvalio pjesme u Životu. Ali, Cucine su šanse bile mršave... U jednom je trenutku zastala na mjestu između Radobolje i baščinskih vrtova - stavila prst na usne i šapnula: „*Bulbuli!*“. Zaista, iz gustog je raslinja zaljubljeni bulbul bilgisao na sav glas!

Pisao bez prestanka

Završavajući taj posjet, ustali smo i zastali ispred ormara punog uredno poredanih knjiga. Gledao sam kroz staklena okna cijeli jedan niz čvrsto koričenih uveza u platnu, a na hrbatima svake od nje pisalo je *Pjesme 1953. godina, Pjesme 1954. godina, Pjesme 1955. godina* i tako sve do kraja prvog reda u ormaru, čini mi se 16 svezaka, 16 godišta, obimnih i – arhiviranih!

„To su moje pjesme, neobjavljene. U ovom ormaru je i jedini autorski primjerak romana *Legenda o Ali-paši* iz 1944, za tisak spremne zbirke pripovijesti, ponešto sam sad ponovo u mogućnosti da objavim, ali najviše bih volio da mi izađe roman „Fatimin mali svijet“, ili samo „Mali svijet“, još nisam odlučio o naslovu.... Vidjet ćemo, ima nekih signala da bi *Legenda* mogla napokon izaći. Nastavio sam pisati i *Lokljane*, pripovijetke koje su povezane likovima i događajima, zapravo roman...

Donesi mi idući put svoje pjesme, drago mi je da svратиш, komu bih inače mogao satima čitati stihove mrtvih pjesnika ako ne tebi... *Kajanu!* E, da si Slovenac, ne bi se ti zvao kao i Ciril. *Zlobec*. Mora da ste rođaci odbjegli iz panonskog blata.“ Tako sam otkrio što znači moje prezime na mađarskom!

Otkud ti ova riječ u Mostaru: *sem*?

Negdje pred kraj mjeseca sam mu donio zelenu bilježnicu pjesama koje sam pisao u Dubrovniku i u Mostaru zadnje dvije-tri godine, kad me „potresala žudnja za onim što ne znam“. Tu je bio niz hermetičkih pjesama isprepletenih s onim nejasnim, nepoznatim mi islamom, slućenim tek iz porodične tradicije, zaboravljenog i iznenada otkrivanog u rijetkim kućnim knjigama (naslijeđenog Kurani Kerima bez prijevoda), ostatkom bratove mejtefske bilježnice, starih obiteljskih fotografija dženaza, bajramskih skupova... do iznenadnog podizanja zastora nad mostarskom historijom, za što je bilo presudno „mentorsko informiranje“ kod Hivzije Hasandedića u „Arhivu Hercegovine“, kad me je škola prijavila na jedno gradsko natjecanje.

Enver je čitao rukopisne pjesme i držao spremnu grafitnu olovku. „Otkud ti ova riječ u Mostaru?“ – upitao me i pokazao mi je, u stihu pjesme *De profundis: sem.* „Ta riječ nije nikad postojala u Bosni. Došla ti je iz Rusije preko srpskih učitelja.“ Precrtao ju je i iznad nje napisao: *osim.* I danas su u toj zelenoj bilježnici, na tom mjestu i na još dva-tri, vidljivi grafitni tragovi Enverove olovke.... ali je u meni ostalo zauvijek njegovo iznenađenje jednom pjesmom. „Akšam olur...Noć pada“ – ovo je za mene otkriće! „Telegram“ ti je već objavio, ja ću odnijeti neke, ako želiš, Tomičiću, jer mu i tako nosim obećani esej o Endre Adyju...“

Pješačeći do kasarne, grijala me podrška „mladom pjesniku koji je donio svoje pjesme na ogled“.

Književno večer u džamiji

U februaru je došla ona zlata vrijedna vijest: *Skraćen je vojni rok!* Ići ćeš kući krajem marta! Polovinom sedmice kapetan mi potpisa izlaznicu. Želio sam do Envera, da se vidimo prije napuštanja Zagreba. Lutao sam po Griču i Harmici, čekajući da prođu popodnevi sati odmaranja, pa oko šest predvečer pozvonih na vratima svog prijatelja. Vrata nije otvorila omama, nego Enver, sriktan za izlazak. „Dobro je da nisi poljubio vrata! Upravo sam krenuo u džamiju, imam književnu večer.“ Bio sam zbunjen, jer nisam znao da u Zagrebu ima (aktivna) džamija. Bilo mi je poznato da tramvaji u skraćenoj relaciji „voze do Džamije“, ili „preko Džamije do Borongaja“. Ali „Džamija“ koju spominju kondukteri tramvaja – je *Muzej revolucije*, nekoć Meštrovićev spomenik kralju Petru. Da bi izbrisao svako sjećanje na kralja Petra, Pavelić je 1943. odlučio na to mjesto utisnuti dubok žig potiranja. Meštrovićevom Umjetničkom paviljonu dogradio je tri minareta, a unutar su ga stručnjaci adaptirali za potrebe islamske bogomolje. Godine 1948. vlasti su „na zahtjev zagrebačkih muslimana“ srušili minarete i unutrašnje štukature islamske stilizacije, i u bivšoj džamiji - otvorili Muzej revolucije.

„Najbolje je da pođeš sa mnom u džamiju, blizu je...“ Oko 200 metara od Enverove zgrade, pri dnu Tomašićeve na broju 12 ušli smo u polumračni zasvođeni hodnik i popeli se na drugi kat. Zastali smo pred vratima na kojima je pisalo: *Islamska općina Zagreb.* A kad smo ušli, vidjesmo u dupke punoj dvorani zagrebačke muslimane kako strpljivo čekaju početak zakazane tribine.

Tada sam upoznao dr. Sulejmana Mašovića. Do njega su sjedili dr. Kamil Kamerić i imam Hifzi ef. Alagić. Imam je proučio ašare, a dr. Mašović

najavio književnika, govoreći najviše o njegovoj „Legendi o Ali-paši“ i o tome kako je prešućen, „bez krivice kriv“ i „onemogućen“... Potom je Enver dobio riječ, zahvalio i rekao: *Ja sam došao s jedim mladim mostarskim pjesnikom. Zove se Ibrahim Kajan, i eno ga, sjedi u posljednjem redu, do vrata, u uniformi mladog regruta!*

Nadao sam se da ću ubrzo shvatiti zašto je Enver „zabranjeni pisac“ i zbog čega je „bez krivice kriv“. Budući susreti i saznanja, otvarat će mi jednu jednu tešku i traumatičnu biografiju.

Nakon tih riječi, dvorana je reagirala jakim pljeskom. I sada mislim da je to „moj prvi zagrebački pljesak“, mada je, naravno, bio upućen velikom piscu. Svi su se okrenuli da me vide. Sjedio sam pored vrata, u posljednjem redu. Pored mene, sjedila je ljupka djevojka i četvorica mladića, očito studenata. Pružali su mi ruke da se upoznamo. Čuo sam njihova imena: Salih Aličelebić, Mirsad Srebreniković, Faruk Šaran, Abdulah Muftić... i Smaila Kadribašić. Kad je večer završila, prilazili su mi ljudi, pružali ruke i govorili svoja imena. Jedan je 60-godišnjak zastao i rekao: „I ja sam Mostarac, Balić, Muhamed Balić. Profesor matematike...“

Vraćajući se u kasarnu, pokušao sam razabrati što je zapravo *ključni razlog* Enverova izгона iz javnog kulturnog života od 1945. godine. Neće proći dugo, razjasnit će mi se.

IV. Usadivanje ekavice, dr. Nametak, poruka koju nisam odgonetnuo

Polovicom marta 1969, napokon, skraćenje - „vojska gotova“! Otputih se sa Željezničkog kolodvora noćnim vozom, ne spavajući, u mislima dijaloge vodeći, ustreptao, pun nekih nejasnih planova za koje sam vjerovao da će se svi do jednoga ostvariti.

Kad je u prvom izaponoćnom satu voz stao u Bihaću, pomislih kako sam prije manje od dvije godine prvi put izašao na ovaj peron, odazivajući se na povoljno riješenu molbu za mjestom nastavnika srpsko-hrvatskog jezika u OŠ „Ahmet Fetahagić“ u nedalekom selu Kamenici. Nikako sebi nisam mogao objasniti zašto učenici miješaju ekavski i ijekavski izgovor, dok mi direktor škole ne reče da im je prethodni nastavak bio iz Šumadije. Učenicu su ime predmeta skratali na *srpski jezik*, jer, eto – „nema veze, sve je to isto“. Od prve sam plaće u bihačkoj knjižari kupio sam sebi *Odabrane pjesme* Muse Ćazima Ćatića što

ju je priredio dr. Abdurahman Nametak uz 50. godišnjicu pjesnikove smrti. U Bosni i Hercegovini Musa je bio potpuno zaboravljen, nikad ga niko nije spominjao, sve dok nije u Zagrebu na njegovu djelu doktorirao Abdurahman, brat Alije Nametka. I dok Nametkov *izbor* Musinih pjesama nije objavljen u „Zori“ zagrebačkoj g. 1965.

Jednostavan život, do surovosti

Kad sam najposlije došao doma i kad je majka zalila kahvu, pa sjela preko puta mene – osjećao sam se lagahan, potput lebdećeg kućnog meleka na kojem počiva pogled one pod čijim je nogama džennet. Dugo me gledala i dugo je tekla njezina priča bez riječi. Otac je ležao. Iz grla mu je virila sjajna čelična karnila. Nije bio dobro. Sestra je bila u školi. A brat, najmlađi, dječak, zamazam mašinskim mastima i uljima, učio je zanat. Crnac kod svog majstora.

Civilni život me podsjećao, nakon samo nekoliko dana, na onaj stari - jednostavan do surovosti, financijski grub i ovisan. Majka se „dala u biznis“: Dogovorila je s „kvartovskim političarima“ održavati čistim i urednim prostorije Narodne fronte (poznate „Lire), posluživati kahve, organizirati tombole, pretplatiti političke listove *Oslobođenje* i *Borbu*, osiguravati sjednice SSRN kvarta Carine, u radnom vremenu od 6 do 21 h.

Šamar uvlakuše zvanog „simbol jugoslavenstva“

Jedva sam čekao susret s prijateljima od kojih se nisam razdvajao od kasnog djetinjstva, pjesnicima Kebom, Kordićem, i Radom Budalićem. Žudio sam za mostarskim govorom i paprenom zafrkancijom... Sjedio sam za okruglim stolom u velikom dvorištu „Abraševića“, kad dođoše (slikari) Cuco Stajčić i Krešo Ledić s vijestima da Ancona pokreće pitanje pobratimstva naših dvaju gradova i pozivnicom za kolektivnu izložbu mostarskih umjetnika. U tim trenucima prskajuće radosti, odnekud naleti „simbol jugoslavenstva“, tj. vjetropir, nazvan tako zbog skakutanja od funkcionera do funkcionera po vascijelom Mostaru, pobirač isplativih partijskih simpatija. Ništa nije bez veze, već je „naš M. M.“ zaposjeo mostarske informativne punktove („Slobodu“ i Radio)... a u godinama koje će slijediti, stići će svojim patetičnim rodoljubnim kajdama „Mostarskih kiša“ do vrha države. Već izdaleka nam se obraćao kako

„žuri iz škole“ (jer i tamo nešto honorari), hvali jednog učenika kojem je „morao dati peticu iz srpskog“. E, k vragu, u zao čas istisnuh uobičajenu dozu cinizma: „Dečku si morao dati desetku!“ – i to popratih smiješkom. Priupita me iza leđa: „Desetku?“ „Pa ja - peticu za srpski i peticu za hrvatski – deset!“. On mi, neočekivano, skinu naočale s nosa! „Da ih ne oštetim“, reče i desnom mi odvali zvonku pljusku. Mogao sam ja svašta nešto očekivati, ali takvu reakciju nisam mogao ni sanjati od tog velikog prevejanca i „našeg generacijskog prijatelja“. Krešo i Cuco – ni mukajet. Šutio sam i ja, sleđen i nepokretan. Šokiran, shvatio sam da je to moja „pozicija“, pozicija bosanskog Muslimana, identična praznini između „srpsko-hrvatskog“, koji se doduše samo tako zove, a u zbilji je to bio isključivo - „srpski jezik“. E slavljene mostarski patrioti, gdje li ćete završiti kad zagusti u domovini?

U Pozorišnoj, s dr. Nametkom

Svratih u Pozorišnu kafanu. Tamo zatekoh dr. Abdurahmana Nametka; gustirao je u svojoj kahvi. Prijatelj sam s njegovim sinom Hamicom. Pridoh mu i srdačno ga pozdravih. Mostarci su ga izuzetno cijenili, možda i zbog toga što se „eto, usudio“, prvi iza rata, doktorirati na odbačenom Musi Ćazimu Ćatiću. Dugo je bio naš jedini sugrađanin s doktoratom književnosti, a temeljna mu je vokacija bila, zapravo, teatrologija. Bio je u svojoj karijeri i direktor Banjalučkog pozorišta (1943-1945), a poslije rata profesor u srednjim i višim školama, te dramaturg baš ovog pozorišta u kojem se susrećemo. Autor je drame u stihovima po motivima epske pjesme „Ženidba bega Ljubovića“, *Legenda o jednoj ljubavi*, na daskama ove kuće izvedene. Hrpimice smo je dolazili gledati, jer je jedna od rijetkih koja je zahvaćala bošnjačku prošlost Mostara i Hercegovine.

Gotovo istodobno sa izlaskom *Odabranih pjesama* Muse Ćazima Ćatića u Zagrebu, Općina Tešanj je financirala *Sabrana djela* Musina, što ih je Nametak priredio. Štampat će je mostarska štamparija „Rade Bitanga“. Ali, slovoslagari, „politički svjesni“, upozoriše svog direktora da u knjizi pjesama „ima jedna politička podvala“. Direktor obavijesti mostarskog načelnika Miricu. Mirica nazove predsjednika Općine (Tešanj), Saliha Sarića, i reče mu da „Bitanga“ prekida štampanje, jer je pjesnik u knjigu ubacio pjesmu neprijateljskog sadržaja. Sarić upita koja je to pjesma? „Pjesma posvećena Adem-agi Mešiću, doglavniku Ante Pavelića!“ – odgovori Mostarac. Sarić ga upita: „Kolega

Mirica, znate li vi kad je umro taj pjesnik? „Ne znam“. „Umro je 1915, kad nije bilo ni poglavika ni doglavnika.“ Knjiga je odštampana do kraja.

Nametak mi je mahnuo rukom, pozivajući me za svoj stol:

„Pa kako je bilo u Zagrebu, je li i vojska napokon gotova“ – pitao me, polušaljivo, brižnim, očinskim tonom. „Pričaj!“ – i ja sam pričao, nadugo i naširoko, skrećući i krivudajući po temama i mimo njih. A kad dođoh do Envera Čolakovića, upitah ga, nesmotreno, poput djeteta „je li čitao *Legendu o Ali-pašu*“! Nasmijao se pun blagosti, govoreći: „E moj Ibrahim, nije bilo nijedne muslimanske porodice u Bosni koja je držala do sebe, a da taj roman nije imala u svojoj kući. Da je nije imala i da je nije držala u blizini *Musafa Istinitog*... Envera je puno bolje poznao moj brat Alija, nego ja. Moguće je da je Alija bio „krivac“ da je Enver napisao pod njegovim pritiskom salonsku komediju *Moja žena krpi čarape*, pa je i postavljena na scenu sarajevskog Narodnog pozorišta 1943, koje je, Pavelićevim anschlussom u NDH, preimenovano u Hrvatsko narodno kazalište..“

„Pa i Alija je ovih mjeseci nekoliko puta išao u Zagreb, mogo si ga susresti bar u mesdžidu... „Stvarnost“ se zagrijala da, nakon *Biblije*, objavi – eto, prvi put od 1945, *Kurani – Kerim*, onaj prijevod Pandžin i Čauševićev. A Alija bi se prihvatio redakture, koliko sam shvatio. Šteta da nije moglo u Sarajevu, ali hajde-de... Nego, reci ti meni šta sad namjeravaš?“

Rekoh da kasnim s diplomatskim, ali da sam datum dogovorio... moram naći neki posao. „Najbliže mi je novinarstvo, pa pokušat ću...“ U to, na ulazu u dvoranu pojavi se s velikim smotkom novina Šefkija Pašić, zamjenik glavne urednice „Slobode“ Nade Bitange. Pašić je bio markantan, stariji gospodin, strastveni pušač, zaljubljenik u historiju i u svom je listu gotovo redovno objavljivao vrlo zanimljive crtice iz mostarske prošlosti. Dok se pozdravljao s nama, Nametak mu pokaza mjesto do sebe i naruči mu kahvu. Dobri Nametak, odmah je krenuo u intervenciju: „Reci mi Šefkija, šta ti misliš bi li Ibrahim mogao naći kakva prostora za zaposlenje u „Slobodi“? Šefkija podiže obrve, blago se osmjehnu i reče da je u njih ograničen broj radnih mjesta, a „Ibrahim je i tako naš saradnik“. „Objavili smo mi prije par mjeseci intervju s Ibrahimom, povodom izlaska njegove prve knjige pjesama u Sarajevu, ali i vijesti da je izabran i za člana Društva pisaca Hrvatske. Novinar mu je postavio dva pitanja, a Ibrahim mu odgovorio na tri!“ – reče g. Pašić gledajući u svog starog prijatelja. „Pa morao sam“ – nasmijah se i dodadoh: „Taj se novi novinar, Milivoj Mrkić, malo poigrao aluzijama („otkud tebe tamo“)... Mada ja ne

znam otkud Milivoje u Mostaru, ni kad je odnekud došao, ni kad je preko noći u „Slobodi“ posao našao?“

Nije znao Pašić te čudne putanje ljudi i načina ekspresnih rješenja njihovih egzistencija, ili se tako činilo. Svojim je sporim govorom i duhanom izgrizanim glasom, prije nego što je počeo skupljati u smotak svoje novine, rekao „da bi me volio ujutro vidjeti u redakciji“ i da mu ponesem „Arabiju ljubavi“, volio bi je pročitati. Rukovao se s nama i otišao.

„Otiđi sutra kod njega, dobar je Pašić...“, rekao je dr. Nametak ustajući. Pozdravismo se.

Ujutro sam posjetio Šefkiju Pašić, a on je bio baš na odlasku na neki sastanak. Silazili smo zajedno niz stepenice koje su izlazile na Musalu. Zastao je negdje na sredini, izvadio cigaretu i zapalio. „Nesto razmišljam o sudbini naših pjesnika. Mlad si. Vrlo si mlad. Vidio sam kako su neki, vrlo talentirani, utonuli u islamsku mistiku – i njih danas nema.“ Otpuhnuo je dim cigarete, pogledao u nebo, i lagano zakoračio niz stepenice.

Šutio sam, jer nisam ni s čim mogao povezati njegov kratki monolog na stepeništu redakcije. Ima li veze sa mnom? Biskao sam po glavi tražeći šta bi to moglo biti? Je li to možda poruka? Možda mu je na umu jedna od onih mojih „*Pet pjesama Ibrahima Kajana*“ iz „Telegrama“?

Mislio: kako izvoru / Da se vratim // Mislio Euzu billahi mineššejtaniradžim // Mislio Riječ / Amin – ili to ima veze s tek izašlom *Akšam olur* (Vidik br. 5, 1968).

Ko zna šta mu je na umu? Odrastao sam kao nevjernik. Kada me otac upisao u mejtef 1950, mjesec poslije je bio zatvoren. Ja ne znam ništa o islamu. Ne znam ništa od vjere, ne znam abdest uzeti, ne znam klanjati, a ni *Musaf* majčin ne znam čitati, niti bih ga razumio, jer je u arapskom pismu i na arapskom jeziku. Pašićeva „poruka“ ostat će mi tajnom.

V. Pisci u vrtu sablasne kuće

Ponoćnim busom iz Mostara

Lutanje i potraga Mostarom za tačkom oslonca svom življenju, bila je pri kraju. Pedesetak dana ponovnog uvoda u civilni život, nakon ovog predvojnog kad sam otišao na granicu Bosne, nije me ohrabrio: složio sam mladičku garderobu u malu putnu torbu. Majka me izljubila i zavukla mi u džep 30.000 dinara. Ponoćnim, prolaznim zagrebačkim busom, s Musale sam se „otisnuo

u svijet“. Niko nije znao da odlazim, nikom nisam imao što reći na rastanku.

Sutradan sam, oko podne, otvorio vrata uredništva časopisa „Republika“. Mladić je korigirao šljafne pristigle iz tiskare; jedva je podigao glavu. „Ibrihime!“ - vedro je uzviknuo, ustao i prijateljski mi stegao otvorenu ruku, zdraveći me. Stojan Vučićević, dragi pjesnik s kojim sam (obojica „zbigecani“ u sivomaslinastim odorama) nastupio na „Goranovom proljeću“ – onedavno je tajnik slavnog časopisa. Urednici - „komplet klasika i akademika“ – Vjekoslav Kaleb, Ivan Raos, Novak Simić, i uz njih, namlađi, Jozo Laušić. „Znači, bit ćemo u Zagrebu, pa ćemo se ispomagati...“ – rekao je, ohrabrujući me.

Stojan je, na povjerenje, od kipara Stipe Sikirice dobio ključeve stare, oronule kućice u Zajčevoj ulici, uz Laščinski put. U susretu na Trgu Republike izvadio je ključeve iz džepa i pozvao me poput bliskog rođaka: „Stanovat ćeš sa mnom, imaju dvije sobe, djevojačka sobica i drvarnica!“ U kući su živjeli Sikirićini rođaci, starac i starica. Lani je starica umrla. Jutro nakon pokopa, starac se u drvarnici... objesio. Kuća je u vrtu s travom do pojasa. Uz vrata, razgranati orah.

Stojan je sebi izabrao veliku sobu s golemim krevetom. U sobi je i starinski ormar. Otvara se uz jezivu škripu. I, začudno, tu je i veliki raštimovani klavir! Uselio sam se u sobičak. Između soba, kuhinja: stol, tri štokrle, šporet... Iznutra se kućna vrata nisu dala zaključati. Vezivali smo ih kanafom.

Pokosili smo travu i pozvali prijatelje u vrt. Došli su iz „Republike“, Simić i Laušić. S njima i Duško Arežina, Novakov prijatelj i staračka potpora, novinar i kritičar. Nešto kasnije je stigao Tomićić sa suprugom Anom i Mirjanom, koja se upravo udala, ili se spremala udati, za Predraga Matvejevića...

Bilo je to vedro, mediteransko, duhovito predvečerje. Akademika Novaka sam već ranije susreo u redakciji. Iskoristih pogodnost pa ga zamolih odobrenje da dramatiziram jednu njegovu „bosansku novelu“. Tako me uputio urednik dramskog programa Radio Zagreba, Mato Ganza. „Šta biste dramatizirali?“, upita me i zbuni, jer još dočitavam prvi put otvorenu knjigu velikog pisca, za kojeg nažalost ranije nisam čuo. I ne razmišljajući, bubnuh zapamćeni naslov: *Zakoni i ognjevi!* „Ma radi, sine, slobodno!“ - reče između dva dima cigarete.

Zlatko je prisutne pozivao na feštu Zajednice pisaca Tin, ko može, na Okrugljak.

Duhovi, štakopri ili tajna policija

Stojan je Ani i Mirjani pričao nešto očito napeto. Gledale su ga ne trepćući. Slušali smo: „Odnedavno su nam se u potkrovlju pojavili duhovi; po cijelu noć tumbaju i premeću neke stvari da nas je više puta obuzimao duboki strah...“ Stojan im ne kaže da je nekoliko puta, da se ohrabri, i potegao iz flaše, pa je jednu noć i mene do smrti prepao. Elem, u gluhu ljetnu noć probudio me Stojanov krik: *Ibrahime, ustaj, napadaju nas, uzmi staklo!* On je već s kuhinjskim sječivom trčao po vrtu prekrivenom ljetnom mjesečinom, urlajući, *gdje si, gdje si, gdje si...* Potrčao sam za njim kroz željezne vratnice na Zajčevu; nije bilo nikog, sve je bilo pusto. Ponovilo se ponovo, kroz nekoliko večeri. Pokušali smo dokučiti otkud ta orljava u gluho doba noći, u potkrovlju, s jedinim otvorom daskama zakovanim? Najposlije smo „otkrili“ porijeklo urnebesnih orgija u ponoćnim satima, i dugo se tom „otkriću“ smijali. Doduše, činilo se, da ni meni ni Stojanu to javno priznanje – nije bilo i intimno uvjerenje. Neću vam reći što je bilo na tavanu, da nam tu legendu, o kojoj se već pričalo po Zagrebe, ne uništi banalna „zbilja nestašnih bakanalija tustih i veselih štakora“. Stojan je vjerovao da nas uhodi i uznemirava tajna policija, prati i snima, da su kroz potkrovlje ugradili prislušne instalacije.

Nisam ništa znao iz Stojanovog predživota, tek da je rođen u Turkovićima, u Popovu Polju, školovao se u Metkovićima, studirao u Zadru. Jedanput mi je, i nikada više, spomenuo da je bio uhićen krajem srednje škole i osuđen „zbog mladenačkih političkih nepodopština“. Zatočen je u kaznionicu na otoku Sv. Grgur, nadomak Golog otoka.

U Splitu mu je nekoliko mjeseci prije nego smo se upoznali, izašla zbirka teške hermetičke poezije, stilski savršene, višeslojna naslova „Šibanica“. Kad bi pisao ili prevodio, tražio je osamljenost. Tada bi se odmicala i divna Nada koju je volio do kraja života.

S radošću mi je čitao pod našim orahom ili u obližnjem restoranu putopise o pariškim mostovima, o „četiri stolačke serdžade“, ili prijevode s francuskog .... Nisam mu trebao ništa komentirati, vidio je refleks opisanih pejzaža ili sjaj izgovorenih stihova na mom licu. Osim u „Republici“, tekstovi su mu izlazili u Akademijinu „Forumu“. Prisjećam ih se u rukopisu: eseja Guillević i njegov Carnac, ili onog o Herbertu Marcusu, filozofskoj zvijezdi evropske mladeži 80-tih godina. Prevodio je Camijev *Mit o Sizifu*. U „Madost“ se spremao predati *Knjigu puta i vrline* Lao Tcea.

Rastajući se s društvom, „padaju“ šale o „našim duhovima“ – sve do njihova izlaska na Zajčevu ulicu.

Bijes Envera Čolakovića

Početak svibnja je na Okrugljaku Zajednica pisaca Tin feštala svoju obljetnicu. U jednom trenutku je došlo do oštre prepirke, pa i opasne svađe između tajnika, književnika Nikole Pulića, i Zlatka Tomičića, predsjednika Zajednice i glodura „Hrvatskog književnog lista“. Oko čega su se zakačili, nagađao sam: oko tekstova u listu.

Netom izašli HKL izazvao je, dan-dva poslije, i uraganski bijes Envera Čolakovića. U njemu je objavljen Enverov esej *Pjesnik – nerazjašnjiva zagonetka (Pedesetogodišnjica smrti Endrea Adyija, 1877 – 1919)*. Kad ga je Enver pročitao – iz njega je prokuljao neviđen vuklan emotivnog naboja! A šta je bilo? Tomičić je i Enverov esej, kao da je početnikov, poslao „navudrenom“ lektoru. A lektor je, ne samo arhaizirao hrvatski, nego, po Enverovu mišljenju, i ideologizirao. Vikao je: „Nikad nisam pisao ni ustaškim ni proustaškim jezikom, ni u NHD! Lektorirate mi, pakujete mi, kao što je Matičin lektor 1943. lektorirao u NDH-aški korienski moga Ali-pašu!“

Enver je ogorčen napustio Savjet lista. Tekst njegove ostavke nikada nije objavljen. U jednoj bilješci o napuštanju Savjeta i uredništva Pulića, Maruševskog i Čolakovića, navode se „njihovi osobni razlozi“. To nije tačno, barem nije u Enverovom slučaju. Njegov je razlog jasan: zbog ideologiziranja jezika.

Poslije je o tome govorio smireno, uz kahvu i svoju dozu nikotina. „Jedanput su „lektorirali“ prisilom državnog zakona o uporabi korijenskog pravopisa moj roman, koji 1942. nije pisan tako, ali kad je 1943. dobio Matičinu nagradu i bio objavljen, izašao je u Brozovu fonološkom pravopisu, „oživjelom“ izravno Pavelićevom naredbom...“

Od kapitulacije do kraja 1945, Čolaković je bezbroj puta hapšen i ispitivan do krajnjih, iscrpljujućih granica. Propitivao se njegovo eventualno priklanjanje „ustaškom pokretu“ „i djelovanje u diplomaciji“, u Ambasadi NDH u Budimpešti od augusta 1944, kada je u nju iznenada „pozicioniran“ funkcijom „povjerenika za kulturnu razmjenu“, do kapitulacije 9. maja 1945.

Nakon preseljenja Čolakovićevih iz Budimpešte na svoje imanje koje se prostiralo na mjestu današnje sarajevske Željezničke stanice, netom iza Prvog svjetskog rata, Enver je imao manje od 15 godina. Mali je „poliglot“ brzo usvajao „babin jezik“ ali u školi se mučio s bosanskom terminologijom matematičkih izraza, pa ih je izgovarao na mađarskom. Djeca su mu se grohotom smijala, nazivala ga „Švabom“ i spominjali „krmetinu u jelovniku“.

Njegova je majka Ilonka iskreno prihvatila islam, izabrala je sebi ime Fatima, ali je sredina nikada nije primila kako su očekivali. Dječak je patio.

Dok je Enverov otac ratovao kao austrougarski vojnik u Velikom ratu, dijelovi naslijeđa bezočno su otuđeni. Da bi sudskim putem barem nešto spasili od imanja, preseljavaju u Beograd 1939. Rat ih vraća u Sarajevo.

Godine 1944. hapse ga na putovanju između Sarajeva i Konjica. Pronalaze mu antifašističke letke. O tome je svjedočila Truda Reich – Ribar, poznata muzička pedagoginja. Za Envera su se, tvrdila je, zauzeli muslimani u vrhu NDH. Intervencija je uspjela – poslan je u Budimpeštu... Enver dobiva vijest da je Sarajevo bombardirano od saveznika 11. 11. 1944, da mu je stradala kuća i u kući poginuli roditelji. Zbog traume tim događajem, živčano je oboljela njegova zaručnica Nella K., za koju porodični podaci kažu da je umrla u Jankomiru. Meni je Felicitas Reiser rekla da je u rastrojstvu izgubila život utopivši se u maksimirskom jezeru. Za sahranu se pobrinuo Hamid Dizdar. Mak mu javlja da ne dolazi u Sarajevo, jer će biti uhapšen. Putuje u Zagreb. Hapse ga, zatvaraju, puštaju. Napokon, od 1946. prestaju ga „tretirati“ - bez procesa i sudskog pravorijeka. Međutim, obnovljeno Društvo književnika Hrvatske zadužuje Sud časti kao „operativni instrument“ Agitpropa CK KPH, da propita sve hrvatske književnika „šta su radili za vrijeme Nezavisne države Hrvatske“. Sud časti izriče više od 100 „etičkih“ odluka - oduzimanja građanskih prava: ne smiju javno nastupati, ni objavljivati, niti tekstove potpisati svojim imenom. Među njima su bili Cesarić, Kolar, Ujević..., ali i Husejn Gjogo (promijenio prezime u Dubravić), Salih Alić, Hifzija Bjelavac (kasnije je promijenio u Bjelevac) i, naravno, i Enver Čolaković. Cesariću je „skinuta“ zabrana nakon pola godine, Tin Ujević ju je nosio do smrti 1955. Budući da nije nikada „sudski osuđen“, g. 1947. Enver se zapošljava u Enciklopedijski zavod, pozvan od direktora Krleža! Krleža ga je, naime, prvenstveno trebao da prevodi s mađarskog proze i romane partizana Ervina Šinke, Mađara, koji se „morao proizvesti u hrvatskog pisca“. A prevoditelj nema imena, osim sitnog inicijala: E.Č.

Sve mu je to prohujalo mislima, kad je otvorio HKL sa svojim esejom o Adiyju. Bijes koji je izlio na Zlatka Tomičića, bio je sastavni dio njegove životne drame koju je živio, ni kriv ni dužan, uzrokovane jezikom kojim nije ni pisao ni govorio.

VI. Šantićev potomak me poučava da Janković Stojan nije zločinac nego „naš heroj“

Posjet „poznatika u prolazu“

Jos ni sam nisam dobro upamtio novu adresu, kad jedne rane majske nedjelje, kroza san začuh jako kucanje na vratima. Bunovan, pomislih da mi se pričinilo ili da još sanjam. Koju minutu kasnije, kucanje se ponovilo, i to baš na prozoru sobice u kojoj sam spavao. Skočio sam k'o oparen! Krupni mi muški glas viče iz grmlja pod prozorom: „Otvaraj čovječe, prijatelj iz Mostara!“

Odmotavam kanafu kojom smo „zabravili“ vrata i preda mnom se ukaza mlađi čovjek koji se, koliko se sjećam, odazivao na prezime Radusinović. Milivoj Radusinović? „Mladi istoričar“. „Eto, ja navratio, nešto sam poslom u Zagrebu! Hajmo na kafu!“

Pa šta ćemo, siđosmo niz Zajčevu u kafić na Kvaternik. Za stolom, on mi vadi iz tašne darove: svoju knjižicu i „Slobodu“ s kraja decembra 1968. „Htjedoh ti kupiti i knjigu Salima Ćerića *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, ali ne stigoh...“, kaže. „Ali, evo, donio sam ti svoju prvu knjižicu. Malo nešto o Šantiću!“ – reče, otvori knjižicu i upisa mi posvetu. Iznenadnih se. Nisam znao da piše. Kaže, „pišem ja, ne hvalim se“. Nastavi: „Pa eto da razmijenimo mišljenja. Napokon je krenulo i Muslimanima, dobro ide, sigurno ćete biti priznati kao etnička zajednica, a do nacije ima još podosta“ – doda.– Otvori „Slobodu, kaže: „A ovaj Milivoj Mrkić baš se*^e, kao isprespakao te, a vidi se iz aviona da je on „kleso tvoj intervju“ po zadanoj mjeri, lijepio restlove da te prikaže „dobrim Hrvatom“ koji „zaslužuje“ biti članom Društva pisaca Hrvatske, jer po pjesmama si „niš korist“. Smije se. Iznenada se prisjetih da smo i u ona dva tri susreta prije „vojske“ ulazili u te muslimanske teme. O Ćerićevoj knjizi sam čitao, je je odmah po izlasku postala – „kontroverzna“ i nemilosrdno napadana. Kupio sam je u Mostaru, na kratkom odsustvu, baš kad sam početkom decembra 1968. odgovarao Mrkiću na „dva pitanja“ objavljena u „Slobodi“, koji mi ovaj donosi kao vijest staru pola godine.

Radenović priča, govori, a meni oči pune sna. Pijem espresso. Prihvaćam „Slobodu“. Poglédam onaj intervju koji je istinoljubivi Mrkić potpisao pseudonimom A. *Ljubanov*. „Ljubanov“ otvara intervju podatkom da sam „odnedavno član DKH“. Kaže: „O *Tvom ulasku u Društvo književnika Hrvatske kružile su razne priče. Ljute li te ili, možda, raduju?*“ „Ljubanov“ nije zabilježio da sam ga pitao: „Hoćete li pitati Mešu Selimovića i Skendera Kulenovića raduje li ih ili ljuti što su u Društvu pisaca Srbije? Ljute li se Izet Sarajlić i Ćamil

Sijarić što su u srpskoj (odnosno crnogorskoj) književnosti? Ili je to sasvim prirodno, a ovo „moje“ je nešto sasvim neprirodno?“

Drugo „pitanje“ tog komunizmom zaogrnutog nacionaliste, glasilo je: „*Ja lično ne volim Tvoju poeziju. No i mnogi drugi misle, čak i tvrde da u Tvojim poezijama ima nešto teško, nešto religiozno. Kako braniš svoju poeziju?*“ Smatrao sam to komplimentom. Objavio je i moju dodatnu rečenicu: „Ostavljam to na stranu pa se pitam: zašto bi se i takva pozicija smatrala pozicijom drugog reda, a religiozni ljudi – građanima drugog reda?!“

Podigoh pogled na Radusinovića. On se već zahuktao o Čerićevim *Muslimanima*.

U mislima mi proletje susret s Dubravkom H. u uređištvu „Telegrama“. Nosio sam prikaz „kontroverzne knjige“. Dubravko me upita: „Jesi li je napao?“ Tekst nije izišao. Nisam napao. Previše je važna.

Zamolio sam Radusinovića da mi oprost, moram otići. Pozdravili smo se i više se nikada nismo susreli.

Recital zagrebačke mladeži u sarajevskoj Carevoj džamiji

Nakon poznanstva s prvim zagrebačkim muslimanima u Tomašićevoj 12 (dr. Sulejman Mašović, dr. Kamil Kamerić, prof. Muhamed Balić, prof. Muhamed Salihbegović, studentica Vernesa Fazlić...), češće sam dolazio u društvene prostorije s malom, urednom aščinicom. Držao ju je jedan od najduhovitijih ljudi koje sam ikad upoznao, Šaban Serdarević. Blagost je izbijala iz svake njegove riječi, uvijek spreman na neku dosjetku raskošnog, „nasrudinhodžinog tipa“. Srednjoškolska i studentska mladež u njemu je nalazila najpoželjnijeg šereta pa su se okupljala oko njega i nerijetko vriskala od smijeha!

Ta omladinska grupa mi je predložila da krenem s njima u Sarajevo 24. maja 1969. s pripremljenim recitalom muslimanskih pjesnika koji bi, u organizaciji Sarajevskog omladinskog kruga, bio održan u Carevoj džamiji i dan poslije u Visokom. To je bio jedan od najljepših književnih izleta, gotovo nezapamćen za one koji su mu prisustvovali, jer je i mjesto te kulturne zgode bilo potpuno neuobičajeno do tada. Zagrebačke djevojke Seida Serdarević i Azra Ruždija, mladići Salih Aličelebić i Sabrija Prohić, sjećam ih se, recitali su mrtve i žive bošnjačke pjesnike čija su imena bili izvan optičaja, ili proskiribirana do zaborava, u kulturnom prostoru BiH - M. Ć. Ćatića, E. Čolakovića, S. Alića,

N. Idrizovića, Mehmeda Mašića. Govorio sam svoje dvije pjesme... Stihovi su fantastično zvučali pod kupolom Careve džamije, nad glavama stotina ljudi koji su do posljednjeg centimetra ispunili unutrašnjost i sofe slavnog islamskog zdanja. Sarajevska mladež nas je častila svojom pažnjom i prijateljstvom, a s nama su se rukovali i hvalili nas i Husen ef. Đozo i hafiz Ibrahim Trebinjac, koje sam i nakon tog susreta više puta u životu susretao i volio ih susresti.

Al Sajab i kamena vaza

Dovršavao sam knjižicu *Al Sajab i kamena vaza*. Knjižicu će ispinjavati zapisi o mostarskim vedutama, prijevodima triju poema Badra Šakira al-Sajaba posvećenih palestinskom otporu i dvije-tri moje pjesme duhovnog porinuća koje me zahvatilo, „samo od sebe“, bez edukacije i racionalne spoznaje tradicije.

Telefonirao sam Ivici Jembrihu, kajkavskom pjesniku u Čakovcu, zaposlenom u tiskari „Zrinski“. Volio sam njegovu elegičnu međimursku popevku i njegov „slatki kaj“. Zamolio sam ga da mi pošalje proračun za štampanje *Al Sajaba*...

Emotivni intermezzo

Čekajući odgovor tiskare, planula je romansa sa Smailom. „Pobjegli smo“ – u Mostar. I vjenčali se... i roditelje ostavili pred svršenim činom. Uzeli smo podstanarsku sobicu u jedne siromašne radničke porodice na Trešnjevci, Lenjingradska 79 (dvorište). Na tu mi je adresu stigla prva dopisnica.

Odgovorio mi je Alija Nametak na riječi potpore koje sam mu uputio povodom napadačke salve u dnevnim listovima Jugoslavije zbog njegove „nevaljale“ priče *Napršče*, objavljene u *Životu*, „propustom glavnog urednika Maka Dizdara“. Alija je napisao: *Sar. 24. 11. 1969. / Dragi prijatelju! Hvala na pismu. Neka Te to nimalo ne uzrujava! Psi laju a karavana prolazi! Ako možeš dobiti negdje jedan broj Borbe u kome je to štampano, izreži mi članak i pošalji. Mahsus selam Tebi i hanumi, Alija.*

Ta, poduža Nametkova pripovijetka, izašla je u četiri nastavka u *Životu*, od septembarskog u 1968, do januarskog u 1969. Partijski bijes uzvitlao je Nametkov narativ koji „karikira“, „optužuje i podriva“ „komunistički moral“ likom rukovoditelja tvornice. On zapošljava mladu udatu drugaricu (Muslimanku), ucjenivši je erotskom protuuslugom!

Trebao sam vjerovati da je zločin Stojanov epski, a herojstvo - historijsko

A strojevi u čakovečkoj štampariji su tiskali *Al Sajaba*... Ubrzo je bila gotova i isporučena. A onda je ubrzo stigla prva kritička refleksija iz Mostara. Pjesnik Milivoj Krunić u „Slobodi“ je objavio lijep i afirmativan prikaz. A da bi i čitaoci podijelili njegovo osjećanje ljepote, ispod teksta je objavio i pjesmu *Akšam olur* (Noć pada). I, tako je se zakotrljao kamičak...

U novembru 1969. mladi će mi pjesnik Mirsad Čampara (kasniji mostarski šehid) napisati pismo: „Na sastancima mladih pisaca u Domu omladine kojim predsjedava profesor Gimnazije Damjan Šantić, kude te kao autora nacionalističke muslimanske knjige, Ibrahime, pa ti javljam da znaš...“

Domu sam poslao svoje ljutito pismo. Odgovor je stigao 3. decembra 1969:

Uprava Doma omladine primila je od Vas pismo koje nas je ponukalo da Vam odgovorimo. U svom pismu navodite da je na sastanku Kluba pisaca Doma omladine bilo „blaćeno“ Vaše ime. Da to nije tako, uvjerite se kada pročitate priloženu kritiku napisanu od strane našeg Kluba povodok izlaska Vaše knjige „AL SAJAB I KAMENA VAZA“. Što se tiče dijaloga na koje nas, pozivate mi ćemo ga prihvatiti u svako vrijeme, ali nismo spremni da snosimo troškove Vašeg dolaska.

Kratak prikaz knjige „Al Sabaj i kamena vaza“

Prije izvjesnog vremena u mostarskoj „Slobodi“ pojavio se prikaz knjige „Al Sajab i kamena vaza“ Ibrahima Kajana iz pera Milovana Krunića – globalno pozitivan, sa izabranom pjesmom Akšam olur da te vrijednosti i potkrijepi. Pošto knjiga još nije bila u knjižarama, na čitaocima je ostalo da progutaju i ovakve stihove:

„Ruku diže punu otrovnica, jedan Stojan od Mletaka“,

Zna se o istorijskoj ličnosti Stojana Jankovića i kakve su narodne pjesme o njemu spjevane, a sad je na jednom on taj koji bije „krv nevinih bogougodnika“ valjda poput onih „prvaka šehera sa mudrim riječima do sjajnoga Stambola“.

Zatim nema stranice bez riječi bože ili alah napisanih velikim slovom. A što tek da se misli o ovim stihovima, ostavljenim valjda kao poenta za završetak: „Moj veliki Gospodaru, naokolo je noć, ima li glasa Tvojega, svicu uha mojega, mom brdskom putu mom zapjenjenom nastojanju ima li kraja“.

Kajan se uporno trudi da pravo građanstva u našem književnom jeziku stekne ovakve riječi: hamajlija, lahko, mehko, kostjela. Možda i ograđenja sa „ć“ nisu štamparske greške.

Stari most permanentno krsti Sulejman pašinim feudalnim znamenjem, a Hajrudina koji je život rizikovao da ostvari zamišljenu ljepotu (sjetimo se impresivnih platana Pedje Milosavljevića i legende o štapu) tek je škrtu pomenuta.

Najveći Mostarac svih vremena Aleksa Šantić ovdje je predstavljen kao odprilike neki blijedi blijedi i razbarušeni zaljubljeni prema Emmini u nekom vinogradu, a ona pred njim prkosna jer je on za nju „tek kao da je prica prhnula preko ohgrade vinograda“.

Svako koje svojedobno razgovarao sa Persom Ćorović zna da je pjesma o Emmini nastala poslije jedne šetnje kroz mahalū Mazoljice i plod trenutne inspiracije pred nepoznatom djevojkom (a ćerka imama Sefića iz Siliftarevog sokaka možda je mogla biti ona djevojka iz pjesme Zimsko jutro na pr.).

I sve tako do kraja. Do službenog žiga i potpisa: Damjan Šantić, Mustafa Delić, Saša Bubić, Janja Senkić, Šehić Mirna i Bogdan Jevtić.

---

prikazi

Sait Š. Šabotić

NAUKA I POSVEĆENI NAUČNIK NE PREPUŠTAJU ZABORAVU

**Enes Pelidija, *Osmanisti Bosne i Hercegovine do kraja XX stoljeća*,
knj. I, Mostar 2019, 237 str.**

Historija nije, kako su to davno definisali teoretičari ove nauke, omeđena samo u historičarevom heurističkom traganju, već je ona nešto šire od toga. Upravo tu tezu potvrdio je prof. dr Enes Pelidija svojom novom knjigom pod naslovom „*Osmanisti Bosne i Hercegovine do kraja XX stoljeća – biografski i bibliografski podaci*“, koja je nedavno objavljena u Mostaru u izdanju Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke. Pojava ove knjige, za koju bi se moglo reći da predstavlja riznicu kulture sjećanja, na neobično lijep način je osvježila tekuću historiografsku produkciju u Bosni i Hercegovini i dala joj nove ideje i zamah. Naime, u ovom djelu koje pripada biografsko-bibliografskom žanru, svoje mjesto su našli značajni bosanskohercegovački osmanisti koji su, po vremenu svog života i rada, pripadali XX vijeku. Prof. Dr. Enes Pelidija je, kako i sam u Predgovoru kaže, „... u raznim povodima i prilikama pisao (sam) i u više časopisa i do sada objavio duže i kraće osvrte na život i rad dijela bosanskohercegovačkih osmanista i orijentalista“. Posmatrajući takvo djelovanje sa historijsko-kulturnog aspekta, možemo reći da su u knjizi o kojoj govorimo, prema ličnom autorovom izboru, svoje mjesto našli najistaknutiji među istaknutima, njih jedanaest. Svi oni su početkom, sredinom ili krajem XX vijeka u znatnoj mjeri uticali na formiranje elite koja se bavila osmanistikom, utičući tako i na opštu kulturnu klimu unutar Bosne i Hercegovine pa i šire.

Zanimljiva, bogata, burna i duga prošlost Bosne i Hercegovine bila je razlog za interesovanje brojnih historičara da se opredijele za njeno izučavanje. Svakako, jedan od zanimljivijih perioda u prošlosti Bosne i Hercegovine je onaj za koji se odavno odomaćio izraz „*osmanski period*“. On je, prema razumijevanju dr. Enesa Pelidije, trajao ukupno 522 godine, naravno ako za početnu uzmemo 1386. godinu, kada je došlo do uspostavljanja prvih odnosa između dvije države, a kao završnu 1908. godinu, kada je izvršena aneksija Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske. S obzirom da je osmanski period trajao više od pola milenijuma, sasvim je razumljivo da je na tlu Bosne i Hercegovine morao ostaviti svoje dubinske tragove. Želeći da je sagledaju u trajućem dobu, više historičara je kroz različite žanrove pisalo o osmanskoj Bosni. To pisanje zapravo svjedoči da su na tom tlu „*ravnomjerno bili raspoređeni junaci i događaji*“ i da je tu stvarana historija koju valja čuvati od zaborava. Cijeneci upravo da su bibliografije osnovno naučno-informaciono sredstvo, dr. Enes Pelidija je bibliografski pristupio obradi pomenutih jedanaest stvaralaca osmanista, koji su svojim djelovanjem ostavili neizbrisivi trag u duhovnom životu Bosne i Hercegovine, boreći se da nauka ne poklekne pred nasrtajima iracionalnog.

Autor je ovu zanimljivu knjigu započeo uvodnom studijom pod nazivom „*O bosanskohercegovačkim historičarima-osmanistima i njihovim djelima do početka 20. stoljeća*“ (str. 13-107), nastojeći da čitaoce upozna sa historijatom osmanistike u Bosni i Hercegovini putem hronologije, onako kako se ona razvijala od svojih početaka. U tom kontekstu autor nam pojašnjava da su među prvim osmanistima bili Nesuh Matrakči (puno ime mu je Nesuh bin Karagöz bin Abdulah – Bosnevi), Husein Bošnjak – Kodža Muerrih, Ibrahim Alajbegović – Pečevi, zatim Mehmed Halifa, Omer Novljanin, Ahmed Hadžinesimović – Pruščak, Hadži Husein Muzaferi, Vehbi Ahmed Zekić, mulla Mustafa Ševki Bašeskija, Salih Sidki Ćehajić – Mahmudkadić, Firaki Mustafa, Salih Sidki Hadžihuseinović – Muvekkit, Husein Bračković, Abdulah Riđanović, Ibrahim Bašagić, Ali-dede Harimija – Bošnjak, i drugi. Dr. Enes Pelidija naglašava da se o ovim ljudima do novijeg doba nedovoljno znalo. U okvirima ove studije autor se potrudio da posebno izdvoji hronike i ljetopise, putopise, te memoare, biografije i autobiografije, kako bi nam na pregledan način dao osnovne i korisne informacije o počecima bosanskohercegovačke bibliografije i štampane knjige koja se bavila osmanskim periodom.

Drugi dio knjige pod naslovom „*O poznatim bosanskohercegovačkim osmanistima u prvoj polovini 20. stoljeća (1900-1945)*“ (str. 107-193) posvećen

je biografijama konkretnih ličnosti XX vijeka koje su se bavile osmanistikom. U fokusu svog intelektualnog objektiva dr. Enes Pelidija je izdvojio sljedeće osmaniste: dr. Safvet-bega Bašagića, Milana Preloga, Sejfudina Kemuru, Vladimira Ćorovića, Ćira Truhelku, Julijana Jelinića, Muhameda Enveri Kadića, Rizu Muderizovića, Vladislava Skarića, Fehima efendiju Spaha i Muhameda Handžića. Još u Predgovoru je autor naglasio da je odlučio da u knjizi I da pregled bosanskohercegovačkih osmanista do 1945. godine, kako bi u knjizi II, dao pregled onih poslanika pisane riječi „*koji su najveću aktivnost imali od sredine 20. do prvih godina 21. stoljeća*“.

Koristeći se istovjetnim metodološko-bibliografskim postupkom u knjizi koju je stvarao, dr. Enes Pelidija nas je njenim sadržajem uveo u kulturnu galeriju velikana osmanistike, koji su svojim djelovanjem i djelima postavili trajne temelje osmanistici u Bosni i Hercegovini i ukazali na mnoge rukavce koje dodatno treba istraživati kako bi naša slika o Osmanskoj imperiji na balkanskim prostorima bila mnogo jasnija i objektivnija. Zahvaljujući djelovanju upravo ovakvih stvaralaca, u historijskoj nauci su odbačene mnoge predrasude, netačne interpretacije i nehistorijska terminologija. Poglavlje posvećeno biografijama započinje sa prvim modernim osmanistom i orijentalistom, znamenitim Safvet-begom Bašagićem, čija je naučna svestranost proisticala iz radoznalosti njegovog duha. Nadasve patriota, Safvet-beg Bašagić nije imao srećnu zvijezdu vodilju. Pred kraj svog života, zbog loše materijalne situacije, bio je prinuđen da svoju, po mnogim djelima raritetnu biblioteku, proda, što ga ipak nije spriječilo da u nauci, posebno osmanistici, ne ostavi trajan pečat.

Među pionire koji su pisali djela o prošlosti Bosne i Hercegovine osmanskog perioda dr. Enes Pelidija je uvrstio i šejha Sejfudina Kemuru, koji je svojom erudicijom vjeroučitelja, književnika, pisca, prevodioca i prepisivača plijenio pažnju svojih savremenika. Posebnu zaslugu ovaj osmanista je imao u proučavanju sidžila i prevođenju djela alhamijado literature.

Značajno ime bosanskohercegovačke osmanistike bio je i Vladimir Ćorović (1885-1941), čiju je biografiju dr. Enes Pelidija ponudio čitaocima svoje nove knjige. Autor ga je predstavio kao afirmisanog historičara i odanog srpskog patriotu, koji se nije ustručavao baviti i osmanskim periodom bosanskohercegovačke historije. U tom kontekstu dr. Pelidija posebno izdvaja njegove radove – „*Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*“ i „*Iz sarajevske prošlosti*“ i djelo „*Historija Bosne*“, naglašavajući da se Ćorovićevo pisanje o osmanskoj vladavini u Bosni „*dijelom razlikuje od njegovih prethodnika*“.

i savremenika“ jer se odvažio da na osnovu izvorne građe piše i o procesu primanja islama.

Među poštovaoce prošlosti Bosne i Hercegovine, dr. Enes Pelidija je uvrstio i historičara Milana Preloga. Njegove knjige o Bosni i Hercegovini svrstavaju se među prvim pisanim i štampanim djelima objavljenim na početku XX vijeka.

Vrijedni poštovanja, trajnog sjećanja i čuvanja uspomene su i napori Ćira Truhelke koje je uložio tokom stvaranja djela posvećenih Bosni i Hercegovini. Dr. Truhelka je dao značajan doprinos i na polju prevođenja osmanskih dokumenata i putopisa.

Plejadu istaknutih osmanista dr. Enes Pelidija nastavlja sa prof. dr. Julijanom Jelenićem, Muhamedom Enveri Kadićem, Rizom Muderizovićem, Vladislavom Skarićem, Fehimom efendijom Spahom i Mehmedom Handžićem. Svi oni su, prema kazivanju dr. Enesa Pelidije, korisnim djelovanjem rasvjetljavali prošlost Bosne i Hercegovine i obogaćivali je interesantnim detaljima, doprinoseći na taj način i proširivanju znanja o susjednoj Crnoj Gori, Srbiji i Hrvatskoj.

Razlike u obimnosti saopštenih biografskih i bibliografskih podataka kod pojedinih osmanista su bile neminovne s obzirom da su i same zavisile od obima i kvaliteta njihovog stvaralaštva.

Iako i sam osmanista, u ovoj knjizi dr. Enes Pelidija je svjedočio o drugima, njihovim naporima, odricanjima i podvižništvu da bi polje svog istraživanja unaprijedili u odnosu na ono što su zatekli, ali je, također, svjedočio o svom vremenu i njegovim izazovima i zahtjevima. Da bi to ukupno svjedočenje bilo objektivno, dr. Enes Pelidija je, kao iskusan istraživač u domenu kulturne historije, izvršio izvanredan odabir brojnih izvora i literature, pozivajući se na njih u portretisanju svake od ličnosti zastupljenih u ovoj knjizi. Svojim dragocjenim tekstovima autor nas je bliže upoznao sa obiljem činjenica, analiza i sintetičkih ocjena o onome što je uistinu činilo djelovanje ličnosti o kojima je riječ, uspjevši da svojim naučnim pregalaštvom anulira često prisutnu romantičarsku nit koja se provlači, posebno kada su u pitanju biografije istaknutih ličnosti kulture. Kažemo to prevashodno zbog činjenice da pisanje biografija jeste i ostaje delikatan intelektualni posao. Dodatna vrijednost ovog djela dr. Pelidije jeste u tome što ono iskazuje poštovanje prema istaknutim osmanistima iz naše prošlosti i nudi opsežan pregled njihovih djela koja su za sobom ostavili.

Knjiga „*Osmanisti Bosne i Hercegovine do kraja 20. stoljeća*“ sadrži sve elemente koji ovu vrstu stručnih i naučnih djela čine funkcionalnim: Rječnik termina, Spisak izvora i literature, Indeks ličnih imena i Indeks geografskih pojmova. Nadamo se stoga da će ona, prvenstveno zbog svoje sadržine, a i svega ostalog, naići na topao prijem kod kulturne i naučne javnosti. Isto tako, nadamo se da se dr. Enes Pelidija, kao vrijedni i prepoznatljivi kulturni poslenik, neće zaustaviti na ovoj knjizi, budući da je i sam kazao da još mnoge ličnosti i njihova djela čekaju na sličnu prezentaciju. Na tom putu i u tom naumu, autoru želimo dobro zdravlje, ličnu i porodičnu harmoniju i sreću u radu.

Mesud Hero

**ENVER IMAMOVIĆ: PRIJESTOLNI BOBOVAC:
ARHEOLOŠKO-HISTORIJSKI VODIČ,
SARAJEVO, 2019.**

Ovih dana iz štampe je izišao vrlo zanimljiv arheološko-historijski vodič istaknutog bosanskohercegovačkog historičara emeritusa dr. Envera Imamovića pod nazivom *Prijestolni Bobovac: arheološko-historijski vodič*. Knjiga ima 70 stranica, gotovo džepnog izdanja, u kojoj je sadržana cijela historija i geografija jednog mjesta koje ima posebno mjesto u našoj kolektivnoj memoriji, izuzetno lijepih ilustracija, kvalitetnih fotografija u punom koloru i izuzetnoj štampi. U knjizi nam se otkriva sav sjaj, snaga i moć srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva kroz ono što je Bobovac bio kao prijestolno mjesto bosanskih banova, a od 1377 godine i kraljeva, središte njihove vlasti i moći. To je mjesto gdje je bio izgrađen najveći kraljevski dvor, gdje se čuvala kraljevska riznica i prijestolna kraljevska znamenja. Ovaj prijestolni grad bio je najjača tvrđava nekad uglednog kraljevstva. Smješten je na oko 400 metara dugom i 30 do 100 metara širokom hridu bobovačke kose.

Važno je reći da nam autor u ovom vodiču pruža dragocjene informacije o bližoj okolini i ambijentu u kojem je smješten ovaj grad iznad kanjona rijeke Bukovice u blizini Kraljeve Sutjeske, koja je teritorij Općine Kakanj, ali sam Bobovac se nalazi u sastavu Općine Vareš. Smješten u srcu Bosne, Bobovac nije lahko pronaći, pa u prvom dijelu knjige imamo precizne informacije o tome kako se iz dva pravca može doći na ovo znamenito mjesto.

U prvom dijelu rada prof. Imamović piše o značaju ove prijestolnice kroz cijelo postojanje srednjovjekovne bosanske države, a to je vremenski period od

500-600 godina, i o odnosu više generacija „dobrih Bošnjana“ prema centralnom mjestu njihove države. Možemo reći da se sjećanje na Bobovac toliko duboko usjeklo u memoriju ovdašnjeg čovjeka da je postalo mjesto kulturnog okupljanja, teferiča, proslava i nacionalnih praznika, i to sve tri većinske etničke i vjerske zajednice u BiH. To nam govori da je kod svih potomaka srednjovjekovnih Bošnjana, koji danas žive u državi Bosni i Hercegovini, prema Bobovcu duboko ukorijenjen odnos kao prijestolju i sjedištu njihovih banova, kraljeva, prinčeva i princeza evropskog ugleda i mjestu na kojem se kroz cijeli period postojanja serdnjovjekovne Bosne odlučivala njihova sudbina.

Najveći dio ovog izvanrednog rada prof. Imamovića posvećen je naporu da se odgovori na pitanje kako je izgledala ova tvrđava prije pada Bosanskog kraljevstva 1463. godine i kako se desilo to da danas tamo imamo samo ostatke ostataka sjaja i moći naših predaka. U posebnoj temi koju je nazvao „Početak stručnog istraživanja Bobavca“ možemo pročitati da su ovaj prvorazredni arheološki lokalitet prije stručnjaka pohodile vojske pljačkaša i rušitelja! Ovaj grad je u tim pljačkama i destrukciji gotovo potpuno uništen. Od dvadesetih godina sedamnaestog stoljeća, kad je napušten kao tvrđava od osmanske vojske, lokalno stanovništvo, motivirano mitovima i legendama o zakopanom kraljevskom blagu, prekopalo ga je uzduž i poprijeko. Poslije toga su oficiri austrougarske vojske sa puno vojnika i raznih pomagala dugo kopali po Bobovcu i s njega na konjima odnijeli sve što su našli! U ovom radu prof. Imamović nam opisuje stepen i način razaranja sve do prvih sistematskih arheoloških istraživanja koje je od 1959. do 1967. godine provodio Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine na čelu s kustosom dr. Pavom Anđelićem. Rezultati ovog, možda, najvećeg i najznačajnijeg arheološkog projekta na tlu Bosne i Hercegovine, objavljeni su u monumentalnoj monografiji pod naslovom „Bobovac i Kraljeva Sutjeska“, objavljenoj 1973 godine. Ali, iz naprijed navedenih razloga nije pronađeno sve ono što se očekivalo. Ipak, fragmenti burne bosanske historije koji su se ukazali, potvrdili su pretpostavke o sjaju i moći bosanskog kraljevstva. U ovom vodiču autor je objavio slike nastale tokom iskopavanja, kao i najznačajnije nalaze koji su pronađeni i koji se čuvaju u depoima Zemaljskog muzeja BiH. A ti nalazi govore mnogo više nego što smo do sad mogli i pretpostaviti. Zbog očuvane temeljne strukture cijelog kompleksa, autor nam predstavlja njegov tlocrt, s detaljima koji su dio istinske fascinacije ovog nekad veličanstvenog grada. Svaki objekat je označen i unesen u priloženi Plan tvrđave. Ovaj Plan je vrlo koristan prilikom obilaska

lokaliteta, jer se vidi da je ulaz u Grad sa njegove sjeverne strane bio snažno utvrđen bedemima i dvije kule, odakle put vodi do prve palače. U Plan je unesen svaki objekat do zadnjeg, južne kule osmatračnice, koja je s okolnim bedemima štitila Veliku palaču. Tako je prof. Imamović posebno predstavio i obradio razloge utvrđivanja sjevernog prilaza Gradu. Na brdu Vis graditelji su podigli najjaču kulu, nazvanu Branič kula. Ova šestostrana kula, visoka 3. ili 4. sprata, većim dijelom je bila isturena u vanjsku stranu bedema. Njeni zidovi su bili debeli 3. do 4. metra i ona je lijepo vizuelno predstavljena na 22. stranici vodiča. Djelimično je rekonstruisana i organizacija života u ovom gradu-tvrđavi. Opisujući dio koji lokalno stanovništvo danas zove Crkvice, autor piše da je tu, u stvari, bio mali gradski trg. Iako je bio u bedemima, od dvora je bio odvojen posebnim zidovima. Na ovom mjestu su bili smješteni trgovci, zanatlije, porodice gradske posade. itd. Ovdje su se nalazili dućani, krčme, prenoćišta, skladišta, i sl. Ovaj dio Bobovca posjetiocima će upasti u oči po jedinom obnovljenom objektu u ovom kompleksu, a to je kraljevski mauzolej.

Cijeli grad je bio opasan moćnim bedemima debelim i do 4 metra, dužim od 1 kilometra, koji su bili dodatno zaštićeni dubokim kanalima. U bedeme je bilo uklopljeno 11 moćnih odbrambenih kula. Graditelji Bobovca su maksimalno iskoristili prirodnu konfiguraciju terena tako što su prelazak sa jednog na drugi nivo tvrđave dodatno osigurali s tri pokretna mosta koji su se lancima dizali na čekrk. Takav način osiguranja za ono vrijeme u Evropi primjenjivan je samo na strateški, vojno i politički najznačajnijim tvrđavama, kakav je bez sumnje bio Bobovac i zbog toga je i dobio epitet „neosvojivi“. Na žalost, sva energija, znoj i novac koji je uložen u gradnju nije bio dovoljan da od agresora, rušitelja i lopova svake moguće vrste sačuva ni grad, niti posmrtni mir naših banova, kraljeva i užih članova njihovih porodica. U ovom Vodiču možemo pročitati da su arheolozi 1959 godine pronašli zastrašujuće prizore kopanja, pljačkanja i uništavanja u kraljevskom mauzoleju. Kraljevski grobovi ne samo da su bili oskrnavljeni, nego su namjerno polomljene nadgrobne ploče na kojima su bili izrađeni natpisi, uklesani likovi i kraljevska obilježja. Skeletni ostaci su većinom razdrobljeni i pobacani po grobnici, okolnom proplanku i šumi!

U ovom Vodiču postoji mnogo toga što se ne može vidjeti na samom Bobovcu. Pošto do sad nije pronađen crtež, skica, opis ili neka gravura ovog veličanstvenog grada od strane nekog ko ga je posjetio prije pada 1463. godine,

što ne znači da ona ne postoji, autor je angažovao akademskog slikara Senada Begića kako bi izvršio rekonstrukciju vizuelnog izgleda svakog objekta! A tu rekonstrukciju je bilo moguće izvršiti na osnovu temeljnih dijelova cijelog kompleksa koji su sačuvani u zemlji i detaljnog proučavanja i upoređivanja drugih velikih fortifikacijskih objekata po Bosni i drugim dijelovima Evrope iz onog vremena. Posebno je zanimljivo to što su naglašene rekonstrukcije najjačih kula, dijelova bedema, ulazna vrata, palače, cisterne za vodu, itd.

Brojne tajne bobovačkih riznica i tamnih podruma još nisu otkrivene, a samo pitanje je hoće li ikad biti rasvijetljene! Autor u ovom, za Bosnu i Hercegovinu izuzetno važnom radu, navodi izvore savremenika iz kojih možemo samo pretpostaviti koliko je bogatstvo ondje bilo akumulirano. Tako nam donosi vijesti osmanskih hroničara Ašik-paše i Dursun-bega, koji su pratili sultana Mehmeda Fatiha na pohodu u Bosnu, da su u tim riznicama našli „toliko blaga da se izbrojati nije moglo!“ Ove navode je krajem XVI stoljeća potvrdio dubrovački historičar Mauro Orbini.

„Prijestolni Bobovac“ je knjiga malog obima, ali sa obiljem podataka od izuzetne važnosti za cijelu historiju države Bosne i Hercegovine. O tim podacima se u javnom prostoru govori vrlo malo ili se krivo interpretiraju, rekao bih, iz političkih razloga. Kad imate u rukama ovu knjigu, ne možete a da se ne zapitate kako je bilo moguće da se ovakav grad napravi na vrhu ovog brda, kako su graditelji dovukli onoliki građevinski materijal i nosili ga i premještali po onom hridu, koliko su uložili znoja i novca?! Ne možete a da ne poželite da ga vidite onakvog kakav je on bio, a vidite ga samo kad zatvorite oči i otvorte ovaj Vodič! Samo u njemu možete vidjeti kako je izgledao taj najjači i najtvrdi stražar Bosanskog kraljevstva. I danas, bez obzira na to što je najporušenija prijestolnica u Evropi, Bobovac u nama izaziva snažan osjećaj ponosa na slavne dane Bosanskog kraljevstva, vrijeme kad smo najmoćnijim evropskim dinastijama i dvorovima bili ravnopravan partner, a neprijateljima dostojan protivnik.

Prof. dr. Enver Imamović je ovim Vodičem našoj domovini Bosni i Hercegovini ostavio najljepši poklon koji jedan naučni radnik međunarodnog renomea može ostaviti svojoj Domovini.

Alma Leka

**BOSNA I HERCEGOVINA FOTOGRAFIJOM
ANTONA ZIMOLA
MUZEJ HERCEGOVINE, MOSTAR, 2019.**

U 2019. godini izašla je u izdanju Muzeja Hercegovine knjiga pod nazivom *Bosna i Hercegovina fotografijom Antona Zimola*. Anton Zimolo je bio sin Josipa Zimola, najstarijeg mostarskog fotografa, koji je pred kraj Osmanske vlasti u BiH, 1860-te godine iz Trsta doselio sa porodicom u Mostar i otvorio krajem 60-tih i XIX stoljeća prvi fotoatelj u ovom gradu.

Prvi put se objavljuje obimna monografija o Antonu Zimolu, jednom od najstarijih mostarskih fotografa, koji je radio i stvarao krajem XIX i u prvoj polovini XX stoljeća, tačnije od 80-tih godina XIX stoljeća do 1945. godine.

Čovjek je od davnina težio da sačuva tragove postojanja za generacije koje dolaze, a za običnog je čovjeka od posebnog značaja otkriće i pronalazak fotografije 1839. godine. Od pronalaska fotografije 1839. godine pa do njenog dolaska u BiH prošlo je izvjesno vrijeme, i do danas su ostvareni brojni značajni autorski radovi, hronike života i rada svi slojeva bosanskohercegovačkog društva.

Prvi su fotoateljei u Bosni i Hercegovini otvoreni tek pred kraj Osmanske vlasti, tačnije za vrijeme vladavine bosanskog namjesnika Topal Osman-paše. Naime, posljednje decenije osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini predstavljaju vrijeme značajnih društvenih promjena. Hatišerifom od Gülhane 1839. godine označen je prelazak na civilno društvo i početke modernizacije bosanskohercegovačkog društva prema evropsko liberalno-

građanskim načelima. Ove su reforme doprinijele i pojavi modernih zanata, poput fotografskog. Zbog toga i razvoj bosanskohercegovačke fotografije s početaka otkrića fotografije nije bio uravnotežen sa svjetskim kretanjima, budući da je bio zavisna i od stepena društvene i gospodarske organiziranosti pojedinih bosanskohercegovačkih sredina.

Od pronalaska fotografije u svijetu 1839. godine pa do 1860-tih godina XIX stoljeća, odnosno dolaska prvog fotografa i otvaranja prvog fotoateljea Zimolo u Mostaru, proteklo je 20-tak godina.

Davne 1951. godine, godinu dana prije smrti Antona Zimola, Muzej Hercegovine je njegov fotografski fond dijelom otkupio, a dijelom dobio na dar od Zimolove kćerke Dorotee.

Anton Zimolo je umjetničku fotografiju usavršavao u Beču, te u Trstu od 1882-1883. godine, nakon čega od oca Josipa Zimola preuzima fotografski zanat. Kao aktivni sudionik tadašnjeg društvenog i kulturnog miljea Mostara, te održavajući prijateljske odnose sa umjetnicima, književnicima i kulturnim radnicima grada tog vremena - možemo ga slobodno nazvati hroničarom historije grada - bilježio je na svojim fotografijama brojne događaje, trenutke, ljude i arhitekturu Mostara i okoline, i na taj način dokumentirao život i razvoj Mostara i Hercegovine.

Na Zimolovim fotografijama ostali su zabilježeni stari Mostar i njegova bliža okolina, arhitektura tadašnjih vjerskih i javnih građevina, potom fotografije gradova u kojima je boravio, kao i fotografije starih narodnih nošnji. Njegove nam fotografije mnogo govore o *stilu fotografije toga vremena, ali i o životu i strukturi grada Mostara i okoline.*

Knjiga se, pored uvodnog dijela, odnosno Riječi urednika, te O knjizi, sastoji od 3 poglavlja: Mostar, Kroz Bosnu i Hercegovinu i Narodne nošnje, odnosno, onako kako je i sama Zbirka fotografa Zimola i formirana u Muzeju. Monografija se sastoji od 528 stranica, te 470 izabranih Zimolovih fotografija i štampana je trojezično - pored bosanskog jezika uporedo su i prevodi na engleski i njemački jezik, što je čini pristupačnom za najširi krug čitalaca.

Kroz 470 izabranih fotografija, zastupljenih u Zbirci Muzeja, od kojih se većina po prvi puta predstavlja javnosti, dat je pregled rada fotografa Zimola od samih početaka njegova rada pa do zatvaranja ateljea 1945. godine.

U prvom poglavlju pod nazivom Mostar prikazan je grad sa svim svojim ljepotama: arhitekturom, vjerskim i kulturnim objektima i institucijama, potom zdravstvenim ustanovama, sportskim klubovima, važnim događajima

u gradu na Neretvi, te veliki broj značajnih ličnosti koje su obilježile društveni i kulturni život grada.

Drugo poglavlje prikazuje fotografije 21 bosanskohercegovačkog grada koje je Zimolo uspio snimiti svojim aparatom - od juga Bosne i Hercegovine pa do njenih istočnih krajeva - Trebinje, Ljubinje, Gacko, Bileća, Nevesinje, Stolac, Čapljina, Domanovići, Žitomislići, Buna-Blagaj, Ljubuški, Široki Brijeg, Jablanica, Prozor, Konjic, Sarajevo, Kiseljak, Jajce, Goražde, Foča i Čajniče, i čine ih panoramski snimci nabrojanih urbanih cjelina sa znamenitostima, život sa ulice te arhitektura navedenih krajeva.

Treće, poslednje poglavlje predstavlja nam Antona Zimola kao svojevrsnog zapisničara tradicije narodnih nošnji. U ovom poglavlju je prikazana raznovrsnost tradicionalnih motiva i sastoji se od fotografija svih slojeva društva, seoskih i gradskih, ženskih i muških narodnih nošnji iz različitih dijelova Hercegovine: Mostara i okoline, Bileće, Čapljine, Trebinja, Gacka, Konjica, Stoca, Popova polja, itd. Zimolo je zabilježio i trajno sačuvao na ovaj način vrijednosti kulture tradicionalnog odijevanja Hercegovine.

Urednik ove izuzetno vrijedne Monografije je mr. Ibrahim Dizdar, muzejski savjetnik, a redakcijski kolegij izdanja čine Zlatko Zvonić, historičar umjetnosti i viši kustos, te Aner Duraković, saradnik na Zbirci.

Fotografije Antona Zimola izvor su saznanja i za proučavanje urbanog razvoja grada Mostara, vidljivih promjena u njegovu izgledu, pojedinih dijelova grada, ulica, parkova, itd. Na njegovim su fotografijama trajno zabilježeni život i razvoj Mostara i Hercegovine, prizori iz privatnog života grada i njegovih stanovnika, osobe značajne za političku i upravnu vlast grada, znameniti Mostarci koji su dali svoj doprinos različitim granama nauke, umjetnosti, književnosti, kulture, privrede, sporta, i sl.

Kao monografija koja je posvećena radu jednom od najstarijih bosanskohercegovačkih fotografa, predstavlja veliki doprinos historiji bh. fotografije. Nadamo se da će poslužiti u budućnosti za sveobuhvatnu monografiju o radu i životu jednog od najstarijih mostarskih fotografa. Ovim izdanjem Muzej Hercegovine želi trajno sačuvati sjećanje na lik i djelo fotografa Antona Zimola, umjetničkog fotografa i jednog od prvih fotografa ne samo Mostara, već i Bosne i Hercegovine.

Lejla Žujo – Marić

HISTORIJA, TRAUMA I IDENTITET U KNJIŽEVNOM DJELU HUSEINA BAŠIĆA:

(prof. dr. em. Elbisa Ustamujić: *Svjetovi u kovitlacu: o poetici Huseina Bašića*, Almanah, Podgorica, 2019)

Bošnjačka književna tradicija jedan je od kompleksnijih fenomena unutar južnoslavenske interliterarne zajednice, pa i šire. Nastala na razmeđu historijskih i društvenih tokova, izložena propitivanju i osporavanju, sublimirala je bogatu duhovnost usmenog narodnog naslijeđa i individualnog talenta autora oblikujući vlastite poetičke mijene i konstante. Njenu aktuelnost i mogućnost novih čitanja pokazuje i knjiga pod naslovom *Svjetovi u kovitlacu: o poetici Huseina Bašića* prof. dr. em. Elbise Ustamujić, književne historičarke i profesorice emerite sa Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru kojim se potvrđuje njeno mjesto u vrhu bosanskohercegovačke književnokritičke i književnohistorijske misli. Prateći u kontinuitetu specifičnosti Bašićevog pjesničkog opusa i poetičke odlike proznog stvaralaštva, knjiga *Svjetovi u kovitlacu: o poetici Huseina Bašića* satkana je kao monografska studija koja iz velike rijeke kulturnog pamćenja osvjetljava pojedinačnu intelektualnu figuru važnu za oblikovanje književnog kanona bošnjačke književnosti. Slijedeći princip bliskog čitanja (close reading) Bašićevog poetskog i proznog teksta uz sublimiranje zavidnog čitalačkog iskustva sa rezultatima strukturalističkih i poststrukturalističkih učenja, Ustamujićeva otvara i puteve spoznavanja, intepretiranja i razumijevanja identiteta bošnjačke književnosti uz svijest da je ona neraskidivi dio šire južnoslavenske interliterarne zajednice i evropskog kulturnog kruga.

Komunicirajući sa kulturnim pamćenjem, studija aktuelizira i način memoriziranja lika i djela Huseina Bašića: iz tekstova se može iščitati da je Bašićeva intelektualna zaostavština obilježena širokim spektrom djelovanja ugrađenim u njegov književni identitet. I proza i poezija Huseina Bašića obuhvaćena ovom studijom pokazuje njegovu uronjenost u crnogorski i sandžački kontekst uz svijest o bošnjačkom nacionalnom identitetu, eliotovsku premreženost kulturne tradicije i individualnog talenta gdje je pjesnik ne samo glasnik kulturnog i književnog izraza, nego i posrednik između načina pamćenja traumatične historije jednog prostora i njenog ugrađivanja u književni tekst.

Uz to, studija osvjetljava i Bašića u širem kontekstu bošnjačke književne tradicije, posebno u svijetlu generacije bošnjačkih književnika druge polovine XX vijeka kao što su Mak Dizdar, Meša Selimović, Derviš Sušić, Skender Kulenović. Nezaobilazne su i komparativne linije koje autorica uspostavlja i spram drugih autora južnoslavenske interliterarne zajednice kao što su Lalić, Zogović, Crnjanski i Krleža čime je poetika Huseina Bašića valorizirana unutar širih književnih pojava i referentnih tačaka južnoslavenske književnosti XX vijeka. Po svojoj kompoziciji, studija je pregledno podijeljena u sljedeće naslove: *Modernizam i tradicija lirskih apstrakcija*, *Poetski dijalog s književnim i kulturnim naslijeđem u zbirci Kad su gorjele Božije kuće*, *San kao fantastični diskurs sjećanja*, *Poetika romana Krivice*, *Narativni identiteti na raskršćima balkanske historije*, *Zamjene – roman rijeka*.

Tekst pod nazivom *Modernizam i tradicija lirskih apstrakcija Huseina Bašića* ukazuje na Bašićev lirski senzibilitet u koji je utkano naslijeđe usmene narodne tradicije u doticaju sa pjesničkim izrazom zrelog modernizma i postnadrealizma gdje se odvija dijalog i s mitskim. Autorica primjećuje da se Husein Bašić od 1970. profilira kao pjesnik i ostaje vjeran poeziji narednih 30 godina unutar kojih je objavio 11 pjesničkih zbirki. Od prvih pjesničkih zapisa u zbirkama *Od sunca ogrlica*, 1970, *Bestražje*, 1972, *Prošle oči*, 1974. i *Jato u nevidjelu*, 1980. do zbirki *Utra*, 1979, *Breme i Uzma*, 1986, *Sjutradan* i *Glasovi s vode*, 1987. te *Čuma* 1997. Husein Bašić se izgradio kao pjesnik prepoznatljivog izraza i dojmljivog pjesničkog jezika. Bašićev lirski subjekt obremenjen je zavičajnim kulturnim pamćenjem, mitskim slikama oživljenim u univerzalnim iskustvima, često zarobljen skepsom i strahom što korespondira sa modernom filozofijom, iskustvom modernog subjekta rezigniranog i otuđenog u svijetu.

Pjesništvo Huseina Bašića upotpunjava pjesnička zbirka *Kad su gorjele Božije kuće* (1994) nastala kao svjedočanstvo o agresiji na Bosnu i Hercegovinu (1992- 1995) i kolektivnom stradanju Bošnjaka i svih segmenata njihove kulturne baštine. Ova pjesnička zbirka je znak Bašićevog etičkog angažmana, krik i bunt protiv banalnosti zla, molitva za bosanski prostor raspolučen u simultanosti neumoljivih historijskih datuma i njihove refleksije na poetski tekst kao mnemonički znak. U kontekstu bošnjačke i južnoslavenske književnosti ova pjesnička zbirka priziva misao Theodora Adorna o smislu pisanja poezije nakon holokausta i pokazuje na koji način poezija postaje mjesto u kojem se čuva bošnjačko kulturno naslijeđe i kako se piše poezija u vrijeme genocida nad Bošnjacima.

U tekstu *Poetski dijalog s književnim i kulturnim naslijeđem u zbirci Kad su gorjele Božije kuće* Ustamujićeva primjećuje da se ova pjesnička zbirka Huseina Bašića upisuje u jedno od mnogobrojnih djela s tematikom iz posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini (1992 - 1995 godine), gdje se silini ratnih pustošenja urbicida i kulturocida suprotstavlja snaga pjesničke riječi uronjena u istinu i svjedočanstvo o razornoj moći rata.

Pritom, kako primjećuje autorica, Husein Bašić saosjeća sa bosanskom boli svih znanih i neznanih žrtava, savremenici, umjetnicima i prijateljima pokazujući koliko pjesnički tekst premrežen intertekstualnim dijalogom sa prethodnom književnom tradicijom i kulturnim naslijeđem može premostiti ambise rata i povezati vrijeme i prostor razbijen traumom. Ovom prilikom je vrijedno kazati da je i mostarski ratni inferno književno portretiran u Bašićevoj pjesničkoj zbirci *Kad su gorjele Božije kuće*. Rušenje Starog mosta posvjedočeno je krikom pjesnika i pretočeno u stihove nastale novembra 1993.godine, pa se zbog toga ciklus Bašićevih pjesama s tom tematikom može smjestiti u liniju sa tekstovima brojnih intelektualaca iz Bosne i Hercegovine i šire nastalim u istom periodu, a kojima je apelovano da je barbarskim činom rušenja ovog zdanja svjetske kulturne baštine najavljen kraj povijesti. Uz svjedočenje o mostarskoj tragediji Bašić razvija intertekstualne relacije prema bošnjačkoj književnoj tradiciji, Derviš – paši Bajezidagiću i Skenderu Kulenoviću, sonetu i tarihu kao pjesničkim formama koje čuvaju pamćenje na ljepote mostarskih znamenitosti osmanske arhitekture – Starog mosta i Karadžobegove džamije.

Bašićev dijalog sa historijom karakterizira i njegove romane, a odvija se i putem dokumenata, elemenata svjedočenja do usmenih vidova pamćenja

i podsvjesnih sfera koje postaju transkript stvarnosti. Protagonisti Bašićevih romana, uronjeni u prostor neumoljive balkanske historije, doživljavaju tjeskobe i traume, gubitak etnonacionalnog, statusnosocijalnog i političkog identiteta, sve do gubljenja individualnog identiteta i odlaska u *tuđe gnijezdo*, odnosno egzil.

Tekst „Poetika romana *Krivice* Huseina Bašića“ ukazuje na Bašićev odnos prema historiji viđen iz perspektive majoriziranog naroda, što ove romane razlikuje od romana drugih pisaca sa prostora Crne Gore, kao što su Lalićevi ili Zogovićevi. U ovim Bašićevim romanima otvara se pitanje historijskog položaja i sudbine Bošnjaka na balkanskom prostoru od doba oblikovanja „turske krivice“, pa do traumatične historije dvadesetog vijeka, a propituje se i uloga epskog kulturnog koda u kreiranju mitomanije što nosi negativne historijske posljedice. U narativnom oblikovanju teksta Bašić se oslanja na dokumentarnu građu i na taj način otvara dijalog s diskursom mitomanije i praznih političkih konstrukcija potcrtavajući da i Drugi imaju svoj ugao u pamćenju historijskih događaja kao i pravo da iz tog historijskog ugla progovore o sebi. U interpretaciji ovih romana autorica potcrtava da je izuzetno važna vrijednost različitih vrsta dokumenata – od arhivske građe, uvođenja svjedočenja stvarnih ljudi do dnevnčkih zapisa što pored liriziranih elemenata i tehnika modernog pripovijedanja Ustamujićeva prepoznaje kao naslijeđe novohistorijskog romana.

„Narativni identiteti na raskršćima balkanske historije u romanima Huseina Bašića“ tekst je koji obuhvata Bašićevo prozno stvaralaštvo s akcentom na unutarnju dramu identiteta. U tom svijetlu, ako se pozovemo na poststrukturalistički kulturni kontekst, identitet doživljava *konstrukciju* i *dekonstrukciju* gdje se upisuju bolni procesi zamjene identiteta, traume, raspolućenosti do zamjene i krize identiteta, a sve je uvjetovano dramatičnom balkanskom historijom. Tragom naslijeđa romana XX vijeka, i Bašićevi romani pokazuju da historija u svijesti njegovih likova nije više samo vanjsko stanje. Ratovi, seobe, smjene vlasti, zarobljeništvo, gubitak porodice i doma, nasilje, trajno mijenjaju unutarnje čovjekovo biće upisujući se u njegovu dušu kao trauma, bol, psihološka raspolućenost između tragične prošlosti, nesigurne sadašnjosti i neizvjesne budućnosti. Tako se historijska pomjeranja, psihološke krize i strah nastali kao reakcija na historijske događaje i traumu identiteta preslikavaju na prostor snova što je aktuelizirano u tekstu pod nazivom „San kao fantastični diskurs sjećanja“.

Autorica prepoznaje da je i unutarnji, intimni svijet Bašićevih junaka ispunjen traumama i strahom, a takva tema *sudbinski* traži figurativnost jezika, jezgroviti govor simbola, testirajući načine na koji mogu biti ispričovijedani memorijski obrasci. San je čest motiv u književnosti, posebno u usmenom književnom naslijeđu, a u Bašićevoj prozi je aktualiziran u modernističkom kontekstu suženih egzistencijalnih krugova unutar kojih borave njegovi likovi. Fantastični diskurs sna reflektira traumatična sjećanja i zlokobno najavljuje marginaliziranost u nekom novom vremenu. Naslage narodne tradicije, usmene kulture pamćenja, bolnog historijskog iskustva sa poetiziranim slikama pejzaža jezgrovito satkanim u egzistencijalistički čvor su neki od segmenata koje Ustamujićeva propituje u tekstu „Zamjene – roman rijeka“ čime se u potpunosti mogu sagledati ključne poetičke linije Bašićevog romanesknog opusa. Bašićevi likovi su gubitnici u prostoru historije, osuđeni na zlu kob, traumatu osporavanja i nepripadanja, otuđenici i izbjeglice kojima su pamćenje i pripovijedanje načini oblikovanja kulturnog pamćenja i trag o postojanju u svijetu gdje historiju pišu Veliki. Ustamujićeva u svih devet romana Huseina Bašića prepoznaje afinitet ovog pisca da sa historijom komunicira i da je oblikuje umjetničkim postupcima prepoznajući da tema neminovno određuje stil i književni izraz. Historija se pokazuje kao turbulentni prostor čije posljedice su povod za dijalog utemeljen na dokumentima koji istiskuju prostor mitomaniji i pseudočinjenicama.

Studiju upotpunjuje intervju autorice s Huseinom Bašićem vođen za vrijeme njegovog boravka na Sarajevskim danima poezije 1997. godine. Za razliku od prethodno spomenutih cjelina, kao i nekih poststrukturalističkih ideja u kojima je najavljena smrt autora i dat legitimitet čitaocu u kreiranju asocijacija i proizvođenju značenja, ovdje se dijaloškom metodom uključuje i glas pisca koji, poput Edgara Alana Poea u čuvenom eseju *Filozofija kompozicije*, autorefleksivno objašnjava način oblikovanja književnog djela krećući se na tankoj liniji između emocija, inspiracije historijskog znanja, stvaralačkog umijeća, intelektualne angažiranosti i društvene odgovornosti pisca u južnoslavenskom kulturnom kontekstu.

Sve cjeline monografske studije oblikuju unutarnju koherentnost, pokazuju bogatstvo interpretativnih puteva jer se, između ostalih, sublimiraju strukturalistički, poststrukturalistički i lingvostilistički pristup, te su sa strukturalističkim pitanjima oblika pripovijedanja uspješno upotunjene poststrukturalističke koncepcije kulturnog pamćenja, dijalogičnosti,

intertekstualnosti i drugosti. Propitivanjem književnog kanona bošnjačke književnosti druge polovine XX vijeka i mjestom Huseina Bašića unutar njega, razumijevanjem ukupnosti kulturnih naslaga i njihovih refleksija na važne književne pojave i pisce u širem južnoslavenskom kontekstu, Ustamujićeva je svojom knjigom *Svjetovi u kovitlacu: o poetici Huseina Bašića* još jednom potvrdila svoje mjesto u vrhu bosanskohercegovačke književnohistorijske scene i šire.

Dževad Drino

ISTINSKO POIMANJE LJUDSKIH VRIJEDNOSTI

Amir Brka: *Nisim Albahari, tragični revolucionar*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2018.

Amira Brku znamo najviše kao pjesnika, a njegova poezija uvijek je pokazivala visok standard, ali i svojevrsnu ironiju i subverzivnost; disciplinirani izbor riječi, svaka na svom mjestu, nijedna naodmet. Jezik je uvijek prozor u svijest, a profesor Zeničkog univerziteta dr. Željko Škuljević u jednoj recenziji skreće pažnju na jezik Amira Brke: *Jezikom koji je do bola oslobođen baroknih, romantičarskih i inih natruha, odnosno svojevrsnim govornim redukcionizmom, pjesnik je započeo dugu epohu beskrajnih putovanja u traženju samoće, "domovine"*.

I opis sudbine glavnog junaka autor u svom najnovijem djelu struktuirao dramaturški. Nakon *Uvoda* (9-16. str.), slijedi poglavlje *Jevreji Tešnja, život i stradanje* (17- 160), potom *Nisim Albahari u predratnome i ratnom vremenu* (161-258), *Tragični poraz i obnova utopije* (259-288), te završna cjelina *Za etiku globalne solidarnosti* (289-296). Na kraju knjige je pogovor dr. Envera Kazaza, te bilješku o autoru i riječ zahvale.

Uvod donosi intrigantan ogled *Protiv kulture selektivnog pamćenja* uz zanimljiv dio posvećen historijskom revizionizmu, gdje nam daje i prve iznenađujuće naznake koje upravo Albahari piše (u ediciji *Sarajevo u revoluciji* o agitaciji protiv nadolazećeg Drugog svjetskog rata i za autonomiju Bosne i Hercegovine u budućoj zajedničkoj državi). Miljenko Jergović nam kazuje o nastanku povijesnog revizionizma: Francuz Maurice Barde objavljuje jula 1947. godine knjigu u kojoj se okomljuje na francuski pokret otpora i na

suđenje nacistima. Svi dokazi o istrebljenju Židova lažni su, tvrdi on, i time utemeljuje povijesni revizionizam. Pri tom se historijski revizionizam označava kao historiografska i kulturna tradicija s ciljem likvidiranja revolucionarnih tradicija od Francuske revolucije 1789. godine do danas, i jasno se razlikuje od reinterpretacije, ili nekog novog pogleda u znanosti.

U knjizi potom slijedi sjajan ekskurs o Jevrejima Tešnja, te o samoj ličnosti Nisima Albaharija (Tešanj, 1916. - Sarajevo, 1991.), Sefarda koji je jedan od četiri narodna heroja iz reda bosanskohercegovačkih Jevreja.

Autor slijedi Albaharija do tragičnog poraza i obnove utopije. Albaharijev *svjesni faktor* uključivanja Jevreja u Narodnooslobodilački pokret suprotan je stavovima mnogih. Pri tom rasvjetljava i Albaharijev lični udes: genocid nad njegovim narodom, u kojem je ubijen i najveći dio njegove porodice, a dva brata poginula su mu kao partizani, nakon čega dolazi sučeljavanje sa prazninom. U historiografiji je već isticano da je partizanski pokret Jugoslavije jedinstven slučaj u porobljenoj Evropi sa Jevrejima borcima koji su se, kao nigdje drugdje, aktivno pridružili pokretu otpora, sa 150 nosilaca Partizanske spomenice 1941. godine i jedanaest narodnih heroja.

Autor je u ovom djelu primijenio multidisciplinarni pristup. Uz opsežno korištenje arhivskih izvora i literature (navođenih u fusnotama i evidentiranih na kraju knjige) on jasno određuje svoj humanistički diskurs kao kompleksnu strukturu akumuliranih znanja, sa metanarativima u povijesnoj pozadini: fašizmom, civilizacijom, kulturom, tešanjskom prošlošću. U ovom vremenu *ukrštenih historija* autor analizira društvene procese, vjerovanja i motive koji su određivali život ne samo Nisima Albaharija nego i njegove generacije, pa je, i po Czesławu Miłoszu, trgovina prošlošću samo razlika između zapadne i istočne Evrope, razlika između *pamćenja i nedostatka pamćenja*.

Uživa se ovdje u kreativnoj samoći čitanja, pri čemu nikada nema usamljenosti, jer je posrijedi susret sa drugim u tekstu. Ovo je knjiga sporoga čitanja, u kojoj se čitalac zaista stapa s tekstom i poistovjećuje sa ličnostima/likovima. Čovjek se zapita: da li je ovo roman ili publicističko, historiografsko djelo? Za mene je i jedno i drugo! John Burrow će reći da književno djelo zahtijeva rigoroznu metodu, disciplinu i analitičku sposobnost, što razlikuje Herodota i Tukidida od mesopotamskih pisaca *čuvara činjenica*, a ne povjesničara. Zato zapisi i svjedočanstva velikih historičara podsjećaju na velika djela književnosti iz kojih se vidi koliko povijesna činjenica može biti važna za razvoj kulture i sudbinu nacija. Uostalom, podsjetimo da je i najveći

njemački pravni historičar Theodor Mommsen za svoju *Povijest Rimskog Carstva* dobio Nobelovu nagradu za književnost.

Nisim Albahari bio je povod da nam Amir Brka jasno i otvoreno iskaže svoj kristalno jasni sud. Pri tom je za njega historija najprije stanovište sa kojeg jedna kultura promatra prošle događaje kako bi protumačila sadašnjost i oplodila svoju budućnost. Autor ne stavlja svoj potpis na depresivan zaključak Voltera i Gibona da je historija “bilježenje zločina i ludosti čovječanstva”, jer knjiga nikako nije samo riječ autora: ona je uvijek i priča o njemu.

Nakon detaljnog prikaza Holokausta koji je izvršen u Tešnju i impresivno precizne identifikacije svih žrtava, u odjeljku *Zlodjela i krivotvorine* (120-137. str.) najveći dio posvećen je svjesnoj i ciljanoj relativizaciji uloge Tešnjaka Adem-age Mešića kroz konstataciju da je on, iako *jest bio Pavelićev doglavnik, štitio cjelokupno stanovništvo*, pa je, za revizioniste, naravno, “pozitivna” ličnost. “Koliko je ovaj pokušaj *uvođenja* Pavelićeva doglavnika u sistem tešanjskih reprezentativnih, a, s obzirom na predočenu dimenziju oficijelnosti, čak i kanonskih simboličkih identiteta, s jedne strane, u najdubljem smislu nečastan i *neljudski* spram žrtava, toliko, s druge, predstavlja i ozbiljnu opasnost stoga što podriva duh univerzalnosti i kozmopolitizma koji je osvjedočeno svojstven Tešnjacima”, zaključuje Brka, apostrofirajući i superiorno raskrinkavajući zlokob pamfleta koji je 2004. godine na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu odbranjen kao magistarski rad, a zatim i objavljen kao knjiga *Adem-aga Mešić u svom vremenu* (autor Sakib Kurtić, Planjax, Tešanj, 2004). Amir Brka je, dakako, najpozvaniji da iznese svoj sud jer je 1998. godine priredio i objavio dragocjeno svjedočanstvo jednog vremena - Mešićeve tekstove i izjave (Adem-aga Mešić: *Moj odgovor bezimenim klevetnicima i drugi tekstovi*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 1998).

Nije svejedno šta čitamo. Kognitivni psiholog Steven Pinker nalazi da je čitanje tehnologija koja omogućava preuzimanje drugoga, razumijevanje tuđeg pogleda na svijet koji itekako mijenja naša vjerovanja. Ali čitanjem, svejedno, učestvujemo u jednom nevjerovatnom procesu koji će nas učiniti modernijim, suosjećajnijim i humanijim ljudima. Upravo knjiga *Nisim Albahari, tragični revolucionar* vratit će nas istinskom poimanju ljudskih vrijednosti, izvornom humanizmu i toplini čovjeka koju autor maestralno prikazuje, stoga svesrdno preporučujem da je čitate i pročitajte.

Pro captu lectoris habent sua fata libelli - sudbina knjiga, u krajnjemu, zavisi od onoga ko ih čita, a ovo djelo krupan je doprinos ukupnom tešanjskom

civilizacijskom simboličkom kapitalu. Ali, naravno, ne samo to, jer historičar dr. Husnija Kamberović navodi u recenziji da “ova historiografski vrlo precizna i temeljita knjiga ima znatno šire značenje i njeni horizonti, ne samo u simboličkom smislu, nadilaze balkanske, pa čak i evropske okvire”. S pravom!

---

in memoriam

Šaban Zahirović

IN MEMORIAM
mr.sc. Edin Čelebić (15.11.1947 - 2.12.2019)

Rođen je u Mostaru 15.11.1947. Završio je Drugu osnovnu školu u Mostaru, a potom i Učiteljsku školu u Mostaru.

Pedagošku akademiju, Grupa historija-geografija završava 1970, a 1978. godine diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Odsjek za historiju. Magistrirao je na istom fakultetu 1984. godine i stekao zvanje magistra historijskih nauka.

Prvo zaposlenje Edin je započeo u Osnovnoj školi u Podveležju, kao učitelj, a kao srednjoškolski nastavnik radi u Centru za srednje usmjereno obrazovanje pri Radničkom univerzitetu u Mostaru. Od 1983. godine radi u Arhivu Hercegovine kao samostalni referent za period socijalističke izgradnje i razvoja samoupravljanja. Dužnost direktora Arhiva Hercegovine Mostar obavlja u periodu 1989-1992. godine, te u periodu od 1999. do 2004. godine. Na funkciji direktora Arhiva HNK/Ž Mostar bio je od 2004. do 2012. godine kada odlazi u penziju.

Posebno je bio angažiran na donošenju Programa studija historije na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, gdje po osnivanju studija radi kao viši predavač na više predmeta.

Ako bismo se oslonili na podatke koje sadrže Edinovi službeni dosijei, njegova biografija bila bi oskudna, nepotpuna, lišena postojanih i živih boja.

Bio je ustrajan sakupljač i tumač duhovnog blaga. Imao je sreću učiti od pionira arhivske službe, nedokučivog i nenadmašnog Hivzije Hasandedića.

Rezultati koje je svojim angažmanom ostvario Edo Čelebić jasni su samo poznavateljima zahtjevne i važne, u društvu nepriznate profesije, u kojoj samo najuporniji i najnadareniji iza sebe trajno ostave svoje ime.

Radeći na istraživanjima političkih i kulturnih prilika u Mostaru u 19.stoljeću, osjećao se kao sretan čovjek.

Pretežni dio njegovih objavljenih radova su članci i prikazi. Bio je član više redakcija, urednik izdanja, recezent brojnih stručnih i naučnih radova.

Bio je redovan saradnik časopisa, posebno „Hercegovina“ i Glasnika arhiva i DAR BiH.

Humanošću ispunjen, stručno i naučno plodan život okončan je nenadano i prerano.

Za bosanskohercegovačku arhivsku službu ostao će u sjećanju kao uporan tragalac znanstvenog pristupa u prikupljanju, čuvanju i obradi arhivskih vrijednosti-izvora.

Bio je druželjubiv, vedrog duha i pravedan. Plijenio je svojim uvijek dobronamjernim i prijateljskim komentarima, često duhovitim pošalicama.

Edo Čelebić je bio istinski arhivoljubac, a to znači i istinoljubac.

PODACI O AUTORIMA

Alen Kalajdzija, direktor Instituta za jezik Univerziteta u Sarajevu i vanredni profesor na Odsjeku za bosanski jezik i književnost Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, e-mail: alen.kalajdzija@unmo.ba

Lejla Žujo-Marić, docent na Odsjeku za bosanski jezik i književnost Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, e-mail: lejla.zujo@unmo.ba

Adnan Kadrić, naučni savjetnik, Univerzitet u Sarajevu - Orijentalni institut, e-mail: adkadric@gmail.com

Amira Dervišević, vanredni profesor na Pedagoškom fakultetu Univerziteta u Bihaću, e-mail: d.amira.0106@gmail.com

Asja Mandić, vanredni profesor na Katedri za historiju umjetnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, e-mail: asja.mandic@gmail.com

Alma Leka, muzejska savjetnica, Historijski muzej BiH, e-mail: lekaalma@hotmail.com

Damir Lazzari, viši preparator za drvo, kožu i metal, Odjeljenje za konzervaciju Zemaljskog muzeja BiH, e-mail: konzervacija@zermaljskimuzej.ba

Azra Đelmo, MA historije, kustosica, direktorica JU Muzej „Bitka za ranjenike na Neretvi“, e-mail: azramaslo@gmail.com

Almir Marić, docent na Odsjeku za historiju Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, e-mail: almir.maric@unmo.ba

Faruk Taslidža, docent na Odsjeku za historiju Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, e-mail: faruk.taslidza@unmo.ba

Nirha Efendić, Centar za interdisciplinarna društveno-primijenjena istraživanja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine; e-mail: efendicnirha@yahoo.com

Mirza Džananović, profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Zenici, e-mail: mirzadzanan_89@yahoo.com

- Majda Turkić**, viši asistent na Odsjeku za kulturalne studije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici, e-mail: majda-turkic@uiowa.edu
- Lebiba Džeko**, Muzejska savjetnica, Odjeljenje za etnologiju, Zemaljski muzej BiH, e-mail: amirlebi@hotmail.com
- Aladin Husić**, viši naučni saradnik, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, e-mail: husica@yahoo.com
- Merima Ivković**, magistar slikarstva, istaknuti samostalni umjetnik pri Ministarstvu kulture i sporta Kantona Sarajevo, e-mail: merima.ivkovic@gmail.com
- Ibrica Dizdar**, magistar književnosti, Muzej Hercegovine, e-mail: ibrice_dizdar@yahoo.de
- Sait Š. Šabotić**, magistar na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore, e-mail: sait@ucg.ac.me
- Amel Suljić**, magistar književnosti, e-mail: suljic_amel@yahoo.com
- Ibrahim Kajan**, književnik, e-mail: ibrahim.kajan@gmail.com
- Mesud Hero**, viši kustos, Historijski muzej BiH
- Bernard Harbaš**, docent na Univerzitetu u Zenici
- Hajrudin Motika**, profesor historije
- Senaid Hadžić**, redovni profesor na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, e-mail: senaid.had@hotmail.com
- Dževad Drino**, redovni profesor, šef Katedre za historiju države i prava na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zenici
- Ahmet Kurt**, IT inženjer, Sektor kulture i obrazovanja, Razvoj obrazovnih virtuelnih sistema i usluga, Švedska
- Sandra Biletić**, stručna saradnica i arhivistkinja u Arhivu Bosne i Hercegovine, e-mail: sandrabletic@arhivbih.gov.ba

SADRŽAJ

HISTORIJA	5
Almir Marić PORTRETNE STELE NA PROSTORU DANAŠNJE HERCEGOVINE – DRUŠTVENI KONTEKST	7
Dževad Drino RUDARSKO PRAVO I NASTANAK GRADSKE SAMOUPRAVE U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI	35
Faruk Taslidža PRILOG PROUČAVANJU DRUŠTVENO-EKONOMSKIH PRILIKA U HERCEGOVAČKOM SANDŽAKU U PRVIM DECENIJAMA XVII STOLJEĆA.....	43
Aladin Husić O ZNAČAJU SIDŽILA MOSTARSKOG KADIJE IZ PRVE POLOVINE 19. STOLJEĆA ZA PROUČAVANJE HISTORIJE HERCEGOVINE	59
Sandra Biletić BOSANSKOHERCEGOVAČKO IZASLANSTVO GRADSKE I CRKVENE UPRAVE POSLJEDNJEM AUSTROUGARSKOM CARU KARLU IV I CARICI ZITI 1917. GODINE	67
Ahmet Kurt SAVEZNIČKO BOMBARDOVANJE MOSTARA U DRUGOM SVJETSKOM RATU 1943-1945	83
Senaïd Hadžić ETATIZMOM PROTIV „MUSLIMANSKE REAKCIJE“ TUZLE I OKOLINE KRAJEM 1940-IH GODINA	115
Azra Đelmo MODERNIZACIJA I OBLIKOVANJE POTROŠAČKE KULTURE U MOSTARU RANIH 1970-IH	137

KULTURNA BAŠTINA	153
Asja Mandić	
MUZEJ, KULTURA I ZAJEDNICA U GLOBALNOM PORETKU	155
Adnan Kadrić	
HRONOGRAMI/TARIHI DVOJICE MOSTARSKIH DIVANSKIH PJESNIKA S POČETKA 17. VIJEKA U ISTANBULU	177
Hajrudin Motika	
ZAŠTITA STEČAKA SA LOKALITETA GOSTINOVAC U OSTROŠČU	205
Damir Lazzari	
PREVENTIVNA ZAŠTITA EKSPONATA U ETNOLOŠKIM ZBIRKAMA (Jedno iskustvo sa putovanja u Švedsku)	223
Mirza Džananović	
BOSANSKOHERCEGOVAČKI POTENCIJALI RAZVOJA NEKROTURIZMA	233
Lebiba Džeko	
ČILIM I MAKAT IZ STOCA U ZBIRKAMA ODJELJENJA ZA ETNOLOGIJU ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE	247
Majda Turkić, Bernard Harbaš	
IDEOLOŠKI SISTEMI I DRUGI ALATI ZA KONSTRUKT IDENTITETA I SPOMENIKA	255
Merima Ivković	
UMJETNOST I DESTRUKCIJA	265
KNJIŽEVNOST	275
Nirha Efendić	
PET KONJIČKIH BALADA	277
Amira Dervišević	
ZAPIS O PREDAJAMA U ZBIRCI IZ ŽIVOTA ZA ŽIVOT HAMDIJE MULIĆA	295
Amel Suljić	
TRI PJESME U ZAPISU HIMZE POLOVINE.....	305

Ibrica Dizdar	
„O LJEPOTI I OSOBENOSTI ZEMLJE“ - BOSANSKOHERCEGOVAČKA TEMATIKA U DJELIMA ROBERTA MICHELA	319
JEZIK	335
Alen Kalajdžija	
DRUŠTVENO-POLITIČKI STATUS BOSANSKOGA JEZIKA U BOSNI I HERCEGOVINI I JUŽNOSLAVENSKOJ JEZIČKOJ ZAJEDNICI.....	337
AUTOBIOGRAFIJA.....	351
Ibrahim Kajan	
NEZNANJE, NEVINOST - AUTOBIOGRAFSKI FRAGMENTI.....	353
PRIKAZI	381
Sait Š. Šabotić	
NAUKA I POSVEĆENI NAUČNIK NE PREPUŠTAJU ZABORAVU, Enes Pelidija, Osmanisti Bosne i Hercegovine do kraja XX stoljeća, knj. I, Mostar 2019, 237 str.	383
Mesud Hero	
ENVER IMAMOVIĆ: PRIJESTOLNI BOBOVAC: ARHEOLOŠKO- HISTORIJSKI VODIČ, SARAJEVO, 2019.	389
Alma Leka	
BOSNA I HERCEGOVINA FOTOGRAFIJOM ANTONA ZIMOLA, MUZEJ HERCEGOVINE, MOSTAR, 2019.....	393
Lejla Žujo – Marić	
HISTORIJA, TRAUMA I IDENTITET U KNJIŽEVNOM DJELU HUSEINA BAŠIĆA: (prof. dr. em. Elbisa Ustamujić: Svjetovi u kovitlacu: o poetici Huseina Bašića, Almanah, Podgorica, 2019)	397
Dževad Drino	
ISTINSKO POIMANJE LJUDSKIH VRIJEDNOSTI, Amir Brka: Nisim Albahari, tragični revolucionar, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2018.....	403

IN MEMORIAM.....407

Šaban Zahirović

IN MEMORIAM MR.SC. EDIN ČELEBIĆ (15.11.1947 - 2.12.2019) 409

PODACI O AUTORIMA 411